

ENTRE EL CAMPANAR I L'HABITATGE: LA URBANITAT EN L'INTERSTICI

Constants i variables colonitzadores a partir de la contribució urbanística de José Borobio a la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització (1944-1965)

TESI DOCTORAL
MARC DARDER SOLÉ, ARQUITECTE

Doctorat en Urbanisme · Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori
Universitat Politècnica de Catalunya · Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona

A la Valèria i a la Victòria.

ENTRE EL CAMPANAR I L'HABITATGE: LA URBANITAT EN L'INTERSTICI

Constants i variables colonitzadores a partir de la contribució urbanística de José Borobio a la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització (1944-1965)

Marc Darder Solé, arquitecte
Director: **Joaquim Sabaté i Bel**, Dr. Arquitecte

Doctorat en Urbanisme · Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori
Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) · Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Barcelona, 2021

“¿Por qué no dejamos que el hombre construya su casa? Démosle su importe y la libertad de construirse su hogar. ¿Acaso no se construyen sus nidos la alondra y el castor? ¡Y cómo! Podría decirse que, respecto al uso, perfecto; en cuanto al paisaje, lo embellecen con naturalidad.”

Gabino Lagarriga

Agraïments

Primer de tot, vull agrair a en Joaquim Sabaté l'oportunitat de realitzar aquesta investigació, i per la seva direcció, suport i assessorament, així com la incondicional disposició que sempre he trobat en la seva persona. Gràcies a la seva infinita capacitat d'anàlisi i intel·ligència he pogut trobar sempre nous i interessants camins. Gràcies, també, per les seves lliçons magistrals, de relat intens i conclusió inesperada, que mai oblidaré.

També vull agrair a en Francesc Santacana el fet d'haver-me cridat l'atenció sobre el poblat de Faió, veritable inici d'aquesta investigació. La seva perenne curiositat i la seva inesgotable energia han estat sempre un mirall en el que espero cercar algun dia la meva pròpia imatge.

Gràcies també a en Pere Solà, qui amb la seva amabilitat i gentilesa va fer possible que pogués iniciar el Màster d'Urbanisme, i a en José Arbonés, exalcalde de Faió, qui em va obrir de bat a bat les portes de l'arxiu històric de l'Ajuntament.

També voldria fer una menció especial a les filles del protagonista d'aquesta investigació, en especial a la Victoria Borobio, qui va tenir la gentilesa de proveir-me informació sobre l'arquitecte. Les seves amables paraules sempre em van animar a continuar. Així mateix, també vull mencionar a la Cristina Buesa, a qui vull agrair la seva generositat, meticulositat i rigor a l'hora de proposar-me correccions i millores al text final.

Lluny de l'àmbit acadèmic o professional, també vull agrair a la Rosa i el Manuel la seva infinita paciència amb mi. Sense ells, i les seves atencions, aquesta investigació, de ben segur, encara no hauria conclòs.

Gràcies als meus pares, per haver-me ensenyat el valor de l'autoexigència i haver-me inculcat l'ètica del treball. Malgrat la distància física, sempre els he sentit al meu costat, acompanyant-me en tot aquest procés.

I finalment, gràcies en primer lloc a la Victòria, per haver estat al meu costat i acompanyar-me en aquest llarg procés, per empènyer i exigir sempre la meva millor versió. I gràcies a les meves dues filles, a qui vull dedicar aquest treball, per acceptar amb un somriure les hores de reclusió del seu pare davant de l'ordinador. Espero que algun dia pugueu llegir aquest text amb orgull.

INTRODUCCIÓ | 13

L'ESTAT DE L'ART
JUSTIFICACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ I APORTACIONS DE LA MATEIXA
OBJECTE D'ESTUDI
METODOLOGIA
HIPÒTESIS DE TREBALL

PRÒLEG. JOSÉ BOROBIO: UN FUNÀMBUL ENTRE LA TRADICIÓ I LA MODERNITAT | 31

L'UNIVERS BOROBIA EN UNA TRAJECTÒRIA COL·LECTIVA
BOROBIO I LA TRADICIÓ MODERNITZADA
AGRICULTURA, ICONOGRAFIA RURAL I BETLEMS: LA REINTERPRETACIÓ DE LA TRADICIÓ
L'OBRA GRÀFICA DE L'ARQUITECTE: SUPERPOSICIONS I COSTUMISME
ELS INICIS EN L'ARQUITECTURA DE JOSÉ BOROBIO: MODERNITAT I EQUILIBRI

CAPÍTOL I. LA CONSTRUCCIÓ (URBANÍSTICA) DE LA IDENTITAT COLONITZADORA | 64

COLONITZACIÓ I URBANITAT. DOS CONCEPTES IRRECONCILIABLES?
L'IMPERATIU PRODUCTIU COM A MOTOR DEL PROJECTE COLONITZADOR
LA CONCRECIÓ LEGISLATIVA COLONITZADORA: PRODUCCIÓ I EQUILIBRI SOCIAL
EL POBLAT: UNA MÀQUINA (NOMÉS) AL SERVEI DE LA PRODUCCIÓ?
LES BASES IDEOLÒGIQUES URBANÍSTIQUES DE LA COLONITZACIÓ FRANQUISTA
PRODUCTIVITAT I SIMBOLISME: UNA NOVA IDENTITAT RURAL
CONCLUSIÓ. ENTRE L'IMPERATIU PRODUCTIU I LA CÀRREGA IDEOLÒGICA

CAPÍTOL II. ELS POBLATS DE JOSÉ BOROBIO: CRÒNICA D'UNA INVESTIGACIÓ | 132

L'OBRA DE JOSÉ BOROBIO EN LA PRODUCCIÓ DE LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE DE L'INC

1944-1949. EL PRIMER URBANISME RURAL
Ontinar del Salz (1944). Buits i plens al tauler
Sucs (1945). L'ordre flexible a recer del turó
El Temple (1947). La trama dislocada

1950-1954. ORTOGONALITAT I ELEMENTALITAT RÍGIDA: URBANISME RACIONAL

Poble Nou (1952). Superposició racionalista a l'arrossar
Puilato (1953). Formes pures: el quadrat i la circumferència
Valmuel (1953). Una ròtula vora el camí: la corba com a transició
Puigmoreno (1953). Contraposicions: de la malla a la curvatura
San Jorge (1954). Fissura i avinguda: dues lògiques lineals
Artasona del Llano (1954). Divergència a la trama i ordre a la plaça
Vasalada (1954). Heterodòxia organicista

1955-1960. LA CERCA DE L'UNIVERS FORMAL COLONITZADOR: LA TRANSICIÓ CAP A L'ORGANICISME

Orillena (1956). La reducció simplificadora del model
El Pla de la Font (1956). El parc i la màquina: una dicotomia formal
Valfonda de Santa Ana (1957). La ròtula que integra
Curbe (1958). La vibració orgànica i la rectitud administrativa
Alera (1960). El ventall i la falç: continuïtat en la diferència
Faió (1965). El manifest adaptable

CONCLUSIÓ. L'APOSTA BOROBIANA EN OPOSICIÓ A LA DOCTRINA COLONITZADORA

260 | CAPÍTOL III. **CONSTANTS COLONITZADORES: TERRITORI, PLAÇA I HABITATGE**

PÀTRIA, FAMÍLIA I PRODUCCIÓ

LA PRIMERA CONSTANT: EL TERRITORI

La refundació del territori colonitzat: urbanisme o agronomia?
Un cas d'estudi: 1r tram de Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada (1943-1951)
Existeix un model territorial colonitzador?

LA SEGONA CONSTANT: LA PLAÇA

La complexitat i la diversitat amb recursos limitats
La plaça com a primer pas cap a la identitat simbòlica
Importacions, imposicions i experimentació

LA TERCERA CONSTANT: L'HABITATGE

L'estandardització de l'habitatge colonitzador
L'habitatge al servei de la trama: declinacions tipològiques i mutacions epidèrmiques

CONCLUSIÓ. CONSTANTS COLONITZADORES A LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE

CAPÍTOL IV. VARIABLES BOROBIANES: DEL TRAÇAT A LA FORMA URBANA | 380

LA URBANITAT EN ELS INTERSTICIS: LES ESTRATÈGIES DE L'ARQUITECTE
ELS POBLATS COM ARTEFACTES FORMALMENT AUTÒNOMS
LA CONSOLIDACIÓ D'UN PATRÓ URBANÍSTIC
QUATRE ESTRATÈGIES PER LA CONSECUCIÓ D'URBANITAT

ESTRATÈGIA 1. LES JUXTAPOSICIONS FORMALS

Superposicions de trames: una aproximació gràfica al projecte urbà
Contraposicions formals: geometries corbes i malles ortogonals

ESTRATÈGIA 2. L'ESCENIFICACIÓ DEL RELAT URBÀ

La gestió escenogràfica de l'expectativa
Contrapunts ambientals: places versus trames

ESTRATÈGIA 3. LA DECLINACIÓ DELS COMPONENTS URBANS

La contribució dels carrers en la construcció d'un paisatge divers
La varietat tipològica i l'agregació parcel·lària: una mètrica al servei de la diversitat

ESTRATÈGIA 4. LA COMPLEXA LLEGIBILITAT DE L'ESPAI

Continuïtat i ruptura: els espais inesperats
La constant revisió del continu urbà

CONCLUSIÓ. UN REPERTORI COMPOSITIU AL SERVEI DE LA DIVERSITAT

CONCLUSIONS. CONSTANTS COLONITZADORES I VARIABLES BOROBIANES | 486

BIBLIOGRAFIA | 501

ANNEX. FAIÓ (1965): ENTRE LA FORMA ROTUNDA I EL MANIFEST ADAPTABLE | 524

Pàgina anterior, imatge del poblat de Faió (1965), de José Borobio. Vista d'un dels carrers que condueixen al centre de l'ordenació.

Font: Elaboració pròpia, 2012.

INTRODUCCIÓ

Recordo el dia que vaig visitar per primer cop el poblat de Faió, i la sensació de sorpresa que vaig sentir en recórrer els seus carrers. Malgrat l'aspecte rònc i descuidat de molts dels seus edificis, l'agrest i desolador paisatge estepari envoltant, o la caòtica transformació del teixit construït a través de maldestres ampliacions sense control, vaig quedar meravellat davant la claredat del seu plantejament.

Una claredat que es materialitzava mitjançant arquitectures simples, comptades tipologies de carrers i una ordenació ràpidament còpsable, tan senzilla que semblava quasi elemental. Com a arquitecte avesat a la disciplina urbanística, em va sorprendre l'habilitat del projectista a l'hora de plantejar, amb tan pocs elements, una successió d'espais tan diversos, tan viscuts i acollidors. Passejant pels nombrosos carrers —petits salons urbans que prolonguen la vida familiar dels habitatges— hom podia oblidar, per un moment, la rotunditat en l'estructura bàsica del poblat, que una estona abans havia observat des d'una posició elevada.

Malgrat la categòrica disposició de l'ordenació en forma de fus, l'experiència urbana del poblat no podia ser percebuda com a despòtica, ni dogmàtica, ni tampoc monòtona. Ans tot el contrari, aquesta era **amable, modesta i diversa**. La urbanitat era la matèria primera del projecte. De Faió em va captivar **la rotunditat i l'atreviment en la seva implantació, i alhora la delicadesa i sensibilitat en la formalització dels espais urbans**. Una paradoxa certament difícil d'assolir, i a l'abast de comptats arquitectes.

Des de la meua vessant professional havia pogut conèixer, analitzar i valorar diversos projectes urbans de matriu essencialment unifamiliar. Plans parcials urbanístics, Plans de millora urbana o fins i tot Plans directors urbanístics que proposaven creixements residencials extensius de baixa densitat. Tanmateix, la majoria no passaven de ser plantejats com una simple extensió del teixit residencial preexistent, sense més pretensió que optimitzar el sòl destinat a zona per a un millor i major aprofitament urbanístic. En rares ocasions es plantejava un veritable projecte urbà que transcendís més enllà de l'assentament residencial, i menys encara que abundés en el concepte d'identitat col·lectiva, com ho feia el poblat de Faió.

Fou a partir d'ençà que vaig entrar en contacte amb el fascinant fenomen de la colonització agrícola del franquisme, i més singularment, amb la figura de l'arquitecte saragossà JOSÉ BOROBIO. Confesso, no sense certa vergonya, que abans de visitar Faió no n'havia sentit a parlar.

Revisant l'arxiu històric municipal de l'Ajuntament de Faió, vaig poder conèixer de primera mà molts dels croquis, dibuixos, propostes d'avantprojecte i plànols executius del poblat que JOSÉ BOROBIO va realitzar com a pas previ a la construcció del projecte, i ja vaig poder intuir el caràcter del personatge. La clarividència dels seus esquemes funcionals, la importància de la forma construïda en la definició dels carrers, la complexitat en els itineraris urbans, la sensibilitat per a l'harmonització del projecte en vers l'emplaçament, o l'escrupolós detall en el disseny de l'arquitectura, el mobiliari urbà o fins i tot els interiors dels equipaments, em mostraren la densitat intel·lectual d'un arquitecte sorprenentment madur i complet. Fou en aquell precís instant, en el que vaig decidir començar la present investigació a partir de la seva figura.

Quan vaig aprofundir en el personatge vaig poder comprovar que el seu impressionant bagatge al servei de la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització el convertia en l'arquitecte més rellevant i experimentat en la colossal tasca urbanística desenvolupada a l'entorn de la vall de l'Ebre. Era lògic pensar que **l'arquitecte saragossà encarnaria amb la major autoritat possible els**

Pàgina anterior, a dalt, imatges aèries representatives de l'imaginari urbà de baixa densitat a Catalunya. A dalt esquerra, urbanització Pinemar (Pineda de Mar); a dalt dreta, urbanització Els Hostalets (Els Pallaresos).

Font: INSTITUT CARTOGRÀFIC I GEOLÒGIC DE CATALUNYA (ICGC).

Pàgina anterior, a sota, imatge del llargmetratge de ciència ficció "Vivarium" de Lorcan Finnegan (2019), en què es presenta un barri ideal de baixa densitat com l'escenari del confinament forçat d'una jove parella.

Font: IMDb (www.imbd.com).

valors i atributs propis de l'experiència colonitzadora i que, en conseqüència, estudiar la seva obra seria, en certa forma, estudiar l'urbanisme colonitzador.

No obstant això, per a començar la investigació del present treball, vaig haver de desprendre'm d'alguns prejudicis per a poder revisar, amb ulls de neòfit, la tantes vegades obviada colonització agrícola franquista. He de confessar que aquest no fou un esforç massa difícil, doncs aquell fenomen que a priori podia concebre com a reaccionari, conservador, costumista o anacrònic se'm va revelar com a un moviment, en moltes ocasions, reblert de modernitat.

El primer mite que vaig tenir l'oportunitat de desvirtuar fou aquell que em suggeria el moviment colonitzador com a despòtic, arcaic, autàrquic i impermeable a d'altres influències modernes. En aquest sentit, vaig poder constatar que les arrels ideològiques i urbanístiques del fenomen de la colonització provenien d'un **estudi previ dels atributs que configuren l'imaginari rural** —essent especialment cert en el cas de JOSÉ BOROBIO, atesa la seva tasca com a dibuixant d'arquitectura vernacular rural o les seves col·laboracions amb la revista *Agricultura*, de 1929 a 1935—. Així doncs, vaig entendre que la recerca dels valors essencials de la vida al camp i de la seva organització col·lectiva, així com la **superació** de l'endèmic endarreriment i aïllament rurals, havien estat alguns dels principis motors que motivaren la implantació d'aquest model urbà de nova planta.

Ara bé, malgrat es tractava d'una recerca dels valors essencials rurals, en pocs casos aquest fet es traduïa en un simple exercici de reproducció mimètica o folklòrica. Més enllà de la utilització primerenca d'estils vagament regionalistes en l'arquitectura, els poblats que vaig tenir ocasió de visitar no copiaven els mecanismes o els recursos formals de l'arquitectura i l'urbanisme popular, sinó que aquests eren interpretats mitjançant l'aportació d'una progressiva cultura urbana —“dur al camp un fragment de l'urbanisme”, en paraules de JOSÉ LUIS OYÓN a la seva tesi doctoral—. Malgrat l'aparició de demandes específiques de l'encàrrec —pròpies d'una època de canvi social notable— condicionà fortament l'aproximació dels projectistes als nous poblats (exigències higienistes que perseguien assolir uns mínims d'habitabilitat, racionalistes pel que feia la necessitat d'estandarditzar i economitza les tipologies

d'habitatges, i simbòliques arran de la voluntat d'instaurar un nou règim polític i nous valors morals), els arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització, i amb major determinació **JOSÉ BOROBIO, assajaren propostes urbanes d'acord amb tesis contemporànies, en una continua recerca per a assolir la modernitat.**

Es tractava per tant d'una **experiència cultivada**, que es connectava al seu temps i prenia influències de corrents modernes contemporànies. Conegudes són les analogies amb experiències internacionals ja realitzades com la política italiana de la *Bonifica Integrale* des del 1931 al 1937 a l'*Agro Pontino* (Latina, Sabaudia, Pontinia, Aprilia i Pomezia) o bé les ressemblances amb les implantacions residencials de les ciutats jardí angleses de principi del segle XX, encapçalades per SIR RAYMOND UNWIN. Així doncs, **l'experiència colonitzadora es revelà com un trànsit de la tradició cap a la modernitat, d'una revisió crítica de l'assentament rural, que combinava l'emoció amb la racionalitat.** Res més lluny del prejudici regionalista, autàrquic i reaccionari amb el que havia iniciat la meua investigació.

Un altre aspecte que em capficava era l'especificitat de l'activitat colonitzadora, en tant que producte eminentment ideològic i propagandístic d'una política dictatorial totalitària. En aquest sentit, arran de la lectura d'altres autors avesats al tema, es podia inferir un elevat grau d'intervencionisme del poder polític i de l'estructura administrativa vers la tasca dels arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització. D'acord amb això, ràpidament vaig descobrir que **la proposta urbanística colonitzadora restava fortament condicionada per les pautes del règim**, el qual establia severos mecanismes de control administratiu, ja fossin preventius, com la redacció de nombroses directives i circulars de caire tècnic, o bé coercitius, com el desenvolupament de tràmits administratius que fiscalitzaven l'ajust de les propostes a la política del règim. En aquest context tan acotat sorprenia, a priori, que pogués aparèixer una veritable multiplicitat de variants formals i tipològiques que justificués la investigació que tenia entre mans. Tanmateix, a mesura que coneixia i estudiava les propostes de l'arquitecte saragossà descobria que un altre prejudici s'esvaïa, doncs **la seva experiència estava repleta de variacions formals.**

Fou precisament la constatació d'aquesta **variació continuada del model** la que va interessar-me, ja que esdevenia un dels trets remarcables de la proposta colonitzadora de JOSÉ BOROBIO: entendre **el fenomen colonitzador com una aproximació quasi científica a la problemàtica de l'assentament rural**, basada en l'assaig continuat, durant més de tres dècades, de diverses solucions a un problema eminentment urbanístic, per part d'un únic arquitecte. Així, l'experiència colonitzadora de l'arquitecte era més valuosa que la de la majoria dels seus coetanis, doncs elaborava des d'una prolífica praxis —i per tant des de la comprovació empírica— un extens catàleg de possibles solucions a una mateixa problemàtica: l'ocupació harmònica del sòl rural.

Hi havia un altre extrem que em cridava especialment l'atenció en el fenomen colonitzador: **la dicotomia entre productivitat i identitat**. Pel que fa al primer aspecte, era evident que en el moment d'implantar el moviment colonitzador existien un seguit de circumstàncies conjunturals —una reforma agrària iniciada en època de la Segona República i interrompuda per la Guerra Civil, una creixent pobresa pròpia d'una postguerra, o bé la definició d'una estratègia econòmica del règim franquista basada en l'autarquia— que convertien la potenciació de la productivitat en l'objectiu primordial de la política colonitzadora de l'Estat.

De fet, de seguida vaig comprendre que en base a una òptima productivitat es definia la tipologia d'habitatges, es fixava la superfície construïda de l'habitatge, i es dissenyava el programa funcional residencial, el qual s'orientava essencialment cap a la tasca agrícola mitjançant la proposició de patis, quadres, corts, pellers i magatzems. Així mateix, la ubicació dels poblats es determinava dins de les àrees reguívols de forma que les parcel·les associades es trobessin a una distància de "mòdul de carro", és a dir, no més allunyades de 2,5 kilòmetres aproximadament, essent aquesta la distància òptima assumible per qualsevol transport de tracció animal. Era, per tant, inqüestionable la importància del fet productiu en la definició del programa colonitzador.

Tanmateix, més enllà de l'aspecte productiu ineludible —més propi del camp de treball d'enginyers agrícoles i agrimensors— el que m'interessava especialment de

l'experiència urbanística colonitzadora eren els **processos que cercaven una identitat col·lectiva**. En aquest sentit, vaig constatar que l'ambició del règim no era la de projectar tan sols assentaments, sinó autèntiques **comunitats autosuficients dotades de tots els serveis i equipaments necessaris** per a, no només allotjar els colons, sinó també proporcionar-los un entorn urbà confortable i aprehensible. La vocació per tant, no consistia només en configurar col·lectivitats a través de la construcció d'un complet catàleg d'edificis de serveis. L'objectiu era més ambiciós que això: es tractava de **crear una veritable consciència col·lectiva**, i aquest objectiu s'havia d'assolir des de la configuració d'escenaris que, malgrat trobar-se en ocasions impregnats d'estils tradicionals que resultaven familiars als seus habitants, es concebien com el producte de la invenció de l'arquitecte, de la reflexió sorgida de la seva taula de dibuix. Un trànsit antagònic als llargs processos de sedimentació històrica de l'urbanisme tradicional i dels teixits heretats.

En conseqüència, conscient que la identitat és un procés d'arrel eminentment emocional, el projectista intentava generar espais d'emoció sobre els que recaigués la consciència col·lectiva. En aquest context, **la voluntat de dotar els poblats d'atributs d'urbanitat es revelà com un acte essencial per a poder generar espais urbans identificables, i en conseqüència, estimables**. Sota aquesta directriu, vaig poder descobrir com JOSÉ BOROBIO utilitzava un seguit d'estratègies i recursos en els seus projectes, que defugien la monotonia i proferien elevades quotes d'urbanitat. **L'anàlisi i estudi d'aquestes estratègies fou un aspecte determinant en la present investigació, doncs de la seva formulació se'n podien extreure valuoses lliçons.**

En resum, a partir d'aquestes reflexions de partida, la present investigació es va bifurcar en **quatre grans àrees**, corresponents a cadascun dels capítols plantejats a continuació:

- a) L'estudi del procés de construcció urbanística de la tasca colonitzadora, és a dir, els **marcs tècnic, administratiu i ideològic**, sobre el quals es fonamenta l'obra de JOSÉ BOROBIO.

- b) L'anàlisi del **procés de recerca, evolució i aprenentatge de la forma urbana de baixa densitat**, produïda a partir del banc de proves que va esdevenir l'obra de l'arquitecte durant els 20 anys de producció ininterrompuda al servei de la Delegació Regional de l'Ebre.
- c) **La recerca de patrons urbanístics i de constants colonitzadores** en l'obra de l'arquitecte, en especial en els àmbits de projecte que constitueixen el gruix conceptual de l'obra colonitzadora: el territori, la plaça i l'habitatge.
- d) La **determinació de les estratègies formals i compositives** que l'arquitecte emprà per a convertir els poblats en veritables espais d'urbanitat.

En síntesi: **identitat, evolució, cultura i urbanitat**, en tant que els quatre aspectes fonamentals de l'essència urbanística de la colonització, cristal·litzada en un arquitecte de la categoria de JOSÉ BOROBIO. En el fons d'aquesta investigació s'amagava subjacent, la curiositat per a entendre el pols entre el context històric, social, econòmic i polític imperant, i la figura de l'arquitecte. La voluntat de comprendre la figura del creador atrapat en la asfixiant cotilla administrativa, i l'anhel de comprovar com aquest va poder transcendir-la.

L'ESTAT DE L'ART

L'obra colonitzadora, i més concretament l'actuació de l'Institut Nacional de Colonització, no és precisament un camp d'investigació nou, ans al contrari, ha estat llargament estudiat i analitzat per professionals del món de l'arquitectura i de l'urbanisme. Aquesta circumstància s'explica per les colossals dimensions territorials que l'empresa colonitzadora va abastar en un període de poc més de dues dècades al llarg i ample de la geografia de l'estat espanyol.

Sobre la temàtica existeixen, per tant, nombroses referències bibliogràfiques entre les quals sobresurt amb brillantor la investigació realitzada per JOSÉ LUIS OYÓN en la seva tesi doctoral ***Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y***

vivienda rural en España (1850-1965) de l'any 1985. Aquest treball pioner, exhaustiu i rigorós abasta un àmbit temporal de més d'un segle, i dedica dos dels seus capítols la política agrària franquista, essencialment dirigida per l'Institut Nacional de Colonització.

És precisament en el capítol cinquè de la mencionada investigació on s'aborda específicament la política colonitzadora del moviment, l'orientació urbana dels poblats de colonització com a veritables centres de producció, el paper de "l'habitatge-cèl·lula" com a nucli central de la vida productiva, i la funció civilitzadora, higienista i ordenadora dels poblats. Complementàriament, en el capítol sisè se centra la mirada en un cas d'estudi concret —l'àmbit d'influència de la Delegació Regional de l'Ebre— a partir del qual es predeterminen un seguit de regles i criteris de composició urbana clarament diferenciats segons tres etapes temporals: el primer urbanisme rural (1944-1949), l'urbanisme racional (1950-1954) i la transició cap a l'organicisme (1955-1960).

Des d'una perspectiva anàloga a la de JOSÉ LUIS OYÓN pel que fa l'acotació territorial, però amb una vocació més divulgativa que investigadora, cal destacar el treball de MIGUEL CENTELLAS, PABLO GARCÍA-PELLICER LÓPEZ i ALFONSO RUIZ GARCÍA en el seu llibre ***Los pueblos de colonización en Almería. Arquitectura y desarrollo para una nueva agricultura***, en el qual es planteja una mirada retrospectiva del fenomen colonitzador franquista en l'àmbit de la província d'Almeria. D'igual mode que la publicació italiana sobre l'*Agro Pontino* publicada per GIORGIO PELLEGRINI ***Città di fondazione italiane: 1928-1942***, el llibre esmentat transita des de la crònica històrica —en la què els protagonistes de la colonització i de l'estructura administrativa tenen un lloc preponderant— fins a l'estudi territorial i dels traçats urbanístics dels poblats de colonització almeriencs. El llibre, per tant, des de la perspectiva urbanística ens mostra una constel·lació de poblats representatius que permet il·lustrar-nos la praxis colonitzadora en aquest àmbit del país.

El mateix MIGUEL CENTELLAS elabora un dels llibres de referència que han permès restituir i dignificar el fenomen colonitzador tot palesant la seva expressió més plàstica: ***Los pueblos de colonización de José Luis Fernández del Amo: Arte,***

Arquitectura y Urbanismo. Aquesta publicació, d'obligada lectura en la matèria, parteix d'un títol que ja es constitueix en una veritable declaració d'intencions: la consideració de l'arquitecte madrileny com a un humanista infiltrat en l'administració franquista, un dissenyador total que transita amb naturalitat des de l'urbanisme dels traçats i de les places majors fins a l'expressió artística de les esglésies, passant per l'arquitectura funcional de les tipologies d'habitatge. Amb el suggestiu títol de projectar el lloc, projectar el necessari i projectar el transcendent, l'autor ens parla en els seus capítols nuclears, de l'equilibri entre els tres estrats: l'identitari, el funcional i el simbòlic, sota el paraigua d'una inqüestionable plasticitat i bellesa.

Un altre llibre que cal destacar, especialment pel que fa l'exhaustiu anàlisi de la política social i econòmica que s'amaga rere una de les experiències particulars de la colonització franquista, és el dels autors EMETERI FABREGAT i ANTONI LÓPEZ, anomenat ***El Poble Nou. La darrera colonització del delta de l'Ebre (1940-1970)***. Arran d'un cas concret, aquest llibre permet copsar aspectes tan sensibles i centrals de l'experiència colonitzadora com són la política d'assignació de lots als colons, la superfície cultivada prevista, el cost econòmic de les propostes de transformació del suport físic o bé el finançament del poblat i de les unitats d'habitatge.

Quant a la figura de JOSÉ BOROBIO, és imperatiu fer referència a l'obra investigadora realitzada per la doctora en Filosofia i Lletres, MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA, i singularment la seva tesi doctoral titulada ***José Borobio Ojeda (1907-1984): formación, actividad artística y contribución a la arquitectura aragonesa contemporánea***, dirigida per la Dra. MARÍA ISABEL ÁLVARO ZAMORA, i defensada el 21 de gener de 2005 a la Facultat de Filosofia y Lletres de la Universitat de Saragossa. La mencionada investigació comprèn el període comprès entre els anys juvenils de l'arquitecte fins el 1939 en el cas de l'arquitectura, i fins la data de la seva mort pel que fa les disciplines relatives a la seva producció gràfica, mural i pictòrica.

La mencionada tesi doctoral té la seva transposició en el llibre de referència de l'autora sobre l'arquitecte ***José Borobio. Su aportación a la arquitectura moderna***, on fa un exhaustiu repàs biogràfic a la seva formació acadèmica, les seves influències i la seva trajectòria professional en el camp de l'arquitectura, essencialment

mantinguda en concurrència amb el seu germà REGINO BOROBIO. En aquest rigorós estudi es pretén palesar **la modernitat subjacent del personatge a través de la seva obra projectada i construïda**, amb especial atenció a la seva producció arquitectònica, i malgrat tot, amb poca o quasi nul·la, referència a la seva enorme contribució a l'Institut Nacional de Colonització. Així mateix, en les seves nombroses publicacions centrades principalment l'obra gràfica d'aquest arquitecte, plasmada en els magnífics àlbums de dibuixos a mà sobre l'arquitectura rural i en les seves col·laboracions amb la revista *Agricultura*.

En concurrència amb el dilatat procés d'investigació que ha desembocat en el present treball, JOSÉ MARIA ALAGÓN LASTE, doctor en Història de l'Art per la Universitat de Saragossa, ha anat publicant diversos articles sobre els poblats de colonització de l'Alt Aragó, i més concretament de la zona de la Violada i el Canal dels Monegros. Els seus escrits s'han centrat en l'activitat colonitzadora desenvolupada per la Delegació Regional de l'Ebre, i més específicament, en les seves vessants més artístiques i històriques. En relació amb la figura de JOSÉ BOROBIO, cal destacar el seu llibre ***El pueblo de El Temple, colonización, historia y arte***, on realitza un exhaustiu i rigorós treball historiogràfic i de recopilació de documentació arxivística sobre el mencionat poblat.

Finalment, cal destacar la recent tesi doctoral del mateix JOSÉ MARIA ALAGÓN LASTE sobre els poblats de la Delegació Regional de l'Ebre ***Pueblos de colonización en la cuenca del Ebro: urbanismo, arquitectura y arte***, defensada a la Universitat de Saragossa en data juny de 2017, i dirigida per MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA.

JUSTIFICACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ I APORTACIONS DE LA MATEIXA

Arran de la descripció de l'estat de l'art realitzada amunt, es pot concloure, de forma simplificadora, que pel que fa el fenomen colonitzador ens trobem amb diversos estudis que essencialment abasten la temàtica des de dos punts de vista: o bé des d'una perspectiva global, més generalista i amb vocació de compendi de les propostes urbanístiques formulades sobre un territori concret, o bé des de l'anàlisi

dels atributs de l'obra d'arquitectes distingits i trajectòria reconeguda, on es pretén valorar la proposta colonitzadora a través de la mirada particular sobre les actuacions que han excel·lit per la seva bellesa, plasticitat o rotunditat formal. Aquesta última de les alternatives ha dibuixat un univers colonitzador que s'ha forjat a través de les excepcions, tals com ALEJANDRO DE LA SOTA, FERNÁNDEZ DEL AMO, CORRALES I MOLEZÚN o bé FERNANDO DE TERÁN, i no de des de l'anàlisi del gruix de la seva producció. En d'altres paraules, **de l'excepció de l'extraordinari se n'ha conclòs la regla general.**

La present investigació pretén trencar aquesta dicotomia, abordant el gruix de l'obra colonitzadora de la Delegació Regional de l'Ebre a través d'una mirada rigorosa, detinguda i analítica sobre la producció del més prolífic i representatiu dels seus components, JOSÉ BOROBIO, el qual, lluny de trobar-se en el firmament dels escollits, representa la classe mitja dels arquitectes que varen participar en el sensacional repte colonitzador. Una classe mitjana, no obstant, impregnada de modernitat i d'un elevat esperit crític.

Per altra banda, la present investigació no pot obviar les valuoses aportacions de la tesi de JOSÉ LUIS OYÓN, en tant que aquestes són essencials com a punt de partida. Al respecte, i sense voler negar les hipòtesis formulades pel doctor arquitecte, l'aproximació que es planteja pretén completar-les, incidint en aspectes més concrets relatius a la **generació de la forma urbana**, i en especial, en la **capacitat dels teixits projectats de generar espais urbans reblerts d'urbanitat**. D'acord amb això, el nucli de la present tesi doctoral parteix de la superació de la mirada contextual i històrica, per a aprofundir en aspectes urbanístics concrets i determinants, tot desglossant aquelles estratègies compositives i regles formals pròpies de l'obra colonitzadora que permeten la consolidació d'ambients urbans plens de matisos, variacions i complexitat. Defensant, en última instància, la hipòtesi que sosté **l'existència d'urbanitat en espais rurals encotillats entre les sol·licitacions productives, prescripcions ideològiques i tutela administrativa.**

Arribats a aquest punt, s'obvia voluntàriament l'anàlisi detallat i exhaustiu de l'habitatge agrari colonitzador en tant que centre nuclear de la proposta productiva.

Simultàniament, també es desestima —per haver estat també objecte d'estudi per part de JOSÉ LUIS OYÓN i d'altres investigadors—, l'anàlisi detallat de les places majors com a espai simbòlic de civilització erigit sobre dotacions i equipaments col·lectius. En conseqüència, la present investigació se centra en **l'espai intersticial situat entre l'habitatge agrícola i la plaça major, aquell que, a criteri de l'autor, nodreix d'urbanitat la proposta colonitzadora.**

L'OBJECTE D'ESTUDI

Tal i com s'avança en el subtítol de la present investigació, l'objecte d'estudi és el projecte urbanístic que s'amaga rere l'experiència colonitzadora interior estatal, desenvolupada específicament en l'àmbit de la conca hidrogràfica del riu Ebre, durant les dècades dels quaranta, cinquanta i seixanta, del segle passat.

Com s'anirà reiterant, si bé la gènesi del projecte colonitzador no és eminentment urbanística —sinó vinculada a la necessitat d'incrementar sensiblement la productivitat agrícola d'un país devastat per la Guerra Civil i aïllat comercialment de la resta del món— el cert és que no es pot discutir l'existència d'una interpretació urbanística de com s'ha de materialitzar el món i la vida rurals.

Més enllà d'una evident proximitat cultural i geogràfica amb el lloc, l'elecció de la conca hidrogràfica de l'Ebre respon a una doble circumstància: en primer lloc, es tracta d'un àmbit que gaudeix de menys prestigi que les conques d'altres rius com el Guadiana o el Guadalquivir, més publicades i conegudes per la presència de cèlebres arquitectes com JOSÉ LUIS FERNÁNDEZ DEL AMO, ALEJANDRO DE LA SOTA, JOSÉ TAMÉS ALARCÓN, ANTONIO FERNÁNDEZ ALBA o MANUEL JIMÉNEZ VAREA. Aquesta circumstància permet aflorar una àrea territorial extensa que, fins ara, s'ha mantingut en un discret segon pla.

Segonament, l'elecció de la conca de l'Ebre es fonamenta en l'existència de l'arquitecte JOSÉ BOROBIO, que tal i com es pretendrà demostrar més endavant, es revela com una figura essencial alhora d'entendre el que persegueix en última

instància la present investigació, que és l'existència d'atributs d'urbanitat en l'experiència colonitzadora.

En aquest context, s'escau subratllar que la figura de JOSÉ BOROBIO esdevé clau per a la consecució d'aquesta investigació, doncs encarna un perfil d'arquitecte de classe mitjana que s'allunya dels focus mediàtics i acadèmics que d'altres col·legues, més cèlebres i publicats, han ocupat en tant que paradigmes del fenomen colonitzador. La seva condició de professional discret i corporatiu, així com la seva dilatada experiència al capdavant de la Secció d'arquitectura de la Delegació Regional de l'Ebre, permeten prendre la temperatura al fenomen colonitzador amb major realisme i representativitat.

Alhora, el coneixement de l'obra de JOSÉ BOROBIO permet adonar-nos també, que la recerca de la modernitat i la diversitat són pulsions persistents al llarg de la seva trajectòria vital i professional. El seu bagatge, la seva curiositat innata, el seu esperit crític —hereu d'un accentuat sentit de l'humor— i els coneixements acadèmics adquirits, el converteixen en un personatge heterodox i dual: capaç de respondre a les exigències productives imperants i sotmetre's a les exigències de la jerarquia colonitzadora, però alhora, d'utilitzar la ruralitat com un camp de treball on abocar la seva inqüestionable, inquieta i profunda modernitat.

METODOLOGIA

Com és obvi, la present investigació parteix d'un context històric determinat, i per tant, es formula tenint en compte els successos ocorreguts en el marc d'aquella etapa. En aquest sentit, no es pot amagar un rerefons historiogràfic en l'aproximació al tema. No obstant això, els aspectes històrics no volen constituir el nucli central de la tesi, ni tampoc el seu objectiu final, sinó que la pretenen contextualitzar per tal d'extreure'n lliçons valuoses que puguin ser vigents fins a l'actualitat, molt més enllà de l'època esmentada.

Així doncs, partint de la comprovació empírica del valor urbanístic dels poblats objecte de la present tesi –degudament contrastat al llarg de diverses visites *in situ*– la present investigació pretén dilucidar quins són els atributs específics que converteixen les àrees rurals de baixa densitat abordades, en espais reblerts d’urbanitat. En d’altres paraules, prenent com a cas d’estudi aquells poblats de JOSÉ BOROBIO que han estat reeixits en la consecució d’espais d’urbanitat, es proposa catalogar i objectivar els atributs, per a fer després un destil·lat de les estratègies emprades.

Tanmateix, una de les preocupacions sorgides durant l’elaboració de la tesi, ha estat la necessitat de distingir aquelles estratègies que són pròpies de l’arquitecte dins del marc general d’actuació colonitzadora, el qual, com s’anirà repetint, es fortament dirigista i intervencionista. En aquest sentit, en els capítols tercer i quart de la tesi es fa un esforç per destriar les denominades constants colonitzadores, és a dir, aquelles que provenen de la doctrina jeràrquica del sistema colonitzador, de les variables borobianes pròpies de l’arquitecte.

Aquest cribratge no és exempt d’intenció, doncs sorgeix de la presumpció —sortosament demostrada al llarg de la present investigació— que és l’arquitecte saragossà qui, en els seus projectes i poblats, aporta un valor diferencial al relat urbanístic colonitzador de la Delegació Regional de l’Ebre. Dit d’una altra manera, **la tesi parteix de la hipòtesi que les variables borobianes constitueixen un actiu urbanístic valuós que traspasa els límits que imposa la doctrina colonitzadora.** En conseqüència, si volem cercar atributs d’urbanitat, difícilment els trobarem dins de les constants colonitzadores, sinó que haurem de buscar-los en les genuïnes aportacions de l’arquitecte saragossà.

Per a demostrar aquesta hipòtesi, i un cop centrat l’objecte d’estudi en els dos primers capítols, en el tercer capítol es procedeix a verificar quins són els aspectes que condicionen l’acció colonitzadora a la Delegació Regional de l’Ebre i a analitzar-hi la possible existència d’atributs. Un cop descartada l’existència dels mateixos, en el quart capítol s’avaluen les variables proposades per JOSÉ BOROBIO i a determinar-ne les estratègies subjacents.

Des del punt de vista formal, a banda de pretendre contribuir a la divulgació dels traçats dels poblats de colonització de JOSÉ BOROBIO, la present investigació té per objectiu reivindicar l'ordenació i formalització dels espais urbans que aquest arquitecte projecta. A tals efectes, l'estudi que es proposa es fonamenta en **un anàlisi a tres escales: els traçats territorials dels àmbits colonitzats, les ordenacions urbanístiques dels poblats (els seus traçats), i finalment, la formalització dels espais urbans dels poblats**. Quant a les dues primeres escales, es parteix de la documentació gràfica consultada als arxius de l'Institut Nacional de Colonització¹ i bibliografia especialitzada, i es realitzen diversos redibuixats per aïllar capes d'informació, i destacar-ne d'altres. Aquesta metodologia, d'eminent matriu gràfica, permet una millor comprensió i anàlisi dels traçats i ordenacions.

Així mateix, quant a les ordenacions dels poblats descrites en el segon capítol (el model evolutiu), es realitza un estudi comparatiu entre implantacions, que permeti posar de manifest les semblances, variacions i diferències entre propostes formulades pel mateix arquitecte, així com les ressemblances i singularitats amb la resta de coetanis.

Per tal d'extreure regles en la composició, en el capítol quart es realitza una classificació taxonòmica de les propostes segons la seva disposició, aproximació, estructura viària o centralitat.

HIPÒTESIS DE TREBALL

De forma succinta, es formulen les següents hipòtesis:

H1. L'obra colonitzadora espanyola es constitueix com un immens banc de proves desenvolupat durant més de dues dècades, en el qual s'assaja la problemàtica de

¹ Els arxius que han estat consultats durant l'elaboració de la tesi doctoral són els següents: Arxiu Històric Provincial de Saragossa (AHPZ); Arxiu Històric Provincial de Lleida (AHPLL); Arxiu Històric Provincial de Tarragona (AHPT); Arxiu Central del Ministeri d'Agricultura i Pesca, Alimentació i Medi ambient (AMAPA); Arxiu municipal de l'Ajuntament de Faió (AMF).

l'assentament residencial en el context rural. Arran d'aquesta constatació, se sosté que l'obra colonitzadora espanyola desenvolupada a la conca hidrogràfica de l'Ebre és un **model evolutiu**, que constitueix un cos teòric, i essencialment pràctic, en què s'amaga subjacent una **veritable recerca urbanística**, de vegades desordenada, **cap a la modernitat**.

H2. Demostrar l'existència de **constants colonitzadores que caracteritzen un model territorial, urbanístic i residencial propi** o, en d'altres paraules, la iteració de patrons que constrenyen la capacitat d'innovació dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, **deixant un estret marge per la modernitat o la innovació**.

H3. La tercera hipòtesis de la investigació parteix de la inquietud sobre com proveir d'urbanitat els teixits urbans de baixa densitat que no es forgen a partir d'una lenta sedimentació històrica, sinó que es planegen de bell nou des d'una taula de dibuix. Hom es pregunta com es poden aconseguir espais públics que satisfacin els imperatius funcionals i ideològics que, des de la racionalitat de les traces i l'optimització dels recursos, consolidin un marc habitable i confortable pels seus residents, on la identitat col·lectiva no sigui impostada ni fal·laç, sinó que veritablement provingui de l'assoliment d'un entorn autènticament aprehensible, el qual s'instal·li amb naturalitat en l'imaginari col·lectiu. Des d'aquesta inquietud es formula la tercera de les hipòtesis: **la consideració dels poblats de colonització de JOSÉ BOROBIO com una temptativa reeixida en l'assoliment de la desitjada urbanitat**.

Es pretén demostrar que, malgrat l'austeritat de recursos, la seriació del model i l'asfixia administrativa i ideològica, l'obra de JOSÉ BOROBIO és prolífica en l'assoliment d'atributs d'urbanitat, la majoria dels quals s'aconsegueixen mitjançant simples exercicis de composició formal i estratègies que fomenten una percepció complexa i vibrant del teixit construït. **Aquestes valuoses lliçons en la configuració urbana d'assentaments de baixa densitat s'ubiquen en els espais anònims emplaçats entre el programa domèstic de l'habitatge i la funció simbòlica de la plaça**.

Pàgina anterior, imatge de José Borobio, en una de les seves visites d'obra. Destaca la seva actitud desenfadada i amable en la conversa amb un pagès.

Font: EMETERI FABREGAT GALCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

PRÒLEG. JOSÉ BOROBIO: UN FUNÀMBUL ENTRE LA TRADICIÓ I LA MODERNITAT

JOSÉ BOROBIO és un personatge que encarna una espècie de "modernitat tranquil·la". Allunyat d'estridències, manifestos i avantguardes, l'arquitecte saragossà impregna totes les seves activitats creatives d'una essència moderna que, alhora, és conciliadora amb la tradició. Ja sigui en el camp del disseny gràfic, de l'arquitectura o de l'urbanisme, la seva mirada és sempre respectuosa quan es dirigeix cap al reconeixement dels valors del passat i la tradició, i vigorosa en la seva reinterpretació i posterior formalització.

Es tracta doncs d'un arquitecte inquiet que, en una obra eminentment col·lectiva i dirigida com és la colonitzadora, es transforma en un funàmbul que travessa gràcilment, l'abisme existent entre el pintoresquisme i la modernitat, per l'estret cable que l'asfíxia administrativa franquista li proporciona.

El present pròleg pretén esbossar aquesta vessant més personal de l'arquitecte, mitjançant un repàs que no vol ser exhaustiu, però sí representatiu de la seva primerenca trajectòria acadèmica i creativa fora del camp de l'urbanisme, a partir de la qual es pot compondre una imatge nítida de les seves predisposicions moderna i conciliadora vers el sensacional repte colonitzador.

“Del relato separado del talante de Regino y José Borobio, nos cabe apreciar sus diferencias; pero tal vez una de las muestras más explícitas de la diversidad de su actitud personal sean los retratos que podemos encontrar de ellos. [...] José, en cambio, prefirió ser retratado de cuerpo entero, lejos de primeros planos; y lo hizo tal como era, con la libertad de posar inclinado, sobre una silla inclinada en un cuadro inclinado, sonriendo abiertamente solo de pensar en el efecto que resultaría. Una composición moderna sorprendente. ¿Podía un arquitecto sensato que deseara trabajar para una clientela burguesa en los años treinta españoles, fotografiarse así? Sin duda, no.”

*Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, Saragossa, 1933-1946. Regino i José Borobio Ojeda
2001, Col·legi d'Arquitectes d'Almeria
JOSÉ LABORDA YNEVA*

L'UNIVERS BOROBIA EN UNA TRAJECTÒRIA COL·LECTIVA

Una revisió de l'obra urbana de JOSÉ BOROBIO ens dona compte de la seva profunda imbricació amb el projecte colonitzador endegat per l'Institut Nacional de Colonització. La seva trajectòria professional en el camp de l'urbanisme és pràcticament indissociable de l'activitat d'aquest organisme estatal, i més concretament de la Delegació Regional de l'Ebre. Des del seu nomenament el desembre de l'any 1943² —quan l'arquitecte saragossà tenia només 36 anys i un

² Nomenament publicat al Butlletí Oficial de l'Estat, núm. 347, de 13 de desembre de 1943, pàg. 11.882. La convocatòria de places es formula segons l'Ordre de 9 de juliol de 1943 per la qual es convoca el concurs per a la provisió de places d'arquitectes a l'Institut Nacional de Colonització, publicada al Butlletí Oficial de l'Estat, núm. 194, de 13 de juliol de 1943, pp. 6.781-6.782.

període de guerra de tres anys a la seva esquena— fins a la publicació l'any 1964, de l'Ordre de la Subdirecció d'Obres i Projectes segons la qual s'ordenava la redacció de l'Avantprojecte del nou poblat de Faió, JOSÉ BOROBIO acumula una dilatada experiència de més de dues dècades en el disseny i direcció poblats de colonització.

En aquest lapse de temps, l'arquitecte **projecta fins a 17 poblats de colonització**, a continuació detallats per ordre cronològic: Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945), El Temple (1947), Sobradiel (1947), Villafranco de Delta (1952), Campillo de Franco (1953), Valmuel del Caudillo (1953), Puilato (1953), San Jorge (1954), Artasona del Llano (1954), Valsalada (1954), Orillena (1956), El Pla de la Font (1956), Valfonda de Santa Ana (1957), Curbe (1958), Alera (1960) i Faió (1965). Així mateix, JOSÉ BOROBIO és responsable de la redacció de, com a mínim, **12 ampliacions de poblats preexistents**, que no són objecte de la present investigació.

Les seves intervencions es desenvolupen íntegrament a la comunitat d'Aragó, a excepció dels tres poblats que construeix a Catalunya, que són Sucs, El Pla de la Font i Villafranco de Delta, (actual Poble Nou del Delta). Així mateix, i dins de la comunitat aragonesa, JOSÉ BOROBIO actua de forma més concentrada en dos àmbits: el primer, la zona de la Violada, es situa a la vall que configura el tram final del riu Gállego, a les comarques de Saragossa i Hoya de Huesca. Aquesta zona fou declarada d'interès nacional per Decret de 5 de juliol de 1944 (Butlletí Oficial número 208, de 26 de juliol de 1944), i fou expropiada per l'Institut Nacional de Colonització als municipis preexistents. Dins d'aquesta àrea, consten essencialment els poblats de Puilatos, Ontinar del Salz, El Temple, San Jorge i Valsalada, adscrits als termes municipals de Zuera, Gúrrera de Gállego i Almudévar.

El segon àmbit principal d'actuació se centra al nord de la serra d'Alcubierre, a la comarca dels Monegros, en la que JOSÉ BOROBIO projecta els pobles d'Artasona del Llano, Valfonda de Santa Ana i Orillena, adscrits als municipis d'Almudévar, Torres de Barbués i Lanaja, respectivament. Entre ambdues àrees, l'arquitecte projecta fins un total de vuit nous poblats i col·labora en l'ampliació de cinc poblats més, consolidant en aquestes zones el gruix de la seva producció urbanística.

Aquesta vasta trajectòria resta supeditada a les tesis de l'administració franquista, que imposa un estricte control no només tècnic, sinó també ideològic, a les propostes urbanes dels arquitectes de les diverses Delegacions Regionals de l'INC. En aquest sentit, cal recordar que l'Institut Nacional de Colonització és un organisme vinculat al Ministeri d'Agricultura, el qual, per sobre de qualsevol altre ministeri, té un perfil ideològic marcadament falangista. I és que l'INC es crea per a substituir el *Servicio Nacional de Reforma Económica y Social de la Tierra (SNREST)*, el qual tenia com a objectiu primordial retornar als antics propietaris, majoritàriament terratinents, les terres ocupades per la Reforma agrària durant els últims anys de la Segona República espanyola.

Així doncs, l'INC es configura com un organisme que pretén esmenar i revocar la política agrària de la República —o més ben dit, no tant la política, que el moviment adopta parcialment, sinó més aviat els seus procediments— per a instaurar un nou ordre que serveixi els propòsits del franquisme, i més concretament de la Falange. En aquest sentit, i tal i com comprovarem al proper capítol, les institucions franquistes tenen la necessitat de diferenciar-se del concepte de Reforma Agrària republicana malgrat, com és sabut, gran part de la tasca republicana és absorbida i reciclada per la nova administració. En qualsevol cas, la construcció d'una densa retòrica ideològica es constitueix com una estratègia que permet a la nova administració capitalitzar una acció de govern encetada i desenvolupada per l'administració anterior. Això significa que el règim s'apodera de la política agrària republicana mitjançant una intensa presència ideològica en el desenvolupament dels projectes de colonització. En aquest context, el suposat estil feixista té la seva teorització i difusió en mitjans com la revista *Reconstrucción*, editada per la *Dirección General de Regiones Devastadas* i que es formulà com a instrument propagandístic per a divulgar el pensament arquitectònic del règim.

Paral·lelament, i com a conseqüència de l'anteriorment esmentat, l'INC sotmet a un estricte control la tasca dels arquitectes, la submissió dels quals i dels seus projectes passa per un estricte règim interior a través d'un seguit de circulars que defineixen tota classe de qüestions. Tal i com esmenta MIGUEL CENTELLAS en la seva tesi

Pàgina anterior, mapa de la conca hidrogràfica de l'Ebre, amb tots els poblats de colonització de nova planta. Els projectats per José Borobio consten en vermell, i per la resta d'arquitectes de la Delegació en gris.

Font: Elaboració pròpia, sobre base orogràfica de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre (CHE).

doctoral sobre els poblats de FERNÁNDEZ DEL AMO³, aquestes són normes d'obligat compliment que abasten matèries transversals que oscil·len des de la redacció tècnica de documents fins a l'exercici pràctic de la tasca agrícola. Tal fou la supervisió i control de l'administració, que en el període comprès entre el 5 de febrer de 1940 i el 13 de desembre de 1971, es van redactar un total de 509 circulars⁴. Es tracta doncs, d'un context de més de tres dècades altament fiscalitzat, en el que les esmentades circulars donen lloc a milers de fulles i centenars d'informes que contenen, a tall d'exemple, aspectes com les instruccions per a la redacció de projectes de colonització, la normativa per a la construcció d'esglésies o els requeriments funcionals dels equipaments previstos.

D'altra banda, i tal com posa de manifest MIGUEL CENTELLAS, existeix una tenaç intervenció administrativa prèvia a l'execució dels poblats, que fiscalitza directament la tasca dels arquitectes. Es tracta dels anomenats informes de supervisió, que emet el Servei d'Arquitectura en relació a cadascun dels projectes que es realitzen a l'INC. Aquest tràmit, inexcusable durant la redacció dels projectes de colonització, suposa la imposició d'una tutela tècnica que aborda aspectes de caire eminentment urbanístic, tècnic, funcional o compositiu i que qüestiona, o fins i tot, refusa les ordenacions proposades pels tècnics⁵.

En aquest context tan acotat, en què el paper de l'arquitecte es redueix dràsticament i el seu àmbit creatiu se subjecta a la fiscalització del buròcrata de torn, resulta fàcil imaginar que el marge de maniobra és certament limitat. Una densa estructura

³ MIGUEL CENTELLAS SOLER, *"Los poblados de colonización de Fernández del Amo"*. Editorial Fundació Caixa d'Arquitectes. Col·lecció Arquia/tesis, número 31, 2010.

⁴ ALFREDO VILLANUEVA PAREDES, JESÚS LEAL MALDONADO, *"Historia y Evolución de la Colonización Agraria en España. Volumen III. La planificación del regadío y los pueblos de colonización"*. Madrid, Secretaria General Técnica, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1991.

⁵ A tall d'exemple, i segons exposa MIGUEL CENTELLAS SOLER en el seu llibre sobre Fernández del Amo, alguns dels aspectes del seu avantprojecte per a Torres de Salinas foren refusats pel Servei d'Arquitectura, per introduir un model estètic i urbanístic fora de la tradició. Un altre exemple del control administratiu franquista el trobem a l'inici del tercer capítol d'aquesta investigació, en la qual es transcriu l'informe proposta emès per la Delegació Regional de l'INC, sobre l'avantprojecte d'Ontinar del Salz, de José Borobio.

administrativa i ideològica encotilla la llibertat de l'arquitecte i subjecta la seva producció a una línia de pensament uniforme. Aquesta circumstància ens podria dur a considerar l'obra de JOSÉ BOROBIO com el producte consecutiu i lògic d'una tasca dirigida i col·lectiva. Des d'aquest punt de vista, la personalitat de l'arquitecte saragossà, el seu pensament, tesis i conviccions semblarien diluïdes en aquest espès magma administratiu. Si bé no es poden negar totes aquestes restriccions, és lògic preguntar-se què hi ha d'autènticament "borobià" a l'obra de l'arquitecte al servei de l'Institut Nacional de Colonització.

LA TRADICIÓ MODERNITZADA

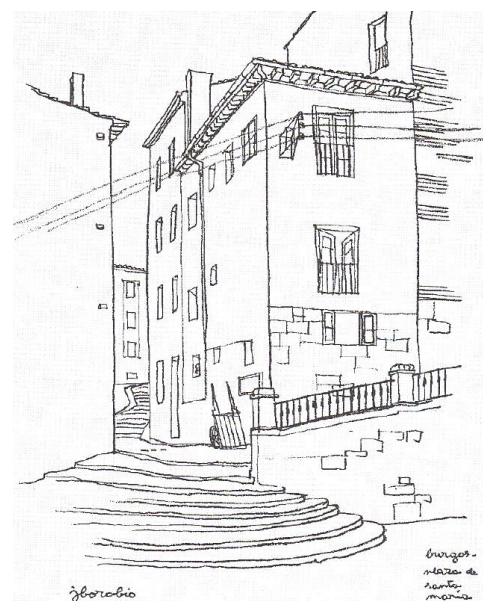
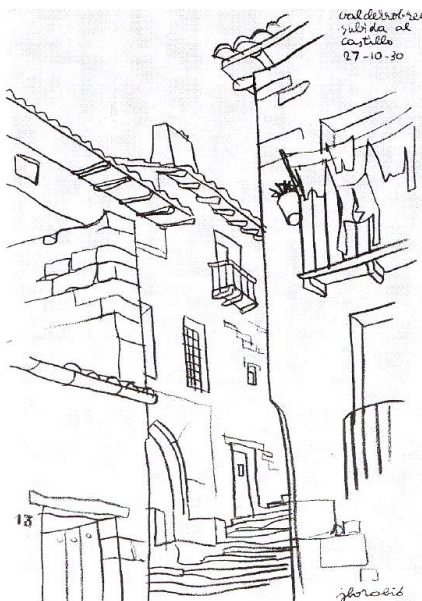
Tal i com ens demostra l'extensa bibliografia relativa al fenomen colonitzador, i en especial els treballs del propi MIGUEL CENTELLAS, de JOSÉ LUIS OYÓN i FRANCISCO JAVIER MONCLÚS, entre altres, són nombrosos els arquitectes que, malgrat l'asfíxia administrativa, van poder allunyar-se de les tesis de tall més regionalista o historicista, per adoptar progressivament actituds més properes al racionalisme. Un d'aquests arquitectes fou, sens dubte, JOSÉ BOROBIO. La seva trajectòria no és producte exclusiu de la política estatal colonitzadora, sinó que es reconeixen nombrosos trets de la seva personalitat i del seu bagatge personal en les seves obres. En contra del que es podria pensar arran del context històric del Règim, el cert és que els projectes de l'arquitecte saragossà, i més concretament el poblat de Faió, són un clar producte de la seva vessant més personal.

Per il·lustrar aquesta tesi, només cal analitzar algunes de les experiències professionals de l'arquitecte fora del camp de l'urbanisme, i que han estat abastament detallades en alguns articles de MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA⁶, la qual realitza un extraordinari i riquíssim recull de la seva producció gràfica.

⁶ MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA és doctorada en Història de l'Art per la Universitat de Saragossa. La seva tesi doctoral de l'any 2005, *"José Borobio Ojeda (1907-1984: formación, actividad artística y contribución a la arquitectura aragonesa contemporánea"* estudia la figura de l'arquitecte saragossà. És autora de nombrosos articles a l'entorn d'aquesta figura, entre els quals destaquen *"Una primera aproximación a José Borobio Ojeda (1907-1984): La*

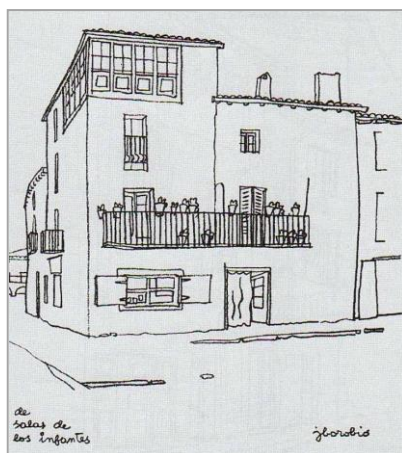
A dalt, esquerra i dreta, dibuixos fet a mà per un jove José Borobio. A dalt esquerra, sobre la pujada al castell de Vall de Roures (1930); a dalt dreta, la plaça de Santa Maria de Burgos (1930).

Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA. "Cien dibujos de arquitectura y otros más.". Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 2000.

A baix esquerra, dibuix fet a mà per un jove José Borobio sobre una cantonada de Salas de los Infantes (1934). A baix dreta, fotografia de la plaça major del poblat d'Ontinar del Salz en construcció (1944), de José Borobio. És més que evident la semblança en el tractament de la cantonada que l'arquitecte fa a Ontinar del Salz, en relació amb la seva experiència precedent copsant l'arquitectura popular, en aquest cas del poble de Salas de los Infantes.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "Una primera aproximació a José Borobio Ojeda (1907-1984). L'arquitectura popular en els seus àlbums de dibuixos."

Font: MANUEL CALZADA PÉREZ, ANTONIO ÁLVARO TORDESILLAS. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

arquitectura popular en sus álbums de dibujos" de la revista Artigrama número 14, 1999, pp. 353-389, "José Borobio y el dibujo humorístico" de la revista Artigrama número 15, de l'any 2000, pp. 407-456, "La obra gráfica en la revista Agricultura (1929-1935). La aportación de José Borobio" de la revista Artigrama número 16, de l'any 2001, pp. 441-468, "Belenes de arquitectos. La aportación de José Borobio" de la revista Tvriaso XVI, 2002, pp. 355-386, entre d'altres.

En aquest sentit, cal assenyalar que la voluntat de l'autor del present escrit no és aportar més dades respecte l'exhaustiu treball de la mencionada autora, sinó realitzar una lectura transversal que ens permeti entendre una imatge global de JOSÉ BOROBIO, més enllà de la seva tasca estrictament urbanística. Només des d'aquesta lectura, serà possible aprofundir en la sensibilitat del personatge, és a dir quins aspectes artístics motiven l'arquitecte, i per tant, quin percentatge de l'autor resideix en l'aparentment col·lectiva producció de l'INC.

JOSÉ BOROBIO desenvolupa de molt jove —encara essent estudiant, doncs obté el títol el novembre de 1931— una especial fascinació pel món rural. Aquest fet es constata a través de l'extensa col·lecció de dibuixos i apunts de viatge que aquest realitza sobre diversos pobles, que es custodien en els arxius familiars. Només en el període comprès entre 1928 i 1936, quan l'arquitecte té 21 anys, realitza un total de 333 dibuixos repartits entre sis àlbums, en els què l'arquitectura popular i anònima n'és la temàtica dominant, i més concretament, com assenyala VÁZQUEZ ASTORGA, la tipologia de casa de poble o habitatge domèstic. Si bé en una primera instància hom podria pensar que aquest interès venia donat per una influència acadèmica de l'Escola d'Arquitectura de Madrid on cursava els estudis, el cert és que, com veurem, aquest interès s'estén més enllà de la seva etapa de formació universitària.

Com apunta VÁZQUEZ ASTORGA, la majoria dels dibuixos comparteixen un seguit de trets comuns: la preferència per plasmar volums geomètrics identificables, l'absència d'elements accessoris, l'asimetria en la composició o bé la sobrietat constructiva. Així mateix, en l'enquadrament dels apunts, JOSÉ BOROBIO opta generalment per perspectives diagonals o esbiaixades i punts de vista laterals, que atorguen major profunditat a la composició. En els seus dibuixos, l'arquitectura es representa crua, despullada d'elements decoratius. Rarament es dibuixa l'aparell dels paraments, que es mostren com a plans abstractes, quasi immaterials. Mitjançant la **supressió de línies supèrflues**, l'arquitecte aconsegueix que els seus apunts esdevinguin quasi esquemàtics, en un esforç per a cercar **l'expressió més sintètica de l'arquitectura popular**, la unitat mínima i essencial que la compona. Per altra banda, JOSÉ BOROBIO no dibuixa cap escena popular, sinó espais urbans. No cau en el costumisme, i amb

aquesta voluntat despulla l'arquitectura dels seus usuaris. Tanmateix, com a bon humanista, **l'arquitecte plasma els edificis com a espais viscuts**, atès que mostren roba estesa als balcons o les finestres i portes entreobertes.

Els espais que dibuixa tenen en la majoria de casos una destacada profunditat. Parteixen d'un primer pla ubicat habitualment en un dels extrems de l'enquadrament, i deixen entreveure l'existència d'un carrer, d'un pas o bé d'un porxo, que condueixen a un altre espai del poble. Un espai que no veiem, però que intuïm. **La continuïtat mental del teixit**, més que visual, és un valor urbà que interessa singularment a l'arquitecte. La fluïdesa del teixit urbà a través d'espais identificables, com places o porxos, constitueix un punt d'atenció sensible.

En d'altres casos, l'arquitecte centra la seva mirada en els volums edificats, en la composició de masses. Les cantonades prenen un elevat protagonisme i se solen situar en el primer pla de la composició. Així mateix, la de JOSÉ BOROBIO és una mirada que posa l'accent en el pla vertical. En primer lloc, centra la seva mirada en espais amb desnivells, escales o carrers amb pendent. Aquests elements, recurrents en la seva iconografia, **obliguen al passejant a canviar constantment de punt de vista sobre l'objecte**, és a dir, confereixen una mirada dinàmica i imprevisible al paisatge urbà. En segon lloc, l'arquitecte evidencia la discontinuïtat que existeix entre les alçades dels edificis. En aquest sentit, observa la continuïtat en l'alineació de les façanes que donen harmonia als carrers sinuosos, a la vegada que posa en valor la diferència d'alçades entre edificis com un element que confereix riquesa plàstica al conjunt urbà.

En qualsevol cas, la mirada de JOSÉ BOROBIO sobre l'arquitectura popular no és una mirada tradicional ja que s'allunya del pintoresquisme. Es tracta d'una mirada filtrada per la modernitat, una expressió racionalista que busca en les peculiaritats de l'arquitectura vernacular, noves solucions per a traslladar-les a l'arquitectura contemporània, amb l'objectiu de dotar-la d'una nova orientació cap a la modernització.

ICONOGRAFIA RURAL I BETLEMS: LA REINTERPRETACIÓ DE LA TRADICIÓ

Entre els anys 1929 i 1935, l'arquitecte realitza per la revista madrilenya *Agricultura* un seguit de col·laboracions que s'estenen més enllà dels anys en què estudia a la Facultat d'Arquitectura de la Universitat de Madrid. Aquesta publicació, fundada l'any 1929, presenta un format generós, una cuidada tipografia i una refinada maquetació. La seva missió és informar i divulgar sobre totes aquelles qüestions relacionades amb els avenços tècnics que afecten al sector primari, que en aquella època gaudeix d'un notable pes econòmic i social. A més, la mencionada revista dona una especial preponderància a la documentació gràfica, essent un camp ideal d'experimentació artística per a JOSÉ BOROBIO.

Malgrat això, es pot concloure que l'aportació de JOSÉ BOROBIO a la revista és limitada i tangencial —consistent en una portada, nou dissenys per a les capçaleres de secció i dos motius gràfics per a finalitzar articles—, si bé segons VÁZQUEZ ASTORGA, la seva implicació demostra el compromís i avidesa de l'arquitecte vers la modernitat, la qual proclama en totes les manifestacions artístiques possibles. En qualsevol cas, en aquests dibuixos de joventut ja s'hi evidencia una idealització quasi reverencial cap a la vida agrícola, cap a la seva cultura i costums. La seva aportació més rellevant és la portada per al número 3 de l'any 1929, i que es repetirà posteriorment al número 49, del mes de gener de 1933. Fruit d'un concurs organitzat per la publicació, la proposta de l'arquitecte es distingeix respecte les portades dels altres tres artistes participants com ÁNGEL XIMÉNEZ HERRÁIZ, RAFAEL DE PENAGOS i ÁNGEL DÍAZ DOMÍNGUEZ, en tant que planteja una composició radicalment moderna.

En primer lloc, JOSÉ BOROBIO suprimeix el tan reiterat concepte al·legòric de la dona com a representació de l'agricultura, habitual en aquella època. D'altra banda, en comptes d'organitzar la composició de la portada obeint les regles clàssiques, és a dir, ubicant una figura central —en aquest cas la dona— de major dimensió a l'entorn de la qual orbiten un seguit d'elements secundaris, l'arquitecte proposa una composició esbiaixada en diagonal, que parteix radicalment la portada en dos espais que contenen conceptes d'igual pes específic. En el quadrant superior esquerra s'hi

A dalt a l'esquerra, portada de la Revista Agricultura, dissenyada per un jove José Borobio, gener de 1933.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "La obra gráfica de la revista Agricultura (1929-1935). La aportación de José Borobio."

A dalt a la dreta, fotografia d'un jove José Borobio assegut en la terrassa d'una cafeteria.

Font: JOSÉ LABORDA YNEVA. "CHE, Saragossa, 1933-1946. Regino y José Borobio Ojeda.". 2001, Col·legi d'arquitectes d'Almeria.

A baix a l'esquerra, naixement dissenyat per José Borobio, 1948; a la dreta, felicitació de Nadal, del mateix arquitecte, 1954.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 85 (1949), pp. 33-34.

MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "Belenes de arquitectos. La aportación de José Borobio."

representen dos porcs alimentant-se en una menjadora, mentre que a l'extrem inferior dret s'hi pot observar un pagès llaurant el camp amb un tractor. Al fons, com a tercera imatge, una casa senzilla que, presumiblement, és l'habitatge del pagès.

Val a dir, que aquesta visió és típicament borobiana. Per una banda, **l'arquitecte defuig de les imatges al·legòriques** per a mostrar de forma racional el cicle productiu del camp: els porcs consumeixen pinso i les seves dejeccions nodreixen els camps que el pagès llaura i, en última instància, habita. Casa, terra, bestiar i treball componen un sistema harmònic i indivisible i, per tant, es representen a la portada amb un mateix nivell d'importància. No obstant això, com s'ha dit abans, l'aparent unitat es fragmenta abruptament mitjançant una inesperada diagonal que secciona en dues parts la portada, i on els colors grisos, negres i blancs s'alternen configurant el negatiu de l'extrem oposat de la composició.

Aquest recurs gràfic permet a JOSÉ BOROBIO composar l'escena i ordenar les figures principals segons un esquema simètric i antagònic a la vegada: a l'esquerra el bestiar porcí i a la dreta l'habitatge del pagès. Dos espais diferents, que representen moments temporals separats en la vida quotidiana del treballador del camp, i per tant, que es situen en extrems oposats de la composició. Tanmateix, la tercera de les figures, és a dir el tractor, reconcilia ambdues parts confrontades de la portada ja que s'hi superposa mantenint la seva integritat formal. A més, les tres figures principals comparteixen el mateix eix de coordenades, doncs es disposen segons una mateixa directriu esbiaixada. En resum, **es tracta d'una composició que alhora es fragmenta i es concentra**. El gust per la complexitat i la contradicció són aspectes essencials, els quals, més endavant seran aplicats als seus poblats de colonització.

D'altra banda, els personatges de la portada estan deliberadament simplificats, és a dir, es presenten com una **abstracció geomètrica**, una representació que pren distància vers l'expressió figurativa i realista. Malgrat hom podria titllar-los de naïfs, el cert és que responen al rigor geomètric propi d'algú amb la formació acadèmica d'un arquitecte: els porcs són dues el·lipses, els crestalls dels camps un seguit de sinusoidals i el tractor és la suma de circumferències, cilindres i rectangles que es

combinen sàviament. Un cop més, JOSÉ BOROBIO busca l'essència de les coses, en depura la forma per assolir la seva màxima expressió.

En un altre ordre de coses, i per tal de completar aquest bagatge no estrictament urbanístic del personatge, és pertinent fer referència breument a dues de les seves produccions artístiques relacionades amb la tradició nadalenca, que MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA recull en un dels seus articles, anteriorment mencionats. En primer lloc, un naixement que va realitzar l'any 1948 per a una de les seves filles, i que fou publicat en la *Revista Nacional de Arquitectura*. Segonament, una de les nombroses felicitacions nadalenques que l'autor va realitzar l'any 1954.

Pel que fa a la primera obra, JOSÉ BOROBIO representa una vila emmurallada en la que el naixement de Crist es concentra en el punt més baix de l'estampa. Les figures resten empetitides per la vila, la qual es representa com una acumulació de formes paral·lelepípedes pobrament perforades segons finestres quadrades, disposades segons una composició general triangular a mode de *ziggurat*. En el punt culminant de l'agrupació, demostrant la seva jerarquia, se situa l'església amb el seu campanar. De nou, l'arquitecte ens demostra la seva capacitat de síntesi i de simplificació segons formes geomètriques. L'agrupació dinàmica de les formes, els ritmes i l'arquitectura es revelen com els veritables protagonistes de l'estampa, per sobre inclús dels personatges bíblics d'obligada referència, atès el context nadalenc.

Quant al segon cas, la imatge representa els tres Reis d'Orient en processó cap a Betlem, tot travessant un riu per sobre d'un pont de tres arcs. L'escena en aquest cas és singularment potent, doncs en contraposició a la imatge folklòrica dels personatges principals —dels quals només se n'intueix la silueta— es dibuixa un pont de dimensions colossals i aparença moderna, malgrat la seva aparent pesantor. Aquest contrast entre modernitat i tradició és un dels trets característics de l'univers borobià i de la seva intervenció a l'INC.

En qualsevol cas, com a colofó d'aquest punt, resulta extraordinari que JOSÉ BOROBIO referendi la seva modernitat en alguns dels camps més arrelats a la cultura tradicional, quasi folklòrica, del nostre país, com són l'agricultura —un sector

econòmic ancestral— o bé la tradició nadalenca. Aquesta circumstància demostra el **compromís del personatge amb la modernitat**. Una modernitat que convergeix en llenguatge expressiu, des de la seva producció artística i gràfica, a la tasca urbanística realitzada al servei de l'INC.

L'OBRA GRÀFICA DE L'ARQUITECTE: SUPERPOSICIONS I COSTUMISME

La producció de JOSÉ BOROBIO en el camp de l'expressió gràfica és pràcticament infinita, ja que dins de la carcassa de l'arquitecte hi conviu un artista gràfic, un esplèndid dibuixant que condensa la seva àvida capacitat observadora per a reinterpretar el món que l'envolta a través d'una fèrtil inventiva.

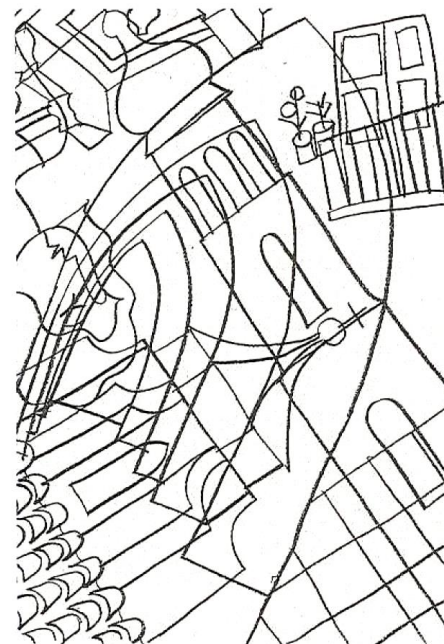
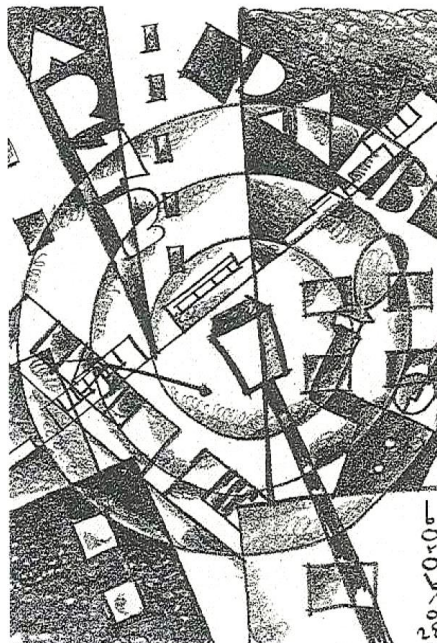
Els seus dibuixos, dels quals ja hem pogut observar una reduïda mostra en l'apartat anterior, oscil·len entre l'atreviment de l'artista contemporani i la ingenuïtat d'un infant. En ocasions, la seva producció pot semblar naïf i simple, mentre que en d'altres casos, els dibuixos o murals que dissenya comprenen universos complexos i propers a l'abstracció. Per tant, **la seva obra deambula entre l'expressió figurativa i l'abstracció**, però tanmateix comparteix la preferència per a l'heterodòxia i la modernitat. En aquest sentit, s'escau destacar les consideracions que MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA⁷ plasma a la seva tesi doctoral en relació amb l'aproximació de les composicions gràfiques de l'arquitecte, en el sentit que aquestes sovint adquireixen un estil propi dels enquadraments cinematogràfics —en concret l'angle picat— així com del llenguatge del còmic.

Certament, l'estructura compositiva dels dissenys gràfics de l'arquitecte saragossà emanen d'altres llenguatges radicalment moderns, com és la cinematografia, i més concretament l'expressionisme alemany de la dècada dels anys 20 del segle passat.

⁷ Referència extreta de la seva tesi doctoral de l'any 2005, *“José Borobio Ojeda (1907-1984): formación, actividad artística y contribución a la arquitectura aragonesa contemporánea”*.

A dalt, dibuixos dissenyats per un jove José Borobio (1928 - 1930). Influències cubistes en l'aproximació de les escenes urbanes descrites. Superposicions geomètriques i formals, i aplanament entre primer pla i fons.

Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA. "Cien dibujos de arquitectura y otros más.". Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 2000.

A baix esquerra, pintura de José Victoriano González Pérez, més conegut com a Juan Gris, "La guitarra" (1918).

Font: DIPÒSIT COL·LECCIÓ TELEFÓNICA, MUSEU NACIONAL CENTRE D'ART REINA SOFIA.

A baix dreta, fotograma del llargmetratge "Das Cabinet des Dr. Caligari", dirigida per Robert Wiene (1920).

Font: VIQUIPÈDIA (2014).

Aquest moviment, encapçalat per directors com ROBERT WIENE (*Das Cabinet des Dr. Caligari*, 1920), FRIEDRICH WILHELM MURNAU (*Nosferatu*, 1922) o FRITZ LANG (*Metropolis*, 1927), emprà recursos narratius com la utilització d'una il·luminació dramàtica en contrastats clars i obscurs o bé l'abús de plànols picats i angulosos, sovint plens de diagonals que semblen travessar la pantalla. Una construcció estètica que, sense cap gènere de dubte, inspira la producció gràfica de JOSÉ BOROBIO.

Per altra banda, i més enllà d'aquesta referència, podem també apreciar influències del cubisme, el moviment d'art modern desenvolupat fins a mitjans de la dècada del 1910. Recordem que en aquest estil pictòric, els objectes es trenquen, s'analitzen i es reconstrueixen en una forma abstracta, doncs, en comptes de representar-los des d'un únic punt de vista, l'artista cubista copsa l'essència de l'objecte des d'una multitud de perspectives per tal de representar-lo en un context més ampli. JOSÉ BOROBIO utilitza aquesta tècnica per a compondre els seus dissenys i representar diverses realitats a l'uníson. La utilització simultània de punts de vista diferents en els seus murals i dibuixos dona lloc a composicions complexes i abstractes, on la superposició d'objectes esdevé una constant.

Observem com a exemples alguns dels seus dibuixos de finals de la dècada del 1930, en els quals hi ha una intensa experimentació cap a la utilització dels recursos compositius emprats al moviment cubista. Els objectes i els personatges dels seus dissenys es transformen en un aglomerat de geometries pures i simples que s'allunyen de l'expressió figurativa. Per altra banda, les composicions són complexes, arrauxades i plenes de força i vitalitat. JOSÉ BOROBIO recorre habitualment a l'ús de les diagonals que se superposen a les figures principals per tal de mostrar diverses situacions i objectes de forma simultània. Així mateix, els paisatges descrits, siguin humans o objectes, s'aplanen en un exercici de **transgressió de l'arquetípic estructura clàssica de representació bidimensional** basada en la separació nítida entre primer pla i fons.

Un altre aspecte rellevant de la producció gràfica de l'arquitecte saragossà és la seva immensa capacitat per a copsar l'essència del món que l'envolta. JOSÉ BOROBIO és

A dalt a l'esquerra, targeta publicitària del Cafè restaurant "Salduba" a Saragossa, dissenyada per José Borobio (1930). Intel·ligent simplificació geomètrica antropomòrfica, i superposició de personatges. Imatge dinàmica i mòbil.

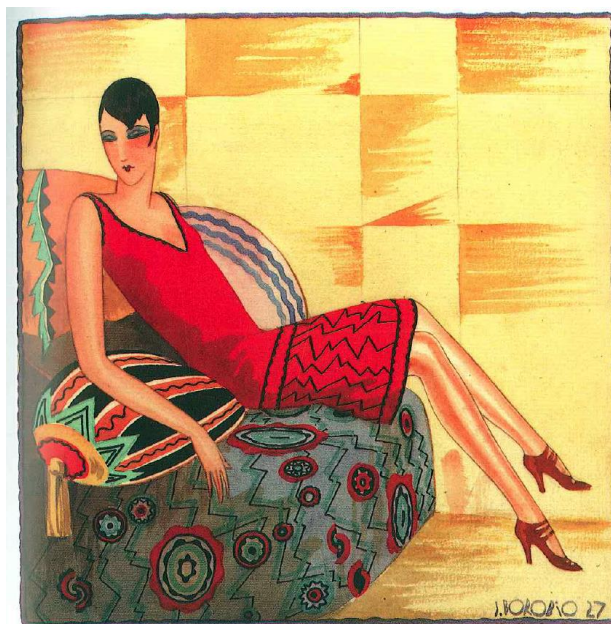
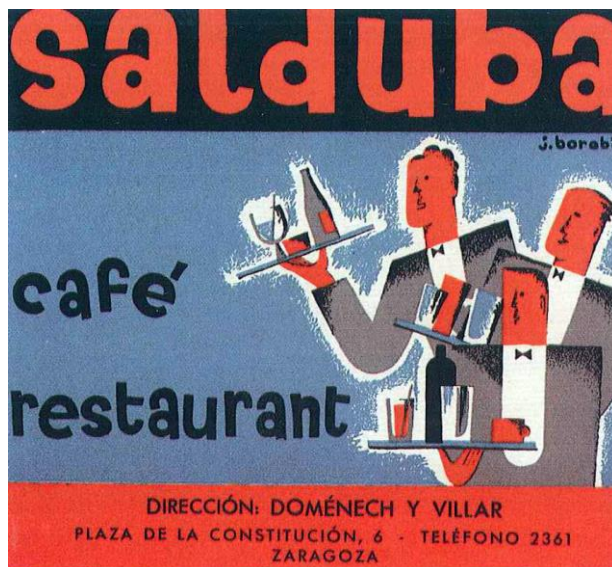
Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Columna dreta, dibuixos d'escenes rurals de la colonització per a rajoles del poblat de Poble Nou del Delta.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM), Revista Nacional de Arquitectura, número 196 (1958), pp. 23-26.

A baix a l'esquerra, dibuix de "Dona asseguda en un sofà", de José Borobio (1927). Rigor geomètric, i composició clarament diagonal.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

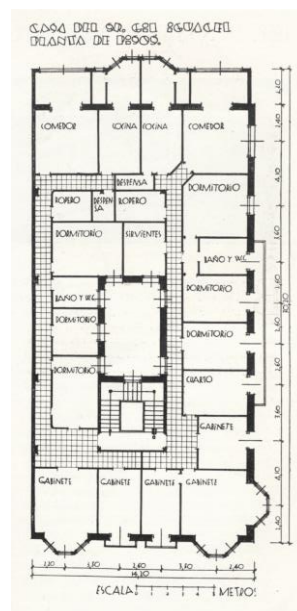
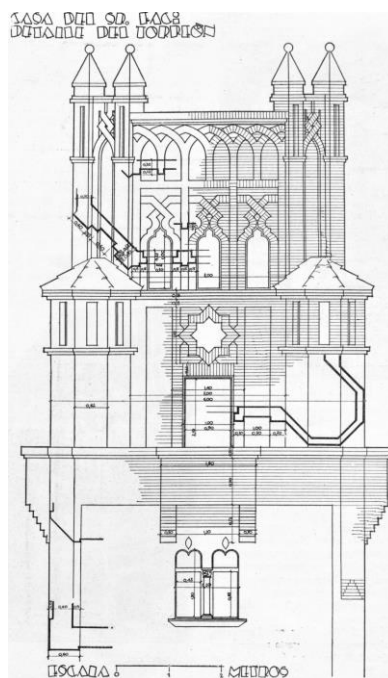
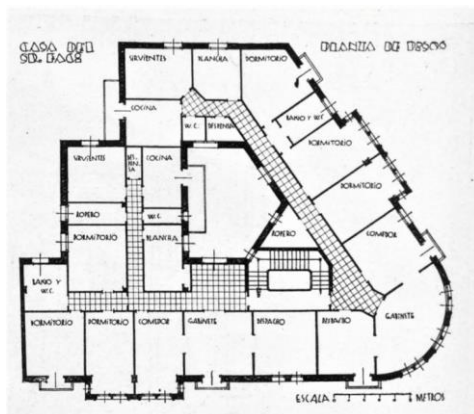

un observador mordaç i incansable de la societat en la que viu, un cronista de la quotidianitat, que sense renunciar a un llenguatge modern —impregnat d'aparent lleugeresa, amateurisme i sentit de l'humor— es revela com un excel·lent costumista. En aquest sentit, i per formar-nos una idea més àmplia d'aquesta asseveració, és pertinent destacar dos grups d'obres gràfiques que tenen objectes radicalment contraposats, i que es produeixen en dos moments temporals diferents en la carrera de l'arquitecte: els murals i targetes publicitàries per al cafè restaurant *Salduba* a Saragossa (1930) i les rajoles ceràmiques que dissenya per al poblat de colonització de Poble Nou del Delta (1952).

En el primer grup d'obres descrites⁸, l'arquitecte agafa com a tema principal el lleure de la classe benestant saragossana, en un retrat de l'essència de la vida urbana. En les seves descripcions es recullen escenes típiques d'un restaurant amb sala de ball, en les que sempre hi són presents el moviment i l'acció. Ja sigui retratant un parell de ballarins amb l'orquestra al fons o bé dos clients gaudint d'una simple cervesa, JOSÉ BOROBIO **fragmenta l'escena i la reconstrueix de nou, transmetent a l'observador una intensa sensació de moviment**. Les escenes dibuixades constitueixen retrats dinàmics d'una realitat colorista i animada, que malgrat recolzar-se en la tradició i la costum més arrelats de la societat saragossana, s'interpreten mitjançant un llenguatge gràfic modern.

Per la seva banda, són interessants les seves descripcions rurals a les rajoles ceràmiques de Poble Nou del Delta, doncs aquestes aborden un tema antagònic al de la vida frívola urbana del lleure i la diversió. En aquesta espècie d'auca o bestiari il·lustrat, JOSÉ BOROBIO descriu personatges vinculats al procés de colonització, sempre des d'una perspectiva productiva. El treball i la vida rústica són, per tant, el tema de fons d'aquesta sèrie de retrats. Més enllà d'una certa idealització dels seus personatges, que podem observar en la figura dels colons, presentats com homes

⁸ Veure figures relatives als murals que JOSÉ BOROBIO realitza per al cafè restaurant *Salduba* que consten al quart capítol.

robustos i orgullosos, o bé en la resolució del tractor —circumstància que no resulta sorprenent si considerem l'admiració que l'arquitecte professa a la tradició rural, ja des dels seus treballs com a estudiant a l'escola d'arquitectura— el que resulta rellevant d'aquesta sèrie de dibuixos, és la capacitat de síntesi en la seva formalització gràfica. És a dir, l'habilitat de l'arquitecte per a plasmar una figura o un objecte mitjançant la utilització de les traces mínimes.

En conclusió, pel que la seva producció gràfica es refereix —avantsala de la seva posterior reflexió urbanística—, JOSÉ BOROBIO és capaç d'elaborar un discurs que, tot i centrar-se molt sovint en el relat de la tradició i la costum, s'imbueix de modernitat. **Les seves composicions són atrevides i es construeixen a partir de la superposició i el contrast de conceptes, però a la vegada, són coherents, unitàries i fidels a la realitat que pretenen interpretar.**

ELS INICIS EN L'ARQUITECTURA DE JOSÉ BOROBIO: MODERNITAT I EQUILIBRI

Analitzar tota l'obra de l'arquitecte saragossà és una tasca colossal que, de ben segur, mereixeria un aprofundit estudi, el qual no és objecte de la present investigació. No obstant això, l'aportació de JOSÉ BOROBIO en el camp de l'arquitectura pot esdevenir molt il·lustrativa en l'anàlisi de la faceta més creativa del personatge abans de la seva participació en l'Institut Nacional de Colonització. Tal i com s'ha fet en el camp de l'expressió gràfica, aquest apartat pretén dibuixar la figura d'un personatge inquiet, curiós i intrínscament modern, a través d'un breu recull d'algunes de les seves primeres obres.

En aquest sentit, cal recordar que molts autors han estudiat la producció de l'arquitecte saragossà, la qual indefectiblement es troba associada a la del seu germà i soci de despatx, REGINO BOROBIO. Per aquest motiu, el present apartat pretén centrar-se en alguns aspectes molt puntuals que reforcen la tesis, àmpliament defensada en aquest pròleg, que atribueix a JOSÉ BOROBIO una aproximació moderna en la seva producció creativa.

Pàgina anterior, a dalt, projecte de *Casa de viviendas para el Sr. Faci* (1925), de Regino Borobio: a l'esquerra planta tipus del projecte; al centre plànol de detall de la torre; a la dreta, fotografia la cantonada.

Segons fa constar l'autor de l'article que recull aquesta obra, citat a la font: *"En la torre tal vez haya, en efecto demasiada Historia, demasiado mozarabismo zaragozano y alusión a los castillos medievales, pero también es feliz la solución de hacer que, rompiendo el cuerpo alto de la casa, venga la torre a encajar en el edificio como jinete en su cabalgadura."*

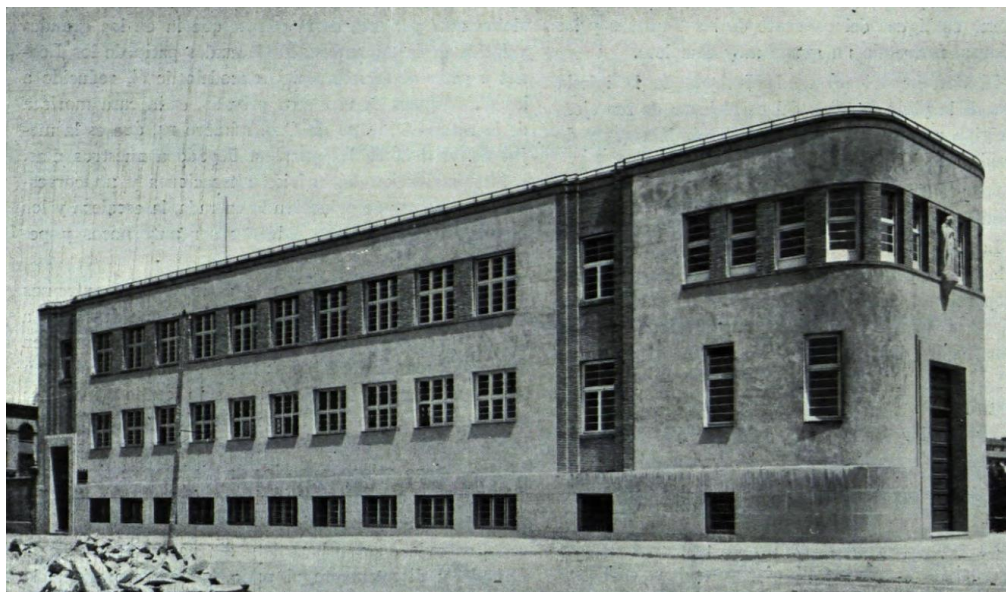
Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Nacional de Arquitectura*, núm. 98 (Juny 1927), pp. 222-227.

Pàgina anterior, a baix, imatges de la *Casa del Sr. Iguacel* (1927), de Regino Borobio. A l'esquerra, planta tipus, i a la dreta, fotografia de la cantonada de l'edifici.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Nacional de Arquitectura*, núm. 98 (Juny 1927), pp. 222-227.

A dalt, Casa de la Hermandad del Refugio (1929), a Saragossa, signat per l'arquitecte Regino Borobio, amb la probable participació de José Borobio.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Nacional de Arquitectura*, núm. 167 (Març 1933), pp. 76-79.

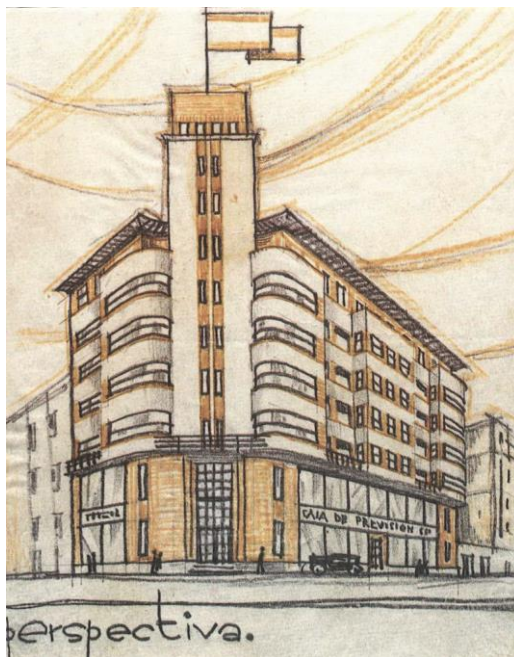

A l'esquerra, perspectiva realitzada per José Borobio pel projecte de l'edifici de la Caixa d'Estalvis i Previsió Social d'Aragó. A la dreta, fotografia de l'edifici finalment construït, sota la signatura de Regino Borobio (1929).

Es pot observar com l'edifici resultant s'aparta del llenguatge modern proposat per José Borobio. Destaquen les ressemblances del dibuix amb els projectes per a centres comercials i edificis d'oficines d'Erich Mendelsohn, tals com l'edifici Mossehaus (1921-23) a Berlín, o bé el centre comercial Petersdorff (1927-28) a Wrocław.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna".

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Nacional de Arquitectura*, núm. 174 (Octubre 1933), pp. 282-287.

Però amb caràcter previ s'escau palesar determinats trets biogràfics rellevants que han estat esmentats per alguns dels autors que han estudiat la figura de l'arquitecte. En primer lloc, el fet que es va pagar part de la carrera d'arquitectura a mitjançant la composició de perspectives per a projectes d'alguns dels seu professors⁹, entre els quals podem destacar a professionals de la talla de TEODORO DE ANASAGASTI, FERNANDO GARCÍA MERCADAL, SECUNDINO ZUAZO o CASTO FERNÁNDEZ SHAW.

Com encertadament indica JOSÉ LABORDA en el seu llibre sobre l'edifici de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre a Saragossa, tan TEODORO DE ANASAGASTI com FERNANDO GARCÍA MERCADAL havien estat pensionats a Roma, i ambdós havien recorregut Europa en un moment històric de canvi en el món de l'arquitectura, amb la irrupció del racionalisme i les avantguardes, com per exemple el Constructivisme rus o el Neoplasticisme holandès. Per a JOSÉ BOROBIO, aquests arquitectes foren la referència en la que emmirallar-se, i a través de la qual observar i apreciar l'arquitectura que irrompia amb tanta força en el panorama internacional.

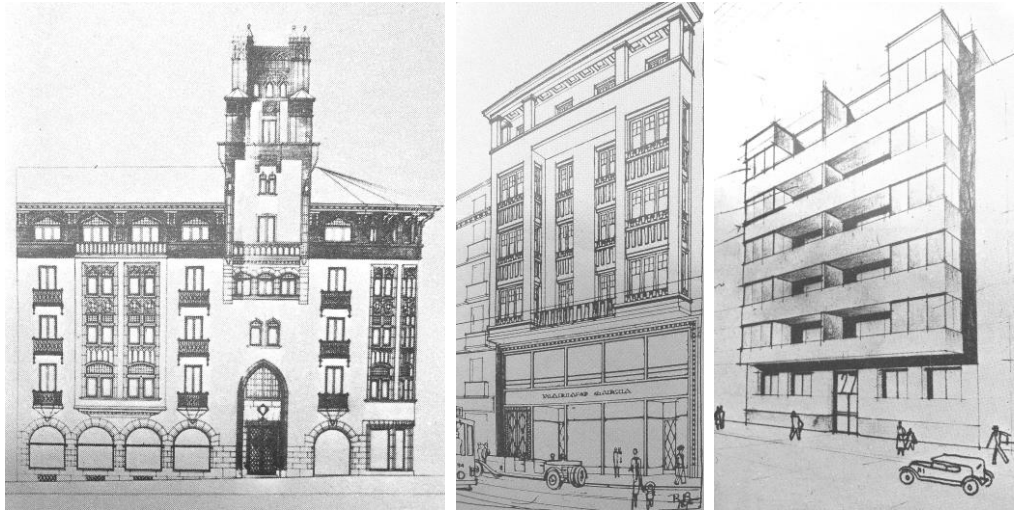
Un altre aspecte biogràfic a destacar és la relació professional que el jove JOSÉ BOROBIO va mantenir amb el seu germà des d'inclús abans que aquest finalitzés els seus estudis d'arquitectura a l'any 1931. REGINO BOROBIO, 12 anys més gran que el seu germà, era ja un arquitecte consagrat, amb una experiència professional contrastada i un emergent prestigi. Aquestes circumstàncies, juntament amb el respecte professional que ambdós germans es tenien, va permetre al jove JOSÉ BOROBIO abordar els projectes sense pressió, conscient que **sota l'empara del seu germà podria desenvolupar la seva tasca amb plena llibertat**. Així mateix, tal i com esmenta JOSÉ LABORDA en el llibre amunt citat, la confiança de REGINO BOROBIO en

⁹ *“Algo debieron apreciar en él sus mismos profesores cuando le encargaron con relativa frecuencia la confección de perspectivas, por cada una de las que – está documentado- recibía entre 100 y 150 pesetas, cantidades realmente importantes en aquel entonces. Consta que dibujantes tan destacados como los arquitectos TEODORO ANASAGASTI, catedrático de la Escuela de Arquitectura de Madrid, BERGAMÍN y el propio GARCÍA MERCADAL solicitaron su colaboración en varias ocasiones durante sus años de estudiante. Con el arquitecto SATURNINO ULARGUI debió mantener una relación de tipo laboral que, según los datos que disponemos, se mantuvo a lo largo del año 1929.”*

Font: MARÍA VICTORIA BOROBIO ENCISO, Pròleg de “Cien dibujos de arquitectura y otros más”, Institución “Fernando el Católico, 2000, Saragossa.

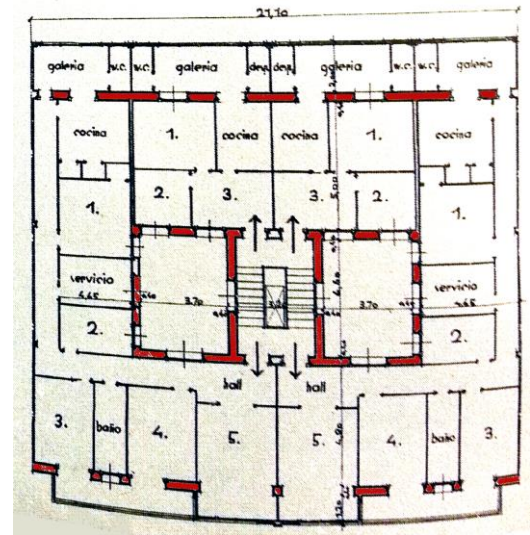
A dalt esquerra, projecte de *Casa de viviendas para el Sr. Faci* (1925), de Regino Borobio. A dalt centre, projecte de *Casa para Don Mariano García* (1926), de Regino Borobio. A dalt dreta, projecte de *Casa para Don José Calvo* (1931), de Regino i José Borobio.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

A baix, façana principal de la *Casa para I. Martínez*, a la Gran Via, 17, de Saragossa (1931), de Regino i José Borobio. A baix dreta, plànol de distribució d'una planta tipus del mencionat edifici.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

el seu germà fou tan profunda que a partir de la seva incorporació al despatx, **el consagrat arquitecte va abraçar la modernitat tot superant la seva, fins llavors fidel, militància historicista.**

Així doncs, arran de la participació activa de JOSÉ BOROBIO en el despatx —a partir del 1925 com a dibuixant i col·laborador, i cap a l'any 1931 com a projectista i soci de ple dret— podem observar un notable canvi d'orientació en la producció de REGINO BOROBIO. **Els seus projectes abandonen progressivament la reinterpretació historicista de l'arquitectura aragonesa i un cert pintoresquisme nostàlgic, per a ser plantejats com a obres amb una vocació radicalment moderna.** Prenem per exemple les seves propostes per a edificis plurifamiliars urbans per a la ciutat de Saragossa —un tipus d'encàrrec que podríem qualificar d'habitual en el seu despatx—, mitjançant l'anàlisi de tres projectes concrets: la *Casa de viviendas para el Sr. Faci* (1925), de REGINO BOROBIO, la *Casa para Don Mariano García* (1926), de REGINO BOROBIO i la *Casa para Don José Calvo* (1931), de REGINO i JOSÉ BOROBIO.

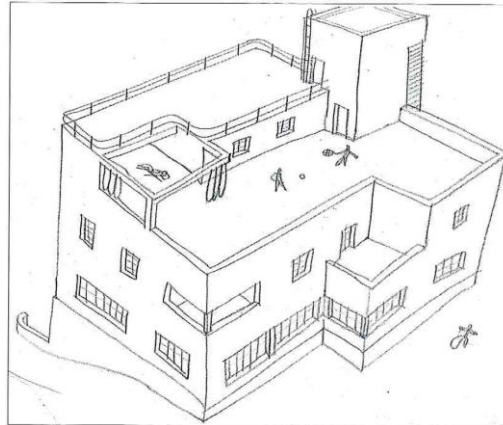
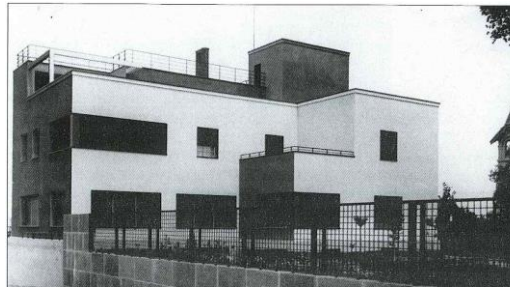
A partir d'una simple mirada dels tres projectes podem constatar ràpidament com el llenguatge formal i compositiu es depura al llarg dels anys. En la primera de les propostes de l'any 1925, és a dir, a la *Casa de viviendas para el Sr. Faci*, l'arquitecte planteja un estil eclèctic, però d'inspiració netament historicista, que es tradueix amb la utilització de les següents estratègies compositives: la segregació clàssica de la composició de façana segons un esquema tripartit (sòcol, cos i remat), la incorporació d'una torre amb ressemblances mudèjars que emfatitza l'accés a l'edifici, o bé la utilització d'una prominent cornisa sota la coberta inclinada. Així mateix, la façana es revela com a un extens compendi de tipus d'arcs que van des dels apuntats situats al remat de la torre, als rebaixats del centre de la façana, fins als de mig punt ubicats al sòcol de la planta baixa. Per últim, la presència a les tribunes, cornisa, balcons i sòcol, d'elements decoratius prolífics en formes dona compte de la florida i en ocasions embullosa composició.

Aquesta exuberant amalgama de formes es depura en el segon dels projectes citats, la *Casa para Don Mariano García* de 1926, on les proporcions de la façana així com la condició de solar entre mitgeres de la finca conviden a un plantejament menys palatí.

Columna esquerra, fotografia i dibuixos de la *Casa de Pedro Hernández Luna* (1931), ubicada al passeig de los Ruiseñores, Saragossa, de Regino i José Borobio.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

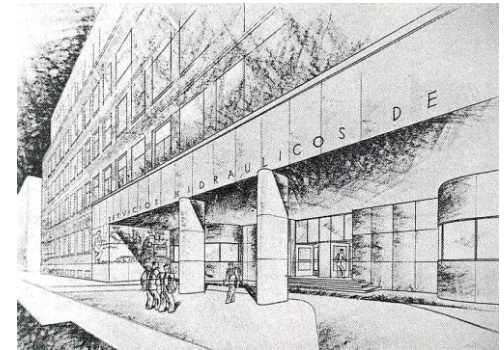
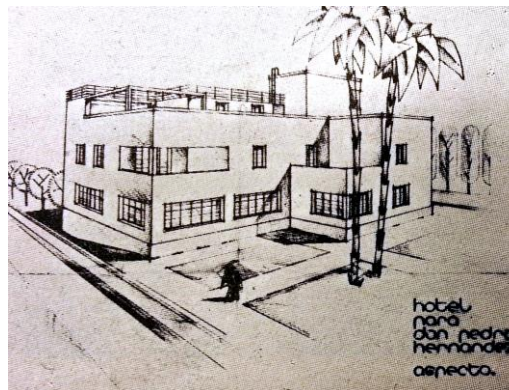
Font: JOSÉ BOROBIO. "José Borobio Ojeda (1907-1984)". 2007, Ajuntament de Saragossa.

Columna dreta, fotografies i dibuix de l'edifici de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre (1933-46), Saragossa, de Regino i José Borobio. És rellevant observar com en la perspectiva dibuixada per José Borobio s'accentua la lectura horitzontal de la façana: les finestres verticals es perceben aquí com una única *fenêtre longueur*, i la reculada de la última planta redueix l'alçada de l'edifici i la percepció vertical.

Font: JOSÉ LABORDA YNEVA. "CHE, Saragossa, 1933-1946. Regino y José Borobio Ojeda.". 2001, Col·legi d'arquitectes d'Almeria.

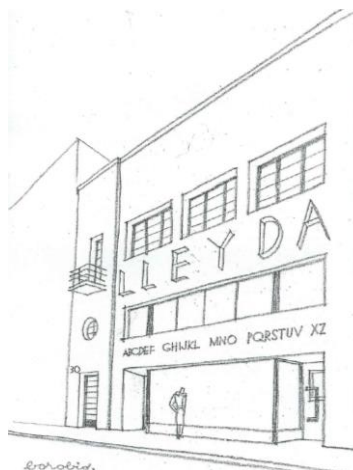
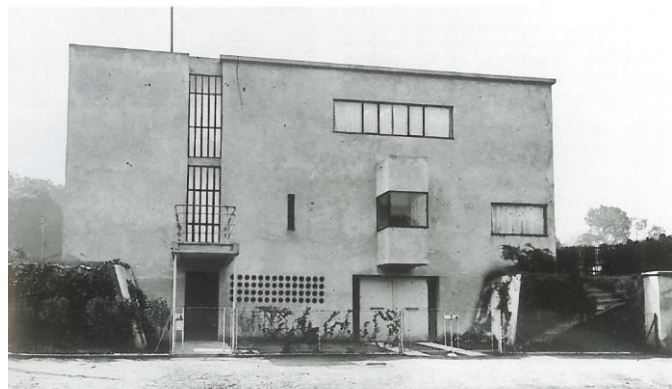
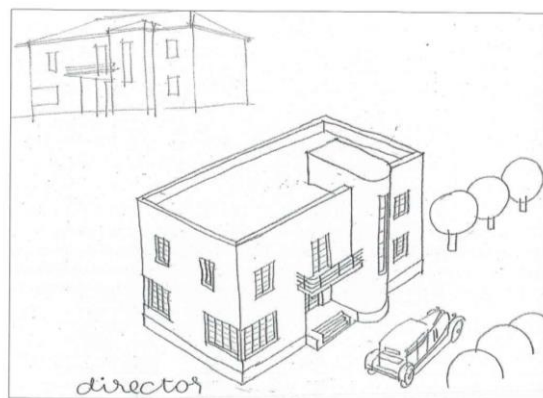
Font: JOSÉ BOROBIO. "José Borobio Ojeda (1907-1984)". 2007, Ajuntament de Saragossa.

Malgrat en aquest projecte es manté l'estructura tripartida de la façana, és significativa la desproporció en l'alçada del sòcol que planteja l'arquitecte, doncs la seva inequívoca vocació comercial el converteix en un element audaç i controvertit. En aquest sentit, i en contra de la tradició, que considera el sòcol com un element petri i pesant, en aquest projecte es revela com un àmbit quasi immaterial, atesa l'àmplia presència de vidre en les dues plantes que ocupa. Només una petita franja horitzontal, on s'imprimeix el text que anuncia al propietari dels magatzems, trenca aquesta percepció. Pel que fa la resta de la façana, l'arquitecte prescindeix de la utilització d'elements decoratius (a excepció del cassetonat de la última planta o bé de les baranes dels balcons) i simplifica de forma sensible els tipus d'obertures amb la supressió dels arcs, i la pràctica repetició d'un únic tipus de fenestració.

A diferència dels dos projectes anteriors, on JOSÉ BOROBIO havia jugat un rol de col·laborador en la seva redacció i disseny, en l'últim dels projectes analitzats, la *Casa para Don José Calvo*, de l'any 1931, l'arquitecte saragossà esdevé el principal projectista, doncs ja disposa del títol acadèmic que l'acredita com a tècnic. Aquesta circumstància és evident pel fet que JOSÉ BOROBIO consta, conjuntament amb el seu germà, com a autor del projecte. Tanmateix, com veurem, a aquesta no és la única evidència de la intervenció directa del personatge. En aquesta proposta es planteja una façana de tall racionalista, on s'eradica qualsevol traça decorativa, i on la composició és radicalment cartesiana. Les franges horitzontals que dibuixen els balcons correguts al llarg de tot l'ample de la façana es sobreposen sobtadament al fons. En aquest sentit, és palès com, contràriament a les anteriors propostes on la línia vertical preval en la composició, en aquest projecte és la línia horitzontal la que domina. No obstant això, les tribunes laterals permeten recuperar la simetria del conjunt i alhora establir un segon ordre, aquest cop sí, vertical.

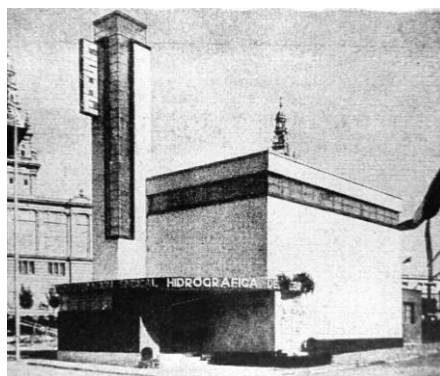
Fixem-nos que, com sempre, l'arquitecte saragossà és capaç de mostrar una composició complexa, on la modernitat —encarnada per les potents lloses de balcó horitzontals— i la tradició compositiva —visualitzada en aquest projecte a través de les tribunes verticals— estableixen un particular diàleg. De la mateixa manera que

A dalt a l'esquerra, projecte de "Vivienda para el director de la Fábrica de cemento de Morata de Jalón" (1931), dels germans Borobio, en comparació amb dalt dreta, la "Villa Besnus" a Vaucresson, França (1922), de Le Corbusier. Algunes semblances evidents entre ambdós projectes com la distinció volumètrica del cos de l'escala, la utilització del balcó com a element que emmarca l'entrada o bé la lliure composició de finestres d'ordre vertical i horitzontal.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Font: FONDATION LE CORBUSIER.
www.fondationlecorbusier.fr

en la seva producció gràfica i urbanística, JOSÉ BOROBIO ja demostra com **la modernitat i la tradició es combinen mitjançant el recurs de la superposició.**

Aquest recurs serà també utilitzat per l'arquitecte en el projecte del mateix any 1931 a la *Casa para I. Martínez*. De nou, l'ordre horitzontal prevalent, esbossat a través de l'agrupació de finestres emmarcades en els extrems de la façana es combinarà amb la disposició vertical de la tribuna central. No obstant això, un dels aspectes més sorprenents del projecte és el contrast existent entre l'estricta racionalitat de la façana, en contraposició a la planta tradicional, quasi vuitcentista, dels habitatges projectats. En aquest sentit és rellevant destacar com la disposició de les vivendes a l'entorn de dos grans patis impedeix la possibilitat de pisos passants d'acord amb els criteris higienistes, alhora que la distribució interior encara arrossega alguns dels aspectes tradicionals com la disposició a de les cuines i les latrines a l'entorn de les galeries posteriors o bé l'existència de passadissos extremadament llargs en forma de "L". Plantes poc ortodoxes des d'una perspectiva moderna que, contraposades a la força i depuració de les façanes, delaten un procés de canvi incipient.

En qualsevol cas, arran dels projectes citats és òbvia l'empremta que JOSÉ BOROBIO deixa en la producció arquitectònica que, fins llavors, el seu germà havia desenvolupat. Un altre dels exemples a destacar, i que avalen aquesta tesis, és la *Casa de Pedro Hernández Luna* (1931). Es tracta d'una casa unifamiliar aïllada que es proposa arran de la superposició de diversos paral·lelepípedes que configuren un conjunt formal complex. La fenestració, de tall marcadament horitzontal, conforma una façana que es deslliga de les lleis de composició vertical derivades de la funció estructural tradicional dels paraments. **Així mateix, els arquitectes empren les finestres en cantonada per a trencar l'estaticisme i afavorir les mirades diagonals.** Per últim, sorprèn el croquis de JOSÉ BOROBIO en el qual s'observa la coberta de l'edifici utilitzada per a usos recreatius i de gaudi.

Tots aquests aspectes són il·lustratius del viratge cap a la modernitat emprès pels dos germans, ja que provenen en molts casos de l'atenta observació de les avantguardes europees (Funcionalisme, Neoplasticisme, Constructivisme, etc.) i del Moviment modern, encapçalat essencialment per Le Corbusier.

Pàgina anterior, al centre, façana del projecte *Vivienda para José Lleyda* (1932), dels germans Borobio, en comparació amb la façana del *Turun Sanomat*, a Turku (Finlàndia), d'Alvar Aalto (1928). Aspectes semblants entre ambdós projectes: el domini de la proporció horitzontal en la fenestració, la distinció del sòcol comercial o bé el reconeixement de l'accés principal.

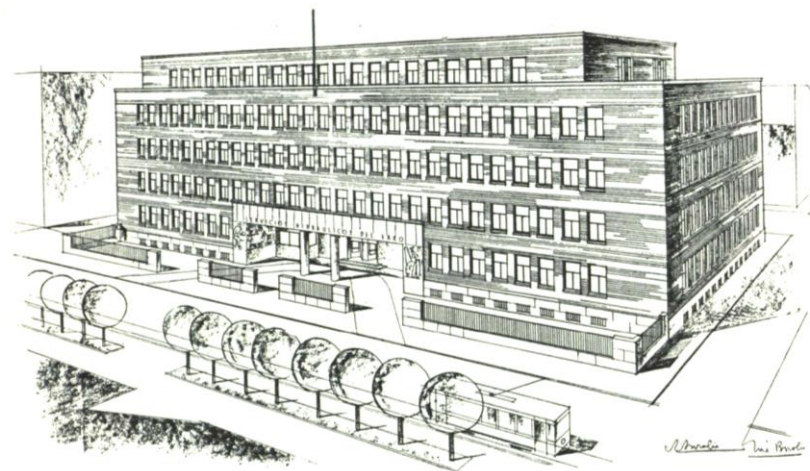
Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Font: ALVAR AALTO MUSEO.
www.alvaraalto.fi.

Pàgina anterior, a baix, pavelló de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre per a l'Exposició Internacional de Barcelona (1929), dels germans Borobio, en comparació amb el projecte de cinc cases en filera per a l'exposició Weissenhof, a Stuttgart (1927), de Jacobus Johannes Pieter Oud. La prevalença del ple sobre el buit, i la utilització de la fenestració com a element de remat del volum edificat són alguns dels aspectes semblants entre ambdós projectes.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Font: Elaboració pròpia, 2012.

La *fenêtre longueur*, la coberta enjardinada o bé la planta lliure són alguns dels principis que adopten de la nodrida experiència internacional. D'aquest període, corresponent a finals de la dècada de 1920 i inicis de la dècada de 1930, podem destacar d'altres evidents ressemblances europees en projectes com la *Vivienda para el director de la Fábrica de cemento de Morata de Jalón* (1930), la *Fachada para la vivienda para José Lleyda* (1932), o bé el Pavelló de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre per a l'Exposició Internacional de Barcelona (1929).

Per últim, cal fer referència a un dels projectes més emblemàtics dels germans BOROBIO: l'edifici de la seu de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, a Saragossa (1933-1946). Molt s'ha escrit sobre tan rellevant projecte, i per tant, aquest treball només pretén incidir de forma tangencial en la proposta, en tant que síntesi entre la serenitat —en paraules de JOSÉ LABORDA— i rigor de REGINO BOROBIO i la rauxa i atreviment del seu germà. Es tracta d'un edifici equilibrat, harmònic i proporcionat, que s'insereix en un dels àmbits més representatius de la ciutat, el passeig Sagasta. Per aquest motiu, l'edifici no renuncia a la frontalitat a un enclavament urbà tan sensible, la qual reivindica mitjançant una façana eminentment plana i contínua que accentua la seva presència cap al carrer. No es proposen balcons, tribunes, reculades, cornises o elements decoratius que trenquin la deliberada planor de la façana. Així mateix, i amb l'objecte de reforçar el caràcter representatiu de l'edifici, els arquitectes proposen una composició de façana en la que es repeteix una única finestra de tall vertical, formant una quadrícula severa que omple els paraments principal i laterals, i que només s'atura en les cantonades de l'edifici.

Malgrat l'aparent rigidesa d'aquest plantejament, s'escau reconèixer —i aquest és un element que atorga sens dubte valor a l'edifici— que la proposta dels dos germans no resulta avorrida o banal, ans el contrari. De fet, l'elecció d'algunes estratègies permet trencar la previsible monotonia del conjunt. En aquest sentit, un primer aspecte és la reculada de la planta superior, circumstància que garanteix, no només el respecte a les cornises adjacents que s'aboquen al passeig, sinó també una lectura de l'edifici més horitzontal, menys pesada.

Pàgina anterior, a dalt esquerra, façana del Cafè De Unie a Rotterdam (1924-25), de Jacobus Johannes Pieter Oud, paradigma de l'avantguarda De Stijl holandesa. A sota, projecte per a la façana de la tenda de fotografia Marín Chivite, ubicada al Passeig de la Independència, 12, de Saragossa (1932). Ambdues composicions donen singular importància a la tipografia, la contraposició de formes geomètriques diverses o a la intensa utilització dels colors bàsics.

Font: www.architectuurinrotterdam.nl

MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna."

Pàgina anterior, dalt a la dreta, edifici de la cooperativa agrícola del sud-oest de Finlàndia, a Turku, d'Alvar Aalto (1927-28), paradigma del classicisme nòrdic d'Erik Gunnar Asplund.

Font: ALVAR AALTO MUSEO. www.alvaraalto.fi

Pàgina anterior, baix a la dreta, dibuix en perspectiva de l'edifici de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre a Saragossa, de José i Regino Borobio (1933-46). Composició harmònica i ordenada de finestres només trencada per l'entrada principal. Tant en aquest edifici, com en el citat d'Aalto en la figura anterior, En ambdós casos, la singularitat sobre la trama i l'ordit pròpia del classicisme nòrdic esdevé el punt focal del projecte.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM), *Revista Nacional d'Arquitectura* núm. 171 (juliol de 1933). Pàgines 185-189.

A dalt a la dreta, dibuix a mà alçada, de juny de 1957, del projecte de l'ermita de Santa Ana, a l'entorn del poblat de Valfonda de Santa Ana, de José Borobio. Un projecte de maduresa que, no obstant, demostra l'atreuiment de l'arquitecte en l'experimentació formal. Alhora, el projecte és extremadament senzill, doncs es fonamenta en la nua intersecció de dues voltes parabòliques.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPs)

Al centre, a la dreta i a baix dreta, respectivament, fotografia de l'ermita de Santa Ana, de José Borobio (1957) i imatge del pavelló dels raigs còsmics de Félix Candela i Jorge González Reyna al campus de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, UNAM, a Mèxic DF (1951). Si bé l'obra de Candela presenta una major lleugeresa i gracilitat en la formalització de l'arc parabòlic i un major virtuosisme en la seva entrega amb el pla de terra, és indiscutible la ressemblança entre ambdós projectes, si més no pel que fa la geometria del volum resultant.

Font: Elaboració pròpia (2016).

Font: ENRIQUE X. DE ANDA ALANÍS. "Félix Candela, 1910-1997: The mastering of boundaries". Editorial Taschen, 2008.

Al respecte és òbvia la preocupació de JOSÉ BOROBIO pel que fa la percepció de l'edifici en clau horitzontal, doncs en les perspectives del projecte que dibuixa s'accentua aquest atribut¹⁰. De fet, és paradoxal com, malgrat la proporció vertical de la finestra tipus —i que respon a la fenestració tradicional predominant en el context urbà—, el fet que es proposi un interstici entre obertures tan reduït, comporta que la lectura sigui pràcticament la d'una única finestra correguda per planta. En resum, comprovem com els dos arquitectes són capaços d'utilitzar recursos que provenen de la comprensió i el respecte al context urbà, és a dir, a la tradició, i alhora utilitzar-los a conveniència per a plantejar un conjunt més modern i audaç.

Finalment, l'àmbit més destacat del projecte és, sens dubte, el porxo d'accés a l'edifici. Una sorprenent perforació de la planta baixa que, mitjançant la projecció d'una sensual ombra, fomenta l'aproximació a l'edifici. En aquest àmbit, on l'edifici cedeix terreny a la ciutat, i on l'opacitat i introversió que dominen la resta del proposta donen lloc a un espai que descarna la façana, l'aparició de dos pilars ens recorda com l'aparent estructura de murs de l'edifici no és res més que un efecte il·lusori. En aquest punt l'edifici mostra una faceta inèdita, més tàtil i sensitiva. Apareixen sorprenents formes corbes en les porteries ubicades a banda i banda de la porta principal, així com dos baixos relleus decoratius que ens recorden la vocació simbòlica de l'entrada.

Així doncs, de l'anàlisi d'aquest projecte podem inferir la contribució de JOSÉ BOROBIO a l'hora d'aportar **elements de ruptura i innovació, alhora que s'escau reconèixer la seva capacitat en la creació d'ordre i harmonia**. En conclusió, a tenor de tot l'exposat en el present apartat, podem comprovar com la rauxa i l'ànsia de modernitat del jove JOSÉ BOROBIO irromp en la carrera del seu germà REGINO BOROBIO, imbuïnt les seves obres d'una aproximació fins el moment inèdita. Tanmateix, i de forma inversa, el germà gran és capaç d'incidir en la perspectiva de JOSÉ BOROBIO, dotant-lo de serenor, ordre i responsabilitat. **Un equilibri que, com veurem, l'arquitecte saragossà no oblidarà en tota la seva producció.**

¹⁰ Observeu la perspectiva dibuixada per l'arquitecte, reproduïda al present capítol, així com els comentaris del peu de la imatge en relació amb l'horitzontalitat de les finestres i l'efecte de la reculada de la última planta.

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra i baix esquerra, respectivament, fotografia de l'ermita de Santa Ana, de José Borobio (1957) i imatge de l'església de la Puríssima Concepció de Monterrey (Mèxic), de l'arquitecte mexicà Enrique de la Mora (1941). Ambdós projectes parteixen d'una similar gènesi: la macla entre dues voltes parabòliques per a generar un espai simbòlic.

Font: Elaboració pròpia (2016).

Font: "Enrique de la Mora: Vida y Obra". Secretaria d'Educació Pública, Institut Nacional de Belles Arts, 1981.

Pàgina anterior, imatge d'un assentament de colonització belga al Congo (1885-1960). Extensió indiferent de barracons prefabricats que acull la població indígena.

Font: MUSEU AFRICÀ DE BRUSSEL·LES.

CAPÍTOL I. LA CONSTRUCCIÓ (URBANÍSTICA) DE LA IDENTITAT COLONITZADORA

És la colonització un acte de simple domini? Fins a quin punt serveix exclusivament a la voluntat política i propagandística del règim mitjançant l'erecció de símbols de poder? Constitueixen un obstacle per a la creativitat les severes servituds funcionals i productives agrícoles a les que ha de fer front el projecte urbanístic colonitzador?

El simple plantejament d'aquestes preguntes ens suggereix l'existència de nombroses sol·licitacions a les que fou sotmesa la política colonitzadora franquista, les quals condicionaren severament l'acció dels arquitectes que intervenien en la formulació dels seus projectes urbans. Aquestes sol·licitacions, procedents essencialment de la conjuntural urgència productiva del país, la particular ideologia social del règim dictatorial de matriu falangista, i la mitificació del ruralisme en tant que símbol de la grandesa d'un estat en reconstrucció, suposaven un llast a la creativitat dels arquitectes que fàcilment podia donar lloc a artefactes urbans amb una naturalesa artificial, imposada i en ocasions descontextualitzada.

Aquest capítol pretén abundar en tots aquests condicionants, intentant desgranar quines eren les condicions de partida sobre les quals, arquitectes com JOSÉ BOROBIO, projectaven els seus poblats, amb l'objectiu de demostrar, en última instància, com la recerca d'urbanitat i d'espais urbans aprehensibles i estimables per al colons, en un entorn tan asfixiant i dirigit, requeria d'un esforç tenaç i sostingut, quasi heroic, el qual ha de ser justament valorat.

"Cuando la vida rural ofrezca mayores alicientes que la urbana, las gentes, no buscarán las ciudades. Nada de provecho debe faltarle al que viva en el campo, que pueda encontrarse en la ciudad. Y, entonces, la vida rural, será más apetecible que la de las poblaciones."

Campos urbanizados y ciudades rurizadas
Editorial Yagües (1941) Madrid
CÉSAR CORT

COLONITZACIÓ I URBANITAT. DOS CONCEPTES IRRECONCILIABLES?

El procés colonitzador és un acte de domini. Sotmesa a les expectatives productives, la colonització comporta dominar el territori, transformar-lo per a domesticar-ne la seva condició: es modifica el seu paisatge, se sotmet la seva naturalesa, s'altera la seva aparença mitjançant noves infraestructures, camins, canals o sèquies, i se'n divideix la seva àrea en lots, finques i parcel·les. Els cultius canvien la fesomia del territori, i la corresponent explotació econòmica dicta nous patrons de relació dels homes amb el suport físic territorial.

En aquesta situació, el poblat complementa el projecte colonitzador, ja que encarna un altre dels aspectes essencials de domini: el social. I és que, a banda d'influir sobre el territori, la colonització pretén instaurar un nou ordre social. Sovint emparat en

ideologies totalitàries –ja siguin d'ordre polític, econòmic o bé d'ambdós alhora– el fenomen colonitzador exterior pretén generar petites societats autàrquiques, reduïts i acotats universos antropològics a imatge i semblança de la utopia política del moment. La submissió dels colons al model és absoluta, doncs els poblats de colonització s'erigeixen com a veritables màquines especialitzades en la producció. Res és superflu, i els poblats es dissenyen per a servir el propòsit principal: la productivitat.

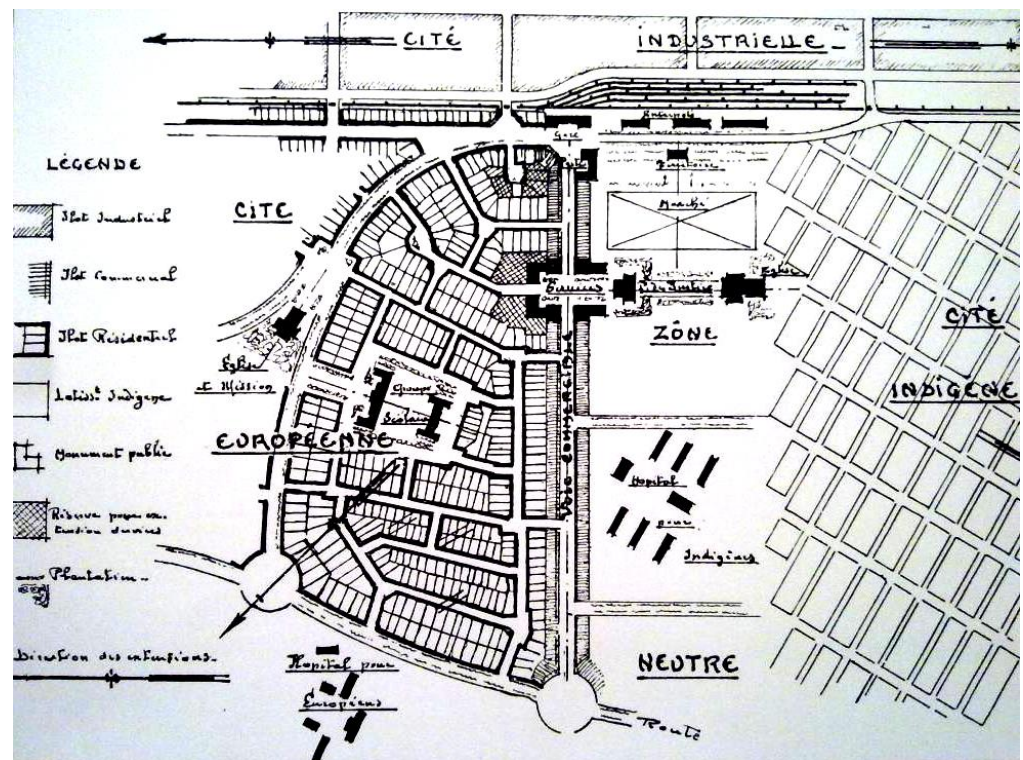
La mateixa essència del poblament, és a dir, el teixit residencial que el compon, es projecta atenent a una lògica productiva. D'aquesta manera, les tipologies d'habitatge deformen el seu programa funcional amb l'objecte d'acollir usos agrícoles en estances que, sumades totes elles, superen amb escreix la meitat de la superfície construïda de tota la vivenda. A més, aquests habitatges es configuren com autèntics espais de transvasament modal, a mig camí entre l'activitat agrícola i l'acció de residir. Així mateix, en molts casos, els carrers s'organitzen per a permetre una circulació eficient que iguala persones i carros dins el mateix nivell de significació, i les mides de les parcel·les es dimensionen d'acord amb les exigències productives.

En aquest context tan opressiu, tan dirigit i específic, sembla difícil trobar espai per a la urbanitat. **Quan l'augment de la producció esdevé l'eix principal de l'assentament colonitzador, és lícit preguntar-se si en aquestes propostes existeixen traces d'urbanitat o, en última instància, d'emoció.** Certament, si es prenen alguns casos que podríem denominar com a extrems, aquests ens demostren que no hi ha espai per a l'emoció, la urbanitat o la relació col·lectiva en els poblats o assentaments que persegueixen la colonització.

Agafem com a exemple el model de poblament de colonització belga en l'ocupació del Congo durant el període 1885-1960, i més especialment a partir de la cessió del país per part del monarca LEOPOLD II al poble belga. Segons els plànols que es dibuixen a l'època, el poblament típic es compon de dos assentaments residencials que coexisteixen: mentre un dels assentaments és ocupat pels nous colons belgues, l'altre resta habitat pels indígenes. Entre ambdós assentaments se situa una franja de sòls despulats de teixit urbà que es denomina com a àrea neutral.

A dalt, fotografia de la zona europea d'un assentament de colonització belga del Congo. A baix, plànol d'ordenació esquemàtic d'un assentament arquetípic.

Font: MUSEU AFRICÀ DE BRUSSEL·LES.

Aquesta escrupolosa separació, que referma el *statu quo* econòmic, social i cultural imperants, es configura com una plasmació física de l'abisme existent entre colons i colonitzats. A un extrem d'aquesta franja s'estén un paisatge de parcel·les enjardinades, tanques de fusta, carrers pavimentats i pintoresques cases d'inspiració centreeuropea, mentre que a l'altre sector, un territori erm i nu suporta sobre la seva superfície una catifa indiferent de barracons prefabricats disposats a portell. En l'eix de simetria entre ambdós sectors, s'ubiquen l'estació del ferrocarril al nord, i al centre, en plena zona neutral, l'hospital per a indígenes.

En conseqüència, el poblat es constitueix com una transposició en el territori de la radical estratègia econòmica i productiva del poder belga. O sigui, el poblat construeix sobre el territori una imatge literal de l'escala de valors de la política colonialista, en la que prevalen conceptes com la productivitat, la segregació social — i racial— o la funcionalitat. L'espai urbà, per tant, sorgeix de la translació directa d'aquests preceptes, generant una forma de ciutat fragmentada i funcionalment zonificada que es plega a les sol·licitacions econòmiques imperants. En aquest context tan extrem, la urbanitat sembla un luxe innecessari.

Tanmateix, i malgrat tot, es dispensa una major atenció per aquest aspecte en el sector europeu, en el qual la recerca de perspectives urbanes significants, o bé a la implantació d'edificis singulars com a pols d'activitat, són factors que atorguen una certa urbanitat al conjunt. Així mateix, la proposta disposa el seu carrer principal, de caire principalment comercial, com a frontissa entre el sector europeu i la zona neutral, en un intent de reconciliar colonitzadors i colonitzats. D'acord amb aquesta premissa, el susdit carrer (el *cardo maximus* de l'ordenació) contribueix a la definició de la plaça més representativa del poblat, l'existència de la qual transcendeix l'estricta segregació funcional o orgànica que presideix l'ordenació.

D'acord amb això, es pot considerar que el poblat de colonització belga té la condició de ciutat? O dit d'una altra manera, que reuneix els atributs propis d'una vertadera estructura urbana que transcendeix la consideració de mer assentament, o de la repetició d'un simple programa residencial? La resposta no se'ns revela senzilla, però podem afirmar amb fermesa que, malgrat la duresa de l'ordenació i l'absència d'un

veritable model social integrador, inclús en els casos més radicals i severs de colonialisme imperialista, podem apreciar rastres d'urbanitat que persegueixen la consolidació d'una identitat urbana col·lectiva.

L'IMPERATIU PRODUCTIU COM A MOTOR DEL PROJECTE COLONITZADOR

Una de les hipòtesis que es defensen en el present capítol, possiblement la principal, és l'existència de nombroses sol·licitacions vinculades al fenomen colonitzador espanyol de postguerra, que encotillen l'acció dels arquitectes implicats, condicionant severament o fins i tot impeding la recerca d'atributs d'urbanitat. En els apartats que vindran podrem corroborar com l'existència de fèrries restriccions no és aliena a algunes de les experiències colonitzadores internacionals, les quals sovint prescindien en la seva gènesi de l'atenció per a estratègies o ordenacions que cerquessin models urbanístics ressenyables, on la qualitat urbana es constituís com a veritable centre de la proposta. Pel contrari, en la majoria de models que s'assenyalaran, hi ha una clara submissió de les ordenacions a l'estructura social, funcional o productiva, segons escaigui, que poc té a veure amb l'atenció pel paisatge urbà, la diversitat del carrer, l'arquitectura dels assentaments o la riquesa dels espais públics.

Així mateix, també podrem comprovar com la ideologia del règim franquista no fou en absolut neutra en els primers i decisius compassos de formalització urbanística de l'experiència colonitzadora. En aquest sentit, es pretindrà demostrar que, si bé l'Institut Nacional de Colonització s'allunyava de les estructures més ideològiques i dirigides de l'administració franquista —circumstància que no es donà en l'*Instituto Nacional de la Vivienda* o bé en el *Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones*— la seva producció s'impregnà en bona mesura de les directrius urbanístiques i estilístiques del règim.

A les restriccions i limitacions anteriors, cal afegir **el condicionant més determinant en la consolidació de la política colonitzadora: la necessitat productiva**. Aquesta exigència productiva, que motiva l'ambiciosa aposta colonitzadora, és sense cap

mena de dubte el factor més decisiu a l'hora de dimensionar l'escala global de l'actuació, dissenyar els nous territoris colonitzats, definir el programa funcional de les tipologies arquitectòniques o concretar els equipaments i infraestructures que donen suport als poblats. La necessitat d'un increment sostingut de la productivitat agrícola constitueix el *leit motiv*, i objectiu últim de la proposta colonitzadora, en un país assolat per la destrucció, no només física, sinó també econòmica, del seu teixit productiu arran de la Guerra Civil.

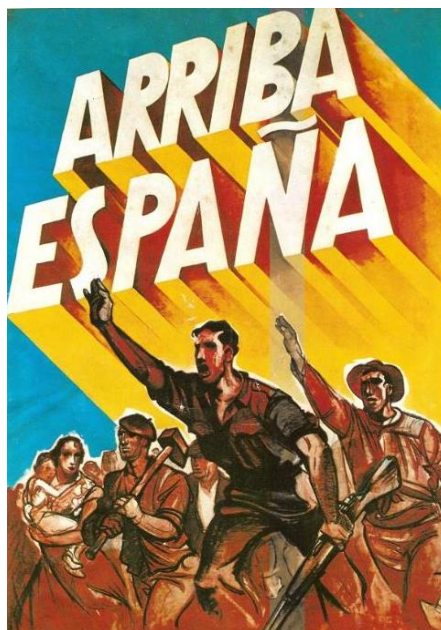
Al respecte, no obstant, val a dir que la literatura postbèl·lica abunda en el tòpic que la penúria regnant a Espanya es va produir per la destrucció física dels factors productius. Certament no es pot negar la repercussió del conflicte armat en l'equip productiu, tanmateix, segons diversos autors especialistes en la matèria¹¹, aquesta no és la principal causa de la prolongada crisi econòmica que va caracteritzar el període de postguerra, entre els anys 1939 i 1945, i que en última instància va desembocar en un retrocés econòmic del país, de poc més d'una dècada.

En aquest sentit, un altre factor determinant és la imposició d'un nou ordre econòmic per part del règim franquista, el qual va **anul·lar el mecanisme d'economia de mercat i, alhora, va renunciar a entaular relacions econòmiques amb altres nacions** de la resta del món. Aquest aïllacionisme autoimposat fou, en gran mesura, un dels factors que més va contribuir en l'empobriment sostingut de la societat espanyola de postguerra, i sens dubte, el que va incentivar l'aposta colonitzadora espanyola. Tanmateix, abans de valorar la situació post bèl·lica espanyola s'escau recordar alguns dels antecedents de l'orientació general de la política econòmica duta a terme durant la Guerra Civil (1936-1939). Respecte a la política agrària, la normativa consolidada fins al 1939, es desenvolupa segons tres eixos fonamentals:

¹¹ *Algunes de les afirmacions contingudes en el present apartat, en relació amb les condicions econòmiques i productives espanyoles, es desprenen del rigorós estudi dut a terme en el llibre "Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959)" de JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN, MARIA ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA. Aquesta extensa i minuciosa investigació servirà per a il·lustrar la situació econòmica del país durant el període de creació, esplendor i ulterior decadència, de l'Institut Nacional de Colonització.*

A dalt i a baix a l'esquerra, cartells propagandístics del bàndol nacional, en els que s'aprecia la importància del món agrícola en la insurrecció i en l'ideari franquista.

Font: JOSEP TERMES, CARLES FONTSERÈ, JAUME MIRAVITLLES; "Carteles de la República y de la Guerra Civil". Centre d'Estudis d'Història Contemporània, 1978. Barcelona.

A baix a la dreta, cartel·l propagandístic del govern Republicà, de l'artista Josep Renau Berenguer, pel qual s'insta als camperols a la revolta en contra de les tropes franquistes. En el cartel·l s'esmenta el Decret de 7 d'octubre de 1936, subscrit pel comunista Vicente Uribe Galdeano en tant que Ministre d'Agricultura del Front Popular, pel qual el govern s'apropia de les finques de conreu de persones implicades en la sublevació militar, en compensació pels afectats.

Font: HELEN GRAHAM, "The Spanish Socialist Party in power and crisis, 1936-1939". Editorial Cambridge University Press, 1991.

- **Liquidació de la reforma agrària iniciada per la Segona República.** Un primer Decret de 28 d'agost de 1936 suspèn els plans no executats íntegrament per l'*Instituto de Reforma Agraria*, mentre que un segon Decret de 24 de setembre de 1936, posa a disposició dels antics propietaris les finques ocupades amb posterioritat a febrer de 1936. En aquest sentit, la devolució es realitza mitjançant el *Servicio Nacional de Reforma Económica Social de la Tierra* (SNREST), organisme dependent del Ministeri d'Agricultura, embrió del futur INC.

- **Abordament del problema dels excedents de blat.** Mitjançant Decret de 23 d'agost de 1937 es fonamenta la revalorització del producte mitjançant la determinació d'un preu mínim, i alhora s'ordena la producció i la distribució dels seus derivats, regulant-ne aparelladament la seva adquisició. D'acord amb aquesta disposició legal, el *Servicio Nacional del Trigo* fixa les superfícies a cultivar, adquireix les existències i les ven a industrials fariners, assenyalant els preus de compra i de venda, etc. Aquesta intervenció del mercat, no obstant, esdevingué limitada en el temps, atès que en només un any, i davant la previsió d'apropiació dels principals centres de consumidors en mans nacionals, es va passar de la contenció a l'estímul de la productivitat mitjançant primes sobre els increments.

- **El control dels preus i de l'abastiment.** Superada una primera fase, en la que els governadors civils havien de donar compte de les carències o excedents dels articles de primera necessitat a la Junta de Defensa, en data 13 d'octubre de 1936 es dicta un decret pel qual es prohibeix, amb caràcter general, la venda de productes amb preus superiors als de l'any corrent. L'obsessió del bàndol nacional per a què no s'incrementi la inflació sobre productes de primera necessitat es consolida amb la creació de les *Juntas Provinciales de Precios*, i posteriorment pel *Servicio Nacional de Abastecimientos i Transportes*, creat el 16 de febrer de 1938, amb vigència fins a la finalització de la Guerra Civil.

Fotogrames de la pel·lícula rodada per Luis Buñuel l'any 1932 a la regió extremeña septentrional de Las Hurdes, segons el gènere de fals documental. Malgrat la presumible exageració que presideix la narració del paisatge social rural, el llargmetratge es basa en l'estudi antropològic de Maurice Legendre "*Las Hurdes: étude de géographie humaine*" de 1927.

A dalt a l'esquerra, moment del condol a una família que ha perdut el seu nadó pocs dies després del seu naixement. A dalt a la dreta, un infant malalt camina agafat de la mà de la seva mare per un dels carrers descuidats i bruts del poble. A baix, escena quotidiana d'una família de Las Hurdes preparant el sopar.

Font: LUIS BUÑUEL, "*Las Hurdes, tierra sin pan*". Espanya, 1933.

De les mesures mencionades, s'escau destacar alguns trets fonamentals. En primer lloc, es manifesta la **voluntat intervencionista** del bàndol nacional mitjançant una regulació antagònica als criteris liberals del lliure mercat. Al respecte, i malgrat és prudent contextualitzar l'adopció d'aquestes mesures dràstiques dins d'una situació bèl·lica extraordinària que distorsiona sensiblement les lògiques del mercat, cal recordar que la tendència reguladora, antiliberal i paternalista del bàndol nacional es mantindrà més enllà del conflicte armat, i més singularment, en els primers anys de postguerra, presidint la política agrària del règim franquista.

Un altre aspecte interessant, i sens dubte molt rellevant dins de la present investigació, és la ràpida predisposició nacional per a l'**abolició parcial de la política agrària republicana**. Ja des dels primers compassos de la guerra, es reverteixen els assoliments i avenços escomesos durant la segona República pel que fa la controvertida reforma agrària, la qual tenia per objectius primordials: la redistribució de la propietat i progressiva reducció del latifundisme imperant de matriu post feudal, i l'augment de la productivitat d'un sector econòmic estratègic que acumulava el 45,5% de la població activa (3,9 milions de persones, de les quals uns dos milions eren jornalers i 750.000 arrendataris i petits i mitjans propietaris).

Al respecte, la política duta a terme durant la República, conscient de l'elevada conflictivitat social i del més que plausible desenllaç revolucionari que aquesta situació podia generar, va orientar les seves accions cap a la **desconcentració de la propietat**, esdevenint aquesta, una estratègia global de desenvolupament econòmic i instrument de justícia social. En aquest sentit, l'aproximació al problema agrícola durant la República s'abordà des d'una vessant controvertida i transformadora, doncs no només va perseguir la millora de la productivitat mitjançant la sofisticació de les tècniques d'explotació i la modernització de les infraestructures de regadiu, sinó que aquest objectiu es materialitzà també a través de la reestructuració de la propietat, i en conseqüència, del règim social i econòmic precedent.

En aquest context, un dels punts d'inflexió més significatius en la reforma agrària desenvolupada durant la república fou la creació de l'*Instituto de Reforma Agraria* (IRA), l'any 1932, en ple bienni reformista, protagonitzat pel govern de MANUEL

AZAÑA. Aquest organisme estatal tenia per objecte la redistribució de la propietat de la terra, el real·lotjament de camperols mitjançant l'expropiació per raó d'utilitat pública dels grans latifundis i la seva transferència a les comunitats de pagesos.

Aquesta ambiciosa transformació del règim de propietat vingué acompanyada d'altres polítiques dirigides a la protecció de jornalers i treballadors del camp (delimitació de la jornada laboral, prohibició de les rescissions unilaterals de contractes d'arrendament, imposició de salari mínim, etc.). Paral·lelament, amb l'entrada en vigor l'any 1932 de la *Ley de Obras de Puesta en Riego* (OPER), es donà impuls a la modernització tècnica del sector agrari, en especial sobre les actuacions hidràuliques. Cal recordar que, malgrat tractar-se d'una norma de caràcter marcadament tècnic, aquesta resultà innovadora en la seva concepció de l'actuació colonitzadora. Per primer cop es posava l'accent sobre les infraestructures complementàries (xarxes de camins, vivendes, equipaments, etc), en un gir copernicà sobre el concepte de colonització agrícola. A partir d'aquest moment, la colonització es concebrà com una **adequació integral sobre el territori, que requereix dels assentaments humans**, en tant que catalitzadors d'una profunda transformació productiva, però també social consubstancial.

Per tant, i com s'ha dit abans, aquest breu relat confirma que durant la República no només es va proposar una reforma exclusivament tècnica basada en l'actualització i modernització de les infraestructures, sinó també es va promoure un **canvi de paradigma sota l'apel·latiu de colonització integral**. Alhora, es va pretendre revertir el model productiu precedent mitjançant un enfocament social, ja que, com a conseqüència de la redistribució de la propietat, el teixit econòmic passava a ser construït a partir d'explotacions agrícoles petites i mitjanes.

Tanmateix, en data 1 d'agost de 1935, aquest projecte de reforma agrària tan ambiciós topà amb els delicats equilibris parlamentaris propis d'una democràcia volàtil: el govern republicà radical presidit per ALEJANDRO LERROUX aprovà la *Ley para la Reforma de la Reforma Agraria*. Aquest text legislatiu —que ja en la seva terminologia es demostrà contrarevolucionari— congelava el procés reformista iniciat el bienni anterior, doncs es suprimia la possibilitat d'expropiació sense

indemnització i es feia partícips als propietaris en la taxació dels sòls, atorgant-los la possibilitat de reclamar davant instàncies jurisdiccionals. No obstant això, i contràriament als principis d'aquesta llei contrareformista, val a dir que en els darrers mesos de 1936, el govern del Front Popular utilitzà recurrentment la potestat legislativa contemplada a la Llei de 1935 per a expropiar, per raons d'utilitat pública, els terrenys de propietaris implicats en la sublevació nacional.

En qualsevol cas, i més enllà els vaivens polítics succeïts durant la segona República, nombrosos historiadors han reiterat abastament que la política colonitzadora que inicia el règim franquista, es formula, en bona mesura, com a continuïtat de l'experiència practicada sota l'empara de la *Ley de Obras de Puesta en Riego* (OPER). En d'altres paraules, **no es pot entendre l'actuació colonitzadora franquista sense l'experiència republicana que la precedeix**. Ara bé, s'escau matisar que aquesta **aparent continuïtat esdevindrà més tècnica que social**, ja que el govern dictatorial entendrà la necessitat d'una colonització integral que modernitzi el sector primari (inclosos els assentaments humans i l'adequada implantació i gestió de les infraestructures vinculades), sense que aquesta circumstància comporti en cap cas, l'alteració de l'ordre social establert, ni del règim de la propietat existent. Una alteració que, com s'ha mencionat anteriorment, es veurà revocada amb inequívoca determinació.

Precisament en aquest sentit s'encaminen els primers decrets del bàndol nacional, que advoquen per la devolució de les terres expropiades als seus antics propietaris, en una evident voluntat de retornar a l'*statu quo* anterior al període republicà. Tanmateix, amb la derogació de la reforma agrària, i un cop acabada la guerra, el règim ha de fer front novament a la pobresa generada per una desigual i injusta distribució de la propietat agrícola, que comporta una elevada desocupació laboral i fins i tot fam entre els treballadors del camp.

El latifundisme imperant, especialment al sud de la península, i l'endarreriment tecnològic endèmic del sector —ara agreujat severament per les conseqüències econòmiques devastadores de la guerra i de l'aïllament internacional del règim que impedeix la regeneració dels equips productius i la sofisticació dels processos— són

factors determinants que llasten la productivitat, en un moment històric particularment difícil que s'estendrà durant els deu anys posteriors al començament del conflicte. Aquesta situació esdevé dramàtica si es té en compte que, més de la meitat de la població activa durant l'any 1940, depèn del sector primari (55% segons les dades de l'Institut Nacional d'Estadística).

Amb tot, aquest primer període de postguerra es revela com una etapa amb un profund i continuat estancament de la producció. A tall d'exemple, i agafant com a referència la producció de l'any 1935 (100%), a l'any 1940 el nivell productiu se situa al 77,80% (és a dir, 22 punts percentuals menys), mentre que l'any 1945 —un any singularment dolent per les condicions climàtiques i la sequera continuada—, aquest percentatge es redueix fins al 65,10% (una reducció d'un terç de la producció). De fet, en cap dels anys del sexenni 1940-1945 s'assoleixen les xifres de producció dels cinc anys previs a la guerra. Així mateix, durant aquests anys es produeix una disminució sensible de la producció de blat¹², que assoleix nivells inferiors en pràcticament un 30% a les de l'any 1910. Com a conseqüència d'aquesta dràstica reducció, les importacions d'aquest cereal es multipliquen per set en relació amb els deu anys de anteriors a la guerra.

Un altre aspecte que no podem obviar, amb una singular incidència en la producció, és el significatiu descens de la renda mitja per habitant en els anys de postguerra. En el període 1940-1945, la renda per habitant disminueix, de mitjana, a l'entorn d'una tercera part en relació amb els cinc anys precedents al conflicte bèl·lic. És, per tant, indiscutible, que el poder adquisitiu dels espanyols decreix, essent aquest un factor

¹² Alguns dels factors per a explicar la crisi de la productivitat agrícola rau en la incapacitat dels productors per a importar maquinària agrícola, la inexistència d'una indústria nacional de producció de fertilitzants i la concurrència conjuntural de condicions climatològiques adverses. Això no obstant, a criteri de diversos autors (entre els quals figuren els citats anteriorment, JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN, MARIA ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA) existeixen d'altres factors que també incideixen indirectament en la minva de la producció, tots ells associats a la nova política econòmica del govern franquista. Diversos estudis apunten a aspectes com l'ocultació de superfícies i produccions no declarades per a determinats tipus de cultius que nodririen el mercat negre, així com l'estructura intervencionista de l'Estat, que en última instància tindria un paper clau en la desorientació i desajustos de l'oferta.

que tampoc estimula la productivitat, atès que genera una menor capacitat de demanda.

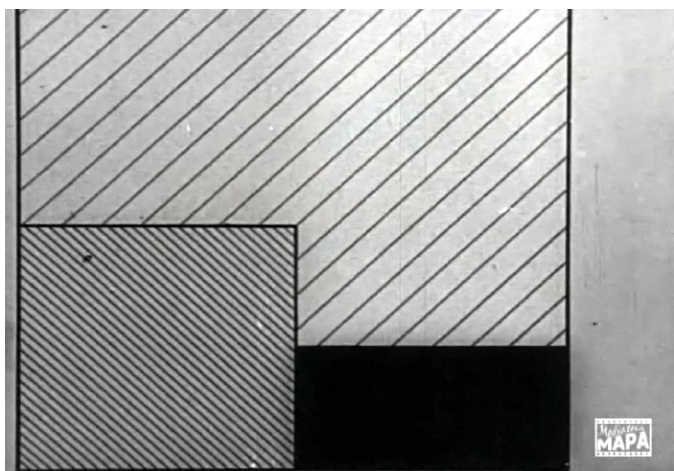
Per tant, en un context històric, econòmic i social tan complex, l'administració franquista pren consciència de la necessitat de revertir la situació de forma urgent. D'acord amb això, i sempre sota el condicionant de mantenir inalterat el règim de la propietat i de no comprometre els grans terratinents i propietaris, el règim opta per a garantir l'accés de les classes més desfavorides al treball del camp i a la seva propietat, mitjançant l'oferta de sòls nous, mai cultivats prèviament.

LA CONCRECIÓ LEGISLATIVA COLONITZADORA: PRODUCCIÓ I EQUILIBRI SOCIAL

Per tots els motius abans esgrimits, en data 18 d'octubre de 1939, s'aprova un Decret pel qual es crea, per part del Ministeri d'Agricultura, l'Institut Nacional de Colonització, organisme que té entre d'altres funcions, "la intervenció en la informació de les noves zones reguïvoles i en l'explotació i colonització tant de les ja existents que es troben per colonitzar, com en aquelles que, en el successiu, es projectin i realitzin". El fonament doctrinal, no obstant, no s'assoleix fins a la promulgació de la *Ley de Bases para la Colonización de Grandes Zonas*, de 26 de desembre de 1939 (BOE de 25 de gener de 1940), que en el seu preàmbul estableix el següent:

"...la colonización de grandes zonas regables de inmensas extensiones de marismas y la realización de otros trabajos de alto interés nacional en el secano, que han de tener por consecuencia un ingente aumento de la productividad del suelo español y la creación de miles de lotes familiares donde el campesino libre, emplee esta libertad en sostener, y defender si es preciso la de la Patria, colaborando a la vez con el trabajo a su engrandecimiento."

Amb l'aplicació de la Llei, l'Estat consolida l'entramat jurídic que ordenarà i regularà la tasca colonitzadora. La Declaració d'alt interès nacional de les zones i obres de colonització per part del Consell de Ministres (Base 2a), i la consecutiva aprovació per part del Ministeri d'Agricultura d'un Projecte General de Colonització (Base divuitena)

esdevindran els passos previs inexcusables a l'expropiació dels sòls per part de l'INC.

L'expropiació d'aquests terrenys infèrtils o erms (mitjançant la *Ley de expropiación de fincas rústicas por causa de utilidad social*, de 27 d'abril de 1946) haurà de permetre aconseguir el tan anhelat increment de la productivitat, però alhora podrà garantir també l'assoliment d'altres objectius, entre els quals en podem destacar fonamentalment dos d'essencials: en primer lloc, la revitalització i ocupació d'extensions territorials improductives —o insuficientment productives—, mitjançant una política de control econòmic i social sobre els colons, la qual haurà de permetre de retruc la consolidació de feus afins al règim; en segon lloc, l'aplicació d'una política de caire social —amb aprofitament propagandístic de la simpatia i acceptació ciutadanes que aquest fet comporta— que no pertorbarà la posició dominant dels terratinents, ni de les classes altes.

La *Ley sobre colonización y distribución de la propiedad de las Zonas Regables*, de 21 d'abril de 1949 (BOE núm. 112, de 22 d'abril de 1949), constitueix un altra fita rellevant en la consolidació del projecte colonitzador franquista. En el preàmbul del text es palesen alguns dels motius per a la seva promulgació:

"La Ley de 26 de diciembre de 1939 para la colonización de las grandes zonas, que constituye el primer eslabón en materia de legislación agraria de nuestro Movimiento, señalaba en el preámbulo como aspiración inicial, la colonización y puesta en riego de las extensas zonas del territorio nacional susceptibles de esta transformación.

[...] Este principio del máximo aprovechamiento de la riqueza patria, cuyo primer destino es el servir para la elevación de condición de vida de cuantos integran la gran hermandad del pueblo español fue nuevamente consagrado en el Fuero de los Españoles y ha servido de orientación a la política económico-social del Gobierno.

[...] La realidad ha puesto de manifiesto que la colonización se viene realizando a un ritmo mucho más lento del preciso para atender las necesidades de una población que crece de año en año, y que el esfuerzo y la iniciativa privada no son suficientes por sí solas al fin perseguido. Estas razones, unidas a las ya anteriormente apuntadas, hacen preciso completar y, en cierto modo, sustituir los preceptos de la Ley de Bases mediante la promulgación de la

En la página anterior, imatges extretes del documental "Colonización de las grandes zonas regables", realitzat per l'INC (sense data) en el qual es mostren alguns passos del procés de transformació dels sòls de secà a regadiu: preparació de la terra mitjançant l'arrencada mecànica d'oliveres (a dalt esquerra), tempteig del nivell i implantació de quadrícula per a establiment de la cota d'anivellament i les pendents (al centre) i llaurat dels camps segons crestalls (a baix esquerra).

A baix esquerra, esquema gràfic de com superar el període de transició per arribar al cultiu intensiu. Primerament, cal vendre una part de la parcel·la original (tramada) amb la finalitat de tenir disponibilitat econòmica per a maquinària i jornalers. Aquesta venda ha de permetre, a més, la colonització per part de nous propietaris. Segon, cal preparar perfectament un part de la parcel·la restant (negre) per a la seva explotació immediata. Tercer, amb l'experiència i ingressos adquirits s'anivellarà la resta expectant (trama densa), la qual mentrestant es destinarà transitòriament a cereals.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

presente, que ha de regular en el futuro las colonizaciones de alto interés nacional a realizar en zonas regables [...]"

D'acord amb els paràgrafs precedents, es comprova com l'administració franquista sent la necessitat de donar un nou impuls a la política colonitzadora, la qual no havia acomplert adequadament les urgents expectatives inicialment plantejades. Per aquest motiu, el nou text **prevaldrà la iniciativa pública per sobre de la privada**, legitimant a l'administració a disposar d'aquelles terres necessàries per a acomplir les exigències dels Plans generals de colonització de les zones reguívols.

Si bé molts aspectes d'aquesta Llei són destacables en relació amb l'objecte de la present investigació —els quals seran conseqüentment desplegats en posteriors capítols— arribats a aquest punt interessa posar de relleu com aquest nou instrument legislatiu regula els diversos subjectes que intervenen, ja sigui per acció o omissió, en el procés colonitzador. En primer lloc, l'administració resta encarnada per l'INC, si bé alguns dels procediments queden pendents de l'aprovació per part de l'administració central de l'Estat, ja es tracti del Consell de Ministres i/o del Ministeri d'Agricultura (per exemple, l'aprovació definitiva dels Plans generals de colonització mitjançant decret del Consell de Ministres, a proposta del Ministeri d'Agricultura).

Segonament, la figura de l'administrat, depèn de la relació que aquest tingui amb el procés colonitzador. De forma succinta, distingim tres supòsits:

a) Propietaris de terres dins de la zona reguívola, amb dues possibles situacions:

- Si, d'acord amb l'article 9 de la susdita llei, en el termini legal conferit des de l'aprovació del Pla general de colonització, el propietari cultivador manifesta el seu desig d'acollir-se al benefici de reserva de superfície, l'administració no procedeix inicialment a l'expropiació de les seves terres, si bé aquestes resten supeditades a la parcel·lació de la zona. En aquest supòsit, l'assignació final del lot cultivable es realitza en funció de la cabuda de les finques i al sistema de gestió productiva, factors ambdós, en tot cas supeditats a la necessitat d'instal·lar el major nombre de colons a la zona (article 10).

En d'altres paraules, **l'administració es reserva la possibilitat de comprometre una part de les finques privades preexistents amb l'objectiu d'aconseguir la màxima producció de la zona reguívola mitjançant l'ocupació colonitzadora.** Tanmateix, l'article 13 matisa aquest principi, ja que els grans propietaris, amb una superfície significativa de terres (igual o superior a l'extensió fixada per a la unitat de tipus mitjà de la zona, segons el projecte de parcel·lació) mantenen una posició prevalent en el repartiment de lots —doncs es procura l'agrupació en un sol predi a l'entorn de la casa pairal, les terres de major valor productiu o bé les més ben situades en relació amb les infraestructures o els poblats—, mentre que els propietaris minoritaris (per sota de la unitat de tipus mitjà) resten a l'arbitri de l'INC pel que fa la seva ubicació, i en tot cas, subordinats a la situació de les terres en excés.

És a dir, **la condició de gran propietari no s'altera a efectes pràctics** com a conseqüència de l'actuació colonitzadora, doncs aquests mantenen la superfície inicial de finques, ara revaloritzades atesa la seva millor situació i/o valor productiu.

- Si els propietaris no manifesten activament la seva voluntat d'acollir-se al benefici de reserva de superfície, l'administració atribueix a les finques respectives la condició de "terres en excés"¹³. Aquesta circumstància comporta la facultat de l'administració per a procedir a la compra voluntària o l'expropiació forçosa especial dels sòls per a destinar-los als lots que s'assignen finalment als nous colons.

Com s'ha dit, els propietaris que s'acullen al benefici de reserva de superfície, tenen

¹³ La condició de "terres en excés" es defineix a l'article 11 de la *Ley sobre colonización y distribución de la propiedad de las Zonas Regables*, segons la qual es tracta dels terrenys sobrants en la zona reguívola, un cop determinades en el projecte de parcel·lació, les superfícies reservables a favor dels propietaris preexistents. És a dir, són aquells terrenys que no s'assignen als propietaris originals. La seva adquisició pot ser mitjançant expropiació o compra voluntària per valor de secà, i poden ser destinades a horts familiars, unitats d'explotació de tipus mitjà (< 18 ha) o unitats superiors (< 125 ha).

assignat el lot corresponent definit pel projecte de parcel·lació, sobre el qual gaudeixen del dret de propietat. Tanmateix, aquest dret resta condicionat a l'assoliment del grau mínim de productivitat definit al Pla general de colonització durant el període de cinc anys posteriors a la declaració formal de “posada en regadiu”¹⁴ per part de l'administració. Si aquesta condició es contravé, l'INC pot expropiar les terres que no hagin assolit els mínims exigits. Així mateix, per a consolidar el dret de propietat, els propietaris han de, durant el mateix període de cinc anys, reintegrar a l'administració les despeses derivades de l'execució de les obres d'interès comú pel sector hidràulic¹⁵.

b) Arrendataris i explotadors de les finques, que no disposen de títol de propietat, els quals, segons l'article 12, poden també acollir-se al benefici de reserva de superfície, amb l'ulterior assignació d'una unitat d'explotació de tipus mitjà, sempre que l'INC disposi de suficients “terres en excés”. En qualsevol cas, aquest dret és preferent a l'adjudicació d'altres unitats d'explotació a colons d'altres comarques.

c) Colons, als quals s'adjudiquen, mitjançant concessió pública, les unitats parcel·làries de les “terres en excés”, amb caràcter provisional, fins a l'amortització de l'import de la parcel·la adjudicada amb els interessos corresponents i del reintegrament a l'Institut Nacional de Colonització de les despeses derivades de l'execució de les obres d'interès comú pel sector hidràulic. Entretant, la titularitat de les terres recau sobre l'Institut Nacional de Colonització. Per tal d'accedir a la condició de propietari, tot colon ha d'acomplir un seguit de condicions particulars

¹⁴ La posada en regadiu, traducció literal de “puesta en riego”, queda definida a l'article 25 de la Llei de 21 d'abril de 1949, segons el qual es tracta de la declaració de l'INC, que certifica la finalització de les sèquies, desaigües i camins rurals d'un sector hidràulic independent, que permet la conducció d'aigua a les diverses unitats d'explotació dominades.

¹⁵ Les obres d'interès comú per a un sector hidràulic s'enumeren a l'article 21 de la Llei de 21 d'abril de 1949, i consisteixen en: xarxes secundàries de sèquies i desaigües, repoblació forestal, plantacions de ribera o lineals de camins, centres cívics i obres d'urbanització de poblats i camins rurals d'accés als cultius. Segons l'article 24 del mencionat text legislatiu, aquestes obres podien ser subvencionades per l'Estat fins a un import equivalent al 40% del seu cost d'execució.

estipulades en l'acord de concessió, entre les quals s'estableix amb caràcter general i preceptiu, l'assoliment dels límits màxims d'intensitat productiva fixats pel Pla general de colonització, en el termini de cinc anys des de la declaració formal per part de l'administració de la "posada en regadiu" dels sòls. En d'altres paraules, el colon només pot aconseguir la titularitat dels sòls si produeix en els termes exigits per l'administració, essent aquest un incentiu afegit per a afavorir l'increment de la producció.

En resum, podem observar com, aparentment, el règim supedita l'estructura de la propietat preexistent al l'interès públic que motiva l'actuació colonitzadora, doncs faculta la possibilitat d'expropiació a propietaris no proclius a la transformació a regadiu o inclús, a aquells que fins i tot essent receptors de lots adjudicats pel projecte de parcel·lació, no assoleixin uns mínims de producció un cop transcorregut cinc anys des de la seva efectiva materialització. Així mateix, els antics propietaris han de reintegrar a l'administració totes les millores hidràuliques que s'hagin realitzat, amb caràcter previ a l'adquisició dels nous lots assignats. Unes condicions aparentment severes en un context de postguerra, davant administrats que, abans de la declaració d'alt interès nacional, ja gaudien de la titularitat dels sòls, i sobre els quals se'ls exigeix una producció mínima i la càrrega econòmica de costejar les obres hidràuliques i infraestructures col·lectives.

Tanmateix, no ens hem de deixar enganyar per les aparences. **El règim aplica un doble criteri, segons es tracti de colons o de propietaris.** Mentre que els primers han d'assolir obligatòriament el grau màxim de productivitat fixat per l'administració, els segons només han de garantir que no es troben per sota dels mínims establerts. En d'altres paraules, **el llistó per als propietaris dels terrenys és sensiblement inferior al que s'aplica per als colons.** Així mateix, les despeses imputables a tots els administrats en la colonització, ja siguin propietaris o colons, comporta en el cas dels primers, a banda d'un sensible increment del valor de les terres, una evident millora productiva que ràpidament compensa la despesa. Per tant, l'aparent càrrega econòmica esdevé en molts casos, una actualització del règim de cultiu que, a més, pot ser subvencionat per l'Estat en quanties equivalents al 40% del seu cost

d'execució. Finalment, ja s'ha exposat, que els grans propietaris són els màxims beneficiats en la parcel·lació, atès que els seus predis ocupen les millors zones, ja sigui per posició o per predisposició productiva.

En conclusió, el projecte colonitzador propugna la millora tècnica i de la intensitat de cultius de les noves zones reguïvoles, alhora que fonamenta aquesta millora a través de la seva colonització. Tanmateix, com s'ha pretès demostrar, la realitat és que **l'actuació colonitzadora franquista difícilment es produeix en detriment dels drets i expectatives dels antics propietaris cultivadors** —els quals mantenen la seva posició predominant— sinó que es produeix en aquells sòls que, per manca de rendiment, desinterès dels seus propietaris o petites dimensions, no es troben subjectes a cultius productius. És a dir, el règim rarament compromet la jerarquia social i econòmica imperant.

Per a completar les anteriors consideracions, és escaient centrar-nos en un cas real que il·lustra la preferència del règim per al manteniment de l'*statu quo* social. Al respecte, en febrer de 1947, la Delegació Regional de l'Ebre de l'INC, redacta un document denominat *Estudio del problema social existente en el pueblo de Remolinos (Zaragoza)*, de l'enginyer agrònom JUAN SERRANO COCA i el pèrit agrícola FRANCISCO DE P. PALOU. En aquest estudi, després d'un anàlisi exhaustiu sobre l'ocupació laboral del municipi, es conclou el següent:

"El término de Remolinos está excesivamente poblado. El 78% de la población está constituida por obreros, y la superficie del término no permite absorber ni el 50% de la mano de obra disponible en las épocas más favorables. A consecuencia de este hecho existe una gran demanda de fincas en aparcería. Como puede deducirse la escasez de tierras en relación con la mano de obra agrícola es causa de un grave problema económico y un profundo malestar social, que solo puede resolverse adquiriendo fincas para su parcelación entre los obreros agrícolas y labradores peor dotados.

[...] Dentro del término no existe finca alguna que pueda solucionar el problema, por ello hay que pensar en los términos vecinos, donde se encuentran las fincas siguientes. [...] En estas tres fincas existen arrendatarios de Remolinos que llevan algunas tierras subarrendadas. En

los términos de Tauste, Luceni y Remolinos se encuentran zonas encharcadas que pueden recuperarse y ayudar a resolver el problema social planteado.

De todas las fincas señaladas la de "Soto Alto" es la que permite una solución más completa y breve, pues la propiedad no presentaría gran resistencia a la expropiación. Esta finca está llevada en la actualidad por dos arrendatarios que pagan una renta de 15.000 pesetas, superior a los 40 Qm. de trigo que señala la Ley, y que en parte la tienen subarrendada "a las terceras" a los vecinos de Remolinos."

De la lectura d'aquest estudi, es confirma la nítida determinació del règim a l'hora d'abordar els aspectes socials en la política colonitzadora. En aquest context, és rellevant comprovar com l'elevada desocupació agrària i la desproporció entre demanda laboral i oferta de terres cultivades esdevé la motivació principal per a l'expropiació i ulterior transformació de les terres objecte d'estudi. Així doncs, el document conclou amb la proposta d'expropiació de la finca descrita, en entendre's que aquesta podrà satisfer la demanda d'ocupació existent al municipi. Tanmateix, en un punt de l'informe s'esmenta el següent:

"El Sr. Serrano en su informe indica que para dejar completamente resuelto el problema social que se plantea en estos términos, sería muy conveniente la adquisición por el Instituto de la finca "El Castellar", del Excmo. Sr. Duque de Luna, con una extensión de secano de 17.134 hectáreas, en las que pueden adjudicarse lotes complementarios de secano a los agricultores más modestos de Remolinos, Alagón, La Joyosa, Marlofa, Torres de Berrellén, Sobradiel, Casetas, Utebo, Monzalbarba, Alfocea y Juslibol, con lo cual se lograría un mejor aprovechamiento de estos regadíos y al mismo tiempo se podría también establecer patrimonios familiares de secano con destino a los agricultores de los pueblos de Cinco Villas, situados en la parte norte de la finca."

Al respecte d'aquest paràgraf, és oportú palesar algunes consideracions. En primer lloc, el que s'hi descriu es planteja com a una apreciació particular d'un dels coautors de l'estudi —el Sr. JUAN SERRANO COCA—, és a dir, com una reflexió en clau de recomanació que, en cap cas, esdevé una conclusió compartida per ambdós sotsignats. Atrevint-nos a especular, podem presumir que aquesta divergència de criteri prové, molt possiblement, per la condició nobiliària del titular de la finca, la qual es tracta amb un respecte quasi reverencial en el text. Segonament, i com s'ha

dit anteriorment, la conclusió de l'informe omet aquesta consideració prèvia, doncs opta per l'expropiació d'una de les finques analitzades que res té a veure amb la finca *El Castellar*.

Ambdues circumstàncies ens permeten confirmar com, malgrat l'accent social que condiciona l'actuació colonitzadora agrícola franquista, aquest fet no ve acompanyat d'una veritable reformulació del model social imperant, en el **qual les classes més altes segueixen gaudint dels seus privilegis i, difícilment, se sotmeten a les regles d'interès públic que motiven l'actuació expropiadora.**

EL POBLAT: UNA MÀQUINA (NOMÉS) AL SERVEI DE LA PRODUCCIÓ?

Els poblats són artefactes que solen allunyar-se de la imatge paradigmàtica dels pobles tradicionals, que tan profundament arrelats romanen a l'imaginari col·lectiu. En comptes de presentar una aparença arbitrària o complexa, pròpia de l'arquitectura popular, les ordenacions generals que regeixen els poblats de colonització evidencien la naturalesa singular de l'encàrrec, és a dir, la seva condició de projecte urbà de nova planta. En aquest sentit, és pertinent entendre que **la gènesi del poblat de colonització sorgeix de l'aplicació de criteris de generació urbana que són racionalitzables i objectivables**, i que sovint provenen d'aspectes relacionats amb la funcionalitat, la productivitat, l'optimització de recursos, la higiene o bé la salubritat. Aquesta circumstància contrasta de forma sobtada amb la imatge evocadora del teixit urbà heretat, generat habitualment a través de processos de sedimentació que es dilaten en el temps, i que es produeixen arran de diferents sol·licitacions socials, econòmiques, topogràfiques o tecnològiques, que incideixen de forma desigual al llarg de segles.

D'altra banda, i tal i com s'ha recalcat en l'anterior apartat, no es pot oblidar el caràcter eminentment productiu que motiva l'empresa colonitzadora. Prova d'aquest fet és que l'empremta de l'actuació no es restringeix només a l'àmbit estricte del poblat, sinó que s'estén molt més enllà. Tot un seguit d'actuacions prèvies, incideixen en el territori per a garantir el propòsit colonitzador: la creació de lots i parcel·les,

l'alteració topogràfica per a corregir els accidents del terreny, l'aportació de terres fèrtils, la profusió de camins que garanteixen l'accés als nous terrenys cultivables i la implantació d'una extensa xarxa capil·lar de canals i sèquies que nodreixen els lots, són algunes de les intervencions que transformen el suport físic preexistent. De fet, des d'aquesta perspectiva productiva es pot concloure que l'existència del poblat es planteja, no com a causa, sinó com a conseqüència d'una necessitat específica derivada del fet productiu: el simple allotjament dels colons.

Val a dir tanmateix, que les pretensions colonitzadores no sempre conclouen amb la implantació d'un poble o àmbit d'allotjament agrupat. Un repàs a d'altres experiències internacionals¹⁶ com la italiana ens demostren com, en alguns casos, l'acte colonitzador no pretén la generació d'una estructura urbana compacta. Els denominats *borghi* parteixen de la tradicional dispersió de les edificacions rurals disseminades, i per tant, assignen l'habitatge del colon dins de cadascun dels lots adjudicats, de tal manera que en la concepció de l'allotjament es prioritza la proximitat al centre productiu —és a dir, el tros de terra assignat— alhora que es refusa la creació d'una estructura urbana més complexa. Aquesta total submissió al model productiu comporta, per tant, la consolidació d'un model antisocial que minva la consciència col·lectiva, ja que es configura una mera agregació de vivendes, una ocupació que no construeix una identitat, sinó que ocupa el territori atenent exclusivament a criteris d'eficiència productiva.

En d'altres experiències de colonització interior, com la israeliana de principis i mitjans del segle passat, s'opta per l'adopció de models més compactes, si bé alhora sotmesos a una implacable racionalitat. Tal i com sosté ARIEH SHARON, amb caràcter

¹⁶ En el seu repàs a l'obra colonitzadora del 1939-1970 a la *Revista Urbanismo*, JOSÉ TAMES ALARCON pren com a referències internacionals les experiències d'urbanisme rural en les noves colonitzacions de l'Agro Pontino italià (1931-1938), amb la construcció de 5 ciutats (Aprilia, Littoria, Sabaudia, Pontinia i Pomezia) i 14 *borghi*, en la seva majoria compostats per habitatges aïllats, i d'Israel, mitjançant el plantejament de *moshavs*, *kibbutzs* i *moshavas*.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Urbanismo*, núm. 3 (Gener 1988), pp. 4-12.

A dalt, imatge aèria de l'assentament de colonització italià de *Azienda di San Giusto*. Distribució de vivendes segons els lots adjudicats, absència d'espai col·lectiu. A baix, fotografia de l'ocupació de la zona italiana de *Policoro*. Agrupació discontinua d'allotjaments per a colons al llarg d'un camí.

Font: AA.VV. *"Nuove esperienze urbanistiche in Italia. Istituto Nazionale di Urbanistica, 1956"*.

general, les ordenacions dels *kibbutz* solen seguir un patró concèntric, on les diverses corones responen a una especialització funcional predeterminada (equipaments comunals, residència, centres de producció, etc.), les quals orbiten al voltant d'un espai central buit que pretén accomplir les funcions d'àgora o centre simbòlic del conjunt. En ocasions, aquesta distribució radio concèntrica esdevé literal, com el cas del conegut *kibbutz* per a obrers de Kfar Nahalal (1921), a Emek Yzrael, de RICHARD KAUFFMANN, on l'ordenació adopta la forma el·líptica segons corones de zonificació, talment com si es tractés de la transposició esquemàtica, a mode de manifest, de l'ordre funcional colonitzador que presideix tan ambiciosa empresa.

Models com el de Kfar Nahalal, si bé compactes, i en conseqüència més proclius a la generació d'una veritable consciència col·lectiva colonitzadora —reforçada en tot cas per l'ambiciosa organització social comunal que el sionisme socialista projecta en el moviment *kibbutz*—, s'erigeixen però com a màquines al servei de la producció, amb una certa indiferència cap a atributs com la complexitat, la diversitat o bé la urbanitat. Són assentaments urbans que disposen del necessari (espais lliures, equipaments comunals, allotjament, centres de producció, etc.), però que obliden com és d'essencial en la generació de ciutat, la interacció i la barreja de funcions. La seva ordenació parteix —i es consolida al mateix temps— a partir de l'addició d'esquemes monofuncionals (viure, treballar, relacionar-se) que s'agrupen per a conformar una màquina productiva zonificada. En conseqüència, podem concloure que no sempre l'elecció d'una ordenació urbana compacta comporta l'èxit en l'assoliment d'un model urbanístic complex i divers.

Per la seva banda, l'Institut Nacional de Colonització importa el model unifamiliar intensiu propi de la tradició rural espanyola, tot situant en el centre de les àrees colonitzades un nucli rural compacte. Uns nuclis que, per tant, configuren una part indissociable de l'obra colonitzadora, en tant que centres urbans de referència a l'entorn dels quals s'estructura una trama parcel·lària intensiva. Com a evidència d'aquest fet, es pot atendre a la memòria justificativa de l'ordenació, realitzada el juliol de 1944, sobre l'avantprojecte del poble d'Ontinar del Salz, el primer projectat per JOSÉ BOROBIO, i el primer de la conca hidrogràfica de l'Ebre:

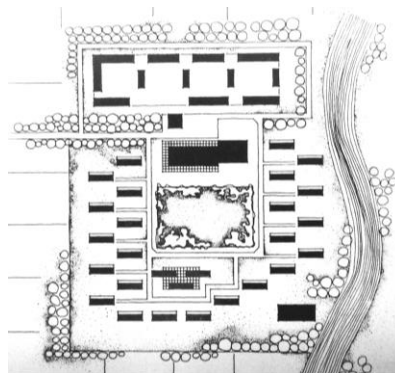
A dalt, imatge aèria i a baix a la dreta, plànol d'ordenació de l'assentament de colonització israelià per a obrers de Kfar Nahalal (1921), a Emek Yzrael, Palestina, de Richard Kauffmann. Ordenació el·líptica que, d'acord amb els esquemes de Howard, planteja una organització funcional zonificada segons anells concèntrics (espais col·lectius al centre, unifamiliars en la següent corona, granges i construccions agrícoles en el tercer anell, i finalment, els camps de conreu).

Font: *DO.CO.MO.MO Modern Architecture in the Middle East*, núm. 35 (setembre de 2006).

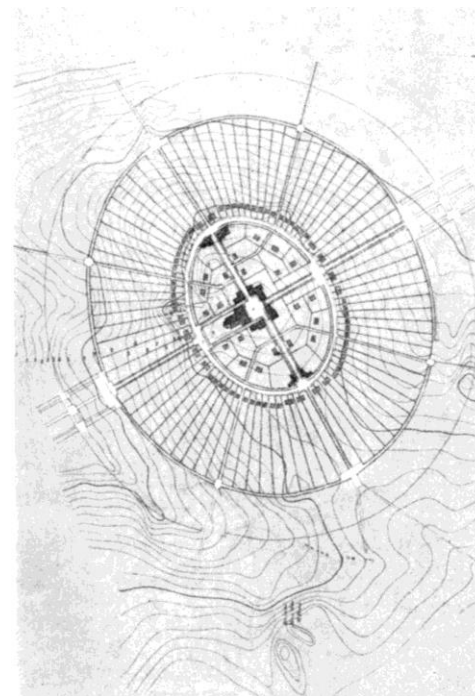
Esquerra, al centre, plànol de la típica ordenació concèntrica segons funcions especialitzades d'un kibbutz israelià (àrea residencial, dependències per a nens, granges, i al centre, el centre cívic a l'entorn de l'espai lliure).

Font: *ARIEH SHARON. "Kibbutz + Bauhaus. An architect's way in a new land." Massada, Israel, 1976.*

Esquerra, a baix, esquema concèntric d'Ebenezer Howard, per a la ciutat jardí núm.2. Al centre de l'ordenació, intersecció dels vials principals, se situa el parc central.

Font: *EBENEZER HOWARD. "Garden cities of To-morrow" Londres, 1902.*

"Es criterio del Instituto Nacional de Colonización, por las ventajas de toda índole que se consiguen con la agrupación de las viviendas, que éstas se reúnan constituyendo un pueblo, de tal forma que la distancia del mismo al lote más alejado permita atender en debidas condiciones el lote.

No existiendo ningún núcleo urbano en el Sector objeto de colonización, será necesario construir un nuevo pueblo que deberá emplazarse en el centro de gravedad del mismo. Como puede apreciarse en el plano de situación que se acompaña, el pueblo de Ontinar queda situado en una altiplanicie no dominada por el riego que ofrece gran visibilidad no solo desde los distintos lugares de la finca objeto de colonización, sino también desde las importantes vías de comunicación a que antes nos hemos referido. Se halla centrada dentro del Sector y la distancia al lote más alejado no excede de 3 km que permitirá que el colono pueda atenderlo sin necesidad de que resida en el propio lote. [...]"

" [...] La agrupación de viviendas se hace en sentido longitudinal, con calles paralelas a la carretera de servicio que tienen sensiblemente dirección E.O. De este modo se logra el mayor soleamiento de las viviendas. Otras calles se disponen en dirección perpendicular en tramos de pequeña longitud para evitar sean enfiladas por el viento dominante de esta región que es el NO."

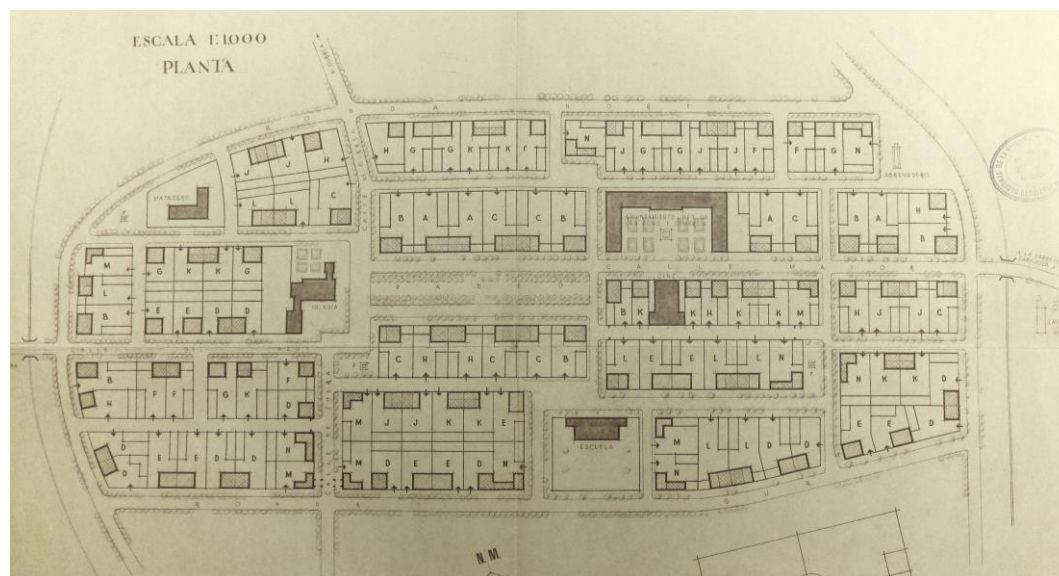
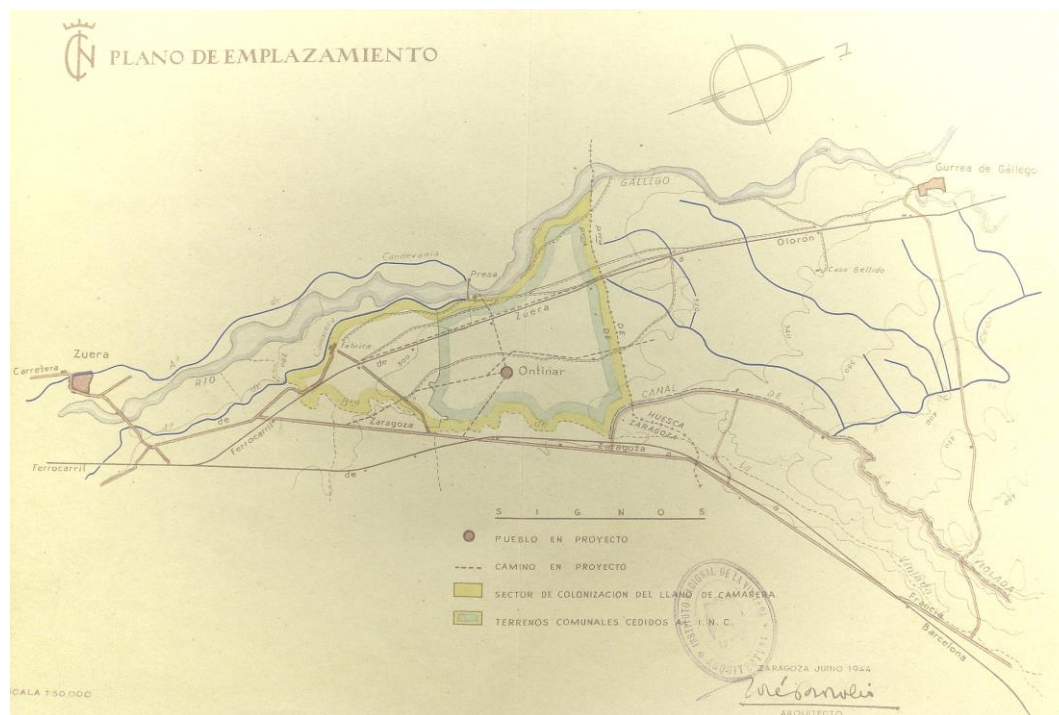
D'aquest fragment es poden concloure tres conceptes bàsics que permeten entendre els criteris sorprenentment racionals sobre els quals es construeix el projecte urbà colonitzador en relació a l'àmbit d'explotació agrària. El primer fa referència a la voluntat de plantejar un nucli rural compacte que, contràriament a d'altres tipus d'assentaments dispersos propis de la cultura colonitzadora, **garanteix la centralització i agrupació de dotacions i equipaments** (escoles, comerços, serveis administratius, etc.) que han de proveir al conjunt dels colons.

Aquesta estratègia —que permet una major optimització dels limitats recursos d'un país sumit en la misèria d'una prolongada postguerra— sembla ser formulada exclusivament com una conseqüència lògica de la racionalització de les necessitats bàsiques dels colons.

A dalt, plànol d'emplaçament del nou poblat d'Ontinar del Salz, extret de l'avantprojecte de construcció de 109 vivendes, redactat el juny de 1944. En color groc, el sector de colonització del "Llano de la Camarera", amb el poblat projectat en el centre del sector.

A baix, plànol de l'ordenació del poblat d'Ontinar del Salz, extret de l'avantprojecte de construcció de 109 vivendes, redactat el juny de 1944.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

El segon aspecte bàsic a considerar és la qüestió de la ubicació del poblat dins del sector de colonització. En aquest sentit, del text de BOROBIO es pot concloure que l'Institut Nacional de Colonització emplaça els nuclis rurals partint de criteris d'equidistància als lots o parcel·les més allunyades, les quals —si més no en la primera generació de poblats— solen estar situades a una distància no superior als tres quilòmetres. Amb la imposició d'aquesta restricció **el poblat adquireix una posició geomètricament central, que no només esdevé simbòlica o representativa del conjunt, sinó també igualitària**, atès que assegura la inexistència de greuges entre colons pel que fa els seus desplaçaments diaris mitjançant un mòdul fàcilment assumible pels rudimentaris sistemes de transport de l'època, és a dir, pel bestiar i el carro.

La tercera qüestió que s'infereix del text, és la **submissió de l'ordenació urbanística del conjunt edificat a criteris estrictes d'orientació**. Per aquest motiu, al text es justifica que l'agrupació dels solars es realitza segons illes que cerquen les millors condicions d'asolellament, mentre que els carrers que coincideixen amb la component dels vents dominants, resten interromputs per a evitar-ne les ràfegues molestes que puguin dificultar el confort dels habitants del poblat.

En qualsevol cas, el text de JOSÉ BOROBIO esmentat, en tant que memòria justificativa de la primera intervenció colonitzadora a la conca hidrogràfica de l'Ebre, és un document singularment revelador a l'hora d'entendre els principals criteris sobre els que es fonamenta la ideologia urbanística de l'INC. Com s'ha exposat, aquests criteris presten atenció a aspectes relacionats amb **l'optimització dels recursos econòmics, el desenvolupament d'una estratègia productiva plena, i l'adopció de pautes higienistes i confort**, és a dir, totes elles qüestions que obeeixen a una aproximació sorprenentment objectiva i racional. En aquest context, per tant, sembla difícil trobar en el projecte colonitzador espai per aspectes vinculats al lloc, el territori, la cultura, la identitat o l'emoció.

Ara bé, repassant els arxius de l'INC podem constatar d'altres situacions, en què la recerca d'atributs compositius desvinculats de la producció o la funcionalitat, interessen també a l'estructura administrativa que supervisa l'obra colonitzadora.

Per a citar un exemple prou il·lustratiu podem remetre'ns als primers estadis de la redacció del projecte de poblat del Temple (1947), també de JOSÉ BOROBIO, pràcticament contemporani a l'anteriorment comentat projecte d'Ontinar del Salz (1944). En el procés de redacció del projecte del Centre cívic del poblat, comprès entre d'altres edificis per l'església, la casa rectoral, les dependències parroquials i els locals destinats a l'acció catòlica, JOSÉ BOROBIO se sotmet, com tots els seus coetanis, al procediment administratiu pel qual es tutela i fiscalitza la tasca creativa que desenvolupen els arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització.

En aquest context, en data 12 d'agost de 1948, la Direcció general corresponent emet una resolució per la qual s'aprova el projecte de Centre cívic del Temple, si bé aquest es condiciona a l'acompliment d'algunes esmenes relacionades amb la distribució i superfície construïda de la casa rectoral, però també —i això és particularment revelador— sobre la composició volumètrica i decoració del campanar de l'església. Aquesta circumstància dona lloc, en data 7 d'abril de 1949, a la submissió davant la superioritat, del projecte modificat. En l'apartat de memòria, l'arquitecte esmenta el següent:

"Con fecha 12 de agosto de 1948, la Dirección General aprobó el Proyecto de Centro Cívico del pueblo del Temple, en el cual se proponía introducir algunas modificaciones. Como consecuencia de ellas, se han estudiado las correspondientes a la Iglesia cuyos planos se acompañan, en espera de que puedan ser aprobados por la Superioridad.

[...] Otra modificación corresponde a la torre (de la iglesia) en la que se ha suprimido el almenado que remataba la parte alta, adoptando una solución muy parecida a la que figuró en el ante proyecto. Asimismo, la parte octogonal se ha reducido solamente al cuerpo alto, quedando el resto de la torre completamente cuadrada.

También se han suprimido las almenas en la puerta de paso a la calle de Huesca, cubriéndose este arco con tejado. Asimismo, se ha variado un poco la forma de los huecos para armonizar mejor a esta solución sin almenas."

Arran de la memòria, però especialment dels plànols que l'acompanyen, podem confirmar com l'administració franquista, a través dels seus informes de supervisió, propostes de resolució i resolucions d'aprovació definitiva, encotilla severament el

marge d'expressió plàstica i compositiva dels arquitectes. Al respecte, val a dir que, tal i com comprovarem més endavant, aquest control asfixiant no pot sorprendre atès el tarannà intervencionista i paternalista que el règim dictatorial adquireix, molt especialment en els primers anys de postguerra.

Així mateix, també és comprensible la necessitat de l'administració de tutelar la redacció dels projectes tècnics de colonització, doncs la seva condició d'impulsor polític i promotor financer d'una transformació integral de territori, la legitima com a principal agent alhora de liderar i modelar l'obra colonitzadora. Des d'aquest punt de vista, moltes de les decisions estratègiques empreses en el marc de la colonització havien de ser sotmeses a l'aprovació de l'estructura administrativa i política del règim. A tall d'exemple, podem citar el tràmit de decisió definitiva sobre els emplaçaments dels nous poblats¹⁷, que òbviament conté un seguit de derivades que l'administració no pot ignorar, ateses les implicacions en costos econòmics d'expropiació de finques, execució d'infraestructures i expectativa productiva.

Tanmateix, el fragment anteriorment citat relatiu al Centre cívic del Temple excedeix, amb escreix, el que podríem denominar com a estratègic dins de l'obra colonitzadora. Com s'ha pogut llegir, l'objecció principal sobre el primer avantprojecte de JOSÉ BOROBIO —a banda de la distribució funcional i la superfície construïda de la casa rectoral, circumstància que s'ha obviat expressament per ser irrellevant en relació amb que ens ocupa— rau en la composició del conjunt arquitectònic excessivament manierista i amb nombroses ressemblances historicistes allunyades de les preferències estilístiques del règim. Aparentment, la planta octogonal de la secció superior del campanar, la seva finalització mitjançant un pinacle i la profusió de merlets podrien suggerir una inspiració mudèjar ostentosa i

¹⁷ Més endavant comprovarem aquest règim d'intervenció en un cas particular: la proposta de nou emplaçament del poblal de San Jorge, signada per l'enginyer agrònom FRANCISCO DE LOS RÍOS i per l'arquitecte JOSÉ BOROBIO, el 7 de febrer de 1948, i informada favorablement segons informe proposta del Cap de la Secció Primera dels Serveis centrals de l'INC, de data 9 de març de 1948.

Plànol de la façana principal de l'església del poblat del Temple (1947), de José Borobio, dibuixada en el projecte de centre cívic (església, casa rectoral, ajuntament, escoles, vivendes del metge, mestres i empleats, pastisseria), al maig de 1948. El campanar presenta una solució formal tripartida, amb una base paral·lelepèdica, un cos central en forma de tronc octogonal i el remat amb forma de pinacle. És també rellevant la profusió de merlets en el remat del campanar i de la porta d'accés al carrer lateral de l'església.

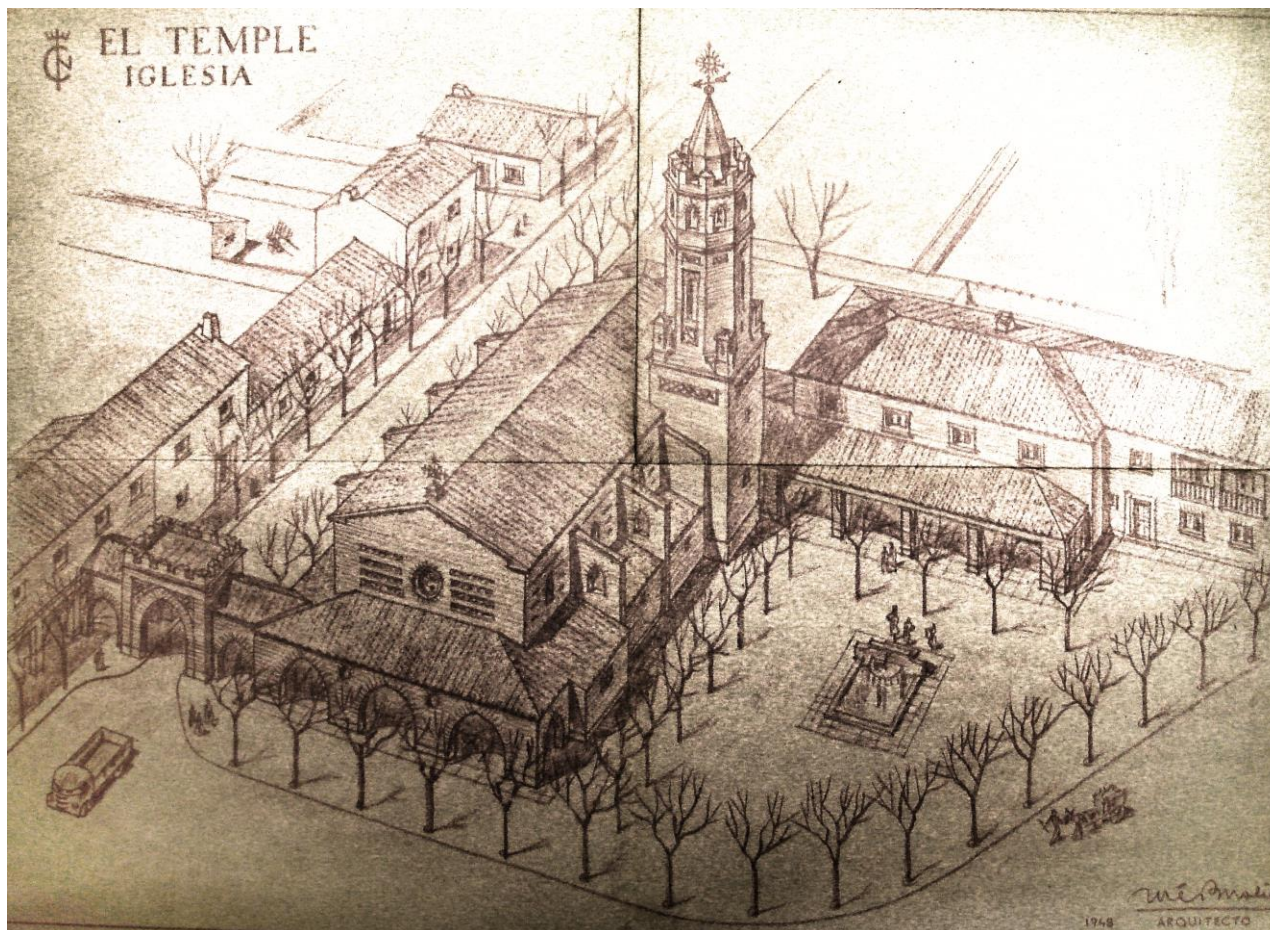
Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA (arquitecte), JOSÉ SUÁREZ i FERNANDO MARTÍNEZ (aparelladors). ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Plànol de la façana principal de l'església del poblat del Temple (1947), de José Borobio, dibuixada l'abril de 1949, amb les modificacions introduïdes en virtut de l'Ordre d'aprovació del projecte del centre cívic del poblat del Temple, de data 12 d'agost de 1948. El campanar presenta una solució formalment més simplificada, amb un major protagonisme del cos paral·lelepèdic i proposició del tronc octogonal com a remat del conjunt. És també rellevant la supressió dels merlets en el campanar i la porta d'accés al carrer lateral de l'església.

Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA. ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Axonometria del conjunt arquitectònic del centre cívic del poblat del Temple (1947), de José Borobio, dibuixada en el projecte de centre cívic (església, casa rectoral, ajuntament, escoles, vivendes del metge, mestres i empleats, pastisseria), al maig de 1948.

Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA (arquitecte), JOSÉ SUÁREZ i FERNANDO MARTÍNEZ (aparelladors). ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

formalment exuberant¹⁸, que s'allunyava dels dictats estilístics que es volien imposar des de l'administració central. Així doncs, contraris a aquest exercici d'exaltació històrica, la jerarquia de l'Institut Nacional de Colonització opta per una solució més continguda i eclèctica, formalment més sòbria i apropiada.

Més enllà de l'encert o error de la decisió, resulta particularment rellevant comprovar com l'administració vetlla no només per l'adopció de pautes higienistes i l'optimització de recursos, sinó també per **la formalització i aparença de l'arquitectura simbòlica** que presideix les ordenacions dels poblats. Un exercici que ens explica el pes específic de la ideologia en l'obra colonitzadora.

LES BASES IDEOLÒGIQUES URBANÍSTIQUES DE LA COLONITZACIÓ FRANQUISTA

A priori, no esdevé fàcil desentranyar quines són les bases ideològiques que presideixen l'experiència colonitzadora duta a terme per l'administració de FRANCO, durant les poc més de tres dècades d'intensa activitat. En primer lloc, perquè la colonització interior franquista es va dur a terme al llarg i ample de la geografia espanyola, abastant les principals conques hidrogràfiques (Duero, Tajo, Guadiana, Guadalquivir i Ebre) i tres àrees territorials (Nord, Llevant i Sud) amb particularitats de cadascuna d'elles en vers el clima, la demografia, la topografia, el context històric i socioeconòmic, o el tipus de producció agrícola.

Aquesta dispersió geogràfica, podria induir-nos a considerar la colonització com a un fenomen de matriu estatal, però territorial en quant a la seva formalització urbanística final. De fet, és palesa la incidència directa que la tasca colonitzadora tenia sobre el territori i les persones, i en conseqüència, l'evident vincle que es creava entre les Delegacions Regionals i les àrees de colonització. En aquest sentit, el

¹⁸ Com ben encertadament assenyalava JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE a la pàgina 94 del seu llibre "*El Pueblo del Temple; Colonización, Historia y Arte*" (Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2014, Huesca), la torre del campanar del Temple pretén replicar la d'Alfajarín (Saragossa).

cas a cas o les petites singularitats descobertes a peu de finca¹⁹ podien comportar l'adaptació de la proposta urbana a les especificitats de cadascuna de les àrees reguívols, allunyant-se per tant, d'una presumpta doctrina ideològica fèrria.

Per altra banda, no es pot obviar la **naturalesa col·lectiva de la tasca colonitzadora**, necessària per tal d'escometre una empresa tan colossal i ambiciosa. En aquest sentit, és palesa la participació directa d'un cos d'elit tècnica constituït essencialment per arquitectes, delineants i enginyers agrícoles, de perfil allunyat al funcionariat administratiu comú i als càrrecs de direcció política. En moltes ocasions, i més especialment en el cas dels arquitectes, la tasca al servei de l'Institut Nacional de Colonització es produïa en concurrència amb una activitat professional allunyada de l'administració pública, circumstància que comportava una mirada menys corporativa, no tan procliu a l'ortodòxia, i fins i tot excepcionalment, indiferent amb les prescripcions i clàusules imposades per l'administració central. De fet, aquesta hipòtesi podria explicar com dins d'una actuació tan dirigida, sorgiren projectes tan emblemàtics i alhora allunyats del model colonitzador com Vegaviana, Cañada de Agra (FENÁNDEZ DEL AMO) o Esquivel (ALEJANDRO DE LA SOTA).

No obstant això, un aspecte essencial que ens porta a qüestionar la consolidació d'una posició doctrinària única del règim, és la **dilatada extensió temporal de l'experiència colonitzadora**. Com s'anirà repetint al llarg de la present investigació, aquesta s'estén en un període de més de vint anys, circumstància que afegeix una variable dinàmica que impediria, o si més no condicionaria, una hipotètica línia monolítica de pensament. Al respecte, seria més lògic decantar-nos per l'existència d'una doctrina en evolució constant, d'un model apriorístic sotmès permanentment a

¹⁹ És pertinent citar un fragment del llibre de MIGUEL CENTELLAS SOLER, ALFONSO RUIZ GARCÍA i PABLO GARCÍA-PELLICER LÓPEZ, *Los pueblos de colonización en Almería*, publicat pel Col·legi d'Arquitectes d'Almeria, que il·lustra el vincle existent entre les Delegacions Regionals i el territori:

“En este sentido, es un tema recurrente en las entrevistas a los antiguos funcionarios jubilados y a los propios colonos sobre la motivación y el espíritu de trabajo de estos funcionarios (ingenieros, peritos agrícolas, administrativos...), no habitual en el resto de la administración pública, quizás por la trascendencia directa e inmediata de su labor en el territorio y las personas.”

la verificació de l'experiència. Al respecte, en el segon capítol de la present investigació s'intentarà demostrar que, en el cas dels poblats de JOSÉ BOROBIO, efectivament existeix una evolució continuada del model urbanístic colonitzador a través d'ordenacions i traçats que combinen els criteris i principis del règim amb la recerca personal de l'arquitecte de la urbanitat i la modernitat.

Sigui com sigui, la particular empresa colonitzadora, amb centenars de poblats dissenyats, construïts, i fins i tot habitats, en un lapse de temps de dues dècades, va permetre als promotors i executors de la tasca, **la possibilitat de superposar ideologia i praxis**. La importància estratègica de l'encàrrec, i en especial la seva desmesurada ambició —que comportà una aplicació dilatada en el temps per manca de recursos de l'administració per a cobrir els objectius colonitzadors fixats— van ser factors que van garantir una anàlisi de l'èxit de la proposta a temps real, i en última instància, la comprovació empírica de les bases ideològiques del règim.

En qualsevol cas, són nombrosos els autors i investigadors que han assenyalat la particular mutació ideològica del franquisme al llarg dels 40 anys de prevalença política, apartant-se de la imatge d'un règim estàtic. Certament, en paraules d'ALEXANDRE CIRICI en el seu llibre *La Estética del franquismo*, malgrat l'estat dissenyat per FRANCO "es basava en els dos pilars robustos del nacionalisme espanyol i de l'acceptació de l'Església com element vertebrador de la unitat estatal", el cert és que aquests principis inalienables convivia amb d'altres tendències que afloraven en funció dels equilibris interiors entre faccions ideològiques i de poder, així com per la conjuntura internacional, sobre la qual el règim mostrava una progressiva voluntat per a adaptar-s'hi.

De fet, CIRICI refusa classificar el fenomen franquista com a un "tot homogeni" i per tal d'avaluar aquesta tesi estableix fins a 10 etapes temporals²⁰ en les que es divideix

²⁰ Al respecte, val a dir que altres autors plantegen una divisió temporal menys segmentada, com és el cas de JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN MARQUILLAS, M. ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA, que en el seu llibre *"Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959)"* proposen la delimitació de només quatre estadis: (1) 1939-1945: Des de la finalització de la Guerra Civil fins al primer canvi de govern mínimament estable. Període contemporani a la Segona Guerra Mundial; (2) 1946-1950: Consolidació del gabinet de

el règim dictatorial de Franco. A data d'avui, i amb la perspectiva històrica que la distància en el temps atorga, podem convenir que, amb matisos, existeix un ampli consens al respecte d'aquesta classificació, la qual pel període que ens interessa (1944-1965) deambula des de la inicial preponderància falangista (1939-1942) fins a l'etapa expansionista dels Plans de desenvolupament (1964-1969).

En aquesta classificació podem observar com el règim franquista parteix de l'aïllament internacional dels anys 40 del segle passat, per a protagonitzar un progressiu acostament cap a l'exterior —en especial a partir de l'ajuda nord—americana²¹ que finalment es consolida amb l'obertura al capital estranger de mitjans de la dècada del 1950.

Finalment, l'any 1959 es produirà una ruptura amb l'aparició dels tecnòcrates de l'Opus Dei²², que consolidarà l'abandonament definitiu de les teories autàrquiques

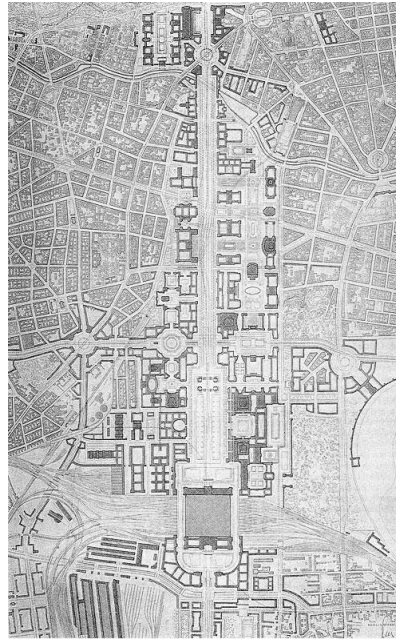
govern implantat l'any 1945, amb un nucli doctrinal més adequat a la victòria aliada a la Segona Guerra Mundial; (3) 1951-1956: Entrada d'un nou equip governamental el 18 de juliol de 1951, que aprofita el fet que el govern dels Estats Units elabora una nova postura i un pla estratègic per a Espanya, consolidant les perspectives d'ajut exterior; (4) 1957-1959: Trienni que s'inicia amb la crisi de l'any 1956 i que aboca a un canvi de govern, que desembocarà amb el Pla d'estabilització.

²¹ Segons ALEXANDRE CIRICI, en el seu llibre "La Estética del franquismo", de Gustavo Gili, Barcelona, 1977: "[...] el periodo de 1949 a 1952, con la concesión del crédito norteamericano y la acción de los Estados Unidos forzando la asamblea de la ONU para que anulase sus resoluciones contra España, permitió un cierto respiro económico y terminar con las cartillas de racionamiento. La intromisión americana tuvo, artísticamente, consecuencias muy visibles, trascendentales, como fue la decisión, en 1951, de cambiar 180 grados las orientaciones de la Dirección General de Arquitectura. Desde un mundo de academicismo obligatorio y de prohibición radical de la arquitectura moderna, considerada como judaico masónica, se pasó a la implantación de una arquitectura de vanguardia."

²² FERNANDO DE TERÁN, en el seu llibre "Planeamiento urbano en la España contemporánea, 1900-1980", estableix el següent amb relació a l'aparició de la tecnocràcia: "[...] Una cierta confusión e inestabilidad política, motivadas en alguna medida por la escisión ideológica en el propio Gobierno, donde aún persistían representaciones del ideario autárquico, con claras nostalgias de fuerte dirigismo, que se resistía a la aplicación del incipiente liberalismo económico, se resuelve en el importante cambio de Gobierno de 1957, en el cual triunfa la nueva filosofía económica liberal, representada en el Gabinete por los ministros del Opus Dei. Es este Gobierno el que realiza la importante reforma económica, que culminaría en el conjunto de medidas llamado el Plan de Estabilización de julio de 1959. Reforma trascendental para la marcha del país, que habría de preparar la eclosión del Desarrollo en la década de los años sesenta y contribuir notablemente a la variación de algunos aspectos fundamentales de la realidad nacional.

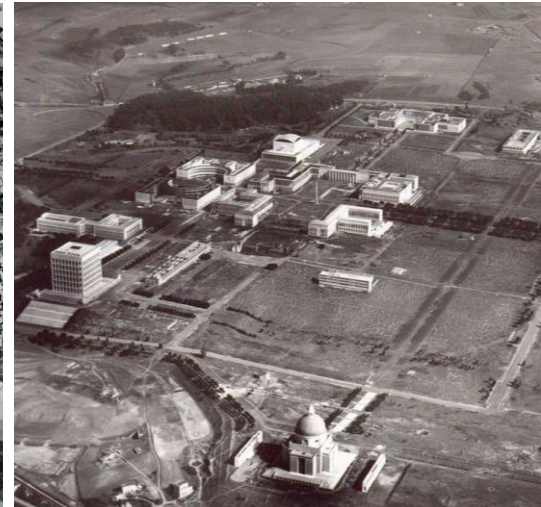
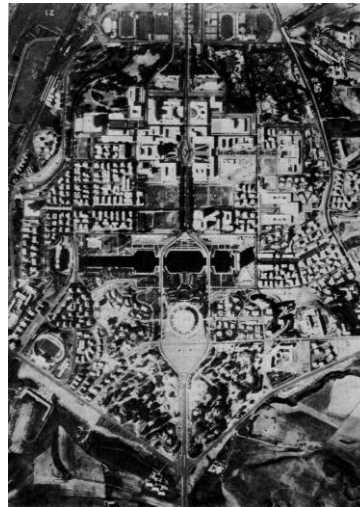
A dalt a l'esquerra, plànol de proposta, i a dalt dreta, fotografia de la maqueta de l'Avinguda de l'Esplendor o *Prachtallee* proposada per Adolf Hitler, sota la direcció de l'arquitecte Albert Speer (1935-1943), al Berlin capital del món ("*Welthauptstadt Germania*"). L'eix, amb direcció nord-sud, es preveia des del districte de *Tempelhof-Schöneberg* fins a l'edifici del *Reichstag*, amb una longitud de pràcticament 6 km, i una amplada de 120 metres. En els extrems, es preveia la nova estació de ferrocarril sud, i al nord, el Pavelló del Poble o *Volkshalle*, amb una cúpula de 250 metres de diàmetre.

Font: MATTHIAS DONATH, "*Architecture in Berlin 1933-1945: A guide through Nazi Berlin*" Editorial Lukas. Richmond, 2016.

A baix a l'esquerra, ortofoto del barri *Esposizione Universale di Roma*, EUR (1935), construït per Benito Mussolini per a la celebració d'una Exposició Universal l'any 1942, en commemoració dels 20 anys de la marxa sobre Roma, i presa del poder dels feixistes. A baix a la dreta, vista aèria del nou districte en construcció, on s'aprecien, entre d'altres, el *Palazzo della Civiltà Italiana* (G. Guerrini, E. Lapadula i M. Romano), el Palau de Congressos (Adalberto Libera), o l'Arxiu Central de l'Estat (De Renzi, Figini, Pollini). La proposta representa a la perfecció la iconografia feixista italiana, de llargues avingudes i eixos monumentals, amb inspiració clàssica de l'arquitectura dels edificis i una flaire imperial en l'ordenació cartesiana i proliferació de palaus de travertí i marbre blanc.

Font: Wikipedia.

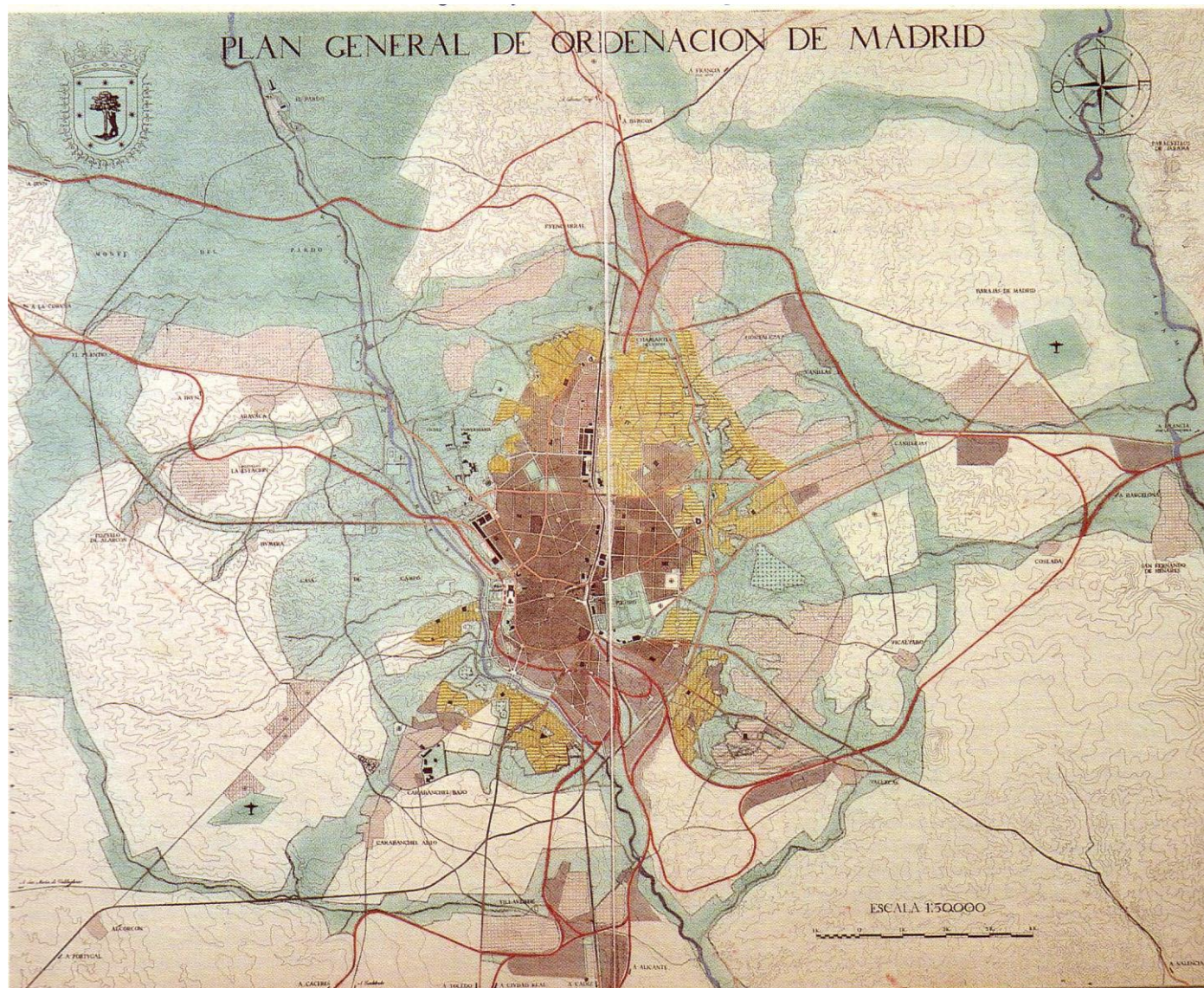
Indiscutiblemente, el modelo económico autárquico ya no daba más de sí. La continuidad del Régimen exigía el sacrificio de muchas bases ideológicas que le habían acompañado desde su nacimiento."

dels primers vint anys de franquisme —les quals ja foren parcialment rectificades durant la dècada del 1950— per a iniciar la segona etapa d'expansió econòmica que culminarà amb el denominat *desarrollismo*. Aquest **canvi d'orientació, abocat cap a un model social encara paternalista, però liberal econòmicament, suposarà l'abandonament progressiu del "ruralisme"** i per tant, la decadència i ulterior desaparició de l'Institut Nacional de Colonització.

En qualsevol cas, la classificació cronològica d'ALEXANDRE CIRICI és il·lustrativa, en tant que permet demostrar com al llarg dels anys de creixement, consolidació i declivi de l'Institut Nacional de Colonització, el règim franquista experimenta una mutació, quan no un viratge, en quant als seus principis doctrinals. Per tant, quan es parla d'ideologia en matèria colonitzadora —i per extensió lògica, en matèria urbanística— s'escau contextualitzar adequadament el període al qual s'al·ludeix.

Anem per parts. Per a entendre els principis ideològics fundacionals de l'experiència urbanística colonitzadora, s'escau remetre'ns a l'arquitecte i urbanista PEDRO BIDAGOR LASARTE²³, en tant que pioner d'un discurs elaborat i sistemàtic propi, al mateix temps que una figura transcendent al capdavant de la història de l'urbanisme espanyol. Tal i com assenyala FERNANDO DE TERÁN en el seu llibre *Planeamiento urbano en la España contemporánea, 1900-1980*, les primeres formulacions urbanístiques de postguerra es construeixen durant l'*Asamblea Nacional de Arquitectos de Madrid*, celebrada l'any 1939, context en el qual PEDRO BIDAGOR postula en la seva conferència molts dels enunciats que marcaran el camí de l'urbanisme falangista.

²³ PEDRO BIDAGOR LASARTE (Sant Sebastià 1906-1996) cursa els seus estudis a l'Escola d'Arquitectura de Madrid els anys 1922-1931, essent company de promoció de José Borobio. Des de l'Oficina tècnica de la Junta de Reconstrucció de Madrid, dirigeix l'elaboració del primer Pla General d'Ordenació Urbana (1939-1946), experiència que assentarà les bases del format legal del planejament espanyol en la futura Llei del Sòl (1956). Dirigeix la Direcció tècnica de la Comissaria d'Ordenació de Madrid (1945-1956) i, posteriorment, és el titular de la Direcció General d'Urbanisme i la Gerència d'Urbanització del Ministeri de l'Habitatge (1957-1969) contribuint de manera decisiva a la consolidació de la nova Llei del Sòl.

En un país pràcticament orfe de cultura urbanística, l'aproximació de BIDAGOR en aquesta assemblea s'inicia amb una vigorosa crítica a la ciutat liberal, encarnada principalment per la urbs nord-americana, a la que qualifica de frívola i grollera per la seva infinitud, banalitat i manca de jerarquia. Certament, aquest menyspreu cap al model urbà americà, en tant que aparador del sistema capitalista liberal al qual tant repudia la Falange, esdevindrà una constant del règim franquista, si més no, durant les primeres dues dècades d'hegemonia totalitària. En qualsevol cas, la proposta de BIDAGOR sorprèn en tant que s'allunya de la iconografia feixista contemporània, inclinada a concebre la ciutat com un espai monumental, farcit de grans avingudes representatives i d'àmplies esplanades per a les demostracions multitudinàries d'unitat.

Pel contrari, i per a evitar el creixement indiferent i uniformador de la ciutat propi del liberalisme, PEDRO BIDAGOR propugna una sort de *funcionalisme orgànic*, que es basa en la racionalització ordenada de funcions. Tanmateix, **aquesta descomposició funcional és interpretada biològicament**, doncs a cada funció se li atribueix una determinada forma. Des d'aquesta perspectiva, es repudia la trama en eixample per excessivament homogeneïtzadora i, alhora, es desestima el sistema d'alineacions com a únic mètode de creixement urbà. En contrapartida, **es cerca un model més jeràrquic i sistèmic**, que s'allunya de la barreja funcional i desordenada de la ciutat maquinista. La ciutat, segons BIDAGOR, s'erigeix com a un sistema constituït per fragments autònoms i especialitzats, però necessàriament complementaris i dependents entre si.

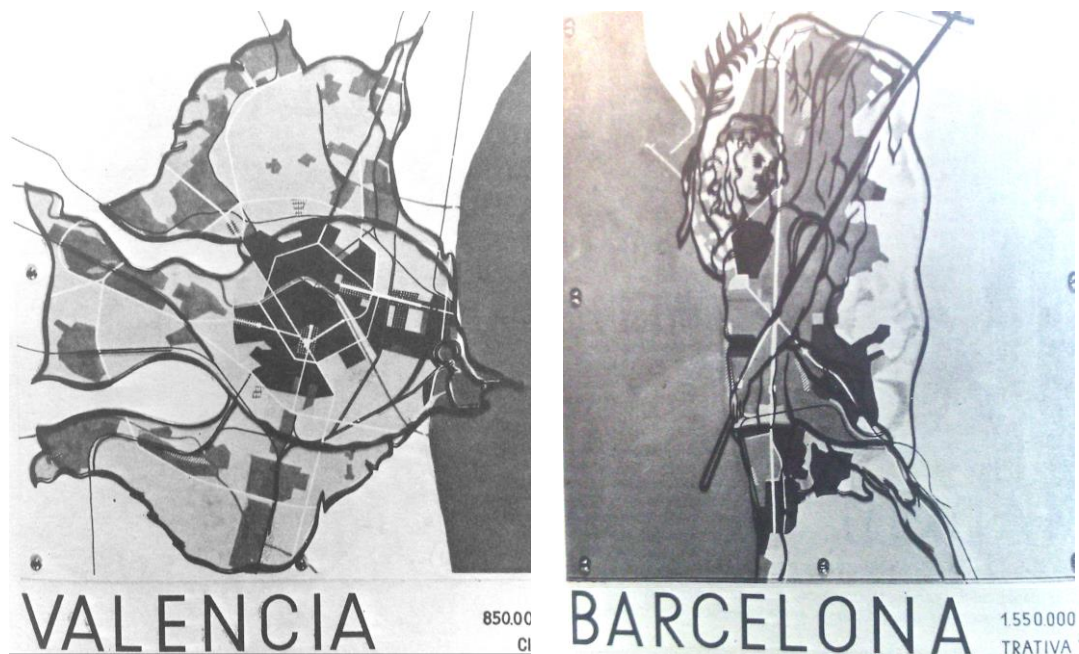
Això no obstant, cal recordar que, tal i com puntualitza FERNANDO DE TERÁN, la ciutat propugnada per BIDAGOR no és integradora, sinó que es tracta d'una ciutat fortament zonificada, i, perquè no dir-ho, intensament ideologitzada. A tall d'exemple, no podem obviar com l'ordenació general del *Gran Madrid* de 1946 segons poblats satèl·lits, no es planteja només com una alternativa a la ciutat extensiva amb creixement en forma de taca d'oli, sinó també com a un instrument de segregació de les classes treballadores de la ciutat capital. Seguint aquest propòsit, es proposa la constel·lació de diversos assentaments especialitzats que envolta el centre

Pàgina anterior, plànol d'estructura orgànica del Pla general d'ordenació de Madrid, 1941-1946, altrament conegut com a "Pla Bidagor".

Font: CONSEJERÍA DE MEDIO AMBIENTE, ADMINISTRACIÓN LOCAL Y ORDENACIÓN DEL TERRITORIO, AYM. MADRID. "Plan Bidagor 1941-1946. Plan General de Ordenación de Madrid". Madrid, 2003.

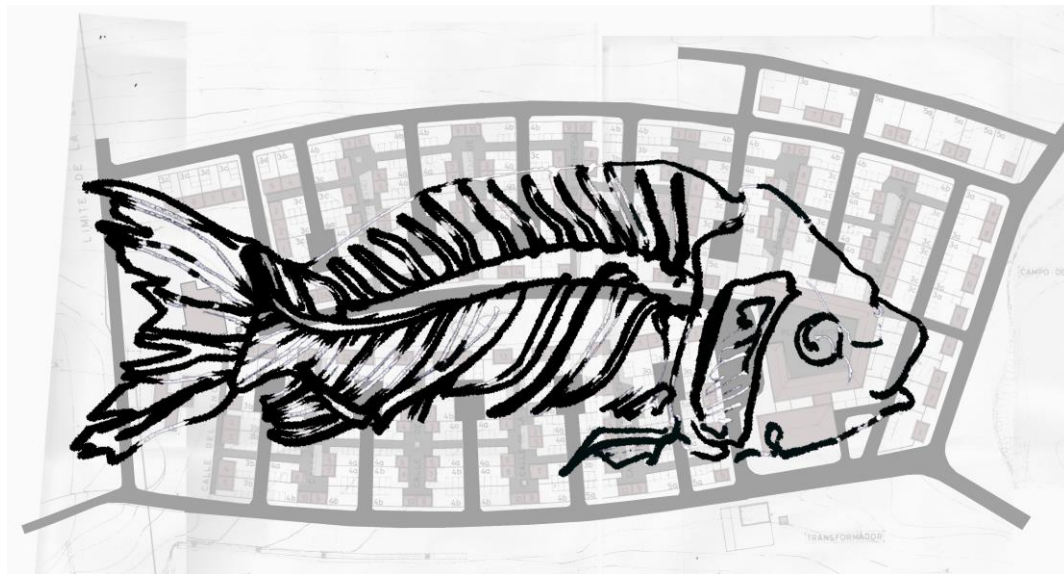
Interpretacions orgàniques del règim sobre les ciutats de València i Barcelona, presentades al XXI Congrés Internacional de Vivenda i Urbanisme de Lisboa (1952).

Font: FERNANDO DE TERÁN, "Planeamiento urbano en la España contemporánea 1900-1980". Alianza Editorial, 1982.

Interpretació orgànica del poblat de Faió (José Borobio, 1965).

Font: Elaboració pròpia.

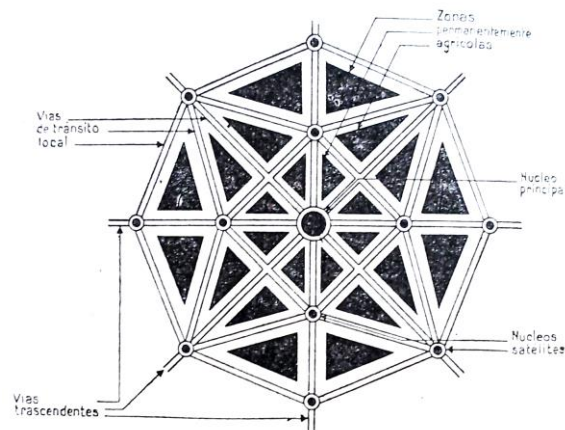
separada per cinturons verds. Aquests assentaments se situen prop dels nuclis de producció, de les matèries primeres i de la resta del territori, consolidant així una **corona defensiva que blindava el centre representatiu i simbòlic de la ciutat** a les classes més depauperades i inactives de l'entorn comarcal immediat.

En qualsevol cas, si apel·lem a la visió antropomòrfica sobre la qual PEDRO BIDAGOR basa l'estructura urbana de la ciutat ideal, considerant-la com un sistema d'òrgans assimilables al cos humà —interpretació organicista que després tindria la seva expressió més literal i paroxística en el XXI Congrés Internacional de l'Habitatge i l'Urbanisme de Lisboa de 1952— és lògic entendre que la ciutat és també entesa com una entitat amb límits físics. En conseqüència, i en contra de la ciutat liberal extensiva i infinita, la proposta de PEDRO BIDAGOR planteja **límits ben definits i formes acabades**. Per tant, el perímetre aflora per a revelar-se com un aspecte essencial en la concepció de la nova ciutat falangista, ja que permet delimitar un **univers finit i segur, ordenat i controlat**, en el qual els ciutadans poden reconèixer inequívocament el final del teixit urbà, i l'inici del sòl no urbanitzat. En successius capítols, podrem copsar la importància que aquest concepte assoleix en els poblats de colonització.

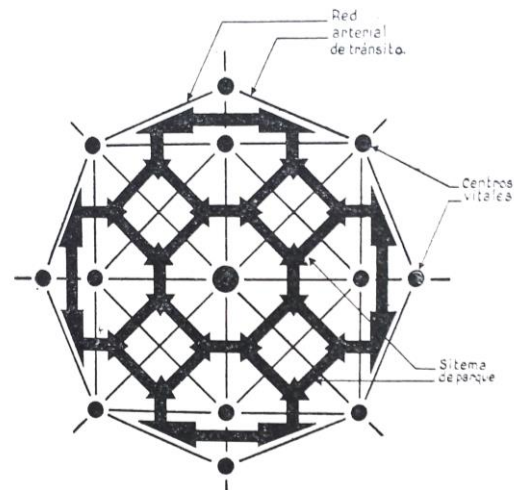
Ara bé, tal i com destaca FERNANDO DE TERÁN en la seva crònica de l'urbanisme espanyol del segle passat, per a cercar el primer text sistematitzat que reculli els principis ideològics del franquisme, s'escau remetre'ns al Pla general d'urbanització de Salamanca, de 1939, realitzat pels serveis tècnics de la Falange, i més concretament, pels arquitectes VICTOR D'ORS i GERMÁN VALENTÍN GAMAZO. En el text que constitueix l'extens capítol d'exposició del Pla, el primer dels arquitectes desglossa les directrius fonamentals de la urbanització falangista a mode de teoria urbanística general, això sí, adaptada al context concret d'una ciutat emblemàtica i artística com Salamanca.

Les afirmacions vessades són molt valuoses per entendre quina serà la doctrina urbanística en la que es circumscriurà l'actuació de l'Institut Nacional de Colonització:

A dalt a l'esquerra, esquema funcional de la gran ciutat propugnada per César Cort, integrada per nuclis urbans de diverses categories, comunicats entre si per una xarxa arterial que els comunica amb el centre i amb la resta del territori. Els intersticis es destinen a l'agricultura, amb la prohibició d'extensió de la ciutat en aquestes àrees.

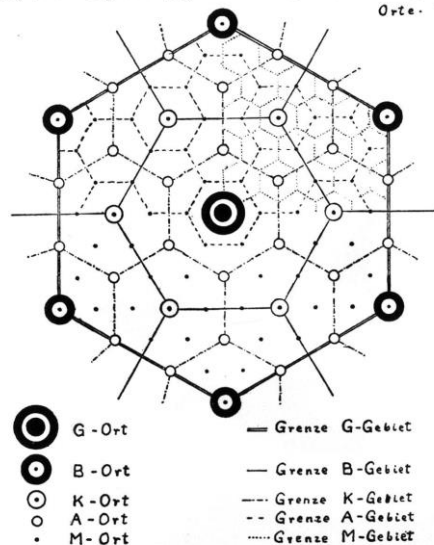
A dalt a la dreta, esquema funcional de la ciutat rural moderna defensada per César Cort, en la que els centres vitals que caracteritzen els diferents barris, s'enllacen entre si per una xarxa arterial i un sistema d'espais lliures (parcs i zones agrícoles) connectats, que garanteixen la puresa de l'aire en tots els llocs habitats.

A baix a la dreta, descripció gràfica de César Cort de la cèl·lula urbana, constituïda per una plaça, amb centre cívic elemental compost per església, ajuntament, comerços, mercat i equipaments d'oci. Les vies arterials parteixen del centre i es dispersen radialment cap a la xarxa de camins, com si es tractés de "les potes d'una aranya que es claven en els camps de conreu".

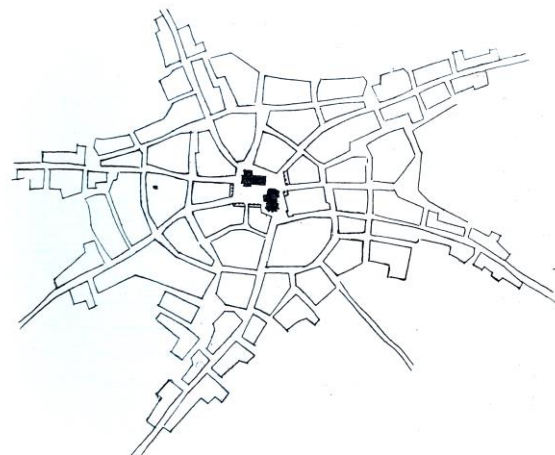
Font: CÉSAR CORT, "Campos urbanizados y ciudades rurizadas". Editorial Yagüe, 1941, Madrid.

Fig. 2. Die Ergänzungsgebiete im System der zentralen Orte.

A baix a l'esquerra, el sistema "d'espais centrals" segons el geògraf alemany Walter Christaller.

Font: WALTER CHRISTALLER, "Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen". Editorial Jena, 1933, pàg. 71.

“Volvemos a aplicar de nuevo el concepto tradicional, el de las ciudades cerradas, concepto que ha sido borrado por la idea de los principios liberales, que creían que el porvenir se cifraba en quitar vallas, cercas y tapias y permitir una expansión a las gentes, dejarlas ir por donde quisieran. Este fue un retroceso lamentable de los sistemas de urbanización. Norma fundamental de ordenación es cerrar las ciudades con cercas, con tapias o con alamedas, con lo que queráis, pero desde luego cerrarlas [...].

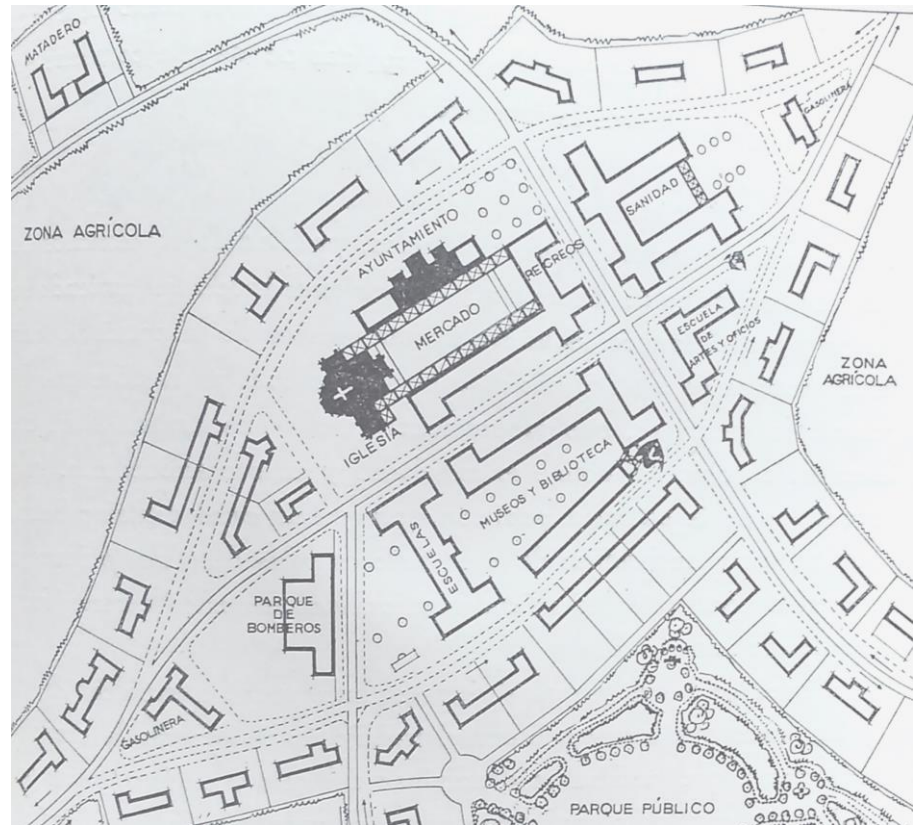
[...] Al mismo tiempo que se determina su limitación, precisa establecer su no cerrazón. Como todo organismo vivo necesita de un constante intercambio con el medio ambiente. Esto es aquí muy importante. Porque precisamente este criterio es el que nos conduce a la norma de establecer una unidad, una continuidad sin rotura entre la ciudad y el campo que, hasta ahora, y en el mundo liberal cada vez más habían sido dos elementos antagónicos. No se trata de aquello de que hay que volver al campo, aunque esto, en el mundo campero que tenderá a ser cada vez más la nueva España, también es, en otro aspecto, verdad, sino de que la ciudad debe fundirse y abrazarse al campo. Deben ambos penetrarse mutuamente (el mundo natural no debe acceder a las Plazas Mayores). La ciudad limitada se deja, sin embargo, penetrar por el campo y a ésta lleva aquella la urbanización. Sólo las Plazas Mayores, por un lado, las virginales selvas por otro, quedan libres de esta urbanización totalitaria; de este abrazo entre el hombre del campo y el de la ciudad, entre los que se ha ido formando lentamente un abismo, sólo ventajas pueden derivarse.

Es decir, la ciudad y el campo deben perder su discontinuidad en el aspecto y en el prospecto, gradualmente se va pasando del centro de la vida cívica, la Plaza Mayor, de cuyo aspecto todo lo que sea naturaleza debe ser proscrito, hasta los inhóspitos lugares de las cumbres montañosas donde toda la arquitectura (óiganlo los aficionados a los eminentes monumentos) es una profanación. Lo que según nuestras ideas puede mejor coincidir con el concepto de ciudad es la siguiente definición: unidad del sistema colonizador donde se desarrolla la vida social rectora y donde la vivienda es concentrada."

De nou, i en la mateixa línia que PEDRO BIDAGOR propugna, reapareix **el concepte de ciutat com a una entitat urbana amb forma acabada**, si bé aquí es conceptua amb major precisió la definició de límit. En aquest sentit, s'advoca per a un model urbà en el qual el camp i la ciutat no esdevinguin antagònics, sinó que garanteixi una espècie de transició natural entre ambdós àmbits. Al respecte, a banda de defensar-se la urbanització del camp, també es considera la ciutat com un suport físic apte per

Expressió gràfica de la necessitat de dotar els assentaments rurals dels beneficis propis de la ciutat: establiment de centres cívics en les confluències de les principals vies de comunicació. Es pot observar la gran quantitat de sistemes públics en relació amb la zona privada edificada.

Font: CÉSAR CORT, "Campos urbanizados y ciudades rurizadas". Editorial Yagües, 1941, Madrid.

Proposta d'ordenació del projecte de poblat de Santa Engracia, d'Antonio Barbany Bailo (1954), que repeteix amb una fidelitat ressenyable l'esquema dictat per Cort en el dibuix superior.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

aplicar-hi patrons rurals. De fet, en aquestes primeres teoritzacions, l'esforç del règim franquista se centrarà en entendre el fenomen urbà com un instrument funcional limitat, on l'aglomeració i la congestió no només no hi tenen cabuda, sinó que han de ser evitats per tots els mitjans.

Ans al contrari, el text finalitza postulant la **ciutat ideal com la que colonitza el territori**, és a dir, que estén el seu àmbit d'influència fora dels seus límits físics, perfectament definits, permetent el desenvolupament dels seus ciutadans amb l'ocupació del territori, **mitjançant agregats urbans intensius i concentrats**, que deixen els seus intersticis desocupats, al servei de l'explotació agrícola tan necessària en el sistema autàrquic imperant.

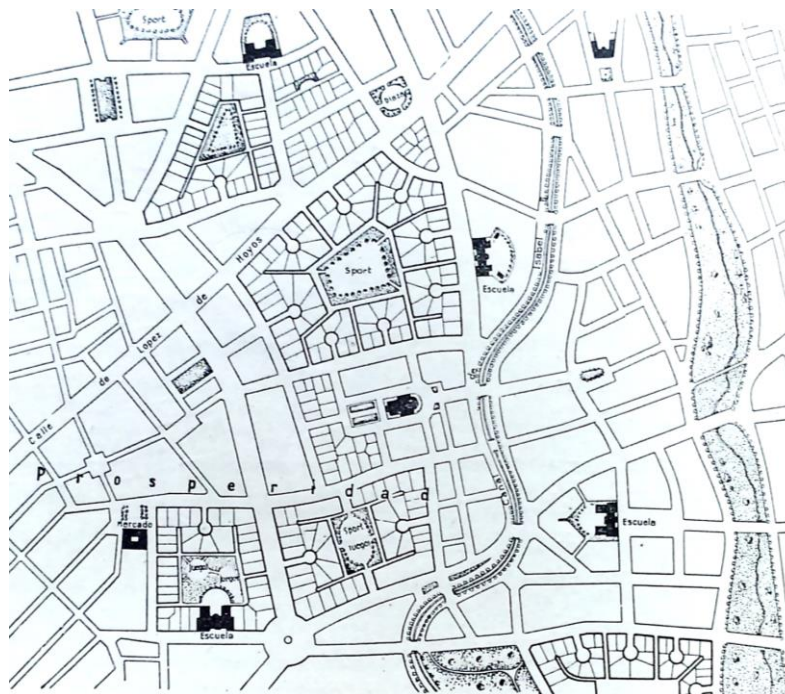
Al respecte d'aquesta singular visió urbana, és pertinent referir-nos al personatge que segurament esdevé el tercer gran ideòleg urbanista dels primers compassos del règim: l'arquitecte CÉSAR CORT²⁴. Aquest catedràtic d'Urbanologia a l'Escola d'Arquitectura de Madrid, publica, l'any 1941, el llibre *Campos urbanizados y ciudades rurizadas*, que esdevindrà el primer text publicat de reflexió i assaig urbanístic de la postguerra espanyola. Val a dir que, malgrat el treball de CÉSAR CORT és sorprenentment ampli en el seu discurs, atès que transita des de les lliçons històriques de l'urbanisme ancestral dels primers capítols fins a la descripció dels sistemes d'evacuació d'aigües residuals, l'autor estableix algunes **receptes doctrinàries que ens remetent a l'experiència urbanística anglosaxona** d'EBENEZER HOWARD i Sir RAYMOND UNWIN, als quals cita respectivament en les pàgines 35 i 243.

De forma anàloga a PEDRO BIDAGOR, CÉSAR CORT rebleix el seu llibre amb reiterades condemnes a la ciutat extensiva liberal, en una aproximació maniquea i no

²⁴ CÉSAR CORT és professor de les assignatures de Coneixement de materials (1927-28), Salubritat i Higiene (1929-30), Topografia (1929-30) i Urbanització (1930-1931), que cursa el jove estudiant José Borobio durant el seu pas per l'Escola d'Arquitectura de Madrid. Per tant, no podem subestimar la influència de CÉSAR CORT en la formació i ulterior activitat professional de l'arquitecte saragossà. Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA, "José Borobio, su aportación a la arquitectura moderna". Zaragoza: Litocián ediciones, 2007, pàg. 69.

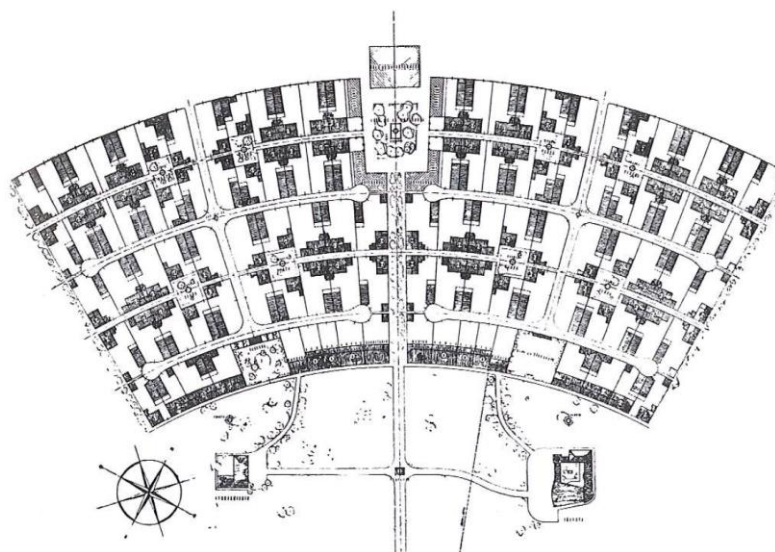
Proposta per al concurs de l'extensió de Madrid, dels arquitectes Stübben i Cort , amb proliferació d'illes "americanes", basades en el model de Radburn: unitats veïnals amb diversificació de les circulacions, cul-de-sacs per a accés restringit dels propietaris, espais lliures centrals per a esbarjo comunitari i parcel·lació per a edificis amb baixa densitat. Més enllà del discurs veïnal, en la zonificació hi concorren certs tics monumentals en les avingudes que confronten els edificis singulars, especialment escoles i esglésies.

Font: CÉSAR CORT, "Campos urbanizados y ciudades rurizadas". Editorial Yagües, 1941, Madrid.

Poblat de colonització d'Esquivel, Sevilla (1952) d'Alejandro de la Sota. L'ordenació utilitza els mateixos conceptes que defensa Cort en la seva extensió per a Madrid: segregació de circulacions, accessos restringits en cul-de-sac i disposició segons unitats veïnals. Així mateix, un cert aire de monumentalitat envaeix alguns aspectes de l'ordenació, com són la poderosa simetria del conjunt, o la disposició confrontada en l'espai públic principal de l'església i l'ajuntament.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 133 (Gener 1953), pp. 15-22.

exempta de la ingenuïtat pròpia de la conjuntura històrica del país. Al respecte, i per tal d'il·lustrar aquest extrem, se cita el següent fragment literal:

"El origen de los trazados americanos de cuadrícula carece de justificación técnica favorable a los intereses colectivos; no sirve para las necesidades circulatorias; dificulta las relaciones entre los distintos barrios de la ciudad; complica la construcción de calles cuando la topografía es movida, y priva de carácter a las poblaciones. Pero, en cambio, produce solares regulares con el menor desperdicio de terreno para espacios públicos; es, en suma, un excelente medio para especular con el suelo, para el negocio de comprar baratos los terrenos de labor por hectáreas y venderlos caros por metros cuadrados, con escaso consumo de inteligencia y trabajo. La monotonía que producen a la vista las poblaciones extensas de tipo rectangular se ha modificado algo con la variación de alturas edificables en las diversas calles, autorizándose en algunas ciudades construcciones elevadísimas, que sumen permanentemente en la penumbra a las vías que encuadran. Se acentúa así el carácter y la peculiaridad de las poblaciones en el aspecto externo, y se ratifica, con crueldad sarcástica para los intereses comunales, la especulación territorial que acompañó al origen de estas urbes, cuyos terrenos siguen produciendo mayores ganancias, a medida que el censo demográfico crece y que los edificios aumentan el número de pisos."

El relat de CÉSAR CORT considera la ciutat americana com a un tauler isòtrop, mancat de virtuosisme i entregat a l'especulació i al profit econòmic dels grans promotors. Lluny de ser considerat un avantatge, el traçat cartesià es constitueix com un suport geomètric en el que floreix la desigualtat i on s'anul·la la voluntat ciutadana, la qual queda empetitida sota les ombres que projecten els gratacels on s'aglomeren treballadors i residents. Aquesta mirada pessimista sobre la ciutat extensiva es completa amb els següents fragments literals:

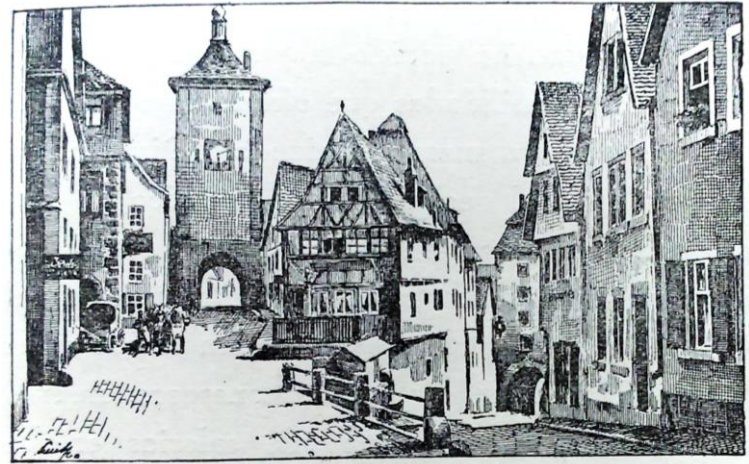
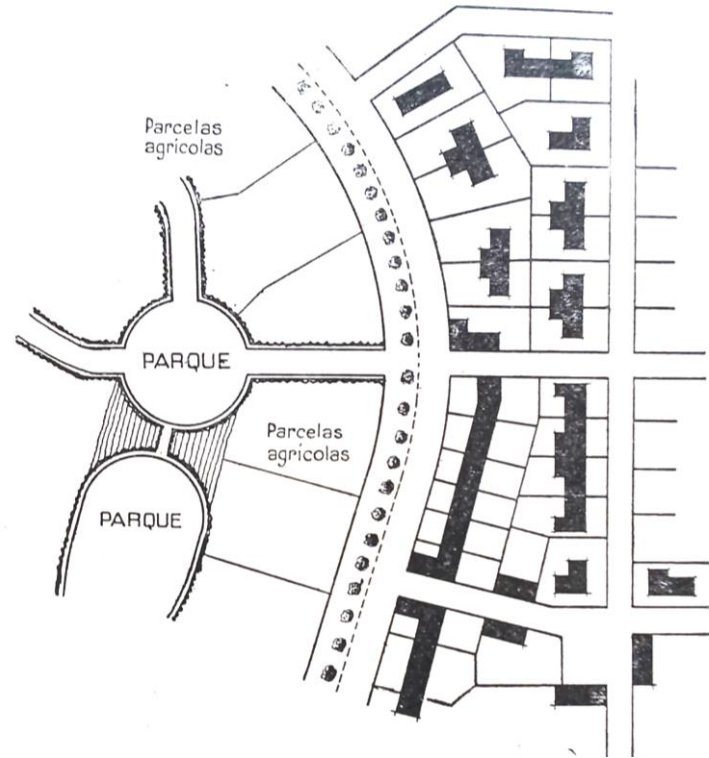
"Es necesario aceptar, rindiéndose ante la evidencia de los hechos, que las grandes ciudades, como tales ciudades, han fracasado, porque su misión era la de procurar a sus habitantes manera grata, fácil y saludable para el desenvolvimiento de sus actividades y conservación de la vida, no lo han conseguido en el grado que puede y deber esperarse de la obligada concordancia entre el contenido social y civil y el continente urbano. Grandes muchedumbres forzadas diariamente a recorrer en viaje de ida y vuelta las distancias que separan sus viviendas de los lugares de trabajo [...] El comercio expulsa, poco a poco, a la vivienda del centro de la ciudad; los empleados no encuentran cerca de sus oficinas habitaciones de precio

Proposta genèrica de zonificació dels límits urbans, entesos com a trànsit cap al camp: es disposen parcel·les agrícoles cultivades pels veïns confrontants, en les estones d'oci. Es pot observar com el concepte de límit no és només zonal i parcel·lari, sinó també es produeix per la interrupció del sistema viari transversal i la clara formalització d'una ronda arbrada de vora.

Font: CÉSAR CORT, "Campos urbanizados y ciudades rurizadas". Editorial Yagües, 1941, Madrid.

A baix, dibuix d'un dels carrers de Rottensburg, que César Cort utilitza per a il·lustrar la bellesa que el teixit urbà pot assolir mitjançant una arquitectura amb detalls ben resolts i un intel·ligent assentament de les edificacions sobre la topografia. És de destacar la profunda semblança d'aquest dibuix amb les il·lustracions realitzades per Sir Raymond Unwin en els seus llibres.

Font: CÉSAR CORT, "Campos urbanizados y ciudades rurizadas". Editorial Yagües, 1941, Madrid.

proporcionado a sus ingresos, y tienen que irse, paulatinamente, hacia las afueras, en busca de viviendas económicas y más barato pasar, que compensen los gastos de transporte [...] la mayoría de los que trabajan en la población vense forzados a buscar refugio en estos barrios periféricos, tan populosos a veces, que son como nuevas poblaciones, que los ingleses llaman con todo acierto y propiedad, habida cuenta de su función, 'ciudades dormitorio'. En un lugar se duerme, en otro se trabaja, y el resto de la vida, si esto puede llevar tal nombre, se pasa de viaje."

En conseqüència, l'arquitecte vaticina, o més aviat certifica, **el fracàs de la ciutat extensiva liberal**, atès que genera una elevada mobilitat diària per a garantir l'accés del treballadors al centre, alhora que produeix fenòmens especulatius que provoquen una diàspora de ciutadans cap a les perifèries, en barris sense ànima ni altra funció que la de dormir-hi. Un cop elaborat aquest diagnòstic, CÉSAR CORT propugna un model urbà més harmoniós amb les necessitats del ciutadà:

"Cuando los inconvenientes graves de las 'ciudades dormitorio' se pusieron de manifiesto se pensó en la construcción de las 'ciudades satélites', donde se trasladarían íntegramente algunas suertes de actividades de la ciudad principal, con objeto de que los vecinos pudieran encontrar ocupación en el propio territorio urbano de su residencia. La tendencia actual, en estas ciudades ingentes que no encuentran posibilidad de albergar en su seno a los vecinos que en ellas tienen su medio de vida, es la de segregar algunas industrias que se forjaron al calor de la ciudad, pero que no necesitan, por precisión, quedar en ella; de este modo, se alejan del primitivo centro urbano verdaderas poblaciones con vida propia, es decir, 'núcleos urbanos' completos, donde la mayoría de sus habitantes encuentran sus medios de subsistencia, sin tener que trasladarse diariamente a la ciudad. [...]

[...] Este movimiento centrífugo que impulsa a la población y a sus actividades en las grandes comunidades civiles, es el que debe preverse al fundar la ciudad apoyada de antemano sobre estas bases definitivas de agrupación de los habitantes con los elementos de producción. Habrá, por lo tanto, un núcleo urbano fundamental, representado por el primitivo casco de la ciudad y una serie de núcleos secundarios o satélites que debidamente relacionados entre sí y con la principal, constituirán la urbe moderna.

Cada núcleo tendrá fijada su extensión límite, quedará rodeado de terrenos que permanentemente han de dedicarse a la agricultura y que pueden destinarse a parques públicos, en las zonas de contacto con las edificaciones. Las zonas agrícolas se comunicarán

ampliamente entre ellas, porque las que afectan y limitan un núcleo satélite han de quedar en contacto con las que rodean a las demás. Y en cuanto a las vías de comunicación, pueden bordearse de edificios por ambos lados, de manera que la gran urbe, con extensión ilimitada, producirá a quienes circulen por las calles la misma sensación interna que se obtienen en las grandes ciudades presentes, donde existen vías arteriales, amplias y dilatadas, que dejan en el ánimo de las gentes una impresión perdurable de majestad y grandeza. Pero la diferencia estará en que ofrecerán, en contra de lo que suele ocurrir ahora, una estructura clara, definida y perfecta que facilitará el tránsito, relacionará íntimamente los centros vitales y mejorará las condiciones de vida de los habitantes."

La proposta de CÉSAR CORT desconfia de la ciutat maquinista atesa la seva incapacitat per a servir adequadament als anhels i aspiracions dels ciutadans, de conferir-los un entorn harmònic on treballar i viure. Tanmateix, en l'anàlisi que fonamenta aquesta hipòtesi, s'infereix que **aquesta incapacitat prové essencialment d'una estricta qüestió d'escala**. En d'altres paraules, a major dimensió de la ciutat, més dificultat per garantir una adequada mobilitat, i alhora, més especulació i pressió immobiliària en els centres. Des d'aquesta simplificada perspectiva, l'alternativa urbana de CÉSAR CORT esdevé quasi elemental i consecutiva: si el problema és la mida de la ciutat, garantim que les nostres ciutats mai assoliran unes dimensions suficients perquè això succeeixi. En conseqüència, cal fugir de la cultura de l'aglomeració.

Tanmateix, ni el mateix CÉSAR CORT pot negar la creixent tendència migratòria rural cap a les ciutats del país, i per tant, no se'n planteja el seu "tancament". Enlloc d'això, opta per una solució més pragmàtica: **la fragmentació del continu urbà** segons diverses unitats autònomes i autosuficients que es relacionen amb un nucli fonamental —i fundacional— que esdevé el centre simbòlic. Es tracta d'un sistema nodal i policèntric que, tanmateix, orbita a l'entorn d'un únic nucli; el casc primigeni de la ciutat. Entre les diverses unitats satèl·lit, s'estableix una xarxa arterial que les connecta entre si, i que deixa en els seus intersticis tot un seguit d'espais no ocupats destinats a parcs públics i zones agrícoles, les quals s'agrupen i relacionen com un subsistema secundari al principal.

Aquest model urbà desenvolupat mitjançant unitats veïnals, o bé de ciutats satèl·lit tal i com les designa CÉSAR CORT, serà ràpidament adoptat pel règim franquista per diverses raons. La primera, prové d'una **lògica de control social i polític**. Advocant aquell vell proverbi de "divideix i venceràs", el règim —que tradicionalment desconfia dels moviments proletaris, típicament urbans, i que té com a primer objectiu l'anul·lació de la consciència de classe²⁵— segrega la ciutat segons àrees clarament delimitades i acotades, que permeten ser aïllades i controlades en cas d'insurrecció. Els espais lliures intersticials, aparentment reservoris agrícoles, interrompen el continu urbà i actuen com a tallafocs en cas de revolta. Per tant, l'administració franquista controla les dimensions i el nombre d'habitants d'aquestes unitats satèl·lit, i en conseqüència, redueix el possible contagi d'explosions revolucionàries o contràries al règim.

Segonament, la creació de noves ciutats satèl·lit respon també a la voluntat d'establir un model urbà *ex novo*, que s'alineï amb la visió social i estètica d'un incipient estat de matriu dictatorial. En aquest sentit, i des de la perspectiva del règim, les actuacions de sutura, remodelació, o inclús d'extensions, de la ciutat construïda tenen un menor impacte propagandístic que la implantació de noves unitats veïnals, autònomes i modernes que, dotades de tots els serveis i equipaments necessaris, encarnen un nou model urbà higienista, unitari i ordenat. La revisió de la ciutat

²⁵ Segons ALEXANDRE CIRICI, en el seu llibre "La Estética del franquismo", de Gustavo Gili, Barcelona, 1977:

"El mito fundamental con el cual el arte tenía que dar a la clase media una sensación de protagonismo histórico era el mito de la negación de las clases sociales. Era preciso que no se viesen los hilos que, desde el gran capital, movían las decisiones fundamentales del sistema socioeconómico. Era preciso que no se viese la potencialidad autónoma de la clase obrera. Para obtener esta operación de borrar la visión de las clases en conflicto, era necesario apoyar todo lo que convergiese hacia el mito de la Unidad. Este mito fundamental, sobre el cual se apoya toda concepción cultural destinada a la creación de una Weltanschauung favorable, tuvo naturalmente un aspecto privilegiado en la sacralización de lo que fue llamado "nacional", dando a esta palabra emotiva una identificación con el Estado. [...] Si los regímenes italiano y alemán pusieron el acento sobre todo en los primeros aspectos del imperialismo, con la expansión práctica, militar, que constituía su aspecto dinámico, el español, paralizado por las destrucciones de la guerra, el aislamiento internacional y la "pertinaz sequía", puso más el acento en los aspectos estáticos, encarnados en el catolicismo preconciliar y en la Familia. El común denominador de su misión modélica, en estos sentidos, era el concepto de Orden [...]"

maquinista que el règim proposa es formalitza mitjançant unitats veïnals autònomes i clarament delimitades, que permeten al ciutadà **mantenir la il·lusió de comunitat, tot delimitant-li un món urbà finit, conegut i autosuficient.**

Per a contribuir a aquesta noció col·lectiva, CÉSAR CORT no estalvia referències en el seu llibre a la **plaça en tant que *genius loci*** que condensa tot la càrrega simbòlica i representativa d'aquests fragments de ciutat. Aquest espai nuclear és considerat com el centre cívic de les ciutats satèl·lit, on la vida comercial, religiosa, administrativa i social s'hi aglutinen mitjançant una expressió arquitectònica rellevant i unitària. En aquest sentit, és reiterada la remissió de CÉSAR CORT al gaudi estètic que els detalls decoratius i conjunts edificats d'alguns teixits històrics poden assolir, i la seva indiscutible contribució a l'assoliment d'elevades fites de bellesa. Finalment, la posició d'aquests espais cívics ha de ser central i s'ha de localitzar en l'encreuament de les artèries més significatives, per a garantir una millor accessibilitat i visibilitat des de qualsevol dels punts de l'ordenació.

Per últim, no es pot deixar de mencionar la component més estètica o perceptiva de la ciutat ideal que defensa l'arquitecte, la qual aparentment es desenvolupa al llarg de les artèries de comunicació que connecten els nuclis satèl·lit. En la seva visió ideal, es requereix d'un vector monumental que presideixi les "dilatades i àmplies" vies arterials que serveixen d'entramat a les diverses unitats veïnals. És paradoxal com, malgrat detestar-la, CÉSAR CORT planteja una rèplica de la ciutat liberal, o més concretament, de la seva **imatge més simbòlica i representativa**, la qual, admet, resta fàcilment instal·lada en l'imaginari col·lectiu. Un discurs de llargues avingudes i eixos representatius que contribueix a la grandesa del fet urbà, en tant que atribut irrenunciable en la construcció de la ciutat moderna.

En conclusió, i replicant les paraules de FERNANDO DE TERÁN, CÉSAR CORT planteja "un curiós intent de fusió del model teòric *howardià*, elementalment formulat, i de la concepció descentralitzadora i ruralitzant, tan congruent amb els postulats del període autàrquic, amb la presència dels grans eixos urbans, i certes concessions a un triomfalisme de regust feixista", i per a aconseguir-ho, fonamenta el seu cos teòric en els següents aspectes: interrupció del continu urbà, descomposició formal segons un

patró alhora policèntric i concèntric, delimitació d'unitats veïnals autònomes, autosuficients i formalment delimitades, utilització dels espais rurals com a interstici d'àrees urbanitzades i, finalment, disposició d'un entramat arterial en xarxa amb vocació no sols connectora, sinó també simbòlica.

Paradoxalment, aquests aspectes no difereixen massa dels postulats de PEDRO BIDAGOR o VICTOR D'ORS, citats amb anterioritat. En el fons d'aquesta visió compartida, hi ha subjacent una profunda desconfiança vers la indiscutible capacitat transformadora de la ciutat, en tant que catalitzadora de les relacions humanes, socials, econòmiques i culturals, així com la concepció de la ruralitat com un “instrument de correcció del desequilibri demogràfic provocat per l'excessiva concentració urbana”²⁶.

*L'antiurbanisme emfàtic*²⁷ d'aquests autors —ideòlegs de les primeres bases doctrinàries urbanístiques del franquisme—, és reactiu i defensiu, i es formula des de la nostàlgia vers un model social estàtic de matriu rural, on les certes —tangibles i acotades— superen amb escreix les incògnites d'un entramat urbà aglomerant, complex i heterogeni.

²⁶ “Se podía encontrar el eco del debate internacional en torno al planeamiento regional como argumento para detener el crecimiento de las ciudades a través de una distribución de la población en el territorio con criterios económicos. Si la búsqueda de un equilibrio o proporción entre la población y el territorio se basaba en criterios estrictamente productivos, la actuación colonizadora se debía entender como un instrumento de corrección del desequilibrio demográfico provocado por la excesiva concentración urbana y la consiguiente necesidad de repoblación del campo.”

Font: MARÍA CRISTINA GARCÍA GONZÁLEZ, “César Cort [1893-1978] y la cultura urbanística de su tiempo”. Abada Editores, 2018, Madrid. pàg. 94

²⁷ Denominació encunyada per ORIOL NEL·LO, en el seu article “Barcelona y Cataluña: las raíces del debate sobre el policentrismo del sistema urbano catalan”. Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales, volum XLV, número 176 (p.317-333), 2013.

PRODUCTIVITAT I SIMBOLISME: UNA NOVA IDENTITAT RURAL

L'any 1940, dels 25 milions d'espanyols que figuren al cens, més de 15 milions viuen en el medi rural, essent rurals el 90% dels municipis espanyols. Per altra banda, en termes de volum econòmic, dels 25.000 milions de pessetes en què calcula la renda nacional en el període previ a la guerra, 17.000 milions corresponen a l'agricultura. Finalment, el 60% de les vendes del país al mercat estranger s'obtenen del camp²⁸. Aquestes xifres permeten entendre la dimensió essencialment rural d'Espanya i la importància que el sector adquireix en la presa de decisions polítiques.

En aquest context, l'estratègia de colonització interior promoguda pel règim del dictador s'alinea amb el model econòmic autàrquic que presideix l'acció política del govern en els primers anys de postguerra, la qual té per objectiu últim "l'assoliment de l'autosuficiència de la nació, sorgida per la força dels fets"²⁹. En un context d'aïllament econòmic internacional, bancarrota postbèl·lica i destrucció del teixit productiu, les actuacions encaminades cap a la regeneració del camp, la implementació de polítiques de recuperació de la productivitat interior i l'optimització de les potencialitats del territori, encaixen perfectament amb l'ideari autàrquic. Un ideari que té per finalitat última la substitució de les importacions per la producció nacional.

²⁸ Pàg. 143, del llibre "Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959). Volum 1." de JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN, MARIA ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA.

²⁹ Com a exemple de la laxitud en l'aplicació d'aquest principi econòmic per part del govern, durant el quinquenni 1941-1945 es va importar cinc vegades més blat que durant el període de 1931-1935. Aquesta circumstància demostra paral·lelament, la manca d'efectivitat de la política agrària autàrquica dels primers compassos del règim, doncs les importacions massives de blat es produeixen com a conseqüència de la carència de productes alimentaris de primera necessitat. Una de les causes d'aquest desastre cerealista fou la pròpia política agrària de controls i baixos preus, en un sistema intervencionista i vertical que complicava els factors productius i dificultava els circuits distributius. Font: Pàg. 82, "Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959). Volum 1." de JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN, MARIA ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRABELLA.

Tanmateix cal recordar que el terme autarquia —no sempre aplicat amb rigor en el camp de l'economia per l'administració franquista³⁰— es refereix també a una actitud **d'exacerbació de la independència de la política respecte a l'exterior, de reivindicació patriòtica i de reconstrucció de l'autoestima nacional**. Una aproximació més doctrinària i propagandística que realment tècnica, que en última instància contamina la política colonitzadora revestint-la d'una vernís d'orgull nacionalista i reinvenió de l'imaginari rural col·lectiu. Al respecte, no obstant, és rellevant recordar que, malgrat la **identificació entre ruralisme i pàtria** s'extrema durant la difícil conjuntura econòmica de postguerra, aquesta línia de pensament polític forma part d'un discurs elaborat amb relativa anterioritat. A tall d'exemple, podem citar el discurs de CALVO SOTELO, al número extraordinari de juny de 1936, de la revista *El Debate*, on afirma el següent:

“Quienes quieran consolidar la unidad patria contra orgullosos secesionismos periféricos, fomentados por la riqueza industrial, disputadora del monopolio de un mercado interior de dieciocho millones de rurales españoles, hagan política agraria y lleven riqueza a los campos.”

S'estableix, per tant, una **assimilació entre la fracturada unitat de l'estat, i la vida rural**. En aquest context, la política agrària és un instrument eficaç de recentralització política i de retorn a l'ordre i la tradició, enfront de l'amenaça de les perifèries territorials i de la seva incessant industrialització i urbanització. En aquesta línia s'expressa també l'arquitecte CÉSAR CORT, ja que en el seu llibre anteriorment mencionat *Campos urbanizados y ciudades rurizadas* estableix clarament una disjuntiva maniquea entre la societat urbana i la rural:

"El obrero que vive en la ciudad, y sobre todo el que influye en las organizaciones obreras, pide que se le disminuya la jornada, que se le aumenten los jornales y otras prebendas que disfrutan, pero pretende a la par que no se eleve el precio de los productos elaborados. Y lo curioso es que lo consiguen, por lo menos en apariencia. [...] Un hombre del campo, sencillo y sincero, no podría jamás comprender esta extraña paradoja, porque el sentido común, le dice

³⁰ Cita literal, pàg. 80, del llibre *"Capitalismo español: De la autarquía a la estabilización (1939-1959). Volum 1."* de JOAN CLAVERA, JOAN M. ESTEBAN, MARIA ANTÒNIA MONÉS, ANTONI MONTSERRAT i J. ROS HOMBRAVELLA.

que al subir la mano de obra ha de elevarse el precio del objeto fabricado, si no varían las condiciones de la industria. Es necesario la aberración intelectual que se produce en las ciudades para aceptar sin reparo estas componendas político-económicas que perjudican los intereses de todos los ciudadanos y que conducen a la sociedad por los senderos del caos.

[...] Por fortuna para el prestigio de los demagogos societarios, las experiencias se han llevado a cabo en las poblaciones de tipo industrial, que son en número reducido con respecto a las agrupaciones urbanas de tipo agrícola y a las aldeas dispersas por los campos españoles, lo que ha permitido aumentar los jornales de la ciudad, mejorar las condiciones de trabajo y disminuir la jornada, sin quiebra fulminante de la economía, pero a expensas de los campos."

La **desconfiança cap a la classe obrera**, filla de la revolució industrial, és patent en ambdós escrits anteriors, arran dels quals podem certificar com els agricultors i treballadors del camp són considerats com la quinta essència dels valors nacionals espanyols. Gent humil i senzilla, però a la vegada noble i treballadora que conforma el gruix de la societat espanyola de postguerra. Es tracta de persones que s'allunyen de les arbitrarietats i deliris inconsistents de la vida urbana, doncs es troben inserides en un sistema natural, moralment irreprotxable, configurat per cicles productius, tradició i esforç:

"El campo, en el ciclo del año, sin malabarismos posibles con la economía, da cuenta exacta de lo que se le ha dado y lo que él devuelve. No vale alterar el sistema métrico para que las fanegas aumenten o disminuyan su superficie; si son mayores, necesitarán más horas de labor y más grano para la siembra, y si son menores, habrá que reducir semilla y trabajo. La producción en igualdad de las demás circunstancias estará también de acuerdo con la superficie cultivada. Honradez y verdad; así es la agricultura, así es la naturaleza, contra la que no valen las leyes arbitrarias de los hombres."

El text precedent, extret també del llibre de CÉSAR CORT, dona compte de la importància que es concedeix al ruralisme en aquest particular context històric. Així, seguint l'estela dels citats autors, el règim construeix una mitologia rural en què diposita les esperances col·lectives d'un país escapat per una guerra fratricida, incapaç de reconstruir i consolidar amb eficàcia el devastat teixit industrial. En aquesta construcció propagandística i política, la colonització interior es revela com la principal línia d'actuació, i el colon esdevé un instrument indispensable per a

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, fotografia d'agricultors arrossaires previs a la dessecació dels terrenys colonitzats de Poble Nou del Delta, l'any 1952. Es tracta d'una estampa que revela la precarietat del sector, el qual no està mecanitzat, i on les condicions de treball són certament difícils per l'existència d'aiguamolls.

Font: EMETERI FABREGAT GALCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

Pàgina anterior, a baix, fotografia d'una escena quotidiana al poblat de colonització del Realengo (1953), a Crivillent (Alacant), de José Fernández del Amo. El retrat projecta una imatge idíl·lica d'una nova societat rural, formada i sana, en un entorn higienista i modern, que s'allunya del tòpic agrícola.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, fotografia d'una família de colons al poblat de colonització de Curbe, projectat l'any 1958 per JOSÉ BOROBIO.

Font: GEMMA GRAU i PATRICIA PUÉRTOLAS. "Curbe, 50 años de vida". Associació de veïns de Curbe, 2015.

consolidar un model agrícola i social sostenible en el temps. I així, amb la participació inestimable del colon, s'aconseguirà la màxima amb la qual es conclou un dels primers documentals de l'Institut Nacional de Colonització, *Colonización de las grandes zonas regables*: "...y al elevar así el nivel de vida campesina, recogeremos la paz social y el engrandecimiento de España".

Així doncs, en el laboratori social que el règim es proposa implantar, el colon té unes característiques pròpies que el converteixen en un subjecte idoni per a la inoculació doctrinària i ideològica. En tant que expatriat, la seva absència de prejudicis sobre el territori refundat, i la seva condició d'individu supeditat a un estat paternal i moralista que l'allibera de la pobresa crònica, són condicions que li profereixen una lleialtat al règim de difícil reversió.

Dins del projecte de colonització integral dels territoris reguívols, el règim franquista utilitza els poblats com la punta de llança de la seva estratègia de creació d'una nova identitat col·lectiva, en els quals hi preveu l'assentament de petites colònies d'agricultors autosuficients i no contestataris, que en un context de reforma de caràcter tècnic, no alterin l'estatus socioeconòmic imperant. Per aquest motiu, es procura la conformació d'espais rurals amb característiques i serveis propis dels entorns urbans, i que alhora disposin de referents simbòlics i identitaris propis. Tot això, per a garantir la consolidació d'una societat productiva, confortablement acomodada en un món finit, construït a partir de la matriu familiar, institucionalment fiscalitzada i moralment tutelada.

Per això, més enllà de l'aplicació de models colonitzadors de tall exclusivament productiu o funcional, la doctrina colonitzadora de l'INC cerca fórmules urbanístiques integradores, tant des del punt de vista físic com social, mitjançant l'aplicació d'un seguit de **principis estratègics que fomenten la creació d'una identitat col·lectiva**. L'elecció d'un model urbà basat en ordenacions compactes³¹, i no disperses, o bé la

³¹ Al respecte, és rellevant citar l'extens article signat per l'arquitecte JOSÉ TAMÉS ALARCÓN, Arquitecte, Cap del Servei d'Arquitectura de l'Institut Nacional de Colonització durant el període 1943-1975, a la Revista Nacional de Arquitectura al 1948:

“Y se plantea el debatido tema, de gran importancia por la trascendencia que tanto económica como socialmente tiene, referente a la situación de las nuevas casas de los colonos: ¿deben estar aisladas en las parcelas o deben estar agrupadas formando pueblos o núcleos rurales? Las razones que abogan la adopción del primer sistema frente al segundo son las siguientes:

- 1º. Se realizan con más facilidad los trabajos agrícolas debido a no haber pérdidas de tiempo en los traslados a las parcelas y menor esfuerzo, por tanto, en los desplazamientos.*
- 2º. El rendimiento del ganado de labora es mayor por la misma causa.*
- 3º. La vigilancia de la parcela es más completa, factor éste importante en la época de la recolección.*
- 4º. Se ahorran en gran parte los gastos de pavimentación.*

Los inconvenientes de la vivienda dispersa en comparación con la agrupada son:

- 1º. Se hace mucho más difícil la prestación de los servicios religiosos, sanitarios y de enseñanza.*
- 2º. Las dificultades para el abastecimiento normal, vida social, medios de transporte y comunicación, son mucho mayores.*
- 3º. La construcción de las casas y la dotación de los servicios necesarios de agua potable y electricidad es mucho más costosa por motivo de su dispersión.*
- 4º. Hay necesidad de construir una extensa red de caminos de servicio que los enlace con los Centros rurales?*
- 5º. Presenta menos defensa a los cambios de temperatura y más exposición a las inclemencias del tiempo por razón de su aislamiento.*

Es, pues, una lucha entre los factores sociales y económicos, que, como vimos, se plantea desde tiempos muy lejanos. En el secano con predominio de ganado mular, y en el que las labores del campo no necesitan de tanta asiduidad como en el regadío, la solución de la vivienda agrupada es la única adoptable, e incluso en el regadío, por las razones expuestas, es también el sistema, en general, mas aconsejable a nuestro juicio; [...]

[...] Se ha experimentado en la práctica (en Andalucía y Extremadura, que es donde los problemas de colonización adquieren más importancia) que cuando la casa queda alejada más de 2,50 km. de la iglesia y escuela, el porcentaje de colonos y familiares que viven al margen de la Religión y analfabetos es enormemente elevado, ya que desgraciadamente, por regla general, entienden que la asistencia a aquéllas no les reporta beneficios que les compensen del esfuerzo de los desplazamientos. En cambio, las parcelas separadas la misma distancia de un pueblo son cultivadas perfectamente por los colonos, puesto que es su único medio de vida. Se ha observado que, en general, el colono prefiere la vivienda en el pueblo; y en aquellos casos que se construye la vivienda aislada en la parcela termina por irse a vivir al pueblo más cercano, dejando la casa en aquélla sólo para pasar cortas temporadas. [...] El eminente ingeniero agrónomo don Leopoldo Ridruejo, en su folleto sobre Política hidráulica, función del Estado en la transformación del secano en regadío, entre otras observaciones sobre la situación de la vivienda dice lo siguiente:

‘Mientras no se garantice la permanencia de superficie en un lote familiar, cosa que en secano podría tener alguna posibilidad, pero en los nuevos regadíos no tiene siquiera razón de ser por su variación constante en capacidad productiva, ¿cómo vamos a establecer una casa para cada lote si éste va a ser objeto de constante variación? La residencia del labrador, que es algo fijo y permanente, no puede estar relacionada con los perímetros o superficies de la propiedad, que fatalmente han de tener una gran movilidad. Relacionar la ubicación de las viviendas con los lotes de tierra es lo mismo que intentar el rígido acoplamiento de dos piezas que marchan a velocidades diferentes. [...] Las funciones que en común tienen que realizar los hombres establecidos en una sociedad como la actual quedan casi imposibilitados con la vivienda aislada.

No queremos decir que con lo anterior que en la vivienda aislada todo sean inconvenientes, pues reconocemos que existen ventajas a favor de ella. Lo que en realidad queremos dar a entender es que el balance es favorable en forma

significació de la plaça major en tant que element aglutinador i simbòlic essencial, constitueixen alguns dels passos inequívocs cap a la recerca d'un model col·lectiu que té en la formulació d'una identitat pròpia el principal vehicle cap a la integració.

Arribats a aquest punt, hom pot concloure que els elements generadors del projecte urbà propi de l'Institut Nacional de Colonització són essencialment de dos tipus; Primerament, els que provenen de l'aplicació de criteris objectivables, és a dir, productivitat, higiene, salubritat, insolació. En segon lloc, els que es deriven de l'aproximació més doctrinària, de construcció social del règim. Aquests últims abasten aspectes més propers a la identitat, el simbolisme o la teatralització dels espais públics, tots ells encarats a la **consolidació d'una consciència col·lectiva alineada amb els valors i principis polítics i morals del règim.**

En qualsevol cas, en ambdós casos, el règim té una presència significativa en l'elaboració de propostes i l'adopció de decisions. Ja es tracti d'aspectes objectius relacionats amb la productivitat o la funcionalitat, ja sigui de principis subjectius relatius a la configuració de símbols col·lectius, la intervenció administrativa i política de cadascuna de les accions empreses pels arquitectes i enginyers agrícoles és indiscutible. Partint d'aquesta premissa, es fa difícil d'entendre el paper de l'arquitecte en aquest context tan dirigit i acotat, si no és a través d'atorgar-li un rol de simple gestor dels ingredients amunt esmentats.

Ara bé, d'una simple observació de l'experiència colonitzadora, fàcilment ens podem adonar que alguns poblats han adquirit unes cotes d'expressió arquitectònica i urbanística més que notables. D'aquest elenc d'il·lustres projectes, segurament els més destacables, i certament més publicats, són els projectes de Vegaviana a Càceres

tal a la solución del poblado que creemos no debe existir para el Estado la más mínima duda o indecisión. [...] El sistema de distribución de los edificios, como concepto ideal, en el baricentro de la parcela, tiene su fundamento racional en lo que respecta a la economía de la misma; pero bajo el aspecto social es anacrónico e injusto, y obliga a una gran masa de obreros agrícolas a una vida confinada. [...] El pequeño pueblo, bajo el aspecto de la organización de la vida de los diversos abastecimientos, ofrece a sus habitantes posibilidades incalculablemente mayores que las casas aisladas."

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 83 (1948), pp. 413-424.

(1954), Cañada de Agra a Albacete (1962), ambdós de J. LUIS FERNÁNDEZ DEL AMO, i Esquivel a Sevilla (1952) d'ALEJANDRO DE LA SOTA.

És paradoxal el fet que moltes de les imatges que s'empren per a posar de manifest els valors estètics, artístics o urbanístics d'aquests poblats, no sorgeixen exclusivament del retrat de les seves places majors o dels espais més carregats de simbolisme, sinó dels seus paisatges urbans, on el teixit es configura mitjançant agrupacions de vivendes i carrers. Dit d'una altra manera, el teixit urbà és constitueix com l'àmbit en el qual l'arquitecte assoleix un major grau de llibertat, doncs ni resta subordinat a les directrius polítiques —delegades essencialment a les arquitectures representatives i a les places majors— ni a les funcionals —reguladores estrictes de les diferents tipologies d'habitatge—. És, per tant, **l'espai intersticial situat entre el simbolisme de la plaça i el rigor funcional i productiu de la vivenda**, en el qual l'arquitecte s'allibera dels deures imposats pel règim, i on desplega per tant, el seu mestratge.

Com podem comprovar en els successius capítols del present treball, JOSÉ BOROBIO plasma en aquest àmbit intersticial, a mig camí entre plaça Major i la tipologia residencial, el gruix del seu ideari urbanístic. L'ordenació general dels poblats de l'arquitecte són petits manifestos al servei de la seva particular recerca de la modernitat. Assajos constants que tenen la voluntat d'experimentar al voltant d'essencialment tres idees: la superposició, la diversitat i la complexitat. Però més enllà de l'ordenació general dels poblats, aquests conceptes també tenen la seva translació en el tractament del teixit urbà. **És precisament la formalització de l'espai urbà, el camp en el que l'arquitecte saragossà desplega un fèrtil compendi d'estratègies que aconsegueixen aportar veritables atributs d'urbanitat a l'experiència colonitzadora.**

CONCLUSIONS: ENTRE L'IMPERATIU PRODUCTIU I LA CÀRREGA IDEOLÒGICA

En el present capítol s'han pretès demostrar els següents extrems:

- L'existència d'un dens entramat jurídic, legislatiu, administratiu i tècnic al servei de la producció colonitzadora que, en continuïtat amb les polítiques empreses durant la Segona República, persegueix la modernització integral del sector agrícola. Tanmateix, a diferència del govern republicà, la jerarquia colonitzadora planteja **una reforma agrària aliena a qualsevol disrupció en l'equilibri social, protegint la supremacia econòmica dels grans tenidors**.
- Malgrat l'imperatiu productiu, la renúncia a la subversió del model social imperant, i l'enfocament eminentment tècnic que caracteritzen l'empresa colonitzadora, el règim no renuncia a l'**elecció d'un model urbanístic compacte** que emfasitzi la creació d'una **consciència comunitària, reforci la noció d'identitat i construeixi un imaginari col·lectiu**.

Si bé el règim justifica reiteradament l'elecció d'aquest model urbanístic en base a criteris d'optimització econòmica en la provisió de serveis als colons, el cert és que existeix una inqüestionable **motivació simbòlica i propagandística** —basada en la defensa dels valors tradicionals de l'agricultura en un context econòmic d'autarquia—, sovint referendada en els informes tècnics emesos per la jerarquia colonitzadora sobre els projectes dels poblats.

- Els poblats esdevenen l'expressió de l'incipient teoria urbanística del règim franquista, encapçalada per PEDRO BIDAGOR i CÉSAR CORT:
 1. L'adopció d'una **visió orgànica del fet urbà rural**, com l'agregat de components funcionals en coexistència.
 2. La **vocació higienista** dels projectes urbanístics que acompanyen l'obra colonitzadora, mitjançant la presentació d'espais urbans nítidament identificables, en tant que **petits universos d'ordre i confort**. Aquest

espais perfectament delimitats i finits es postulen com una alternativa a l'extensiva ciutat liberal basada en un creixement infinit.

3. La **proposició d'espais de representació simbòlica**, concentrats generalment en la plaça major, que actuen com a **escenografies urbanes** que emfasitzen la vessant civilitzadora del fet colonitzador.
- En definitiva, la constatació de dues sol·licitacions extraordinàriament tutelades per la jerarquia colonitzadora: l'imperatiu productiu i la càrrega doctrinària, simbòlica i identitària, amb els que el règim pretén impregnar les propostes urbanístiques dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre. Un marge estret per a innovar, que JOSÉ BOROBIO aprofitarà.

Pàgina anterior, fotografia de l'accés principal a Poble Nou del Delta (Villafranco de Delta, 1952).

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 196 (1958), pp. 23-26.

CAPÍTOL II. ELS POBLATS DE JOSÉ BOROBIO: CRÒNICA D'UNA INVESTIGACIÓ

Fins a quin punt l'obra de JOSÉ BOROBIO és genuïna? Podem afirmar que aquesta parteix de la seva sensibilitat, de la seva particular visió del món, de les seves dèries i obsessions? O pel contrari es tracta d'una producció que, amb petites particularitats, es limita a reiterar les receptes urbanístiques, arquitectòniques i estètiques de la doctrina colonitzadora?

El present capítol realitza una dissecció dels aspectes que guien l'obra de JOSÉ BOROBIO, a través del repàs cronològic de la seva producció, incardinada dins l'actuació de la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització. Amb aquest objectiu es repassa el conjunt de poblats de nova planta realitzats per l'arquitecte, alhora que aquests es comparen amb projectes dels seus coetanis, per tal de dirimir com d'allunyada o propera es troba la seva obra en relació amb la producció col·lectiva del moviment colonitzador. En aquest sentit, el present capítol se sustenta sobre la classificació realitzada per JOSÉ LUIS OYÓN a la seva tesi doctoral, segons tres etapes clarament diferenciades.

"Sería un grave error el proyectar todo el nuevo pueblo, por dentro como por fuera, de la misma manera, con el mismo criterio; al observador forastero se le tiene que dar una impresión, al colono que lo habita se le debe dar un ambiente."

Memòria del projecte del poblat de Gimenells, 1943
ALEJANDRO DE LA SOTA

"Un pueblo de nueva planta tiene unas características bien definidas y diferentes de aquel que se formó durante siglos; el pintoresquismo, natural en estos pueblos que nacieron y crecieron a la ventura, debe ser muy mesurado, casi anulado, en aquellos que de una sola pieza salgan de nuestro tablero. La posición contraria ya sabemos dónde nos lleva: a formar un cursi escenario lleno de bambalinas."

ALEJANDRO DE LA SOTA, 1952

L'OBRA DE JOSÉ BOROBIO A LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE

En la seva referencial tesi doctoral *Colònies agrícoles i poblats de colonització. Arquitectura i vivenda rural a Espanya (1850-1965)*, JOSÉ LUIS OYÓN desglossa els aspectes més característics dels poblats de colonització de l'Institut Nacional de Colonització, i més concretament, els trets comuns que condicionen les formes compositives dels seus projectes urbans.

Un dels aspectes més rellevants que s'hi assenyalen és la vocació ambiental que els poblats volen assentar en el mode de vida rural: un ambient civilitzador, higiènic i embellit, en el qual l'habitatge hi juga un paper fonamental. Així, **l'habitatge es constitueix com el focus central de tota experiència del medi rural**, i la seva contribució en la construcció de la imatge de poblats bells i higiènics és indiscutible. L'habitatge s'erigeix, doncs, com el centre de la nova vida colonitzadora, en tant que

element civilitzador que trasllada a l'àmbit del poblat els criteris higienistes i racionalistes que regeixen el seu programa funcional intern. Alhora, les unitats d'habitació es constitueixen realment com a cèl·lules-habitatge, ja que integren totes les dependències agrícoles necessàries per a la consecució de les exigències productives.

Aquesta preponderància de l'habitatge en el discurs colonitzador té una translació directa en el disseny de les formes compositives del poblats, doncs la composició de les illes parteix de l'adopció d'un criteri fonamental basat en l'agrupació seriada de la cèl·lula-habitatge. En aquest sentit, JOSÉ LUIS OYÓN destaca les illes regulars com les més freqüentment utilitzades, atès que permeten agrupar còmodament els solars emprats per la doctrina colonitzadora: lots rectangulars estrets i allargats, que en el seu extrem menor presenten la façana a carrer, aconseguint, per tant, minimitzar els costos d'urbanització. Així mateix, un altre aspecte compositiu invariable assenyalat per JOSÉ LUIS OYÓN és la seriació de les diverses cèl·lules-habitatge segons un patró agregatiu, que és uniforme i repetitiu, a l'entorn de la directriu del carrer.

De forma succinta, en el seu cinquè capítol, JOSÉ LUIS OYÓN estableix els trets més característics que dominen l'arc cronològic de l'experiència urbanística colonitzadora i que donen lloc al que defineix com a “l'estètica de l'eficàcia”: funcionalisme econòmic de l'habitatge, criteris racionals del viari, seriació compositiva, angle recte i concepció productiva de les diverses classes de serveis. A aquestes característiques, no obstant, s'hi afegeixen d'altres que provenen de la particular visió política i ideològica del franquisme, i que allunyen la concepció morfològica dels poblats de colonització de les experiències rurals dels feixismes europeus d'entreguerres: l'ordenació visual i morfològica dels eixos urbans des dels espais centrals, una estètica que delata la simbiosis entre Església i Estat i la predilecció per una certa aparença popular i pintoresca de l'espai urbà.

Finalment, admet un tercer factor d'ordre secundari i conjuntural en la definició dels traçats o l'aspecte exterior dels habitatges: l'adhesió ideològica dels arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització a les corrents estètiques dominants. En aquest sentit, JOSÉ LUIS OYÓN considera que la irrupció de les tendències o modes

estètiques en el discurs urbanístic colonitzador, conjuntament amb una certa immaduresa del model, varen comportar **una experiència no uniforme en el plantejament morfològic** dels nuclis urbans.

La hipòtesis de no uniformitat en el discurs colonitzador és demostrada per OYÓN en el seu capítol sisè, arran de l'estudi més detallat de la producció de la Delegació Regional de l'Ebre. En aquest repàs de la trajectòria cronològica dels poblats de la conca del riu Ebre, estableix dues etapes clarament diferenciades des de la seva vessant compositiva i morfològica: 1944-1947, coincident amb la posada en funcionament del tram de la Violada i la zona del Canal d'Aragó i Catalunya, i 1952-1957, corresponent a la posada en reg de les zones de les Bardenas i dels Monegros.

Durant el període comprès entre 1939-1964, la Delegació Regional de l'Ebre, amb JOSÉ BOROBIO al seu capdavant, va projectar **2.897 habitatges per colons i 495 per obrers agrícoles en 35 nous poblats de colonització**³², sense comptar nombroses ampliacions de poblats anteriors. Aquesta prolífica producció comporta l'assoliment d'1/6 part dels habitatges construïts per l'Institut Nacional de Colonització a l'Estat espanyol³³. És lògic que, abans d'abordar la trajectòria personal de JOSÉ BOROBIO sota l'empareda de l'Institut Nacional de Colonització, sigui pertinent contextualitzar la seva obra dins de la intensa producció de la mencionada delegació. I és que un breu anàlisi dels trets característics d'aquests 19 anys, ens permetrà avaluar l'obra de l'arquitecte saragossà dins d'una producció col·lectiva, intensa i altament dirigida.

Per a afrontar aquest repte, el present capítol parteix de la classificació cronològica realitzada per JOSÉ LUIS OYÓN, si bé amb alguns matisos. En primer lloc, es consideren tres etapes en comptes de les dues abans esmentades, ja que es pot apreciar un canvi substancial en l'aproximació formal dels projectes urbans en les

³² Font: MINISTERI D'AGRICULTURA "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro." Saragossa, Octubre de 1964.

³³ Font: JOSÉ LUIS OYÓN BAÑALES. "Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)" *Tesi doctoral per la UPC, Barcelona 1985. Pàgina 308.*

darreries de la dècada dels anys 50 del segle passat, amb la irrupció d'un organicisme experimental que desborda els límits racionalistes de les anteriors etapes.

En segon lloc, tal i com es podrà comprovar durant la lectura del present capítol, algunes de les afirmacions realitzades són matisades pel que fa la seva particularització en la figura de JOSÉ BOROBIO, qui en molts aspectes supera la doctrina colonitzadora i les seves regles internes.

1944-1949. EL PRIMER URBANISME RURAL

En aquesta primera etapa la producció de la Delegació Regional de l'Ebre, coincidint amb l'entrada en funcionament del tram de La Violada, i de la zona del Canal d'Aragó i Catalunya, és abordada essencialment per dos arquitectes: ALEJANDRO DE LA SOTA, que redacta el projecte del poblat de Gimenells (1943), i JOSÉ BOROBIO, que projecta els poblats d'Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945) i El Temple (1947), a banda de l'ampliació del nucli existent de Sobradiel (1947). Per tant, és palès que JOSÉ BOROBIO acapara la major part de la producció de la Delegació Regional de l'Ebre en una fase que, malgrat practicar un "urbanisme expeditiu i poc o gens teoritzat" en paraules de JOSÉ LUIS OYÓN, reuneix alguns criteris o principis comuns que donen coherència al conjunt. Sigui com sigui, parlar d'aquesta primera etapa, és parlar de l'arquitecte saragossà.

Un dels principis que s'adopten en aquest període inicial –i que s'estendran fins al veritable cessament de l'activitat de l'INC– és la consideració de l'**habitatge rural com a capital immoble de la pròpia explotació agrícola**. Aquesta determinació, àmpliament conceptualitzada per l'arquitecte JOSÉ FONSECA, director del Seminari d'Urbanologia de l'Escola d'Arquitectura de Madrid des de 1932 fins a 1936, parteix de la concepció de l'habitatge rural com a cos propi de l'activitat agrària, com una extensió natural i complementària de les particularitats i diversitat de les explotacions agrícoles. Des d'aquest punt de vista, el projecte d'habitatge rural es formula com el producte d'una tasca interdisciplinària en la que conflueixen dues tècniques, l'agronomia i l'arquitectura, atès que el programa residencial incorpora les

especificitats de la producció agrícola. Segons JOSÉ LUIS OYÓN, aquestes tesis cristal·litzaran en les Ordenances de l'any 1939, redactades per l'*Instituto Nacional de la Vivienda*, dirigit pel mateix JOSÉ FONSECA, i incidiran de forma decisiva en la producció urbanística rural espanyola de les dècades del 1940 i 1950.

La investigació en el camp de l'habitatge rural és molt àmplia en aquesta primera etapa, i dona lloc a la **profusió de nombroses tipologies** en els primers poblats de la Delegació Regional de l'Ebre. Aquesta prolífica producció de tipus d'habitatge rural no només serveix a la voluntat de l'Institut Nacional de Colonització de generar espais urbans variats, sinó també constitueix en si mateixa una àrea d'experimentació en la recerca d'un nou paradigma d'habitatge, fill del funcionalisme econòmic i de la modernització del programa residencial.

Un altre aspecte rellevant d'aquesta primera època que JOSÉ LUIS OYÓN destaca és la **utilització d'ordenacions extremadament senzilles**, basades en una rígida agregació de les parcel·les segons il·les generalment rectangulars. Aquestes il·les s'aglutinen al voltant de dos eixos ortogonals, la confluència dels quals dona lloc a la plaça major, el veritable centre del poblat. Es tracta de places relativament tancades, amb una nítida delimitació de l'espai públic, mitjançant la proposició dels edificis de major singularitat: església, centre social, residències per mestres, consultori o fins i tot, l'escola. És precisament en aquest àmbit més simbòlic, i per extensió més propagandístic, que s'empren trets compositius vagament historicistes que pretenen realçar estils regionals. És el cas de les esglésies d'Ontinar del Salz (1944), El Temple (1947) o Gimènells (1943), que citen textualment estils com el romànic, el mudèjar aragonès o el barroc català, respectivament.

Així mateix es pot constatar la utilització d'un repertori lingüístic i compositiu en el teixit construït –especialment en els habitatges– que pretén la **recuperació de l'arquitectura popular rural** mitjançant la creació d'un cert estil propi que s'empra en diversos elements constructius com ampits, reixes, coronaments, remats, xemeneies, etc. Segons JOSÉ LUIS OYÓN, aquesta necessitat de restauració de l'arquitectura popular durà als arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre a un cert

pintoresquisme que contrastarà amb l'adopció de criteris més moderns, com la segregació de circulacions segons vials especialitzats.

El cert és que es poden discutir pocs aspectes de l'aproximació que fa JOSÉ LUIS OYÓN d'aquesta primera etapa en relació a la figura de JOSÉ BOROBIO, ja que, com s'ha dit abans, l'arquitecte saragossà acapara pràcticament en solitari l'actuació de la Delegació Regional de l'Ebre. No obstant això, i bo i acceptant que les directrius desglossades anteriorment són encertadament aplicables en la majoria de casos, una mirada aprofundida en la producció borobiana ens permet matisar algunes de les presumpcions exposades per JOSÉ LUIS OYÓN.

L'anàlisi dels tres primers poblats de JOSÉ BOROBIO, amb relació al conjunt de la seva trajectòria professional, ens permet avançar l'actitud d'un arquitecte que no s'entregarà cegament a la doctrina que dicta l'oficialisme, ni confiarà la seva proposta urbana en la mera repetició de patrons predeterminats. Ans al contrari, la primera experiència de l'arquitecte saragossà ens revelarà un jove que subordina el simbolisme propagandístic del règim i el llenguatge pintoresc a la recerca d'espais plens d'urbanitat, on la sorpresa i la variació permetin a l'usuari i al visitant defugir l'ortodòxia i la previsibilitat.

Per tant, si bé podem afirmar que JOSÉ BOROBIO nodreix la seva obra a partir de les directrius ordenadores del règim que JOSÉ LUIS OYÓN esmenta encertadament en la seva tesis —eixos ortogonals que conflueixen en un espai central, parcel·les generalment rectangulars o la utilització d'estils regionalistes—, comprovarem que no ho fa com una simple reproducció sistemàtica del model, sinó com una demostració de la seva flexibilitat, de la seva capacitat de fluència. És a dir, JOSÉ BOROBIO emprarà la doctrina del règim com una base, un pentagrama en el que l'autor dibuixarà la seva melodia, rítmica i variable, harmònica però diversa. Com veurem, parlar de l'obra de l'arquitecte saragossà com el producte d'una mera aplicació de patrons podria esdevenir simplificador.

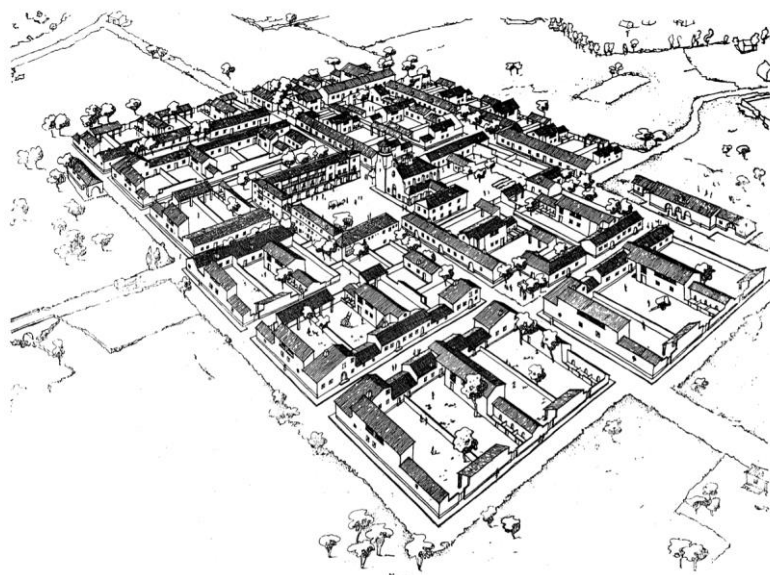
Són precisament els primers anys de l'arquitecte saragossà al servei de l'Institut Nacional de Colonització els que fonamentaran la seva posterior eclosió com referent

Comparativa entre l'avantprojecte del poblat de Gimenells (1943) d'Alejandro de la Sota, i l'avantprojecte del poblat B de la Zona del Guadalquivir (1932) dels arquitectes Santiago Esteban de la Mora, Luis Lacasa, i Jesús Martí, amb la col·laboració de l'enginyer de camins Eduardo Torroja.

El primer, malgrat mantenir la trama ortogonal, explota les trobades entre carrers per a emplaçar-hi punts focals del projecte.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 83 (Novembre 1948), pp. 439-443.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Arquitectura, núm. 10 (Desembre 1934), pp. 267-298.

en la modernització urbanística del règim. En aquest període iniciàtic, sorgeixen les primeres guspises de la personalitat de l'arquitecte, i una flaire d'escepticisme eclèctic envolta la seva primera obra, una tendència que mai abandonarà la seva producció. Amb senzillesa i naturalitat, JOSÉ BOROBIO serà capaç de transformar el llast doctrinari que l'oficialisme imposa, en un punt de suport sobre el qual elevar les seves ordenacions, distingint-les per sobre de les propostes dels seus coetanis a l'Institut Nacional de Colonització. En aquest sentit, i dins d'aquests primers estadis de la Delegació Regional de l'Ebre de l'Institut Nacional de Colonització, sorprèn la comparació amb el seu coetani, ALEJANDRO DE LA SOTA, pel que fa a l'aproximació al projecte urbà.

En els primers avantprojectes del poblat de Gimenells (1943), l'arquitecte d'origen gallec empra una retícula marcadament cartesiana, la qual recorda a les primeres ordenacions dutes a terme als principis de la dècada dels trenta arran de la *Ley de Obras de Puesta en Riego* (OPER), durant la Segona República espanyola. Una ordenació senzilla de partida que, malgrat tot, no és indiferent, doncs es sofistica amb la introducció de tres punts focals en els que recau la tensió del projecte.

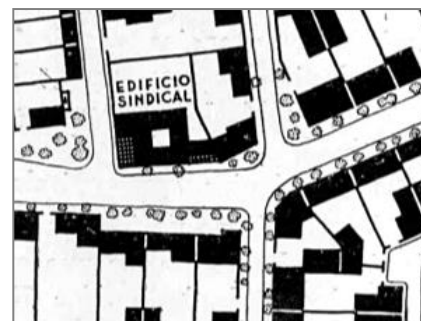
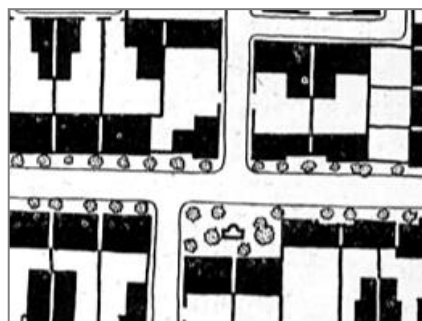
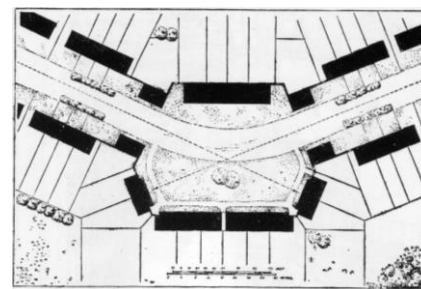
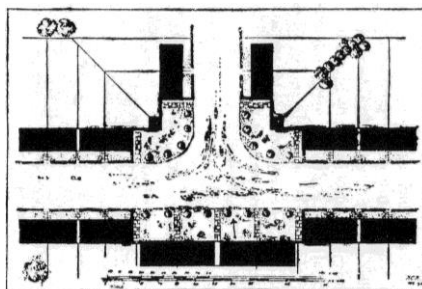
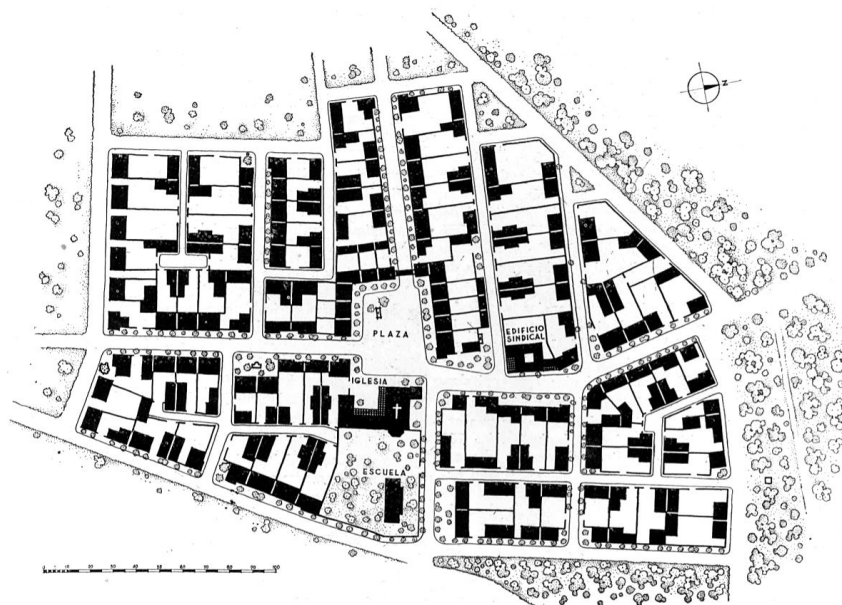
En aquests punts focals es concreten les trobades dels carrers transversals, que es desalineen entre si per a formalitzar espais urbans singularitzats. Es tracta d'eixamplaments, dilatacions i girs que permeten incrementar la diversitat i riquesa del projecte i, per tant, eradicar la seva previsibilitat. Tal i com l'autor esmenta en el fragment extret de la memòria del projecte del poblat que figura a l'encapçalament del present capítol, es tracta de donar un ambient al colon que no sigui conseqüència de l'aplicació exclusiva d'un únic criteri uniformador. Se cerca, per tant, un diàleg entre malla i singularitat, que obté en la plaça major la seva màxima expressió.

Malgrat la puresa geomètrica de l'avantprojecte, Gimenells s'adapta finalment a la realitat física del territori i, en la fase del projecte d'execució, ALEJANDRO DE LA SOTA es veurà forçat a alterar la seva ordenació tot deformant la rígida malla ortogonal per a acomodar-la al règim parcel·lari preexistent. Tanmateix, la filosofia del projecte urbà de l'arquitecte es mantindrà, doncs els punts de major tensió se seguiran manifestant en les trobades entre carrers.

Comparativa entre les cantonades i inflexions de carrers emprades per Alejandro de la Sota a Gimenells (1943) i les solucions arquetípiques proposades per Sir Raymond Unwin.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 83 (Novembre 1948), pp. 439-443.

Font: SIR RAYMOND UNWIN, "La pràctica de l'urbanisme, una introducció a l'art de projectar ciutats i barris". Barcelona, Gustavo Gili, 1984.

És pertinent atribuir un alt valor a aquests punts focals, doncs esdevenen la veritable essència de la proposta de l'arquitecte, ja que aglutinen la càrrega simbòlica del projecte i contribueixen en gran mesura a forjar aquest tan desitjat ambient urbà divers. Així, podem reconèixer que la proposta d'ALEJANDRO DE LA SOTA no difereix en excés a la mantinguda per l'Institut Nacional de Colonització, i per extensió a la mantinguda per JOSÉ BOROBIO, doncs aquestes es basen en la cerca d'un delicat equilibri entre el patró i l'anècdota, entre la monotonia i la sorpresa.

Tanmateix, ALEJANDRO DE LA SOTA partirà d'una aproximació profundament academicista en quant a la formalització d'aquests espais focals. Amb la disciplina, entusiasme i rigor d'un jove aprenent àvid de coneixement, l'arquitecte gallec transcriurà, quasi literalment, les solucions proposades uns anys abans per SIR RAYMOND UNWIN al seu llibre *Town Planning in Practice*. Les contorsions de les façanes i volums que delimiten l'espai públic, la dilatació dels espais urbans en els encontres entre carrers o la deformació de l'alineació a vial de les edificacions per a forçar perspectives en els girs dels carrers són trets que ALEJANDRO DE LA SOTA adoptarà de l'experiència de les primeres ciutats jardí angleses.

A diferència de l'arquitecte gallec, que alimenta la seva primera aportació a l'INC de les influències d'altres experiències urbanes com són la ciutat jardí anglesa o els assajos d'arquitectes al servei de la *Ley de Obras de Puesta en Riego* (OPER), JOSÉ BOROBIO centrarà la seva prolífica producció en aspectes més vinculats a la intuïció i experiència adquirides arran de l'estudi de l'arquitectura tradicional espanyola. Com veurem tot seguit, **l'obra de l'arquitecte saragossà cercarà l'equilibri entre ordre i sorpresa** a partir de l'assaig d'alguns elements immutables, quasi obsessius, com són la superposició de formes, la cerca continuada de la complexitat, l'interès per la diversitat, així com un cert desdeny per la solemnitat monumental.

En aquest context, parlar d'apriorismes en la figura de JOSÉ BOROBIO és un exercici certament arriscat, doncs la seva obra és una constant evolució cap a la sofisticació i la depuració d'aquests conceptes. La trajectòria de l'arquitecte es troba farcida pel gust per la variació, en un intent de millora contínua envers els mateixos aspectes.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació d'Ontinar del Salz (1944).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia del passeig central d'Ontinar del Salz (1944), poc després de la seva construcció.

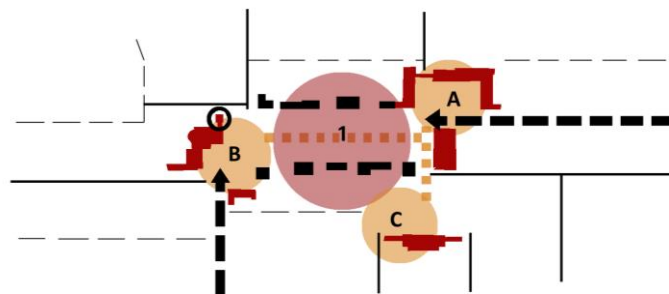
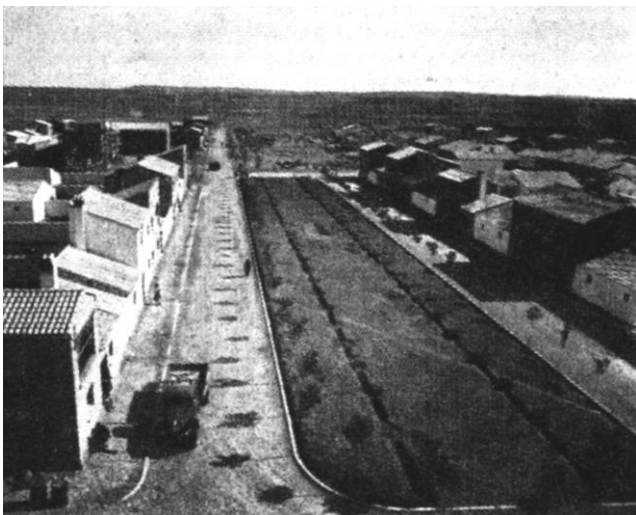
Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Ontinar del Salz (1944). Buits i plens al tauler.

Aquest projecte és el pioner dels pobles de colonització a l'Aragó, essent alhora el sisè a escala estatal. El poblament s'insereix dins del Projecte general de colonització de la zona reguivola del primer tram del Canal dels Monegros i de la Sèquia de La Violada. Quant a la seva ubicació, aquest se situa a l'antic desert de la Violada, sobre els terrenys anomenats Llanos de la Camarera (terme municipal de Zuera), de 1.400 ha de superfície —de les quals 1.000 ha són terrenys comunals de l'ajuntament que es cedeixen a l'INC—, situats sobre el marge esquerre del riu Gállego i davant del santuari de la Mare de Déu del Salz, el qual s'aixeca al marge oposat del riu.

L'avantprojecte del poblament³⁴, redactat el juny de 1944, contempla una agrupació de **109 habitatges per colons**, segons 13 tipologies d'entre 3 i 6 dormitoris: A (4), B (8), C

³⁴ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Pueblo de Ontinar. Anteproyecto. Sector de colonización 'Llanos de la Camarera' - Provincia de Zaragoza", de JOSÉ BOROBIO.

(8), D (13), E (13), F (6), G (6), H (8), J (9), K (13), L (8), M (6) i N (7). De planta ortogonal i principis higienistes, el poblat disposa totes les illes en estricta orientació est-oest amb l'objectiu de garantir el màxim assolellament a les estances. Quant al sistema viari, s'opta amb caràcter general per una doble circulació de carros i persones mitjançant carrers especialitzats i parcel·les amb façana a dos vials. Les seccions de carrer són essencialment de tres tipus: carrers transversals (14 m), carrers de servei (10 m) i carrers per a carros (6 m). Per la seva banda, la rambla que desemboca en l'església presenta una secció de 34 m, amb un passeig central de 14 m.

A diferència de la resta de projectes urbans de JOSÉ BOROBIO, el poblat es configura com un conjunt aparentment racionalista, que parteix de la simple agregació de parcel·les rectangulars. La trama cartesiana, l'homogeneïtat parcel·lària, o l'adopció d'un estil compositiu vagament vernacular, són aspectes que aporten ordre i unitat a la proposta. Tanmateix, l'arquitecte defuig d'un resultat formal previsible i opta per la introducció d'altres aspectes que contribueixen a generar un conjunt urbà complex i divers. Per aquest motiu, es decanta per la utilització d'un **prolífic repertori de tipologies residencials**³⁵, **l'alternança aparentment distreta de diversos tipus de viari especialitzat per a carros i vianants i la diversitat material de les façanes** per a construir un paisatge urbà complex en la comprensió i ric en la formalització.

La **pugna entre la regla i l'excepció** és sempre present a la producció borobiana, i és precisament a Ontinar del Salz (1944) on aquesta circumstància es manifesta de forma incipient; una permanent contradicció que es concreta en diversos aspectes de l'ordenació. En primer lloc, la formalització d'una rambla al centre de l'ordenació ens podria conduir a pensar que aquest espai actua com una veritable espina dorsal del projecte, un eix que confronta dos punts singulars com són l'església i el centre social. L'ortodòxia demanaria que aquest *genius loci* es presentés com la gènesi de l'ordenació.

³⁵ L'aparent simplicitat en l'ordenació es compensa mitjançant un treball exhaustiu en les tipologies arquitectòniques, doncs com s'ha dit, l'arquitecte proposa 13 tipologies, algunes de les quals només es repeteixen entre 4 i 8 vegades.

A la pàgina anterior, a dalt esquerra, fotografia del passeig del Generalísimo des del campanar d'Ontinar del Salz (1944), de la primera fase finalitzada. A baix, imatge del passeig del Generalísimo, amb el colofó visual compostat per l'església i el campanar.

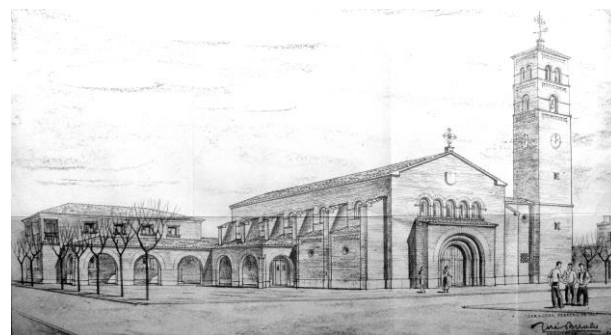
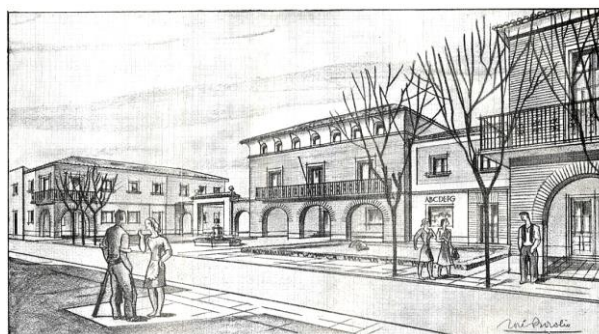
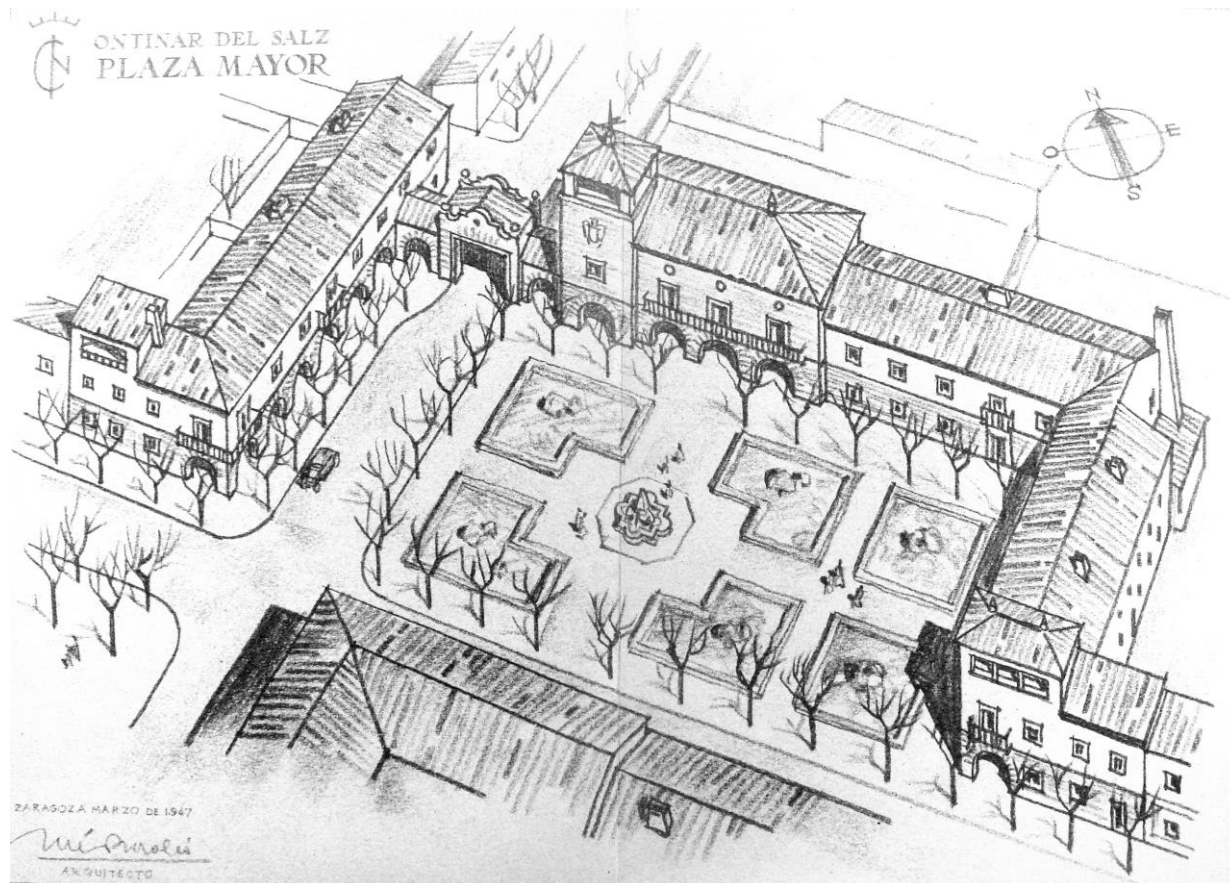
Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 125 (Maig 1952), pp. 14-16.

A la pàgina anterior, a dalt a la dreta, esquema conceptual del poblat d'Ontinar del Salz (1944), en especial pel que fa a la relació dels seus espais lliures.

Font: Elaboració pròpia

A la pàgina anterior, a sota, fotografia aèria del poblat d'Ontinar del Salz (1944) des de llevant.

ARAGÓN TV. Programa Unidad Móvil, capítol "Colonos", emès en data 16 de desembre de 2011.

Val a dir que això és així, però només en part. A l'ordre longitudinal imposat per la rambla, se sobreposa un altre eix, en aquest cas transversal, que relaciona dos pols igualment rellevants com són l'ajuntament i l'escola. El centre administratiu i el centre educatiu es disposen com a colofó d'aquest segon eix, menys monumental, però igualment simbòlic, doncs conté dos elements singulars en l'ordenació com són la torre de l'ajuntament i l'arc d'accés al poblat. Per tant, en la gènesi del projecte comprovem com, en contra del que podíem pressuposar, no existeix un únic ordre, sinó que coexisteixen dues lògiques que es complementen i, ahora, es contradiuen.

Així doncs, la tensió entre els equipaments públics dibuixa dos itineraris urbans que la simple malla ortogonal no semblava anticipar. **La sorpresa, per tant, és un dels factors determinants en la proposta** del poblat d'Ontinar del Salz (1944), i la teatralització dels seus espais urbans, un mecanisme per a consolidar aquest inesperat descobriment. Paral·lelament, mentre el centre físic de l'ordenació, la rambla, es revela com un espai d'absència i de buit —la seva desproporcionada secció amb relació a les alçades dels habitatges confrontants ens revela una dimensió més propagandística que veritablement humana—, el cor simbòlic de l'ordenació s'atomitza en tres petits subcentres fàcilment identificables: la plaça de l'església, la plaça major i la plaça de l'escola, a l'entorn de les quals l'ordenació s'emmotlla i es deforma, demostrant-nos que l'aparent isotropia de la malla cartesiana es revela com un apriorisme equivocat.

La diversitat es mostra en les tres places, les quals es conceben des de diferents punts de vista: la primera, enjardinada i acollidora, es mostra com un espai contemplatiu que convida a l'usuari del poblat a recollir-se; la segona, regular i delimitada, s'erigeix com un espai de representació social, on els porxos que en custodien la seva geometria conviden a la interacció entre colons; i la tercera, un espai neutre i sense referències simbòliques, es projecta com un buit urbà dedicat a la quotidianitat, sense grandiloqüències, que com si es tractés de la prolongació del pati, espera pacient la sortida dels infants. En resum, una única trama, dos eixos i tres centres amb caràcters particulars, configuren un entorn complex en un poblat aparentment simple.

Pàgina anterior, a dalt, perspectiva axonomètrica de la plaça major, amb l'edifici administratiu. A sota a l'esquerra, dibuix de la plaça major. A sota, a la dreta, dibuix fet a mà de la plaça de l'església, on destaquen la seva façana principal i el claustre semiobert que retorna a l'escala humana el conjunt edificat. Es pot advertir un tractament compositiu i estilístic unitari, doncs a banda de l'ús d'obra de fàbrica en les façanes, s'utilitzen arcs de mig punt en ambdós espais i es disposen les façanes segons dos evidents estrats horitzontals.

Font: Avance del Proyecto del Centro Cívico del Pueblo de Ontinar (Març 1947). ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Font: Proyecto de Iglesia y Casa Rectoral del Pueblo de Ontinar del Salz (Febrer 1947). ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Sucs (1945).

Font: Elaboració pròpia.

Imatge llunyana del poblat de Sucs (1945), en la qual s'observa la situació arrezerada del nucli en vers el turó. A la dreta de la imatge destaca l'edifici de les escoles.

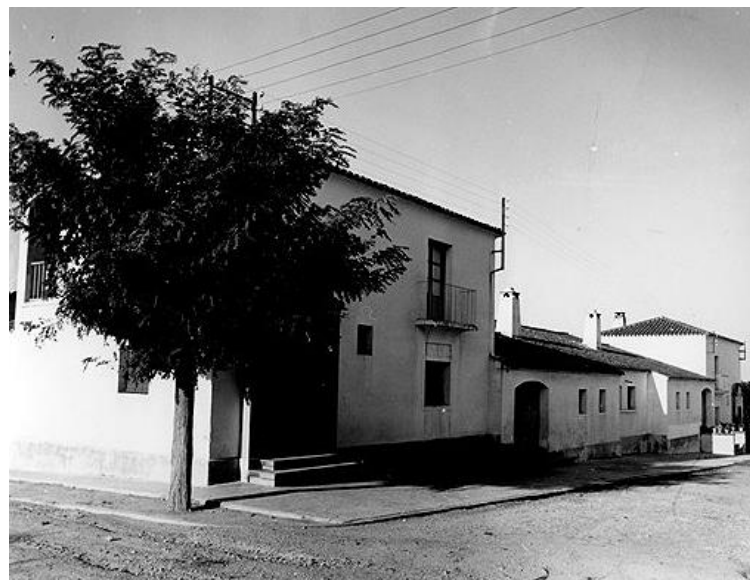
Font: INC. "Conmemoración del XXV Aniversario de la fundación del Instituto Nacional de Colonización. Actuación en la provincia de Lérida". Lleida, 1964. Arxiu central de l'àrea d'agricultura i alimentació, Ministeri d'Agricultura i Pesca, Alimentació i Medi Ambient.

Sucs (1945). L'ordre flexible a recer del turó.

Després de la redacció de l'avantprojecte, realitzada el mes d'abril de 1945³⁶, l'arquitecte JOSÉ BOROBIO i l'enginyer agrònom JUSTO GONZÁLEZ NIÑO signen, en data 16 de desembre de 1946, el projecte del poblat de Sucs³⁷, el qual contempla la construcció de **100 habitatges per colons**, segons 15 tipologies diferents: 1 (13), 2 (10), 3 (12), 4 (2), 5 (2), 6 (3), 7 (13), 8 (12), 9 (3), 10 (2), 11 (6), 12 (3), 13 (3), 14 (14) i 15 (2). Les diverses tipologies, totes elles amb un programa funcional d'entre 3 i 5 dormitoris, s'assenten sobre parcel·les de superfície mitja de 350 m² de sòl.

³⁶ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE LLEIDA. JOSÉ BOROBIO (arquitecte) i FERNANDO MARTÍNEZ (aparellador), signen l'abril de 1945 l'"Anteproyecto de 100 viviendas para colonos del pueblo de Suchs. Zona del Canal de Aragón y Cataluña". Amb posterioritat, el novembre de 1945, es complementa el document mitjançant l'"Anteproyecto de 100 dependencias agrícolas", signat per JOSÉ BOROBIO (arquitecte) i JUSTO GONZÁLEZ NIÑO (enginyer agrícola), que té per objecte el disseny de les dependències agrícoles associades a cadascun dels habitatges previstos.

³⁷ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE LLEIDA (AHPLL). Document que preveu un pressupost d'execució material total pel poblat de 6.402.153,39 pessetes.

Quant al sistema viari, en les illes que fan front a vies principals s'opta per una doble circulació de carros i persones mitjançant carrers especialitzats i parcel·les amb façana a dos vials. Les seccions de carrer són essencialment de quatre tipus: (A/B) carrers principals doblement arbrats i simplement arbrats, d'11 m ambdós; (C/D) carrers secundaris amb voreres asimètriques, de 8,5 m; (E) carrers menors, de 7 m d'amplada amb dues voreres de metre; i (F) carrers per a carros, de 6 m d'amplada, sense voreres.

JOSÉ BOROBIO assaja a Sucs diverses variacions sobre el concepte de trama ortogonal emprada a Ontinar del Salz (1944). Aquí, **la trama es flexibilitza i s'acomoda a l'entorn físic immediat**. D'aquesta forma l'ordenació general parteix d'un marcat esperit cartesià, de carrers longitudinals i transversals, que alhora s'emmotlla a les preexistències del lloc més significatives. En aquest sentit, la proposta urbanística no prové d'una taula rasa com succeeix al projecte precedent, sinó d'un seguit d'accidents que condicionen el projecte urbà. Més concretament, l'arquitecte situa el poblat en la trobada de l'antic camí de Gimenells (1943), que travessa l'àmbit de nord a sud, amb el camí de Raimat, que parteix cap a llevant. Així mateix, custodiant aquesta trobada, un turó ubicat a llevant s'erigeix com una fita singular en un territori pla.

Són precisament aquests dos accidents en la geografia del lloc els que semblen motivar l'ordenació finalment adoptada per l'arquitecte saragossà. En primer lloc, la disposició dels carrers del poblat es planteja com una reverberació de les alineacions dels camins preexistents, doncs aquests es disposen segons direccions quasi paral·leles. Per altra banda, el vial de ronda de l'assentament —exigència imposada pel règim— abandona l'alineació general per a deformar-se en el seu extrem de llevant, cercant el recer de la topografia accidentada del turó. L'arquitecte legitima el seu projecte urbà de nova planta inserint-lo, amb intel·ligència, al suport físic preexistent. Aquest serà un tret característic essencial que es repetirà al llarg de la seva basta producció: la **sensibilitat vers les preexistències**, en especial la topografia i els camins.

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, imatge de la plaça major del poblat, amb la nau principal de l'església en la cantonada de l'espai i els habitatges per a mestres en l'extrem dret. Sucs (1945) serà l'únic projecte de l'arquitecte que integrarà l'església en el teixit, reduint-la pràcticament a una façana, ja que aquesta restarà flanquejada pel claustre i l'habitatge del mossèn.

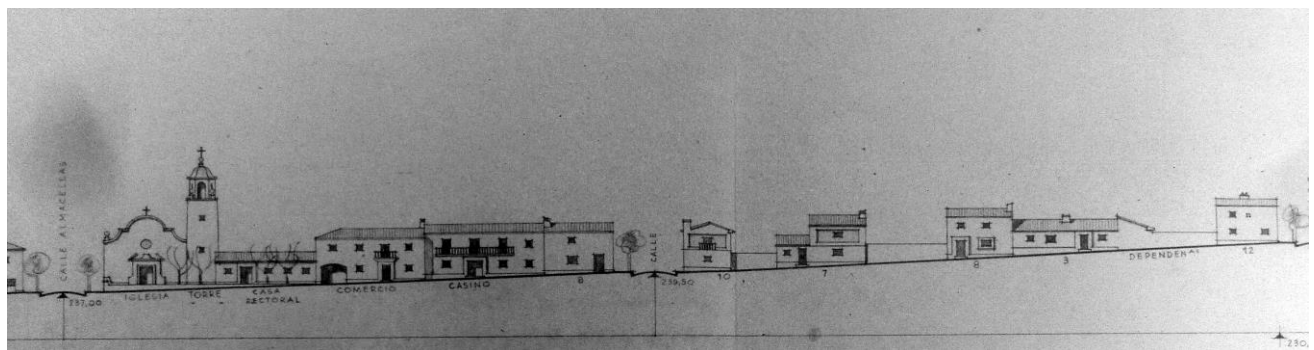
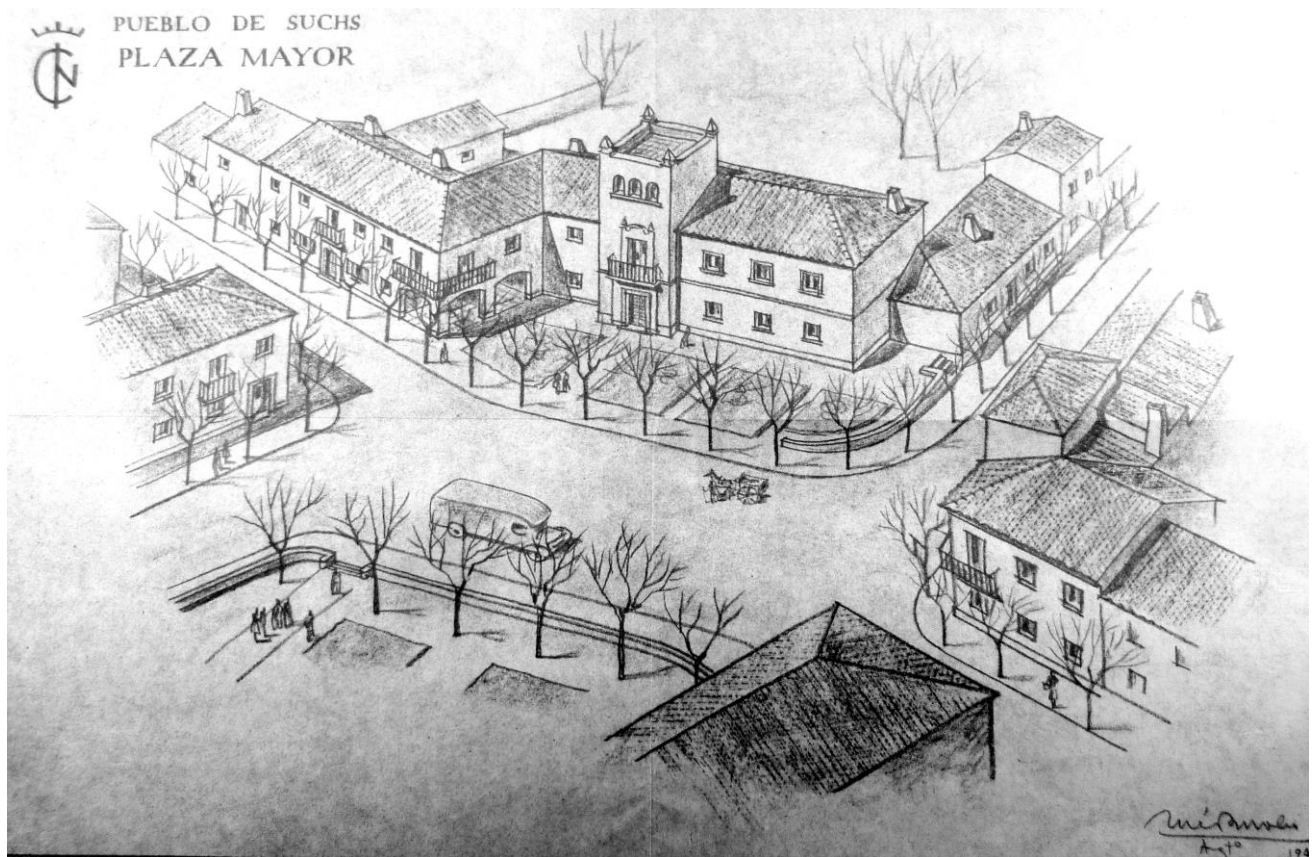
A dalt a la dreta, fotografia de l'edifici de les escoles de Sucs (1945), situat al sud est del nucli. Val la pena destacar com José Borobio trenca el volum lineal de l'edifici en cinc segments mitjançant reculades del pla de façana i canvis en l'alçada, cercant un paisatge urbà divers amb escala humana.

A baix a la dreta, imatge del poblat de Sucs (1945), des del turó situat a llevant del nucli.

Font: INC. "Conmemoración del XXV Aniversario de la fundación del Instituto Nacional de Colonización. Actuación en la provincia de Lérida". Lleida, 1964. Arxiu central de l'àrea d'agricultura i alimentació, Ministeri d'Agricultura i Pesca, Alimentació i Medi Ambient.

Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, imatge de la façana nord del poblat des del turó. Al respecte, en podem extreure dues voluntats: generar un paisatge urbà divers, amb combinació de tipologies edificades amb altures diverses i emmarcar l'accés principal des del nord amb dues tipologies de major alçada en un exercici de simetria i simbolisme.

Font: MERCÈ BOSCH. "Del camp a casa. Els poblats de colonització de les terres de ponent". Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Lleida, 2016.

En un altre ordre de coses, la rigidesa en l'ordenació d'Ontinar del Salz (1944) – repetició d'un sol tipus parcel·lari o l'orientació única per a totes les parcel·les – sembla experimentar a Sucs (1945) un qüestionament general cap a la recerca d'una progressiva complexitat. Partint des d'una ordenació de vials segons línies sensiblement paral·leles als camins preexistents, JOSÉ BOROBIO introdueix petites rotacions en les illes del conjunt, així com variacions en la seva forma i orientació, les quals **provoquen un paisatge urbà lleugerament canviant, ric en matisos**. Les constants inflexions i eixamplaments de l'espai urbà produeixen una sensació d'espontaneïtat en el conjunt, alhora que allunyen al colon de la percepció d'un projecte uniformitzador. La rigidesa geomètrica d'Ontinar del Salz (1944) es fragmenta a Sucs (1945) i, amb ella, l'illa passa de l'ortogonalitat més estricta a la trama flexible.

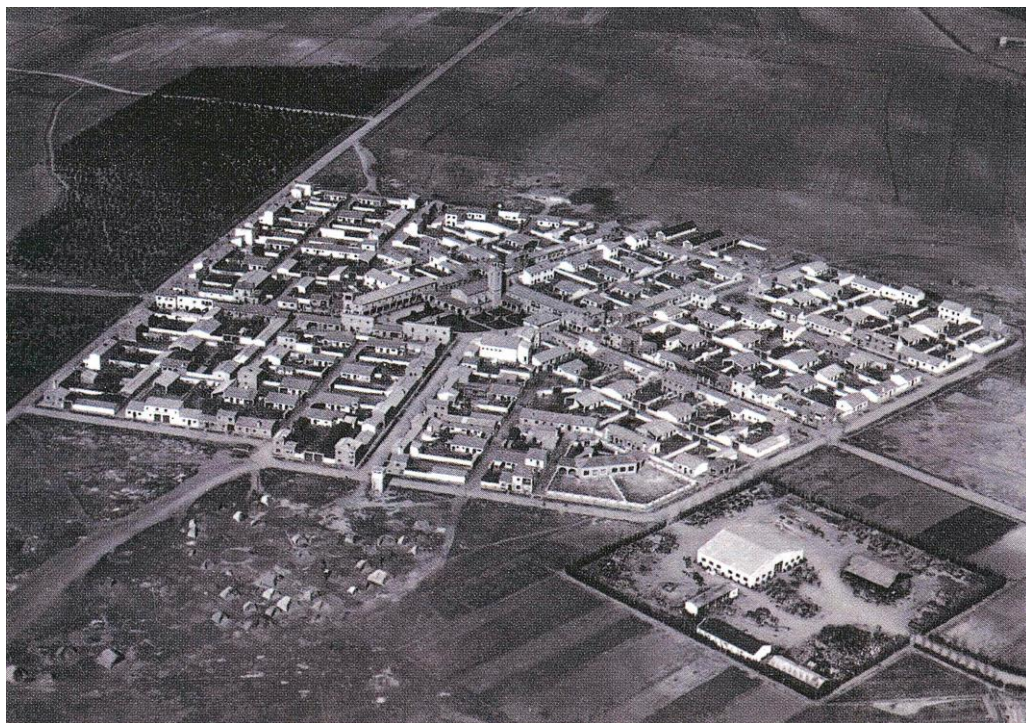
Pàgina anterior, a dalt, perspectiva axonomètrica de la plaça major, amb l'edifici administratiu. És pertinent destacar com les cantonades d'aquest espai urbà paradigmàtic són accentuades mitjançant l'increment d'alçada (torre de l'ajuntament i l'habitatge del metge) o bé a través de la proliferació d'elements compositius com les balconades en cantonada o els arcs.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE LLEIDA. Proyecto de Centro Cívico; Ayuntamiento-Viviendas del médico y empleados-Panadería (Març de 1948), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i EDUARDO OLLÉ PINELL (aparellador).

Pàgina anterior, a baix, alçat del carrer Suquets, en el qual s'aprecia la voluntat de l'arquitecte de generar un continu aglomerat a l'entorn de l'església, i en canvi, una major dispersió cap als afores del poblat. Així mateix, és paradigmàtic com en aquest alçat no es repeteix cap de les tipologies d'edificació, essent tots els habitatges diferents en un intent per a mostrar un alçat complex i divers.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE LLEIDA. Proyecto de cien viviendas con dependencias agrícolas para colonos y urbanización (Setembre de 1946), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i JUSTO GONZÁLEZ NIÑO (enginyer agrònom).

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat del Temple (1947).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia aèria del poblat del Temple (1947), aproximadament cap a l'any 1960, extret de l'arxiu familiar Borobio.

Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El Pueblo del Temple; Colonización, Historia y Arte". Editorial Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca, 2014.

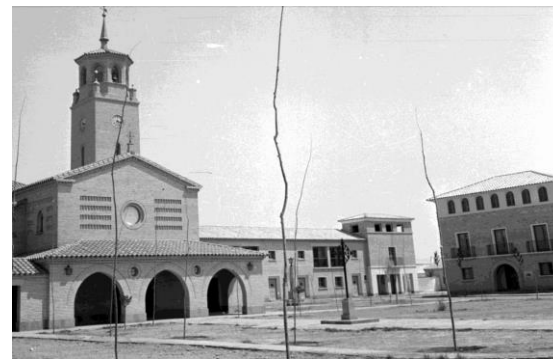
El Temple (1947). La trama dislocada.

El 14 de març de 1947, l'arquitecte JOSÉ BOROBIO i l'enginyer agrícola FAUSTINO GARCÍA LOZANO signen el projecte del poblat del Temple³⁸, el qual contempla la construcció de **100 habitatges per a colons**, segons 14 tipologies diferents: A (6), B (8), C (12), D (9), E (12), F (7), G (7), H (8), I (8), J (3), K (6), L (5), M (4) i N (5). Les diverses tipologies, totes elles amb un programa funcional d'entre 3 i 5 dormitoris, s'assenten sobre parcel·les de mides comunes de 14 m x 30 m (420 m²).

³⁸ *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Proyecto de cien viviendas con sus dependencias agrícolas para colonos", de març de 1947.*

A dalt a la dreta, fotografia de la plaça major font realitzada des de la torre del campanar. Es pot observar com manquen per a construir els habitatges d'artesans.

Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El Pueblo del Temple; Colonización, Historia y Arte". Editorial Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca, 2014.

A dalt a l'esquerra, fotografia de la plaça major cap a l'any 1952, amb l'ajuntament i l'església com a teló de fons.

Font: MAGRAMA (Mediateca). JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El Pueblo del Temple; Colonización, Historia y Arte". Editorial Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca, 2014.

A baix, fotografia de la plaça major durant la construcció del poblat.

Font: ARXIU DE LA FAMÍLIA BOROBIO. JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El Pueblo del Temple; Colonización, Historia y Arte". Editorial Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca, 2014.

Posteriorment, el desembre de 1953, el propi JOSÉ BOROBIO i l'enginyer agrícola JUAN SERRANO COCA, signen el projecte d'ampliació del susdit poblat³⁹, amb **28 habitatges per a colons i 2 per artesans**, segons les tipologies anteriorment projectades: A (7), B (3), C (7), I (3), J (2), K (2), L (2), M (1), en parcel·les de 14 m x 28 m (392 m²).

El Temple (1947) afegeix un major grau de complexitat en relació amb els dos projectes precedents, doncs ja no parteix d'una única trama ortogonal –amb més o menys singularitats– sinó que incorpora una segona trama que se superposa a la primera. Ara bé, malgrat això, esdevé un recurs formal del projectista, cal assenyalar que la superposició de trames no sorgeix exclusivament del tauler de JOSÉ BOROBIO, ans que prové també d'una reflexió de caire territorial. I és que les esmentades trames s'acomoden a dos dels camins que organitzen el territori colonitzat, ja que adopten sense ambages les seves orientacions. Per una banda, en l'extrem de ponent, el poblat recolza una de les seves trames en el camí que prové del sud de la implantació, el qual estructura l'àrea colonitzada dels Llanos de la Camarera mitjançant un traçat que ressegueix el marge dret del riu Gállego. Per l'altra banda, la resta del poblat es plega per a orientar-se cap al camí que prové de llevant, el qual es formula com una via transversal a l'anterior. Enmig d'aquest joc de tensions, l'arquitecte ubica la plaça major, com a símbol de reconciliació entre dues lògiques en pugna.

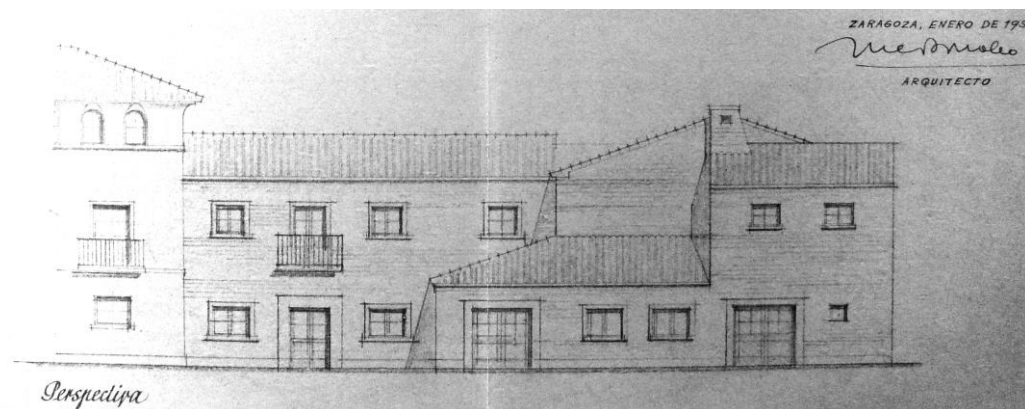
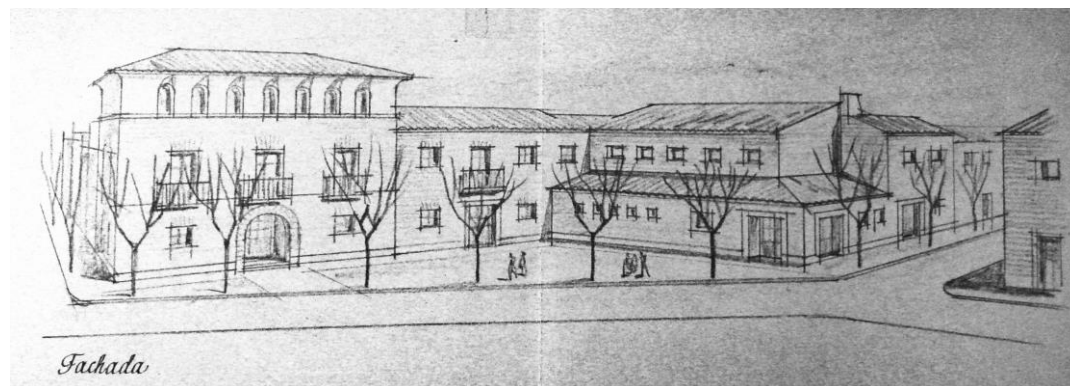
Així doncs, el projecte urbà del Temple se circumscriu, des de la seva gènesi, a la lògica territorial colonitzadora, ja que suporta les directrius més significatives de la seva ordenació en les traces de la implantació agrícola. L'arquitecte saragossà aconseguix d'aquesta manera **vincular territori i poblat**, fent-los ambdós participants d'una mateixa lògica generativa. Sigui com sigui, JOSÉ BOROBIO explotarà aquesta decisió de projecte, ja que mitjançant la superposició de trames aconseguirà un con-

³⁹ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Proyecto de ampliación del pueblo de El Temple; 28 viviendas de colonos con dependencias agrícolas-Edificio social-2 viviendas de artesanos-Urbanización", de novembre de 1953.

Perspectiva i alçat del conjunt format per l'ajuntament i l'edifici social (sala de ball i projeccions, cafè-bar i habitatge del cantiner), segons l'avantprojecte de gener de 1953. S'escau advertir com la nau que conté la sala de ball (a la dreta, amb major alçada) resta envoltada per dos cossos edificats que permeten una lectura més integrada del conjunt edificat, assimilant-lo a l'ambient general del poblat.

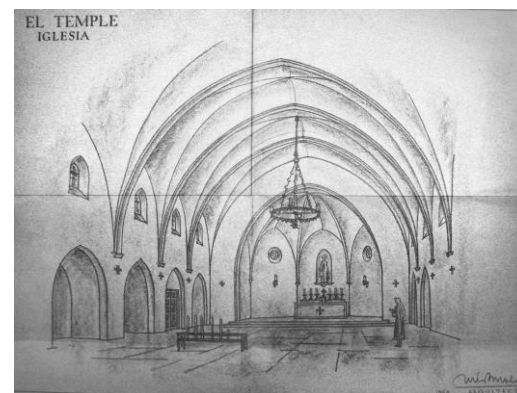
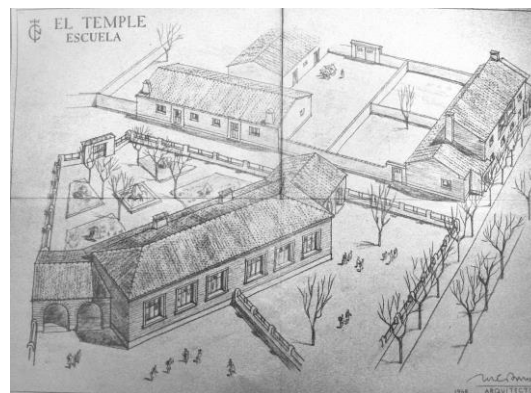
També és ressenyable el joc volumètric que es produeix en cantonada, que garanteix un paisatge urbà divers, i alhora, una millor transició des del "palau renaixentista" de l'ajuntament fins als habitatges contigus del carrer de la torre.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. *Anteproyecto de edificio social, viviendas de artesanos y nuevas viviendas de colonos (Gener 1953)*, de JOSÉ BOROBIO i JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador).

Perspectiva de l'escola. A la seva dreta, perspectiva de la nau central de l'església. Ambdues imatges estan extretes del projecte del centre cívic de maig de 1948.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. *Proyecto de Centro Cívico (Maig 1948)*, de JOSÉ BOROBIO, JOSÉ SUÁREZ (aparellador) i FERNANDO MARTÍNEZ (aparellador).

junt urbà en el qual, malgrat la homogeneïtat parcel·lària, la previsibilitat desapareix.

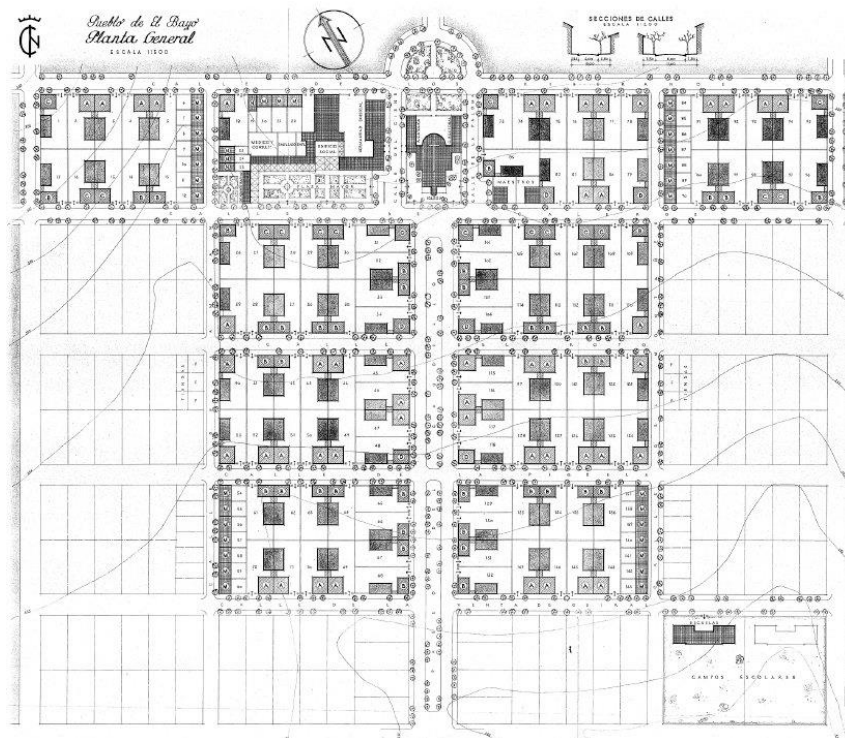
Més enllà del extens tema de la superposició de lògiques geomètriques, que l'arquitecte no abandonarà al llarg de la seva prolífica carrera, el poblat del Temple (1947) esdevindrà un **projecte exemplar** pel que fa la cerca de diversitat. Fins el moment, JOSÉ BOROBIO ho havia assajat en els seus projectes anteriors a través de, entre d'altres, la variació tipològica a Ontinar del Salz (1944) o bé treballant l'anècdota en els carrers del poblat de Sucs (1945). Al Temple (1947), l'arquitecte saragossà segueix plantejant un ampli ventall de tipologies diverses d'habitatge — fins a 14 en total—, però també incorpora de forma decidida un altre aspecte determinant per a contribuir a la diversitat: l'atenció pels recorreguts interiors del poblat. Aquest és un **projecte especialment prolífic pel que fa la profusió d'itineraris urbans**, doncs a banda de l'arquetípic segregació de circulacions mitjançant vials principals per a persones o vehicles, i carrers secundaris per a carros o bestiar, aquest poblat incorpora una variant, que podríem considerar com a passatges interiors o vials veïnals, els quals es denominen en el projecte "carrers de vianants".

Així doncs, i més enllà dels carrers que serveixen a les parcel·les del poblat, descobrim fins a quatre itineraris que es superposen a la lògica agregativa parcel·lària que presenten les diverses illes. Aquests itineraris, indiferents a la forma general de les illes que composen el poblat, transcorren a través dels denominats "carrers de vianants", amb una amplada de 4,50 m. El seu traçat lliure no té com a objectiu la circulació de persones o bèsties pel poblat —no ressegueix les façanes principals dels habitatges ni tampoc els fronts dels patis de parcel·les—. O sigui, el seu objecte no és nodrir les parcel·les, és a dir, la seva naturalesa no és funcional, doncs aquesta tasca ja està encomanada als vials principals (carrer Major i rondes, ambdós d'11 m d'amplada) i als secundaris (carrers de carros, de 6,50 m d'amplada). En canvi, de la mateixa manera que en els murals de joventut de l'arquitecte⁴⁰, la seva **disposició és autònoma de l'ordenació general**, a la qual se superposa com una capa independent

⁴⁰ Veure el capítol IV, per a comprovar la coexistència de diversos ordres i directrius geomètriques en l'estructura compositiva dels murals del Cafè "Salduba" (1930), a Saragossa.

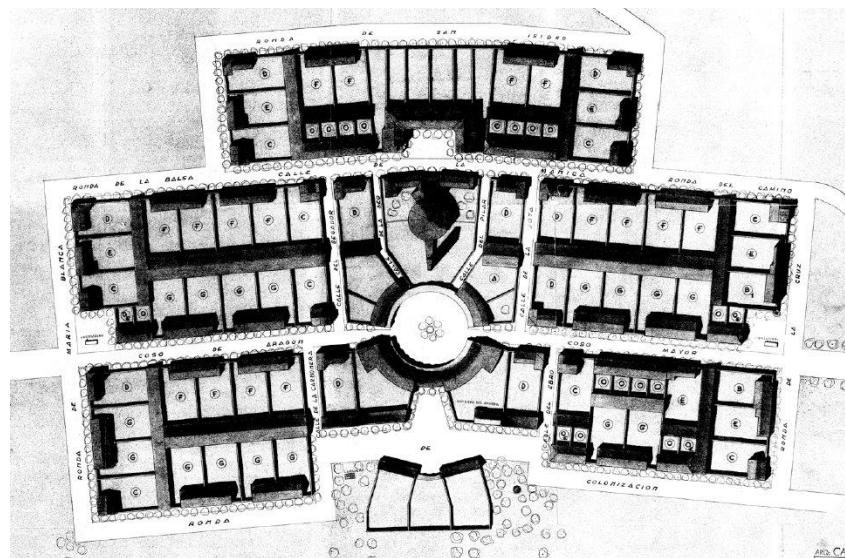
Plànol d'ordenació de l'edificació de l'avantprojecte del Bayo (José Beltrán Navarro, 1954). Aquest projecte parteix d'una marcada estructura ortogonal de carrers, i la utilització d'illes regulars, de fàcil agregació parcel·l·ària. Destaca l'adopció d'una disposició marcadament simètrica, que en el projecte definitiu es suavitzarà.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Plànol d'ordenació de l'edificació de Sancho Abarca (Carlos Sobrini Marin, 1954). Anàlogament a El Bayo, el projecte es planteja des d'una configuració marcadament simètrica i ortogonal, amb una lleugera variació de entre les directrius de les trames constituents.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

que afegeix complexitat al conjunt. El fet que aquests passatges interiors no provinguin de la lògica general de la implantació contribueix a crear un major grau de sorpresa i diversitat, alhora que allunya al colon de la idea de projecte predeterminat.

Aquests itineraris travessen els principals recorreguts viaris del poblat, alhora que configuren espais d'especial singularitat, i pretenen quelcom més que simplement oferir alternatives en el trànsit de persones. Es tracta d'espais modestos —com són la plaça de l'escola situada al sud est, o bé la plaça ubicada al centre de la illa del quadrant nord oest de la implantació—, però essencials en l'enriquiment del paisatge urbà i de l'experiència viscuda. S'insereixen dins un sistema de passatges que sempre comuniquen vials principals de l'ordenació, oferint al colon que passeja un constant canvi en la percepció de l'espai urbà, que deambula entre les fites simbòliques que culminen els carrers representatius fins a les petites places amagades on es desenvolupa la vida íntima veïnal.

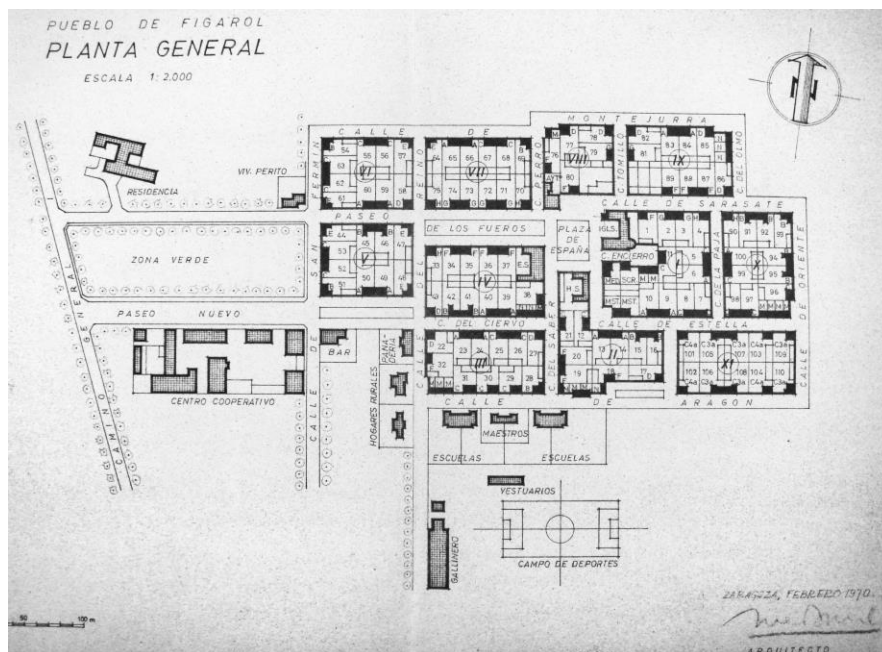
1950-1954 ORTOGONALITAT I ELEMENTALITAT RÍGIDA: URBANISME RACIONAL

Aquest segon període és probablement el més decisiu en l'aportació urbanística de la Delegació Regional de l'Ebre, doncs en només tres anys es concentra gran part de la seva producció. Una fase especialment prolífica pel que fa a projectes urbans —19 poblats en total i una ampliació⁴¹— vuit dels quals són realitzats per JOSÉ BOROBIO, i la resta per part d'altres arquitectes que s'incorporen a l'equip redactor de la delegació: JOSÉ BELTRÁN NAVARRO (Santa Anastasia, Bárdena del Caudillo, Balareña i Pinsoro), ANTONIO BARBANY BAILO (Montesusín, Santa Engracia), F. HERNANZ (Frula), CARLOS SOBRINI MARÍN (Sancho Abarca), EUGENIO ARRAIZA VILELLA (Rada) i DOMINGO ARIZ i FERNANDO NAGORE (Figarol).

⁴¹ En aquest trienni es redacten els projectes dels següents poblats: Villafranco del Delta, Valmuel del Caudillo, Campillo de Franco, Santa Anastasia, El Sabinar, Montesusín, Bárdena del Caudillo Puilato, Frula, Sancho Abarca, San Jorge, El Bayo, Valsalada, Valareña, Artasona, Pinsoro, Santa Engracia, Rada i Figarol. Així mateix, també es projecta l'ampliació de la Joyosa y Marlofa. Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

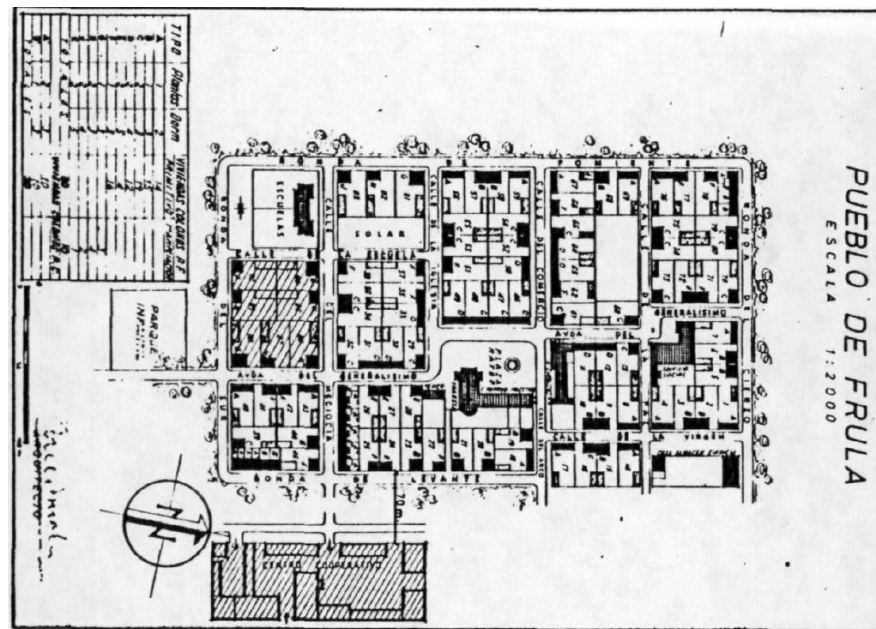
Plànol d'ordenació de l'edificació del Figarol (Domingo Ariz i Fernando Nagore, 1954). De mode similar al Bayo, la disposició marcadament ortogonal i la simplicitat en la parcel·lació són trets característics de l'etapa de consolidació de la Delegació Regional de l'Ebre.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Proyecto de afirmado de las calles y modernización de las redes interiores de saneamiento y agua potable en el pueblo de Figarol (Febrer 1970), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i ANTONIO MARTÍNEZ GALAN (aparellador).

Plànol d'ordenació de l'edificació de Frula (F. Hernanz, 1954). Un altre exemple de l'aproximació estrictament ortogonal dels arquitectes de l'INC, en aquesta segona etapa de la Delegació Regional de l'Ebre.

Font: JOSÉ LUIS OYÓN BAÑALES. "Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)" Tesi doctoral per la UPC, Barcelona, 1985.

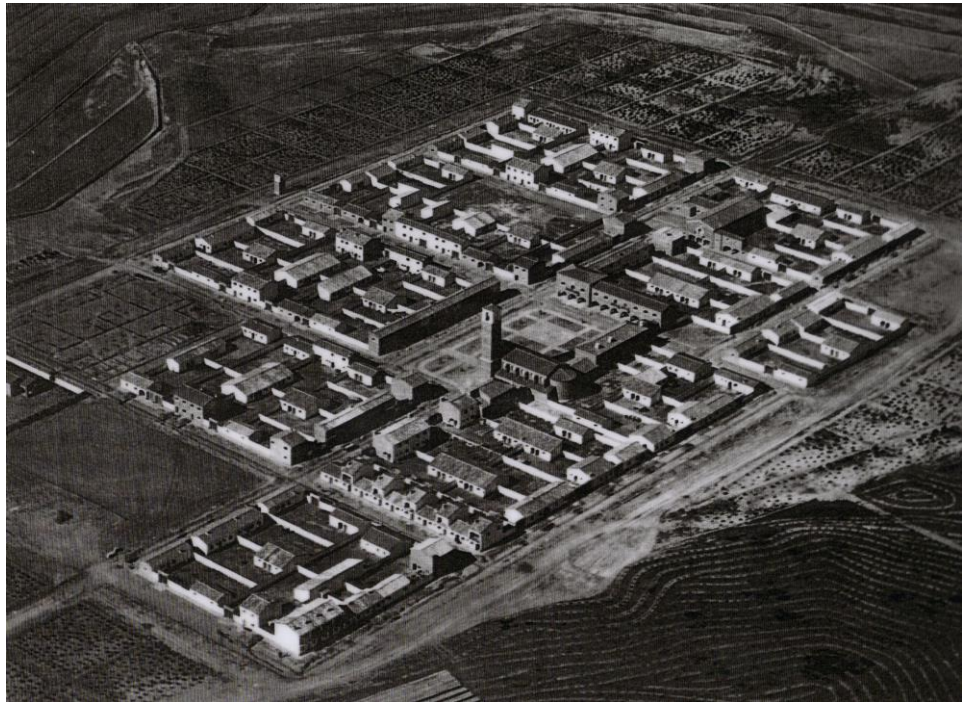
Tal i com manté JOSÉ LUIS OYÓN en la seva tesi doctoral, aquesta segona etapa deixa enrere les primeres experimentacions de la Delegació Regional de l'Ebre, i consolida la **sistematització del procés de producció dels poblats**, doncs les directrius s'endureixen cap a una progressiva simplificació i optimització econòmica. Deixant de banda l'excepcionalitat que constitueix la introducció de nous habitatges per a obrers agrícoles dins d'aquest període, una evidència de la continua optimització de la delegació és, per exemple, la **dràstica reducció del nombre de tipologies** per colons fins a una mitja de quatre o cinc per poblat (sempre basades en programes funcionals de tres, quatre o cinc habitacions). Aquest fet contrasta amb la prolífica utilització de tipologies per a colons als primers poblats.

Un altre aspecte que dona consistència a la tesi de la simplificació és la progressiva depuració, i en última instància, **supressió de les traces decoratives en la composició arquitectònica** dels edificis, que deixa enrere l'estil inaugurat en els primers poblats, basat en una vaga reinterpretació historicista per transitar cap a una major austeritat en la composició. Les obertures esdevenen simples i racionals, quasi mínimes, es depuren els elements decoratius o superflus que donen lloc a una lectura simbòlica i s'empren materials autòctons en els revestiments i acabats. Part de la retòrica estilística se suprimeix per acabar constituint una mirada més pragmàtica i economicista.

Així mateix, JOSÉ LUIS OYÓN sosté que en aquest segon període es produeix un **increment de la rigidesa en els projectes**. Per una banda, s'adopten models geomètrics de mansana més homogenis –habitualment ortogonals– que permeten una òptima agrupació de parcel·les, mentre que també se **sistematitzen les seccions viaries** segons bàsicament tres úniques amplades: vials estructurants (11 m), vials secundaris (8 m) i vials auxiliars (4 m). Finalment, s'abandona l'ingenu pintoresquisme dels traçats per a mantenir, sinó simplificar, l'estructura clàssica de les ordenacions segons eixos perpendiculars en intersecció, tal i com podem comprovar en els poblats de diversos arquitectes de la delegació com El Bayo (1954), Figarol (1954), Frula (1954), o fins i tot en d'altres posteriors com Cartuja de Monegros (1956) i Cantalobos (1956).

Imatge de Frula (F. Hernanz, 1954). Un altre exemple de l'aproximació estrictament ortogonal dels arquitectes de l'INC, en aquesta segona etapa de la Delegació Regional de l'Ebre.

Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Imatge del poblat del Bayo (José Beltrán Navarro, 1954). La marcada disposició simètrica de l'ordenació té la seva transposició en la plaça major del poblat. Una rambla flanquejada per dues fileres de cases idèntiques custodia l'accés processional a l'església.

Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

No obstant l'anterior, i tal i com veurem en les breus descripcions dels poblats del trienni 1952-1954 realitzades a continuació, l'obra de JOSÉ BOROBIO en aquest període d'optimització i simplificació de recursos **s'allunya en alguns aspectes de la doctrina oficial** de la Delegació Regional de l'Ebre descrits per JOSÉ LUIS OYÓN.

És ben cert que, en aquest període, la seva obra manté la majoria de les premisses dictades per la jerarquia administrativa colonitzadora com, per exemple, la sistematització viària o bé la dràstica reducció del nombre de tipologies –comparem els 13 tipus d'habitatges per a colons emprats a Ontinar del Salz (1944) i els 14 del Temple (1947) amb les 4 tipologies de Poble Nou del Delta (1952) o Puilato (1953), o bé les 5 tipologies de Valmuel (1953) i Puigmoreno (1953)–. Així mateix, com la majoria dels seus coetanis a la Delegació Regional de l'Ebre en aquesta etapa, JOSÉ BOROBIO s'allibera de la crosta de pintoresquisme i reinterpretació històrica emprada en els edificis representatius de les places majors d'Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945) o El Temple (1947). La seva proposta arquitectònica serà, en aquest període, més austera i simple, sense pretensions historicistes, i alhora carregada de valors més transversals com l'atenció per la sorpresa, la diversitat o la urbanitat.

Ara bé, lluny de la rigidesa i simplicitat en les ordenacions identificada per JOSÉ LUIS OYÓN —consideració vigent per a la majoria dels coetanis de JOSÉ BOROBIO— els projectes de l'arquitecte saragossà són singularment diversos en aquest període, doncs adquireixen nombroses formes i recursos en una **constant experimentació i recerca cap a la sofisticació i la complexitat**. Al respecte, comprovarem que en les seves ordenacions hi haurà una renúncia expressa a la utilització de trames rígides o excessivament simplificadores.

Al respecte, és de destacar que en tota la seva producció d'aquesta etapa no descobrirem cap ordenació únicament ortogonal com, per exemple, les que es plantegen a Frula (F. HERNANZ) o El Figarol (DOMINGO ARIZ i FERNANDO NAGORE) ni cap ordenació amb un plantejament netament simètric, com les de El Bayo (JOSÉ BELTRÁN NAVARRO) o Sancho Abarca (CARLOS SOBRINI MARÍN). Les seves propostes sempre sorgiran a partir d'una gènesi més complexa: l'agregació (i superposició) de lògiques geomètriques diverses.

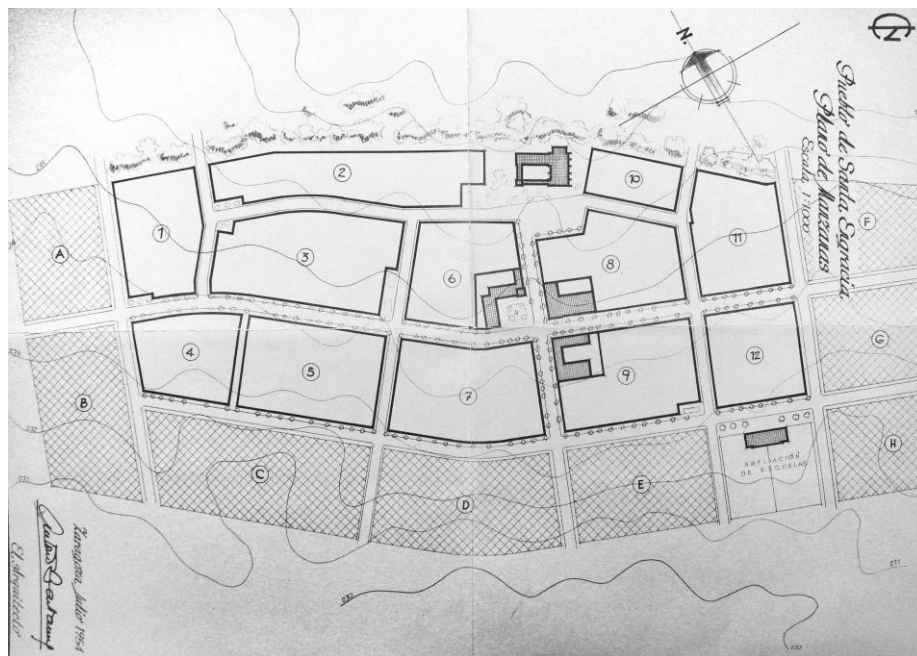
Fotografia aèria del poblat de San Isidro de Albatera, de José Luis Fernández del Amo (1953). Malgrat no pertànyer a l'àmbit de la Delegació Regional de l'Ebre, és pertinent mostrar com un projecte coetani realitzat per un arquitecte amb una extraordinària capacitat plàstica i expressivitat formal es basa en una fèrria trama cartesiana, si bé interrompuda sàviament per les traces de camins preexistents.

MIGUEL CENTELLAS SOLER. "Los pueblos de colonización de Fernández del Amo." 2001.

Planta del poblat de Santa Engracia, segons el projecte de juliol de 1954, (Antonio Barbany Bailo). En aquesta proposta de poblat es plantegen lleugeres inflexions sobre l'esquema tradicional ortogonal. Tanmateix, aquesta lleugera deformació del model de malla no difereix massa de la realitzada per José Borobio al poblat de Sucs (1945), nou anys abans.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. "Proyecto del Pueblo de Santa Engracia" (Juliol 1954), d'ANTONIO BARBANY BAILO i JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador).

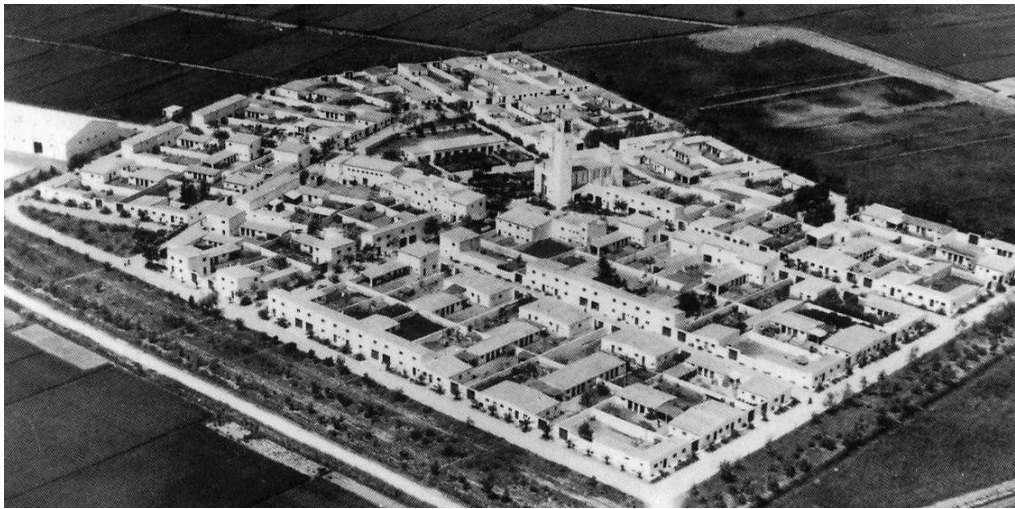
Com veurem, aquest recurs és emprat en els projectes de Poble Nou del Delta (1952), Artasona del Llano (1954) o San Jorge (1954), en els quals s'obté una ordenació a partir de la contraposició de trames ortogonals, ja experimentada incipientment en la seva primera etapa a la Delegació Regional de l'Ebre en el poblat del Temple (1947).

Alhora, i més enllà de les variacions sobre el tema de la superposició de malles, un altre aspecte rellevant d'aquesta etapa de consolidació de l'arquitecte és la progressiva **incorporació de geometries corbes i circulars en el seu repertori formal**. En els primers compassos, aquestes apareixeran incipientment en peces d'arquitectura simbòlica (l'edifici administratiu, el campanar i la nau principal de la capella de Puilato o l'ermita de la Violada a San Jorge), o bé anecdòticament en petits gestos de les ordenacions, especialment com a arrodoniments de les transicions entre trames amb diferents direccions (carrer de la Cinta al Poble Nou del Delta o bé a l'illa nord est de San Jorge).

Tanmateix, aquesta idea germinal, inicialment anecdòtica, anirà prenent consistència durant aquesta etapa, fins al punt que passarà a convertir-se en un recurs formal i expressiu del projecte urbà, que JOSÉ BOROBIO emprarà cada cop amb major freqüència. En aquest sentit, les geometries de matriu corba es convertiran en elements disruptors en el discurs urbanístic de l'arquitecte, doncs superaran la seva funció inicialment mediatra entre trames, per a constituir-se en veritables *leit motiv* de l'ordenació.

Aquesta circumstància singularitza a JOSÉ BOROBIO envers la resta d'arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre –amb la possible excepció de JOSÉ BELTRÁN al poblat del Sabinar– doncs permetrà l'experimentació sobre la **superposició formal de lògiques agregatives corbes i ortogonals**. Aquestes ordenacions no es formularan com a conseqüència de la voluntat d'assolir una major simplificació parcel·lària, ans tot el contrari, es plantejaran arran d'una vocació interessada en la forma urbana i en la seva experimentació. L'arquitecte saragossà les assajarà de manera decidida als projectes de Puigmoreno (1953) i Valmuel (1953), que constituïran l'antecedent d'aproximacions orgàniques futures com Valsalada (1954), Valfonda de Santa Ana (1957) o Alera (1960).

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Poble Nou del Delta (1952).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia aèria del poblat del Poble Nou del Delta (1952), antic Villafranco de Delta.

Font: EMETERI FABREGAT GÁLGERA I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

Poble Nou del Delta (1952). Superposició racionalista a l'arrossar.

Poble Nou del Delta (Villafranco de Delta) s'implanta en l'antiga zona de domini públic marítim terrestre, del marge dret del Delta de l'Ebre, una àrea originalment formada per maresmes i aiguamolls, posteriorment dessecada pel cultiu intensiu de regadiu. L'avantprojecte⁴² del poblat es redacta l'abril de 1951, en compliment de l'ordre de la Direcció General de 18 de març de 1951. El juliol de 1952, i després de modificar-se sensiblement l'ordenació inicialment proposada per a donar resposta a les condicions i esmenes plantejades per la Direcció General en la seva resolució d'aprovació de l'avantprojecte, es redacta el projecte definitiu⁴³ del poblat, el qual contempla un total de **127 habitatges per a colons**, distribuïts en només quatre tipologies residencials: A (17), B (56), C (32) i D (22).

⁴² "Pueblo de Villafranco del Delta. Anteproyecto. Antigua Zona Marítimo-terrestre del delta derecho del Ebro", de JOSÉ BOROBIO i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (enginyer agrònom), d'abril de 1951. Es preveuen 115 habitatges segons 6 tipologies (A 46, B 22, C 13, D 8, E 19, F 7). *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS).*

⁴³ Segons s'esmenta a la memòria del projecte "Pueblo de Villafranco del Delta. Proyecto. Antigua Zona Marítimo-terrestre del delta derecho del Ebro", de JOSÉ BOROBIO i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (enginyer agrònom), les modificacions amb relació a l'avantprojecte es produeixen per atendre a la Circular núm. 246 i a les instruccions rebudes a l'ordre d'aprovació de l'avantprojecte. *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS).*

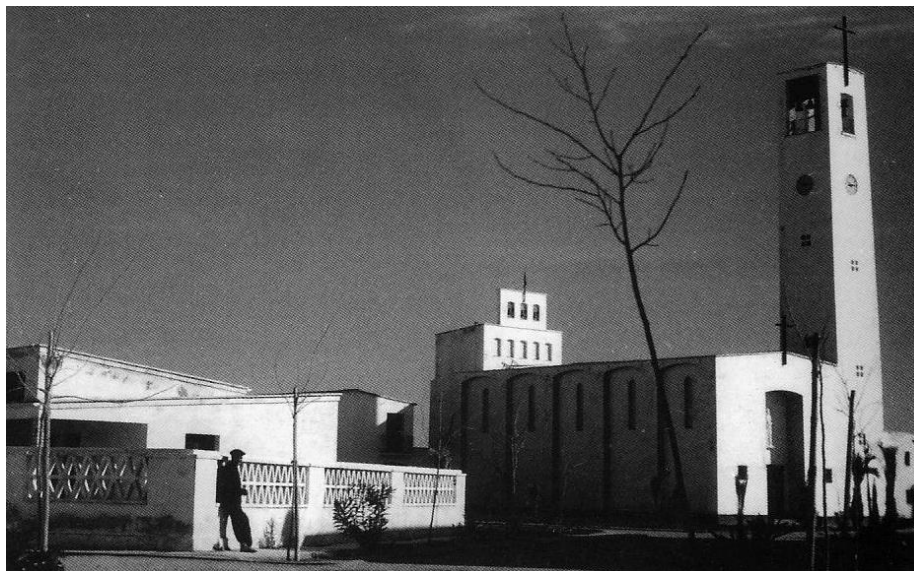
Imatge de l'arribada a Poble Nou del Delta (1952) des del camí de Sant Carles de la Ràpita. Destaca la depurada racionalitat de les façanes revestides de morter de calç i dels volums simples i purs.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Fotografia de la plaça major de Poble Nou del Delta (1952), on a l'esquerra s'aprecia l'edifici de les escoles i, a la dreta, l'església del poblat.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). Revista Nacional de Arquitectura, núm. 196 (1958), pp. 23-26.

El programa funcional del poblat es completa amb l'església i casa rectoral, l'edifici administratiu, l'edifici social, els habitatges per als comerciants i mestres, l'escola i l'habitatge pel metge amb dispensari, tots ells situats a la plaça major. La parcel·lació és regular i homogènia i, amb caràcter general, es materialitza en lots de mides 12,5 m x 25 m (312,5 m²). Per la seva banda, les seccions de carrer es redueixen a només tres tipus: carrers arbrats (11 m), carrers sense arbres (8 m) i, testimonialment, carrers per a vianants (6 m).

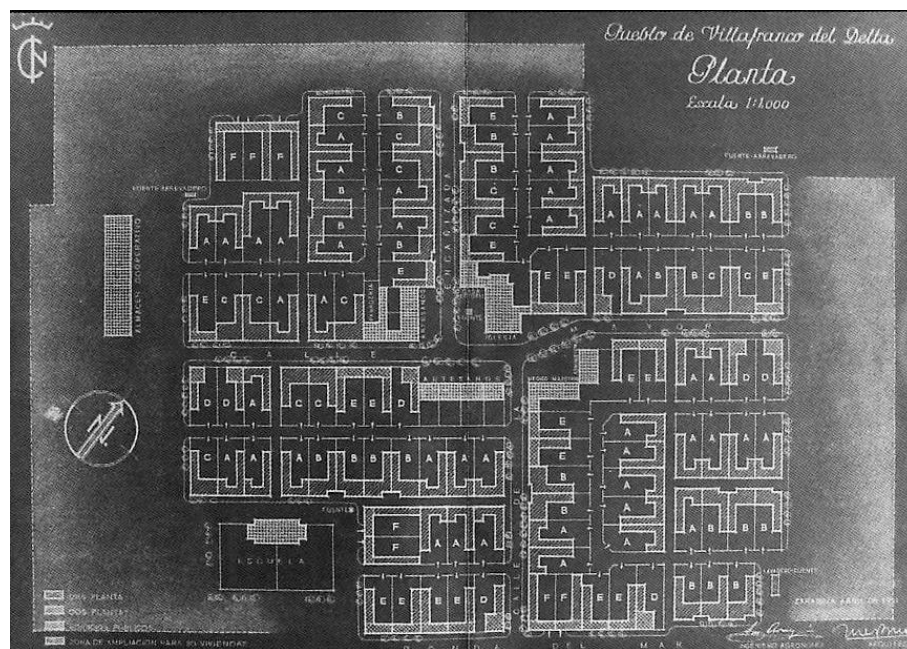
Es comprova que, a diferència dels poblats de la primera etapa 1944-1949 (Ontinar del Salz, Sucs i El Temple), es produeix una notable **simplificació de les variables internes del projecte** doncs, essencialment, aquest es resol en base a només quatre tipologies d'habitatge, dos tipus de carrer (els carrers per a vianants són irrelevants) i un únic model de parcel·la. Tanmateix, aquesta depuració de les variables de projecte no prové de la voluntat de JOSÉ BOROBIO, sinó de la imposició de la jerarquia del règim, que manifesta reticències en l'aprovació de l'avantprojecte del poblat, d'abril de 1951, les quals porten a l'arquitecte a reconsiderar-ne sensiblement la seva ordenació.

Al respecte, és rellevant constatar com en l'avantprojecte esmentat es contempla un major repertori de variables d'habitatge, de fins a sis tipologies residencials (A-F). Així mateix, a diferència del projecte definitiu, en l'avantprojecte es proposa l'especialització viària segons una doble circulació de carros i vianants on, a més, els carrers per a vianants tenen una veritable vocació funcional, i no purament testimonial. Aquests aspectes donen compte de la predisposició de l'arquitecte saragossà per l'assoliment d'una major diversitat en la formalització del paisatge urbà, circumstància que col·lideix amb les directrius de progressiva simplificació imposades pel règim. Alhora, no obstant, en contra d'aquesta estratègia on prevalen la complexitat i la diversitat, en l'avantprojecte es preveu una única trama cartesiana ortogonal ja que, segons es descriu a la memòria:

"siendo el terreno completamente llano y no habiendo justificación que determine cambio en los ángulos, este sistema es más práctico y económico, puesto que regulariza y da uniformidad a la construcción."

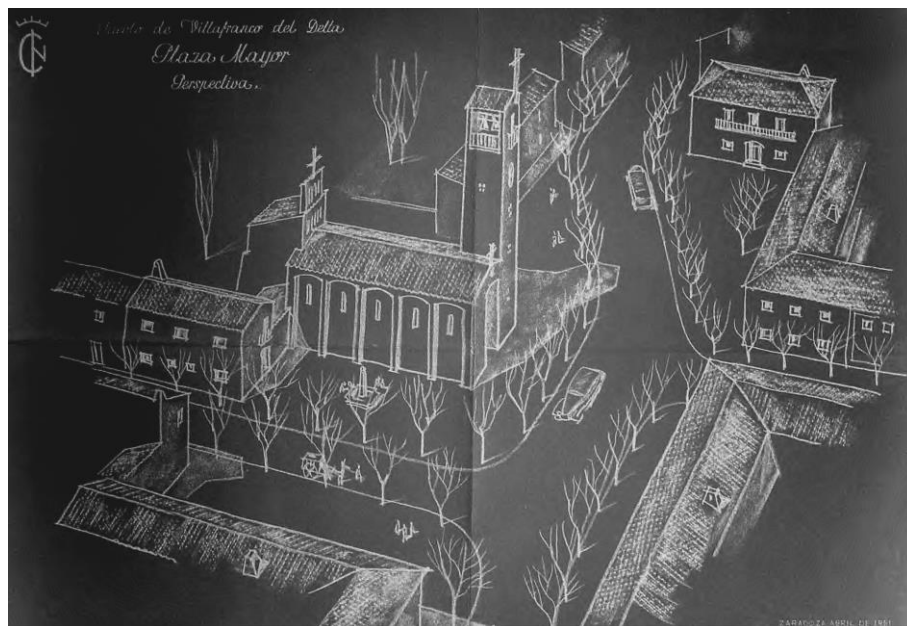
Avantprojecte de Poble Nou del Delta. En contra de la solució definitiva, aquesta ordenació parteix d'una base sorprenentment cartesiana, així com de la divisió en quatre quadrants clarament delimitats. Proposta per a 115 habitatges en 6 tipologies, en front dels 127 habitatges del projecte en només quatre tipologies.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). Pueblo de Villafranco del Delta. Anteproyecto. Antigua Zona Marítimo - Terrestre del delta derecho del Ebro, de JOSÉ BOROBIO (arquitecte) i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (ingenyer agrònom), d'abril de 1951.

Axonometria de la plaça major, segons l'avantprojecte de Poble Nou del Delta (Abril de 1951).

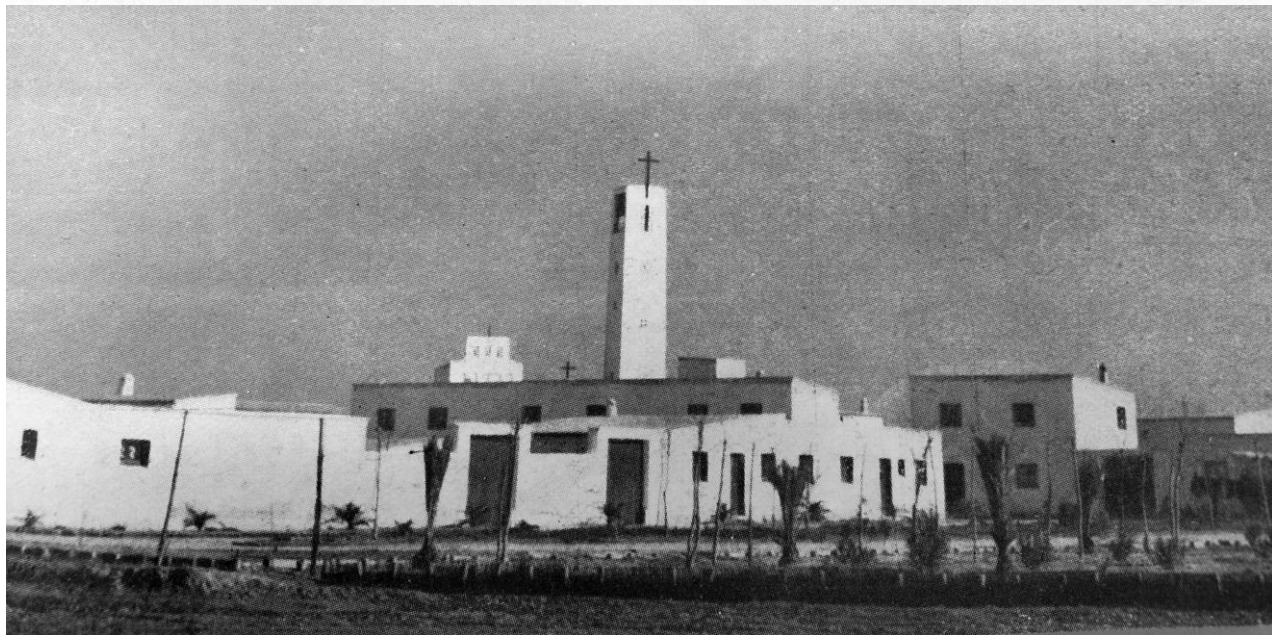
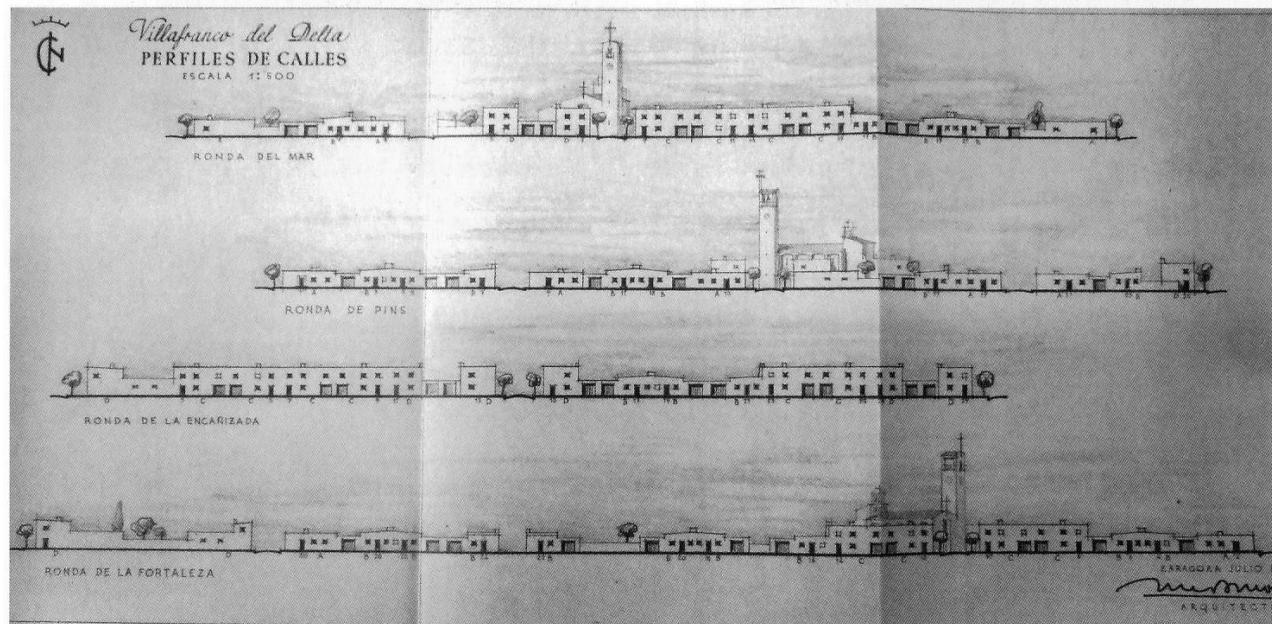
Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). Pueblo de Villafranco del Delta. Anteproyecto. Antigua Zona Marítimo - Terrestre del delta derecho del Ebro, de JOSÉ BOROBIO (arquitecte) i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (ingenyer agrònom), d'abril de 1951.

En aquest sentit, no sorprèn que malgrat allò descrit a la memòria de l'avantprojecte, JOSÉ BOROBIO opti en el projecte definitiu per afegir major complexitat a l'ordenació, concebant-la a partir de la superposició de tres trames cartesianes en un territori eminentment pla i orfe de referències. Aquesta circumstància —a banda de respondre a les exigències de la Direcció General d'adaptar l'ordenació per a què el poblat tingués el seu accés principal a través de la prolongació del camí de Sant Carles de la Ràpita al Canal de Sant Pere— és plantejada per JOSÉ BOROBIO com una **estratègia que compensa l'empobriment del paisatge urbà** produït com a conseqüència de la intervenció administrativa prèvia de la jerarquia colonitzadora.

En qualsevol cas, malgrat la simplificació imposada pel règim, Poble Nou del Delta (1952) és un objecte urbà que, en relació a la primera etapa de JOSÉ BOROBIO a la Delegació Regional de l'Ebre, esdevé un notable avenç pel que fa a l'assoliment de la modernitat. Lluny queden assajos anteriors de poblat com Ontinar del Salz (1944) o de Sucs (1945), en els quals l'ordenació sorgeix d'una única trama ortogonal, doncs com s'ha dit, a Poble Nou del Delta es proposa una composició urbana que neix arran de la superposició de fins a tres trames ortogonals. Sembla talment que l'arquitecte saragossà explori amb els límits del camí iniciat al poblat del Temple (1947), on el tema de la superposició de trames esdevenia incipient. Aquesta complexitat en el plantejament geomètric del conjunt adquireix especial rellevància a la plaça major, on es combinen amb mestratge les diverses direccions de l'espai per a generar un centre complex, amb alineacions contraposades i architectures senzilles.

Alhora, i més enllà de l'evolució i refinament geomètrics de l'ordenació, Poble Nou del Delta encarna l'inici d'una nova etapa de JOSÉ BOROBIO al servei de l'INC, ja que la seva factura presenta un seguit de trets característics que s'allunyen dels hàbits adquirits en els primers anys de contribució a la institució. De tots ells, el tret més aparent és **l'abandonament d'un estil pintoresc i vagament regionalista** emprat als poblat anterior en favor d'una arquitectura depurada i senzilla. En aquest poblat l'arquitecte opta per la utilització de formes simples, volums purs amb cobertes lleugerament inclinades d'una sola vessant (pràcticament planes a la vista) i absència d'elements decoratius. Les façanes blanques encalcinades i lleugerament perforades

conformen un escenari sorprenentment abstracte per l'època, i allunyat del pintoresquisme de la seva primera etapa. Possiblement, un dels grans encerts d'aquest poblat és la sensació que projecta en el visitant actual, d'haver pertanyut al Delta de l'Ebre des de la seva mateixa formació.

Aquest **trencament estilístic** no és un canvi menor, doncs entranya una progressiva confiança cap a l'arquitectura de tall més racionalista, més abstracta i, al cap i a la fi, més moderna. La identitat del poblat ja no es disposa en la decoració de les façanes, la retòrica estilística de l'arquitectura o els materials emprats. Ja no es pretén aconseguir un ambient de familiaritat al colon mitjançant una reinterpretació d'estils populars o tradicionals inserits en major o menor mesura en l'imaginari col·lectiu. Res d'això. Amb Poble Nou del Delta, JOSÉ BOROBIO emprà un llenguatge arquitectònic radicalment modern que dota d'una nova identitat el poblat. És aquesta arquitectura, allunyada del figuratiu, depurada, simple però potent, la imatge que s'instal·larà en el nou colon com a representació del seu poblat, i que el distingirà per sobre dels seus contemporanis rurals, com a ciutadà d'una nova cultura del camp.

No obstant això, val a dir que aquest canvi de tendència cap a una arquitectura racionalista no és un aspecte que puguem atribuir enterament a l'arquitecte saragossà, doncs tal i com suggereix JOSÉ LUIS OYÓN en la seva tesi, emana d'un gir copernicà protagonitzat per la jerarquia administrativa colonitzadora, la qual abandona el particular revisionisme historicista per a consolidar arquitectures més simples i austeres, en resum, més sistemàtiques. Tanmateix, l'obra de JOSÉ BOROBIO fora de l'INC està farcida de projectes que parteixen d'una nítida concepció racionalista⁴⁴, i que es troben en les antípodes de la cotilla regionalista imposada dels primers poblats. Des d'aquesta perspectiva, no és difícil imaginar que, de tots els projectes fins a la data, Poble Nou del Delta és el més autènticament borobià.

⁴⁴ Segurament, el punt d'inflexió més determinant en la transició de JOSÉ BOROBIO del regionalisme cap a la racionalisme es produeix arran del projecte per a l'edifici de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre a Saragossa (1933), realitzat en col·laboració amb el seu germà REGINO BOROBIO, i guanyador del concurs arquitectònic. Tanmateix, amb anterioritat a aquest moment, destaquen d'altres projectes clarament racionalistes dissenyats per REGINO i JOSÉ BOROBIO, com habitatges plurifamiliars: la Casa per a D. José Calvo (1931) o la Casa per a D. I. Martínez (1931); projectes unifamiliars com l'habitatge al passeig Ruiseñores (Saragossa, 1931); o equipaments com el projecte per al concurs d'un institut a Bilbao (1932).

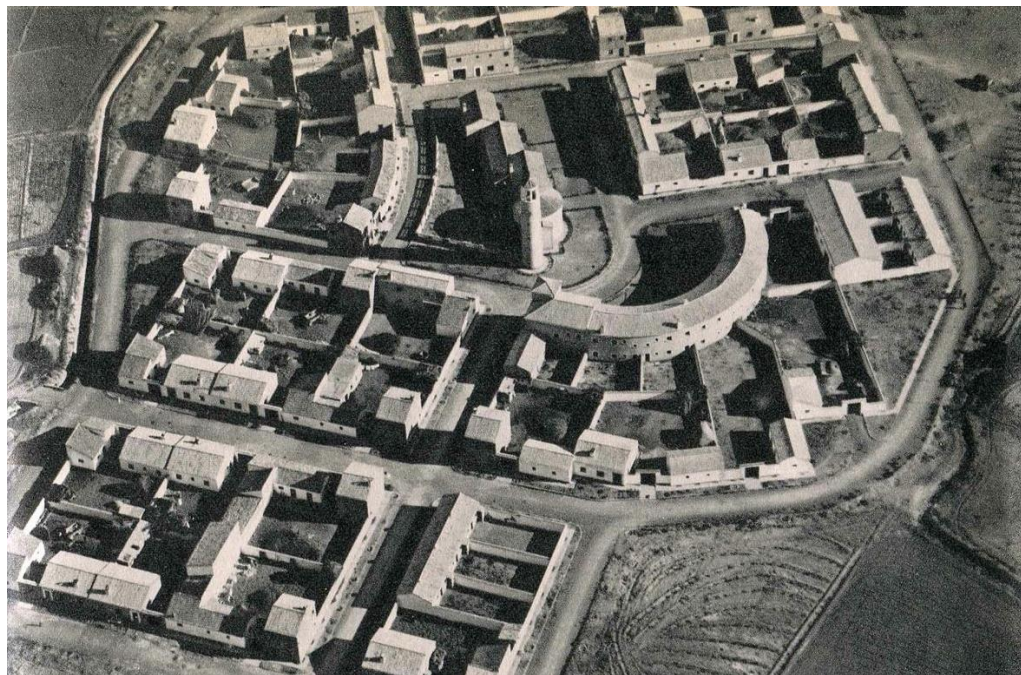
Pàgina anterior, imatges de Poble Nou del Delta (1952). Destaca la depurada racionalitat de les façanes revestides de morter de calç i dels volums simples i purs.

ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). *Proyecto del pueblo en antigua zona marítimo-terrestre del delta derecho del Ebro (Julio 1952)*, de JOSÉ BOROBIO i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (enginyer agrònom).

Pàgina anterior, a baix, avantprojecte de Poble Nou del Delta (1952). En contra de la solució definitiva, aquesta ordenació parteix d'una base sorprenentment cartesiana, així com de la divisió en quatre quadrants clarament delimitats. Proposta per a 115 habitatges en 6 tipologies, enfront dels 127 habitatges del projecte en només quatre tipologies.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE MADRID (COAM). *Revista Nacional de Arquitectura*, núm. 196 (1958), pp. 23-26.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Puilato (1953).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia aèria del poblat de Puilato (1953).

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Puilato (1953). Formes pures: el quadrat i la circumferència.

JOSÉ BOROBIO redacta el projecte⁴⁵ del poblat de Puilato el desembre de 1953 (l'avantprojecte és d'octubre de 1952). En ell, hi preveu la implantació de **39 habitatges per a colons i 6 per obrers**, segons només cinc tipologies: A (17), B (15), C (5), D (2) i M (6), amb un programa funcional residencial que oscil·la entre les tres i les cinc habitacions. El poblat es complementa amb les corresponents dependències agrícoles, la capella, l'escola, dos habitatges per mestres, l'edifici administratiu, la germandat sindical, i dos habitatges per a comerciants. Quant als tipus de carrers emprats, només se'n preveuen dos: els principals (11 m d'amplada) i els secundaris (8 m d'amplada), ambdós arbrats.

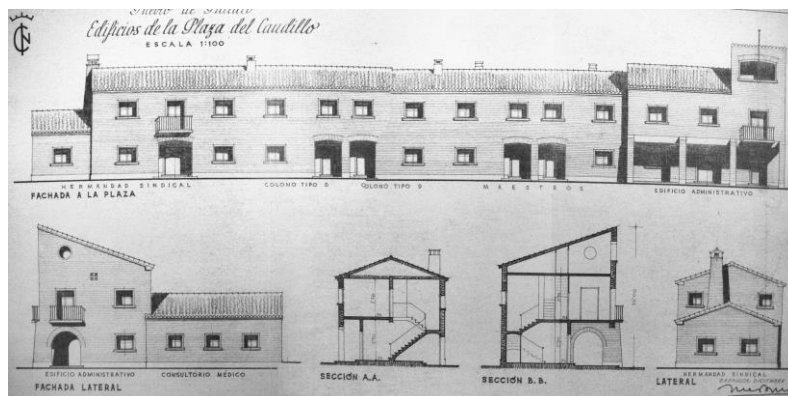
⁴⁵ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Pueblo de Puilato. Proyecto. Zona regable del primer tramo del Canal de Monegros - Zaragoza", de JOSÉ BOROBIO i JOSÉ ARAGÓN AUSTRI (enginyer agrònom).

Fotografia de la capella del poblat de Puilato (1953) en el seu estat original. Dos volums cilíndrics purs, amb finestres circulars, a partir dels quals reverbera tota l'ordenació.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Plànols d'alçat i seccions de l'edifici administratiu, els habitatges per a mestres i colons i la germandat sindical, a la plaça major del poblat.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Proyecto del Pueblo de Puilato (Diciembre 1953), de JOSÉ BOROBIO OJEDA, JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador) i FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ (aparellador).

Ubicat a la zona reguívola del primer tram del Canal dels Monegros, al desert de la Violada, dins la vall del riu Gàllego –el poblat fou enderrocat l'any 1973 per problemes geològics de subsidència del sòl–, Puilato (1953) és el més reduït dels poblats que projecta JOSÉ BOROBIO, a excepció d'algunes de les ampliacions que realitza per a d'altres poblats. Malgrat l'escàs nombre d'habitants, el projecte no renuncia a la construcció urbana compacta i dota als colons d'un programa funcional típic de qualsevol altre poblat, que inclou diversos equipaments (abans esmentats) que conformen un centre ric en formes i contingut. Quant a la parcel·lació, a la memòria del projecte es fa constar el següent:

"Para las viviendas de colonos se ha adoptado el tipo de parcela de 19 m de fachada por 19 m de profundidad, parcelaciones que se ensayó por primera vez en este pueblo, por tratarse de un núcleo pequeño y que mereció la aprobación del Servicio de Arquitectura, en el informe ya mencionado."

L'assaig sobre noves formes de parcel·lació, segons un tipus de matriu quadrada de 19 m x 19 m (361 m² de superfície), en comptes de la canònica parcel·lació segons lots rectangulars, posa de manifest la inquietud investigadora de l'arquitecte saragossà, que aprofita l'escassa dimensió del poblat per a experimentar amb noves formes urbanes. En aquest sentit, s'escau recordar que la forma de la parcel·la condiciona l'illa construïda així com les tipologies edificables, convertint el poblat de Puilato (1953) en un **prototip insòlit en la llarga cadena de muntatge colonitzadora**.

Pel que fa l'ordenació, i malgrat l'aparent planta irregular, la configuració del poblat –com en molts altres realitzats per l'arquitecte– es constitueix a partir de la superposició de dues trames ortogonals que tenen en el centre de l'ordenació el seu punt de màxima tensió. Tanmateix, i a diferència d'altres projectes anteriors, en aquest punt la transició entre ambdues trames és, com a mínim, inusual, doncs es produeix mitjançant una forma circular fins el moment desconeguda en l'obra de l'arquitecte. Es tracta de l'edifici que aglutina el centre administratiu, el consultori, la germandat sindical i els habitatges per a mestres, que adopta una forma corbada que soluciona la trobada entre les dues trames que ordenen el projecte.

Aquesta forma corbada no és l'única que domina la composició del poblat. Tant la capella com el campanar presenten una geometria corba pura, la circumferència. La seva presència no passa inadvertida en el conjunt de l'edificació, doncs ambdues construccions es disposen al final de les llargues perspectives que dibuixen els vials principals de l'ordenació (carrers d'Alcubierre i Hermandad). De fet, inclús l'edifici administratiu –que participa d'un còmplice joc de reverberacions amb la forma circular del campanar i de la capella– se situa al final d'un dels carrers principals de l'ordenació (el carrer del nord), en un clar intent de potenciar-ne la seva percepció.

La tensió entre les tres formes circulars domina la concepció del centre cívic del projecte. JOSÉ BOROBIO opta per modificar l'arquetípica resolució simbòlica dels centres administratius colonitzadors, la qual es formula mitjançant la ubicació del campanar com a única i indiscutible fita visual dels carrers que hi desemboquen. Per contra, a Puilato (1953) es desconcentren aquestes fites, ja que es confien amb la mateixa intensitat tant al campanar com a la capella i a l'edifici administratiu. Tots tres cossos, amb una forma circular que reivindica la imatge del projecte com el seu tret distintiu, constitueixen un **centre trifocal que afegeix un major grau de subtilesa i complexitat**, que l'habitual centre ortodox homologat pel règim. La presència de la forma corba, i més concretament de la circumferència, és un tret inèdit que JOSÉ BOROBIO experimenta a Puilato (1953). I no serà l'últim, ja que és precisament a partir d'aquest poblat, que l'arquitecte inaugura un intens idil·li amb la línia corba, la qual emprarà en molts dels següents projectes. Ara bé, segurament en cap d'ells, la circumferència, o bé el cilindre si parlem en tres dimensions, tindran una presència tan preeminent.

En qualsevol cas, no és pas una casualitat que, en un projecte aparentment petit i poc ambiciós com Puilato (1953), l'arquitecte saragossà introdueixi dues variants significatives en relació amb els poblats precedents. Per una banda, la forma de parcel·la, i per l'altra, la forma dels edificis singulars. Les primeres, organitzades segons matrius quadrades, i les segones, consolidades a partir de plantes circulars. Dues formes pures i regulars –el quadrat i la circumferència– conviuen en un projecte que estudia l'obsessiu tema de la superposició des de la seva vessant més formal.

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, plànols de planta, d'alçat i seccions de l'edifici de la capella i l'escola de Puilato (1953). Es pot comprovar com els espais més simbòlics del conjunt es formalitzen mitjançant una planta circular.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Proyecto del Pueblo de Puilato (Desembre 1953), de JOSÉ BOROBIO OJEDA, JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador) i FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ (aparellador).

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, fotografia de la capella de Puilato (1953).

Font: JOSÉ LUIS OYÓN BAÑALES. "Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)" Tesi doctoral per la UPC, Barcelona 1985.

Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, ermita de la Verge de la Violada a San Jorge, segons projecte de maig de 1954, també de planta circular.

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT, MADRID (ACMAGRAMA).

Pàgina anterior, a baix a la dreta, fotografia de l'ermita de la Verge de la Violada, amb l'arquitecte José Borobio (segon per la dreta), dret, davant la seva façana.

Font: ARXIU DE LA FAMÍLIA BOROBIO.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Valmuel.

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia històrica del poblat de Valmuel (Valmuel del Caudillo), des del seu campanar.

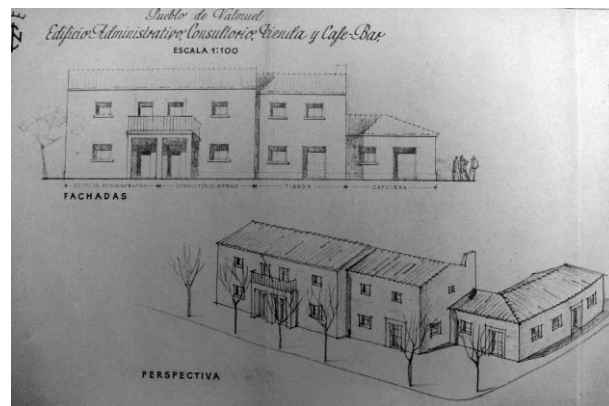
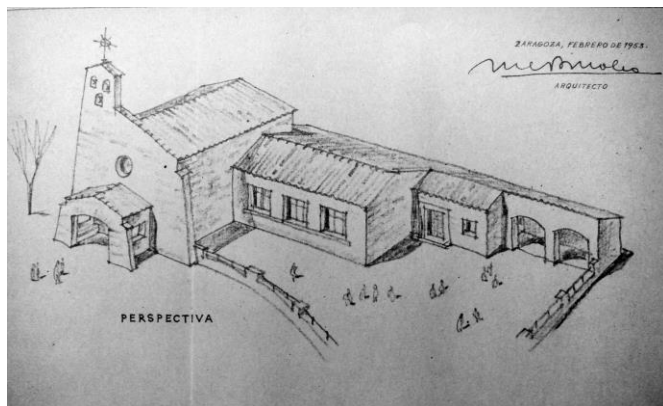
Font: INSTITUT NACIONAL DE COLONITZACIÓ. "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro". Terol 1964. Arxiu central de l'àrea d'agricultura i alimentació, Ministeri d'Agricultura i Pesca, Alimentació i Medi Ambient.

Valmuel (1953). Una ròtula vora el camí: la corba com a transició.

L'avantprojecte⁴⁶ del poblat de Valmuel del Caudillo es redacta el febrer de 1953. Tres mesos després, el maig de 1953, el projecte definitiu⁴⁷ manté intactes les traces dibuixades en l'ordenació de l'avantprojecte. Es tracta d'un poblat de **64 habitatges per colons**, segons només 5 tipologies: A (10), B (29), C (13), D (9) i E (3), amb programes residencials d'entre 2 i 5 habitacions. El poblat es completa amb la capella i l'escola, que formen un únic cos edificat al nord de la plaça major, i la residència pel mestre, les dependències administratives, el consultori, el cafè-bar i una tenda, tots ells integrants de l'edifici principal de la plaça major, ubicat en la seva façana de llevant. Quant a les seccions de carrer, només s'empren dos tipus: els principals (11 m d'amplada) i els secundaris (8 m d'amplada).

⁴⁶ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Pueblo de Valmuel del Caudillo. Zona de Valmuel, Alcañiz (Teruel). Anteproyecto", de JOSÉ BOROBIO.

⁴⁷ Font: INSTITUT NACIONAL DE COLONITZACIÓ. "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro". Terol 1964. Arxiu central de l'àrea d'agricultura i alimentació, Ministeri d'Agricultura i Pesca, Alimentació i Medi Ambient.

El projecte es realitza simultàniament amb Puigmoreno (Campillo de Franco, 1953), ambdós emplaçats a ponent del nucli urbà d'Alcanyís, essent les úniques actuacions de l'INC a la província de Terol. Els dos poblat se situen a l'entorn d'un comellar travessat pel riu Regallo, en un àmbit agrícola de 3.181 ha que foren transformades en regadiu del secà original. Conclòs el 1957, aquest poblat de traces senzilles presenta una disposició que, malgrat mantenir l'arquetípica superposició de dues trames ortogonals, aporta una variant significativa que assolirà a Puigmoreno una formulació més decidida: la introducció de **la corba com a element de transició entre les directrius principals**. Aquest recurs formal —assajat tímidament a la illa de ponent de Poble Nou del Delta (1952), i amb més determinació a la plaça major de Puilato (1953)— es presenta com una solució més sofisticada i subtil a la, fins el moment arquetípica, inflexió poligonal emprada a Sucs (1945) i Ontinar del Salz (1944). La producció borobiana, que arran de l'assaig a la plaça major de Puilato (1953) i posterior consolidació al poblat de Valmuel (1953), transitarà lentament des de plantejaments cartesianes i rígids cap a ordenacions més orgàniques i fluides.

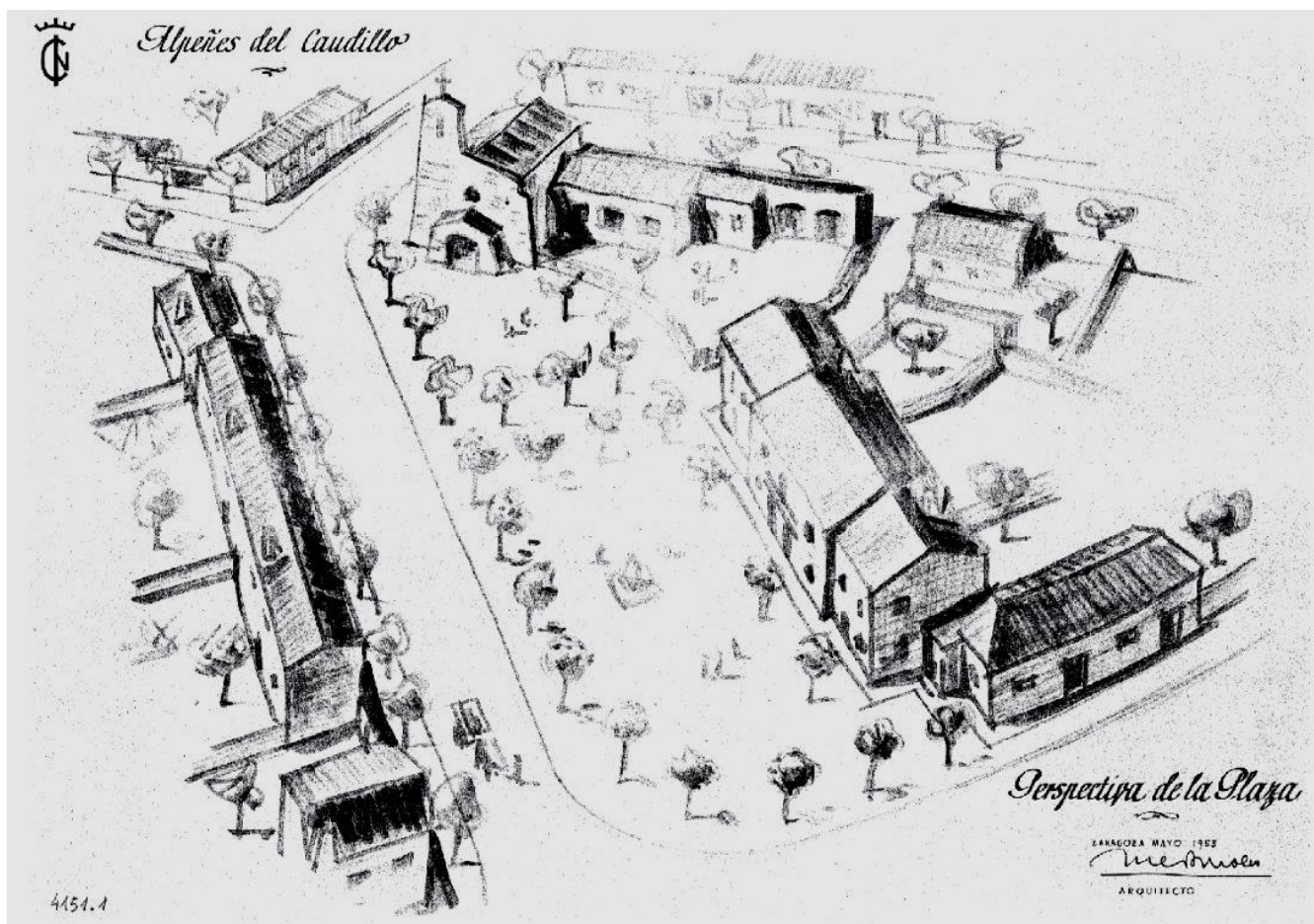
A Valmuel (1953), la corba es trasllada de la forma arquitectònica —l'edifici administratiu de Puilato (1953)— cap a l'ordenació, i es disposa en forma de ventall al llarg de la façana més exposada del poblat. Aquesta disposició curvilínia permet a l'arquitecte generar carrers que, tot i resseguir la mateixa traça, **proporcionen perspectives diverses en funció del lloc en què se situa l'espectador**: mirades còncaves a l'interior del poblat, en les què el colon queda sempre recollit i protegit a l'abric de la traça; i convexes a l'exterior, en les que el visitant, portat per la manca de frontalitat, sent el desig de descobriment, mentre palpa els límits de l'ordenació. La diversitat perceptiva i la construcció de complexitat són aspectes de la forma urbana que interessin singularment a JOSÉ BOROBIO, doncs com s'ha anat repetint, la seva actuació es desenvolupa en un context on l'economia de mitjans i l'optimització de recursos són les directives imperants. Així doncs, l'adopció d'una traça corba, esdevé una estratègia simple per a generar diversitat i complexitat, amb un únic gest de l'ordenació, doncs aquest proporciona percepcions contraposades segons on s'ubiqui l'espectador. Aquest serà el motiu pel qual, a partir de Valmuel (1953), l'arquitecte utilitzarà amb tanta reiteració les geometries corbes en els seus projectes.

Pàgina anterior, a dalt, fotografia històrica de l'arribada al poblat de Valmuel, mitjançant el seu carrer Major.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, a baix, perspectives axonomètriques de l'església i de l'edifici administratiu, consultori, tenda i cafè-bar.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Anteproyecto del Pueblo de Valmuel del Caudillo (Febrer 1953), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador).

Perspectiva de la plaça de Valmuel, segons el projecte de maig de 1953.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Un altre aspecte a destacar de Valmuel (1953) és el **tractament de l'arribada al poblat** que, a diferència de la resta, no és tan nítida. Fins el moment, l'arquitecte sempre havia plantejat en els seus poblats una ordenació pràcticament radial, en la que els vials d'aproximació principals sempre desembocaven en el centre de l'assentament, és a dir, a la plaça major. És fàcilment constatable com en aquests antecedents —inclús en l'atípic cas d'Ontinar del Salz (1944)— sempre concorren dos o més carrers principals de l'ordenació en l'espai central del poblat, essent molt difícil pel visitant no restar sotmès, des de bon inici, a una jerarquia o ordre imposat per la doctrina colonitzadora, mitjançant una llarga perspectiva que finalitza en el campanar.

No obstant això, a Valmuel (1953) aquesta disposició quasi panòptica és víctima d'un cert qüestionament, doncs es matisa lleugerament. Per a fer-ho, l'arquitecte estén l'eix viari que prové de llevant des d'Alcanýs (carrer Major), per a inserir-lo en el poblat i, tal i com manen els cànons, finalitzar-lo en el campanar. Tanmateix, un cop assolida aquesta fita, el visitant es troba orfe de referències, doncs el mencionat eix col·lideix de forma sobtada en una façana anònima d'un habitatge que ni tant sols s'alinea amb l'eix del carrer. Una tàpia que ressegueix un vial perpendicular acaba de completar una composició focal que s'allunya de la canònica grandiloqüència de les arribades als poblats. Ni rastre de l'espai més representatiu del poblat, la plaça major, que s'amaga de la mirada indiscreta del visitant. Per a cercar-la, el visitant o el colon hauran de circumdar l'església i l'escola, les quals afronten amb façanes bidimensionals i inexpressives el carrer Major.

Amb aquest simple gest, JOSÉ BOROBIO trenca la típica disposició colonitzadora, alhora que **interpel·la al visitant per a què descobreixi el poblat**, a través de la seva experiència personal, el projecte urbà. Val a dir que aquest no és un gest menor, doncs permet donar compte de l'**emancipació del tècnic envers la praxis urbanística del règim** en la seva vessant més doctrinària. Segons aquesta, preval com a principi rector, la submissió del projecte urbà colonitzador a la preservació d'un ordre constituït per la correlació entre arribada, plaça i campanar, o en d'altres paraules, entre individu, administració i església.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Puigmoreno (1953).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia històrica del poblat de Puigmoreno (Campillo de Franco).

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Puigmoreno (1953). Contraposicions: de la malla a la curvatura.

Projectat de forma quasi simultània a Valmuel (1953), el poblat de Puigmoreno (Campillo de Franco) comparteix territori colonitzat amb aquest primer. L'avantprojecte del poblat es redacta el febrer de 1953⁴⁸, mentre que el projecte definitiu es signa el juny del mateix any. El projecte contempla un total de **68 habitatges per colons**, segons 5 tipologies: A (6), B (27), C (22), D (10) i E (3), amb programes d'entre 2 i 5 habitacions. El poblat es completa amb l'església i la casa rectoral, l'edifici administratiu, l'escola (ubicada originalment per l'avantprojecte a la plaça major, i després desplaçada al carrer Major, a llevant de l'ordenació), un habitatge pel mestre i un cafè-bar amb residència. Quant a les seccions de carrer emprades, s'utilitzen dos tipus: principals (11 m) i per a vianants (4 m).

⁴⁸ *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS). "Pueblo de Puigmoreno. Zona de Valmuel, Alcañiz (Teruel). Anteproyecto", de JOSÉ BOROBIO.*

Segons s'esmenta a la memòria de l'avantprojecte, en el Pla de coordinació d'obres de la zona reguívola es contemplava la construcció d'un únic poblat, circumstància que va portar JOSÉ BOROBIO a la redacció d'un avantprojecte previ. Tanmateix, arran de la valoració del susdit avantprojecte, la Direcció General resol el 18 de novembre de 1952 la construcció de dos poblats (Valmuel i Puigmoreno) en comptes d'un, per tal de garantir major proximitat dels colons a les seves parcel·les. Per tant, la mitosi que experimenta el primer avantprojecte comporta que tant Valmuel (1953) com Puigmoreno (1953) es concebin a partir d'una mateixa aproximació conceptual. Una mostra d'aquesta circumstància és la proposició de les mateixes cinc tipologies d'habitatge emprades al poblat veí, o bé la prossecució del festeig de l'arquitecte amb la línia corba.

Ara bé, malgrat la formulació coetània d'ambdós projectes, el poblat de Puigmoreno destaca pel fet que **inaugura una nova generació de formes urbanes** en la producció de l'arquitecte ja que, fins la data, aquest havia assajat amb algunes variacions el tema de la superposició de trames cartesianes com a mètode de generació de projecte. Amb Puigmoreno abandonarà aquesta metodologia per a deixar pas a un nova estratègia formal en la proposició dels seus traçats: la **contraposició de geometries ortogonals amb ordenacions de matriu corba**.

Així doncs, la forma corba, que havia estat emprada tímidament en poblats anteriors com a transició entre malles ortogonals, adquireix a Puigmoreno (1953) el seu màxim esplendor, atès que és precisament en aquest projecte en el que es transforma en *leit motiv* de la nova ordenació. Aquesta circumstància és particularment visible en les perspectives del carrer Major, on l'espai urbà sembla revolucionar a l'entorn de la directriu cilíndrica que s'erigeix verticalment en forma de campanar de l'església. A Puigmoreno es produeix una reverberació geomètrica similar a la que l'arquitecte saragossà plantejà a la plaça major de Puilato (1953), on el campanar de la capella semblava ser el centre de la generatriu corba que dibuixava el centre administratiu.

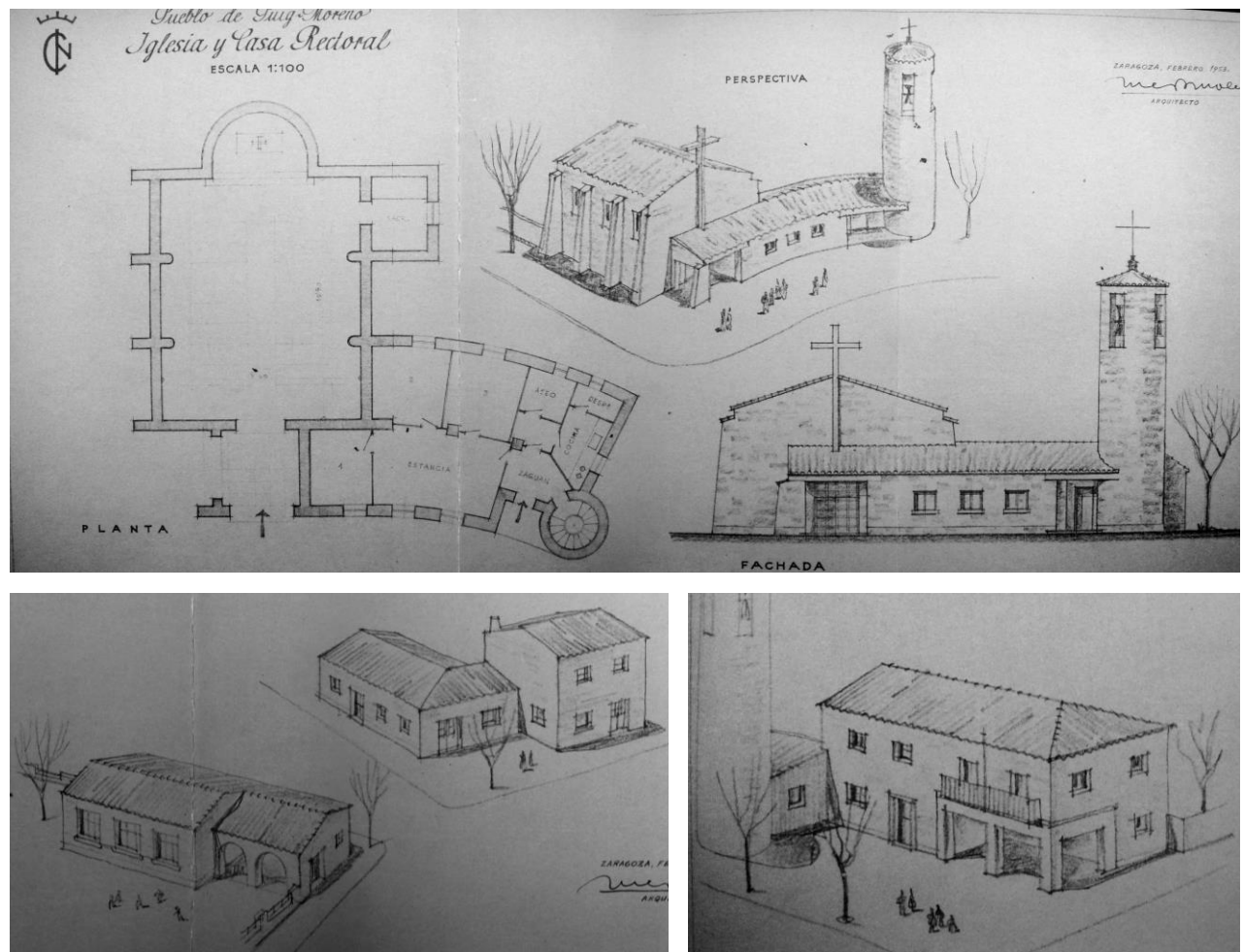
La contraposició de geometries corbes amb malles cartesianes interessarà singularment a l'arquitecte, en tant que nou capítol en la contínua investigació sobre la generació de diversitat a través de la col·lisió formal. L'adopció decidida d'una geo-

Pàgina anterior, a dalt, a l'esquerra i a la dreta, imatges històriques del poblat de Puigmoreno (1953). Es pot observar el joc d'alternances entre el buit i el ple en el carrer corbat, com una imatge arquetípica del nou llenguatge compositiu colonitzador.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008

Pàgina anterior, a baix, a l'esquerra i a la dreta, imatges actuals del poblat. Hom pot apreciar la rellevància del campanar cilíndric com a fita.

Font: Elaboració pròpia (2012).

metria corbada l'obligarà a replantejar la disposició de l'edificació al llarg d'aquesta nova forma. Com s'ha dit anteriorment, en el cas del poblat de Valmuel (1953), les perspectives cònques o convexes —inherents a la matriu formal curvilínia— descobriran mirades interiors del poblat que s'allunyan de les imatges urbanes assajades en projectes anteriors, habitualment composades per mirades estàtiques frontals dels carrers en cul-de-sac o bé percepcions esbiaixades dels vials rectilinis. L'especificitat de la percepció en la curvatura exigirà un altre codi associatiu entre tipologies construïdes i, per això, JOSÉ BOROBIO optarà per la **repetició seriada i rítmica de volums**. Dit d'una altra manera, l'arquitecte plantejarà una repetició quasi processional d'una única tipologia, del tipus C que, agrupada en parelles, discorrerà al llarg del carrer Major i la ronda Miraflores. El buit i el ple s'alternaran rítmicament, dibuixant un teló de fons atípic en la producció borobiana, per la seva solemnitat i ritme.

En cap altre àmbit dels seus anteriors poblats, l'arquitecte saragossà havia estat tan disciplinat o iteratiu pel que fa a la formulació dels seus alçats urbans. **Enrere queda la promiscuïtat tipològica** exhibida en la majoria dels seus alçats de carrer, barreja contínua i aparentment casual de volums i formes diverses. Al respecte, hom podria considerar que hi ha una concessió a les directrius del règim, i que la disposició regular, ordenada i previsible dels volums al llarg de la façana principal del poblat no és res més que una renúncia a la cerca constant i sostinguda per a l'assoliment d'atributs d'urbanitat per mitjà de la variació i la complexitat. Tanmateix, en la proposta rítmica que fa l'arquitecte es pot deduir la **voluntat d'enaltir la nova geometria**, de reconèixer-ne la seva singularitat i importància. Es tracta, doncs, d'un reconeixement simbòlic i jeràrquic de l'ordenació corba, en tant que element diferencial en el conjunt urbà. JOSÉ BOROBIO planteja arbitrarietat en els carrers convencionals rectilinis i ordre en els carres atípics corbats. Un contrast d'ambients, una superposició de conceptes que, com sempre, obté la seva treva en la plaça major, amalgama de formes al servei d'un espai cívica que, per primer cop, té la forma corba com a element generador en tots els seus límits.

Pàgina anterior, perspectives dels edificis més singulars del poblat, segons l'avantprojecte de febrer de 1953. A dalt, l'església del poblat, a baix a l'esquerra, les escoles i el cafè-bar, i a baix a la dreta, la residència del mestre i l'edifici administratiu.

S'escau destacar com tots els volums presenten reculades, inflexions o canvis d'alçades que permeten una lectura més diversa del paisatge urbà i, alhora, unes transicions més gràcils en les cantonades.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Anteproyecto del Pueblo de Puigmoreno (Febrer 1953), de JOSÉ BOROBIO OJEDA i JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ (aparellador).

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de San Jorge.

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia històrica del poblat de San Jorge, extreta de l'arxiu familiar Borobio.

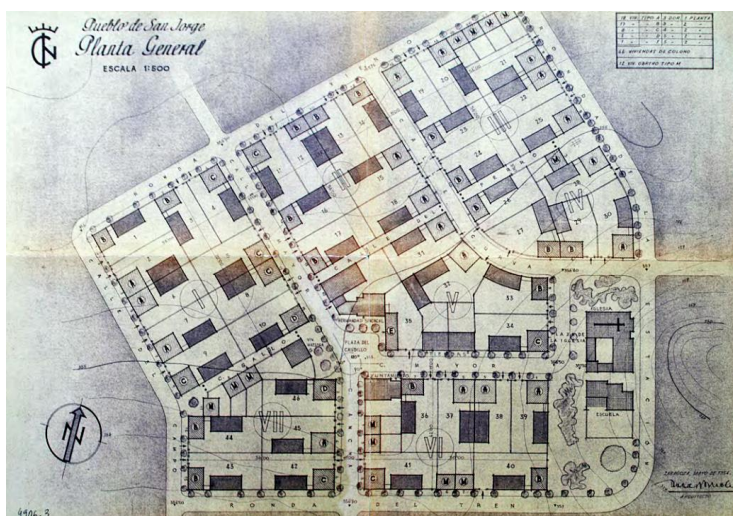
Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón". TVRIASO XXI (2013), pp. 269-298.

San Jorge (1954). Fissura i avinguda: dues lògiques lineals.

JOSÉ BOROBIO redacta l'avantprojecte⁴⁹ del poblat de San Jorge el mes de maig de 1954, i no és fins el gener de 1955⁵⁰ que s'estableix l'ordenació del poblat definitiu. Així mateix, les obres finalitzen el 26 de maig de 1959, segons l'acta de recepció definitiva del poblat per part de l'administració franquista. En el projecte definitiu es preveu la implantació de **46 habitatges per colons i 12 per obrers**, segons sis tipologies: A (18), B (17), C (8), D (2), E (1) i M (12), amb un programa funcional residencial que oscil·la entre les tres i les cinc habitacions. El poblat es complementa amb les corresponents dependències agrícoles, l'església, l'escola unitària, la residència pel mestre, l'edifici administratiu, la germandat sindical, i dos habitatges per a artesans situats al carrer Major.

⁴⁹ Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón". TVRIASO XXI (2013), p. 276.

⁵⁰ Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón". TVRIASO XXI (2013), p. 282.

Hom podria presumir que San Jorge pertany al grup de poblats que JOSÉ BOROBIO va projectar a la primera etapa al servei de l'INC, doncs parteix de la canònica superposició de trames ortogonals, l'orientació de les quals s'adopta a partir de les infraestructures d'àmbit territorial que flanquegen el poblat (al nord la carretera de Saragossa i al sud la carretera a l'estació de ferrocarril d'Almudévar). Tanmateix, per sobre de la resta de poblats, a San Jorge la fractura entre ambdues trames és més severa, més crua, ja que pràcticament no hi trobem espais lliures intersticials que suavitzin la trobada entre els dos ordres predominants. Solament, dos simples passatges (els carrers del Gos i del Gall) semblen interposar-se en el gir entre trames.

No obstant això, un altre element sorgeix enmig de l'aparent severitat de l'ordenació: una plaça al baricentre del poblat que, inserida entre ambdues trames, propicia un recorregut axial que s'enfila subtilment cap a l'església, veritable punt focal de l'ordenació doncs es situa a la cota més elevada del conjunt edificat. Aquest edifici, recolzat sobre un pedestal que n'accentua la seva alçada, finalitza un eix cívic —el carrer Major— que, com un tascó en un arbre, parteix en dues meitats el poblat. L'ascens finalitza en el campanar, on un petit caminet ens permet flanquejar l'església i l'escola per a accedir al turó en el qual s'arrecera la façana de llevant del poblat. Un relat d'esdeveniments successius és singularment rellevant en el projecte, doncs contribueix a la construcció d'una **promenade urbana** que concatena els espais singulars de l'ordenació en un discurs lineal elaborat. En els poblats anteriors (amb la única excepció d'Ontinar del Salz) l'arquitecte saragossà tendeix a concentrar els espais públics de referència en un únic espai simbòlic i central. Des de les places més rígides com la de Sucs o Valmuel, passant per les més obertes de Poble Nou del Delta o Puilato, fins a l'experimentació organicismista de Puigmoreno, els centres dels poblats de JOSÉ BOROBIO es componen d'espais essencialment unitaris. És a dir, en veritables aglutinadors d'esdeveniments urbans que, mitjançant la implantació d'edificis representatius que s'arremolinen a les seves vores, i de carrers que hi desemboquen, són capaços de constituir-se en pols d'atracció de la vida del colon.

Ara bé, en el poblat de San Jorge, i malgrat la seva reduïda planta i modest programa funcional, l'arquitecte saragossà proposa un recorregut urbà lineal que, des de la ma-

Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, planta de l'avantprojecte del poblat de San Jorge (maig de 1954). Malgrat l'esquema nuclear del projecte és pràcticament idèntic al del poblat finalment executat, no es poden obviar algunes diferències en la planta general i, més concretament, en la resolució de la façana nord del poblat, finalment menys homogènia i rígida.

Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón". TVRIASO XXI (2013), pp. 269-298.

Pàgina anterior, a dalt i a baix a la dreta, fotografies històriques del poblat, extretes de l'arxiu de la família Borobio.

Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El pueblo de San Jorge (Huesca): un núcleo de colonización del Alto Aragón". TVRIASO XXI (2013), pp. 269-298.

Fotografies recents del poblat de San Jorge. A dalt, vista des de la plaça major, en la qual s'observen, en primer pla, l'ajuntament a la dreta i a l'esquerra la germandat sindical. A sota, dues resolucions formals per a les inflexions del carrer, ja sigui mitjançant una traça corbada o un gir rectilini.

Font: Elaboració pròpia (2012).

teixa arribada, presenta diverses estacions que el visitant descobreix a mesura que avança (plaça, carrer, església, turó). O sigui, el centre de **l'ordenació no es percep des d'una mirada unitària i estàtica**, sinó que requereix de la curiositat de l'usuari per a mostrar-se en la seva vertadera magnitud. En aquest sentit, la primera gran decisió de l'arquitecte és la segregació física de l'església envers la resta d'edificis administratius i socials del poblat (ajuntament i germandat sindical). Un gest que li permet generar dos focus d'atenció, circumstància que explota convenientment mitjançant dues perspectives intel·ligentment controlades.

La primera, corresponent a l'ajuntament, o més concretament a la seva cantonada, la qual emergeix atesa la posició esbiaixada de l'edifici en relació a la directriu del carrer. Aquesta cantonada mostra orgullosa els elements més simbòlics de l'edifici, com són el balcó i el porxo d'accés, eliminant qualsevol classe de dubte al visitant sobre la seva representativitat. La segona perspectiva és la que, un cop rebassat l'ajuntament, es revela vers l'església. Aprofitant el lleuger ascens topogràfic que es produeix cap a aquest edifici —accentuat per un basament que subratlla la seva significació—, l'arquitecte planteja una breu processó que finalitza en el campanar. Després, a la dreta, les escoles i la seva plaça i, a l'esquerra, la nau principal de l'església, acaben de finalitzar un recorregut urbà desenvolupat en tres estadis.

Finalment, s'escau destacar que, conjuntament amb el poblat, l'arquitecte projecta, el maig de 1954, l'ermita de Nostra Senyora de la Violada, ubicada a mig quilòmetre al sud oest. Aquest edifici prossegueix la investigació formal inaugurada un any abans a la plaça major de Puilato (1953), en especial pel que fa l'experimentació de formes circulars⁵¹: la nau de la capella es formalitza mitjançant un volum cilíndric, que es macla amb un paral·lelepípede, el qual actua com a nàrtex del conjunt. El contrast de geometries i ordres formals diversos és un aspecte que JOSÉ BOROBIO no només aborda en els seus projectes urbanístics, sinó que també trasllada a l'arquitectura.

⁵¹ Al respecte, i malgrat la rectitud que presideix l'ordenació del poblat, es pertinent recordar que la presència de la línia corba no és desestimada a San Jorge, doncs aquesta es proposa en la inflexió d'un dels seus carrers. Un gest anecdòtic que ens recorda la preferència de JOSÉ BOROBIO per combinar diversos ordres en els seus projectes.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat d'Artasona del Llano (1954).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia recent del poblat d'Artasona del Llano (1954).

Font: Elaboració pròpia, 2012.

Artasona del Llano (1954). Divergència a la trama i ordre a la plaça.

El reduït programa funcional previst a Artasona del Llano no permet grans innovacions, i JOSÉ BOROBIO n'és conscient quan dissenya el poblat, el mes de maig de 1954⁵². El projecte definitiu, realitzat en simultaneïtat amb els de San Jorge i Valsalada, contempla la consolidació de **41 habitatges agrícoles i 10 per obrers**, segons 5 tipologies, també emprades en els susdits poblats: A (19), B (14), C (5), E (3) i M (10). En qualsevol cas, en l'ordenació del projecte l'arquitecte reprèn la llargament assajada superposició de trames, si bé en aquest cas introdueix una variant significativa: per primer cop en la seva basta producció, la plaça major ignora una de les orientacions generadores de l'ordenació, ja que es formalitza segons un patró netament ortogonal. Això vol dir que, de les dues direccions sobre les que s'orienten les trames en superposició, la plaça només n'adopta una com a referència, i en conseqüència, l'espai lliure i el conjunt edificat que el delimita, s'aparten del discurs urbanístic que preval en el conjunt del poblat. Una inusual contradicció en un projecte que materialitza la mínima unitat de poblat possible.

⁵² Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El medio rural al servicio del régimen de Franco: los pueblos de colonización de la zona de Almodóvar (Huesca)". *Las artes y la arquitectura del poder, recull de ponències presentades al XIX Congrés Espanyol d'Història de l'Art (CEHA). Universitat Jaume I, 2012.*

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Valsalada (1954).

Font: Elaboració pròpia.

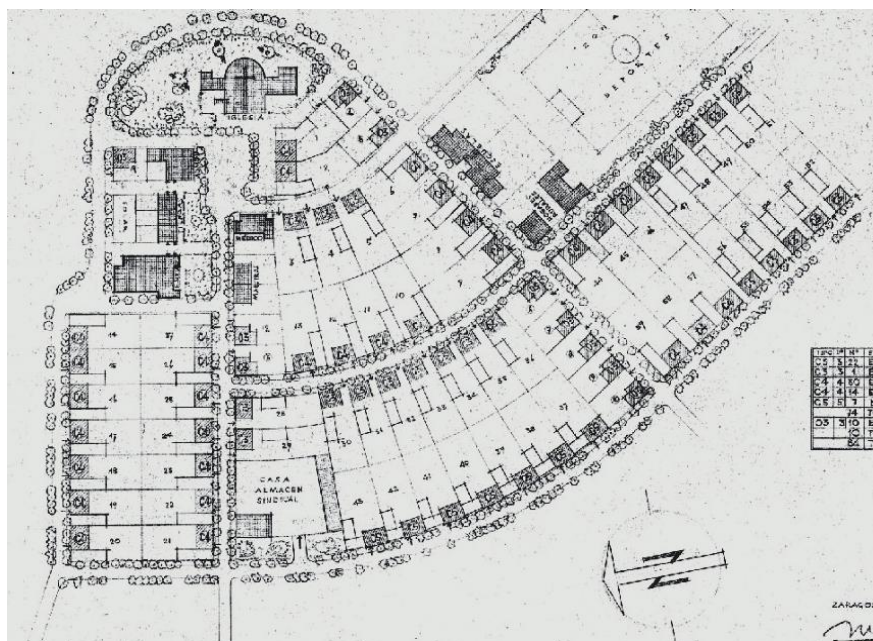
Fotografia recent del poblat de Valsalada (1954).

Font: Elaboració pròpia, 2017.

Valsalada (1954). Heterodòxia organicista.

Valsalada inaugura una nova línia d'investigació, doncs s'hi experimenta amb formes que s'allunyen del repertori habitual. Projectat el maig de 1954⁵³, el poblat preveu **53 habitatges agrícoles i 9 per obrers**, segons 6 tipologies: A (24), B (18), C (9), E (2), M (5) i N (4). Per primer cop en la seva obra, l'arquitecte saragossà planteja una ordenació que no sorgeix com el resultat de la superposició de malles o el contrast de geometries. Ans al contrari, en aquest poblat flirteja amb un nou concepte generador de la forma urbana: l'organicisme, el qual dona lloc a un objecte coherent i unitari en la seva concepció que, tanmateix, s'allunya de la rigidesa. El paisatge urbà és canviant: les perspectives són sovint negades o corregides, a mesura que el colon avança pels seus carrers. Així mateix, un altre aspecte que ens demostra la vocació rupturista de l'arquitecte és la dissecció de l'arquetípica plaça major en dos àmbits cartesianes, clarament separats, en un joc de negacions de l'ortodòxia colonitzadora.

⁵³ Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE. "El medio rural al servicio del régimen de Franco: los pueblos de colonización de la zona de Almedívar (Huesca)". "Las artes y la arquitectura del poder". Recull de ponències presentades al XIX Congrés Espanyol d'Història de l'Art (CEHA). Universitat Jaume I, 2012.

1955-1960 LA RECERCA DE L'UNIVERS FORMAL COLONITZADOR: LA TRANSICIÓ CAP A L'ORGANICISME

Malgrat no assolir la intensitat quantitativa del període anterior, l'etapa compresa entre els anys 1955-1960 és també prolífica en quant a la producció de poblats, ja que es projecten i construeixen fins a 15 nous nuclis⁵⁴, dels quals fins a 5 pertanyen a JOSÉ BOROBIO: Orillena (1956), El Pla de la Font (1956), Valfonda de Santa Ana (1957), Curbe⁵⁵ (1958) i Alera (1960).

Aquest tercer període de la Delegació Regional de l'Ebre es caracteritza, en paraules de JOSÉ LUIS OYÓN, pel trencament amb les característiques ordenacions racionals i rígides que havien prevalgut durant les etapes precedents, en favor de composicions més lliures i orgàniques. Es tracta d'un **període d'eminent recerca formal**, en què les formes corbes i orgàniques es converteixen en l'eix del discurs urbanístic en detriment de la línia recta. L'objecte que persegueixen els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre és l'assoliment d'una major varietat de perspectives així com alimentar en l'espectador una certa sensació de l'inesperat.

Un altre aspecte és singularment rellevant en aquesta recerca formal: tal i com recull JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE⁵⁶, en aquest període de mitjans de la dècada del 1950 re-

⁵⁴ En aquest període es redacten els projectes dels següents poblats: Cantalobos, Cartuja de Monegros, Sodeto, Orillena, San Lorenzo de Flumen, Curbe, San Juan de Flumen, Valfonda de Santa Ana, Pla de la Font, Gabarderal, San Isidro del Pinar, Campo Real, El Boyeral, Alera i Vencillón. Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

⁵⁵ Tal i com es manifestarà més endavant, el poblament de Curbe és inicialment projectat l'any 1956 per SANTIAGO LAGUNAS MAYANDIA, si bé l'ordenació definitiva serà projectada finalment l'any 1958 per José Borobio. En aquest sentit, i atesa la gran distància existent entre el projecte inicial i el finalment executat, en la present investigació es considera aquest projecte íntegrament "borobià".

⁵⁶ Article de JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE: "Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros - Flumen (Huesca)". Norba, Revista de Arte, volumen XXXIV (2014), pp. 221-247.

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra, plànol d'ordenació del poblament de Cartuja de Monegros (José Beltrán Navarro, projecte d'agost de 1956), amb 25 habitatges al nucli i 155 aïllats. A dalt a la dreta, projecte definitiu (José Borobio Ojeda, 1958). Es pot apreciar com l'estructura organitzativa del viari en l'àrea central es manté intacta, així com la disposició de l'edificació en la plaça major. Per tant, essencialment, la proposta de José Borobio es cenyeix a l'ampliació del poblament cap a llevant.

Fonts: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE: "Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros-Flumen (Huesca)". Norba, Revista de Arte, volum XXXIV (2014), pàgines 221-247.

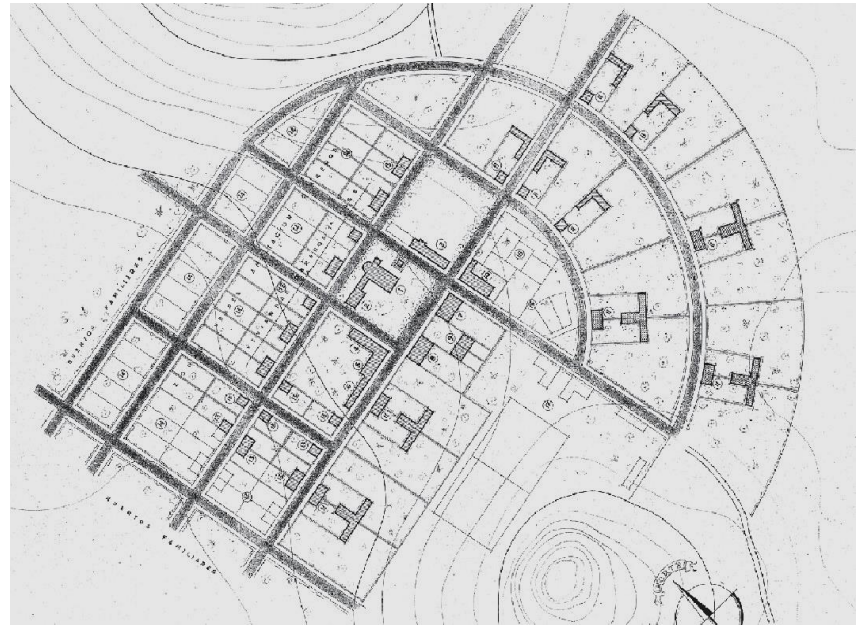
Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, plànol d'ordenació de l'edificació del poblament de Sodeto (Santiago Lagunas Mayandia, projecte d'agost de 1956), amb només 15 habitatges dels 74 totals en ubicats al nucli. A baix a la dreta, projecte definitiu (José Borobio Ojeda, 1958), que manté l'estructura en forma de ventall, si bé en proposa la seva extensió lineal cap al sud. De la mateixa manera que a Valmuel, el projecte planteja la corba com la transició entre malles cartesianes.

Fonts: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008

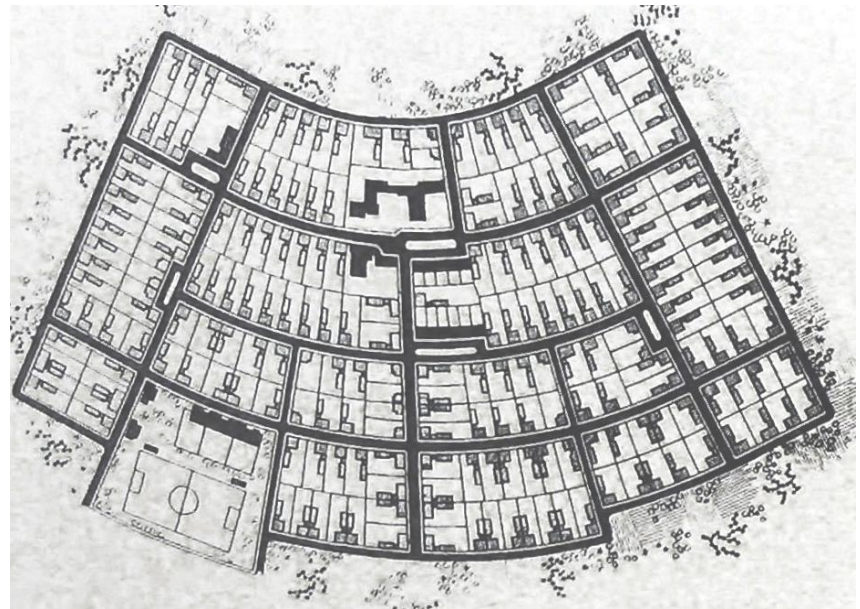
Plànol d'ordenació de l'edificació de l'avantprojecte del poblat de Curbe (Javier Calvo Lorea, 1956), que posteriorment, José Borobio transformarà en un traçat orgànic. Mitjançant la superposició de dues estructures diferenciades, aquest és un clar exemple de la transició de la malla ortogonal cap a la matriu corba. Tanmateix, la superposició és maldestra i poc refinada, encara allunyada de les superposicions més sofisticades i l'organicisme més agosarat de José Borobio.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Plànol d'ordenació de l'edificació de San Juan de Flumen (Antonio Barbany Bailo, 1956). Mostra de la superació de la trama ortogonal i del festeig dut a terme per alguns dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre amb les matrius corbes. No obstant això, és palesa l'estructura tradicional axial i simètrica que presideixen l'ordenació, en un exercici de tall eminentment clàssic.

Font: COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE CATALUNYA, DEMARCACIÓ DE L'EBRE.

sorgeix el **debat sobre el model urbanístic colonitzador**, una disjuntiva que, aparentment, semblava ja superada des dels primers compassos de la Delegació Regional de l'Ebre. Més concretament, en aquest període es plantegen projectes que qüestionen el model compacte utilitzat fins al moment, a favor de models mixtes, els quals combinarien nuclis urbans constituïts pels edificis públics i els habitatges per a obrers agrícoles, amb habitatges disseminats ubicats a peu de finca.

A tall d'exemple, podem citar els següents projectes, tot ells redactats l'agost de 1956, que presenten models mixtes: Monte Sodeto (Sodeto), de SANTIAGO LAGUNAS MAYANDIA, Corbaz (Curbe), de JAVIER CALVO LOREA, Monte Tubo (San Lorenzo del Flumen), de ALFONSO BUÑUEL PORTOLÉS, San Juan del Flumen, d'ANTONIO BARBANY BAILO, Cantalobos i Cartuja de Monegros, ambdós de JOSÉ BELTRÁN NAVARRO i Orillena, de JOSÉ BOROBIO. Així mateix, i com veurem més endavant, el mes de juny de 1957, el propi JOSÉ BOROBIO redacta el projecte de Valfonda de Santa Ana, en base a un model urbà mixt, configurat per 35 habitatges integrats en el nucli urbà, i 63 disseminats, emplaçats a les parcel·les agrícoles assignades.

Més enllà de les repercussions socials, les conseqüències productives i les corresponents connotacions ideològiques, el tempteig sobre nous models urbanístics constitueix un nou camp d'experimentació formal pels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre. La preferència per ordenacions més aviat difoses, constituïdes parcialment per habitatges disseminats al llarg de les finques adjudicades comporta un **canvi d'escala en la intervenció**, doncs transforma el projecte urbà en un instrument d'ordenació territorial. Un canvi d'escala que requereix de noves formes i, per tant, de noves aproximacions.

Alhora, a diferència dels dos períodes anteriors (1944-1954), on predomina una certa dicotomia entre els poblats compactes i el seu context territorial immediat — recordem que sovint es tracta d'artefactes emplaçats amb relativa indiferència o, fins i tot, desconexió en vers les ordenacions colonitzadores traçades pels enginyers

agrícoles⁵⁷—, els poblats difosos asseguruen una evident sincronia entre la planificació territorial i l'assentament urbà, doncs els seus habitatges dispersos s'integren necessàriament en la nova parcel·lació colonitzadora.

Per tant, aquesta temptativa de canvi de paradigma urbanístic protagonitzada pels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, podria ser interpretada com un intent per transgredir les limitacions d'un model instaurat, llargament assajat. Es tractaria de cercar noves formes urbanes on la imbricació amb l'ordenació territorial fos inequívoca, donant lloc a un projecte colonitzador més coherent i unitari. Des d'aquesta perspectiva, no seria casual que, malgrat la institucionalització del model urbanístic compacte al llarg de la dècada precedent, fos precisament en aquest període crepuscular, més madur i lliure, en el que es pretengués la seva derogació.

No obstant això, cal recordar que els projectes esmentats no s'acaben executant en els termes inicialment previstos. L'Ordre de la Direcció General de Colonització, de data 11 d'abril de 1958, esvaeix els dubtes sobre el model urbanístic a emprar, i obliga a la modificació dels projectes (inclús d'aquells poblats ja iniciats materialment) per a garantir plantes d'ordenació segons models urbanístics compactes. Aquesta circumstància comportarà que els arquitectes JOSÉ BOROBIO (Curbe, Sodeto, Cantalobos, Cartuja de Monegros) i ANTONIO BARBANY BAILO (San Lorenzo del Flumen, San Juan del Flumen) assumeixin el deure de proposar noves ordenacions que, en alguns casos⁵⁸, recullen parcialment les propostes originals.

⁵⁷ A tall d'exemple, podem referir-nos al projecte de Puilato, de desembre de 1953, de JOSÉ BOROBIO, que pren la seva ordenació de l'avantprojecte realitzat pel mateix arquitecte a Artasona del Llano l'octubre de 1952, i aprovada pel Servei d'Arquitectura el mateix mes. Font: *AHPZ. Memòria del projecte de Puilato (desembre de 1953)*.

⁵⁸ Malgrat les ordenacions finals dels poblats de Monte Sodeto (Sodeto), Cantalobos i Cartuja de Monegros són responsabilitat de José Borobio -qui les subscriu en els corresponents projectes de 1958-, aquestes parteixen de nombrosos condicionants que n'acaben predeterminant la seva ordenació.

En el cas de Monte Sodeto (Sodeto), en el moment de vigència de l'Ordre d'11 d'abril de 1958, ja té parcialment construït el seu nucli central (ajuntament, tendes i edifici social), així com 14 habitatges per a colons aïllats. Així mateix, en el poblat de Cantalobos l'arquitecte es troba gran part de l'estructura dels edificis ja executada quan li recau el deure de plantejar una nova ordenació que agrupi els habitatges aïllats. Quant a la Cartuja de Monegros, i

En qualsevol cas, i amb caràcter general, un denominador comú presideix la resolució definitiva dels projectes d'aquest període: la **derogació definitiva de les ordenacions basades en traces exclusivament lineals**. A criteri de l'autor de la present investigació, en la proposta organicista desclosa en aquest període trobem una motivació subjacent alineada amb tot el que s'ha anat exposant: la superació de les receptes urbanístiques ja assajades en etapes prèvies en favor d'un **llenguatge genuïnament colonitzador**, que aconsegueixi alliberar-se de la tirania de la reglamentació i del mostrari formal imposats per la doctrina colonitzadora.

Aquesta tesi explicaria allò que JOSÉ LUIS OYÓN defineix com la *reinterpretació del pintoresquisme dels traçats*. I és que no se'ns pot escapar el fet que les ordenacions proposades imprimeixen una nova mirada vers el fenomen poblador rural, un exercici de cert replanteig de la forma típicament rural com a diversa, canviant, casual i, fins a cert punt, capritxosa. Així doncs, en la gènesi urbanística dels poblats es produeix un gir copernicà quant a les prioritats a satisfer, doncs el procés de disseny ja no es fonamenta exclusivament en la racionalitat, l'ordre o l'òptima utilització del sòl, sinó també en l'experiència del resident, la diversitat formal de l'escenari i, fins a cert punt, el seu gaudi estètic. Sota aquest nou prisma es formulen els poblats del Sabinar (JOSÉ BELTRAN NAVARRO), o els ja esmentats de Valfonda de Santa Ana (1957), Curbe (1958) i Alera (1960) de JOSÉ BOROBIO.

En aquest context, és revelador atendre a la memòria del primer projecte sensiblement organicista de la Delegació Regional de l'Ebre, El Sabinar, en la qual se cita el següent text:

malgrat les obres no havien estat iniciades en el moment d'emissió de l'Ordre d'11 d'abril de 1958, la proposta de JOSÉ BOROBIO respecta l'estructura original de José Beltrán Navarro, així com la disposició de la plaça major.

Per tant, en els tres casos, l'ordenació finalista pren com a referència les plantes projectades originalment, i malgrat no replicar-les en la seva literalitat, en mantenen sensiblement les traces originals. Per això, no podem considerar els esmentats projectes com a genuïnament "borobians".

“La planta del pueblo es de forma irregular, habiéndose ensayado un trazado a base de calles curvas con lo que se consigue una mayor variedad de perspectivas quitando la rigidez que proporciona la línea recta”.

Aquesta breu justificació permet il·lustrar com la voluntat de generar perspectives variades i escenaris canviants motiva la proposta urbanística d'aquest poblat. En aquest sentit, podem constatar que, mentre en l'etapa del primer urbanisme rural de la Delegació Regional de l'Ebre (1944-49) l'objectiu de generar espais rics i diversos es construeix en base a la utilització de nombroses tipologies arquitectòniques, en aquest últim període, la diversitat urbana i la riquesa espacial s'assoleixen a partir de la utilització d'un repertori formal propi completament nou, el qual transcendeix de la simple proposta arquitectònica per a incrustar-se en la gènesi mateixa dels projectes, és a dir, en la seva ordenació física.

Així doncs, podem concloure que les traces dels carrers, les geometries curvilínies dels espais i els consegüents paisatges urbans canviants, construeixen l'essència del discurs urbà d'aquest període. En conseqüència, l'arquitectura en tant que matriu conceptual i física sobre la qual es recolza la diversitat i la densitat del projecte urbà de les primeres etapes, perd definitivament el seu protagonisme en favor de la traça⁵⁹. Podem constatar, doncs, un **progressiu procés de translació conceptual** en què els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre deixen de disposar el valor del projecte urbanístic en l'exuberància formal i arquitectònica de les tipologies d'habitatge, per a centrar-lo en les seves ordenacions, i més concretament, en la **percepció mutable del seu espai públic**.

Tanmateix, i per a ser rigorosos, hem de palesar que aquest procés de substitució s'inicia en l'anterior etapa d'urbanisme racional (1950-54), on l'èmfasi dels projectes

⁵⁹ En el cas dels poblats de JOSÉ BOROBIO, la renúncia de l'arquitectura -o més ben dit, de la varietat tipològica- en la construcció del projecte urbà, té el seu màxim exponent en els projectes d'Orillena (1956) i el Pla de la Font (1956), on el nombre de tipologies edificades és només de quatre i tres respectivament, essent totes elles d'una sola planta d'alçada.

Aquesta exagerada simplificació comporta la construcció de paisatges urbans uniformes, especialment a Orillena (1956). En el cas del Pla de la Font, la sinuositat de les traces dels carrers i la geometria canviant de l'espai central, interrompen la indiferent iteració de tipologies que es produeix al sud del projecte.

ja es trasllada progressivament de la tipologia unifamiliar al teixit urbà, és a dir, a la illa. Amb tot, però, en aquest últim període es consolida la cerca d'un univers formal propi, el qual conté les essències d'urbanitat dels assentaments rurals –atenció per la petita escala, gust per la sorpresa i el canvi, absència de perspectives prolongades, etc.– però alhora empra un llenguatge modern, original i autònom que, en cap cas, pretén ser mimètic, ans al contrari, disruptiu i innovador.

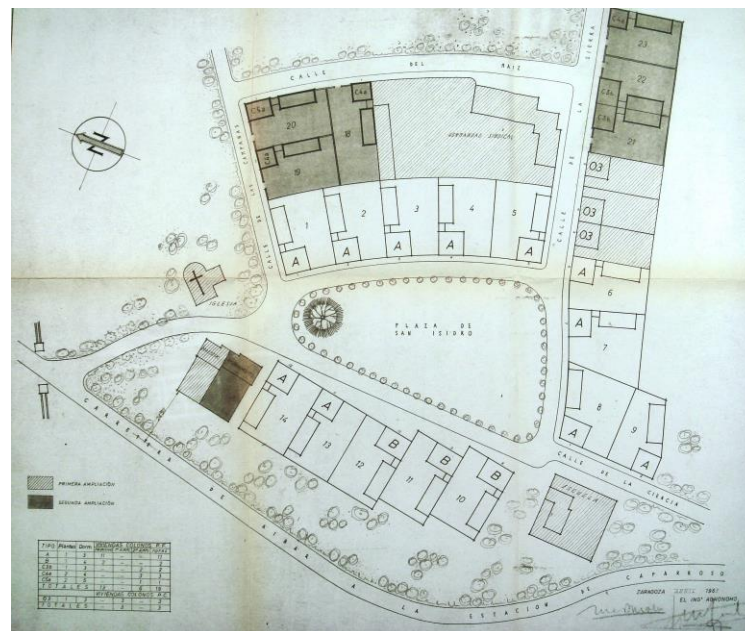
Un altre punt que reforça la idea del trencament, com a element motriu regenerador de la doctrina urbanística colonitzadora, que realitzen els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre, i més singularment JOSÉ BOROBIO, és **la revisió conceptual de la plaça major**. I és que, tal i com apunta JOSÉ LUIS OYÓN, en aquest període es produeix un alliberament dels criteris compositius de la plaça, que ja no resten sotmesos a la solemnitat propagandística del règim. Prova d'aquest fet és el desplaçament d'alguns campanars vers els eixos d'aproximació a alguns poblats com, per exemple, Valsalada (1954) o Orillena (1956). Així mateix, les places es formulen com espais urbans més oberts, menys rígids i ordenats, en els que la delimitació de l'espai públic és més difosa. Es tracta d'àmbits amb major llibertat formal, tant pel que fa la seva configuració, com quant a l'arquitectura que els envolta.

D'altra banda, pel que fa específicament els projectes de JOSÉ BOROBIO en aquest període, podem constatar una creixent preocupació per a ordenar els seus poblats d'acord amb la topografia preexistent. Aquest tret és molt rellevant, per exemple, al Pla de la Font, on la inusual ubicació excèntrica de la plaça major es planteja com a conseqüència de la seva posició topogràfica més elevada. D'aquesta manera l'arquitecte prepara la processó ascendent cap el punt culminant de l'ordenació, prescindint de l'arquetípica disposició radio concèntrica que la doctrina colonitzadora sol imposar.

Aquesta sensibilitat per la topografia es repeteix al projecte de Valfonda de Santa Ana (1957), on la forma orgànica aparentment capritxosa del límit nord del poblat respon a l'existència d'un precipici que domina el territori adjacent. En el mateix ordre de coses, podem constatar que, tal i com JOSÉ BOROBIO esmenta en sengles memòries justificatives de projecte, als poblats d'Alera (1960) i Faió (1965) s'estableix

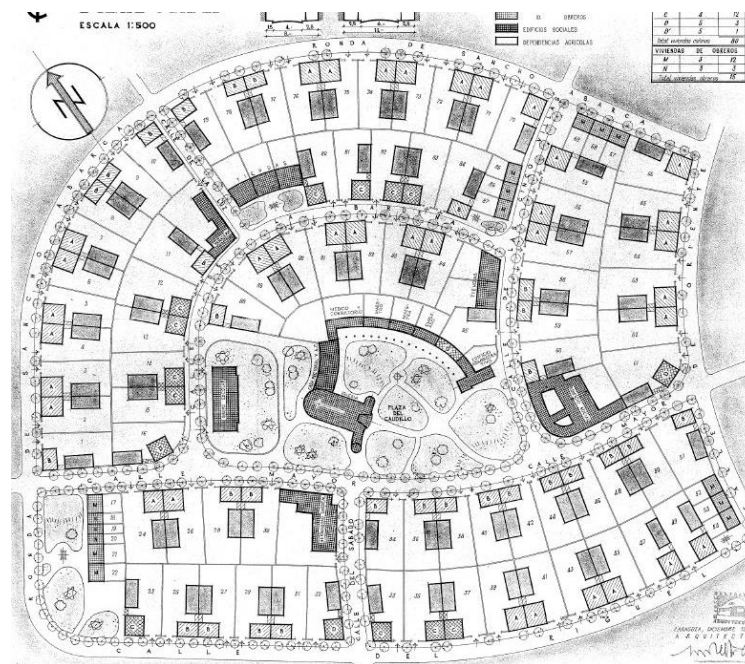
Plànol d'ordenació de l'edificació del poblat de San Isidro del Pinar (Antonio Barbany Bailo, 1959), que inclou la seva ampliació segons dues fases (José Borobio, abril de 1963). Malgrat ser un poblat molt reduït, s'emptra un patró agregatiu que deambula entre la repetició lineal i la disposició corbada. Una solució a mig camí entre l'ordenació lineal i la forma orgànica.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Proyecto de terminación de obras de primera ampliación, Pueblo de San Isidoro del Pinar (Abril 1963), de JOSÉ BOROBIO i JUAN MANUEL JUSTE TRULLEN (enginyer agrònom).

Plànol d'ordenació de l'edificació del Sabinar (José Beltrán Navarro, 1953). Malgrat la utilització d'una estructura centrífuga reiteradament emprada per la Delegació Regional de l'Ebre, aquest poblat inaugura, conjuntament amb Valsalada, la predilecció per les formes orgàniques. Tal és la renúncia a la línia recta, que no només els edificis singulars obeeixen a la matriu corba del poblat, sinó també el disseny dels espais enjardinats.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

una ordenació que resta condicionada de forma determinant per la topografia del suport físic preexistent. D'aquesta manera, s'observa com l'existència d'un altiplà irregular serveix de suport per acomodar el poblat d'Alera (1960), mentre que les seues faltes de dos turons a l'entorn d'una petita vall són l'element generador del projecte de Faió (1965).

En conseqüència, es pot concloure que, sense abandonar el tema de la superposició com a element prioritari en la generació del projecte urbà, aquest se subjecta a un nou llenguatge formal basat en l'organicisme, el qual permet a l'arquitecte saragossà evolucionar cap a propostes més lliures, però alhora, més adaptades al suport físic preexistent.

Pàgina anterior, planta d'ordenació del poblat d'Orillena (1956).

Font: Elaboració pròpia.

Imatge de les escoles d'Orillena (1956) des de la plaça major, en la què es pot apreciar com la reculada entre volums es produeix en l'eix del carrer, un eix accentuar per la simetria dels habitatges que flanquegen el cap del carrer.

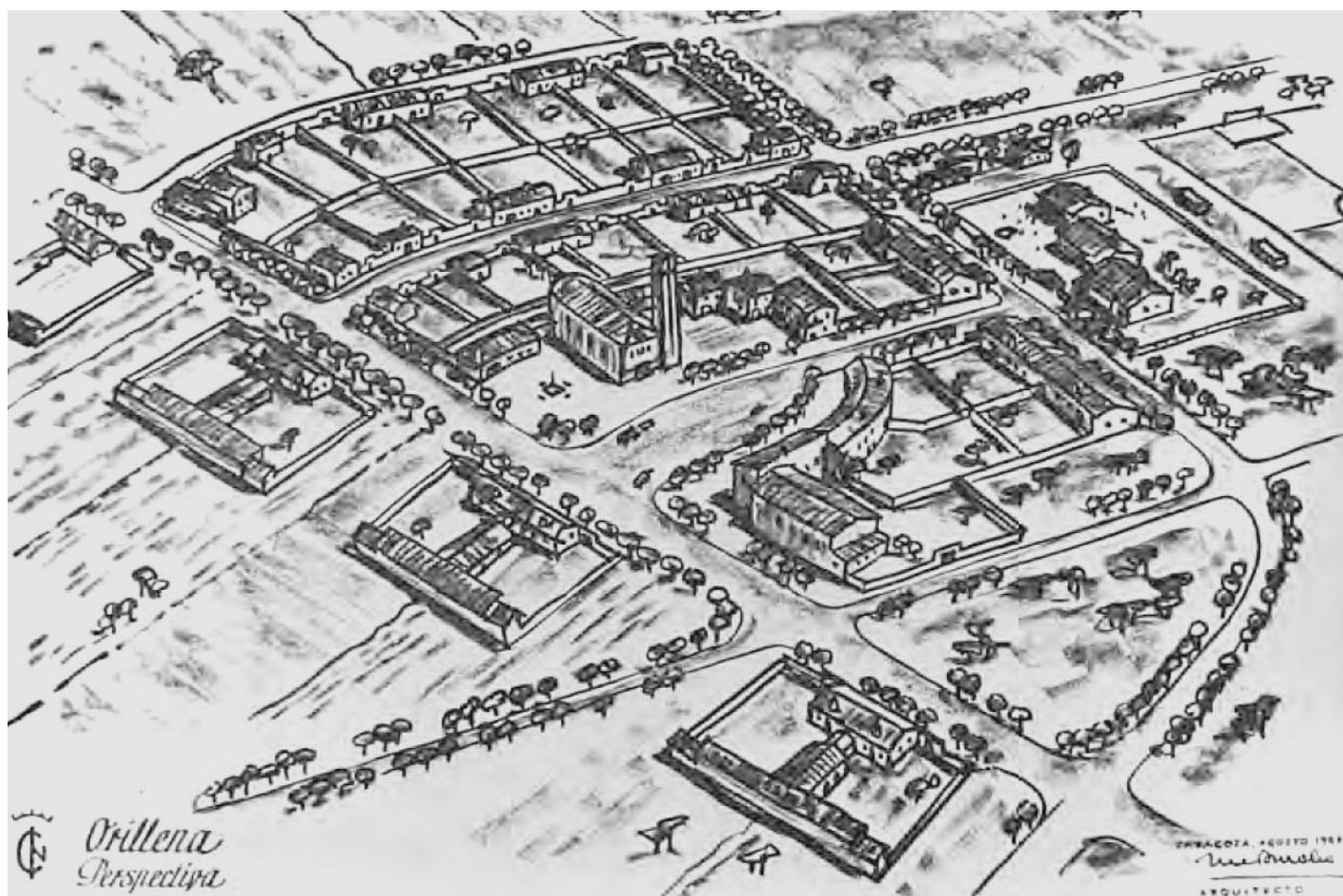
Font: Elaboració pròpia, 2012.

Orillena (1956). La reducció simplificadora del model.

L'agost de 1956, JOSÉ BOROBIO dissenya el projecte⁶⁰ d'Orillena, compostat per **90 habitatges agrícoles i 20 habitatges d'obriers**, emprant només quatre tipologies: A (58), B (24), C (8), i D (20). Inicialment, el projecte es formula com la combinació de parcel·les agregades a l'entorn del centre urbà i parcel·les aïllades que s'aparionen, disperses per la resta de territori adjacent. Tanmateix, l'Ordre de la Direcció General de Colonització d'11 d'abril de 1958, relativa a la necessitat de suprimir les parcel·les aïllades en tots els poblats de la Delegació Regional de l'Ebre, obliga, amb el projecte ja en construcció, al replanteig de l'ordenació.

En qualsevol cas, i malgrat el seu accidentat procés de disseny, amb aquest poblat JOSÉ BOROBIO enceta la tercera i última etapa de la seva producció al servei de l'INC.

⁶⁰ Font: JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE: "Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros - Flumen (Huesca)". *Norba, Revista de Arte*, volum XXXIV (2014), pp. 221-247.

Un període de projectes més madurs, més grans i ambiciosos, en els quals l'arquitecte aprofitarà la seva jerarquia i experiència dins de la Delegació Regional de l'Ebre, així com una certa relaxació del règim franquista, per a superar tots els límits establerts. Una etapa, per tant, plena d'innovació i experimentació formals.

Tanmateix, i malgrat la seva contemporaneïtat, a priori no semblaria pertinent emmarcar el projecte d'Orillena (1956) en aquest període: l'estructura racionalista i ortogonal del poblat, la severitat de les traces lineals (sense accidents o anècdotes), l'absència de formes orgàniques o curvilínies i l'ús de només quatre tipologies —totes elles de planta baixa—, poden dur-nos a concebre aquest projecte com un retrocés en el procés d'investigació formal iniciat per l'arquitecte saragossà en diversos poblats abans comentats. A Orillena (1956), hom podria considerar que un cert aire de retractació envaeix l'esperit innovador i inconformista de l'arquitecte.

No obstant això, a Orillena (1956) es pot afirmar que JOSÉ BOROBIO explora les limitacions del model urbà assajat en anteriors etapes o, en d'altres paraules, la seva capacitat per a assolir el màxim estadi de depuració. Un **procés de simplificació formal i depuració tipològica** que, finalment, desemboca en un artefacte urbà despullat de qualsevol rastre d'artifici o teatralitat.

Com succeeix en la majoria dels seus projectes, el poblat parteix d'una ordenació sorgida de la superposició de dues trames cartesianes, les quals es deformen convenientment per a generar en el seu interstici un eix cívic o petita rambla. De nou, la intersecció entre les dues lògiques formals, el punt de màxima tensió de projecte, esdevé el centre de l'ordenació. De nou, una rambla, però una rambla diferent en molts aspectes a les d'Ontinar del Salz (JOSÉ BOROBIO, 1944) o del Bayo (JOSÉ BELTRÁN NAVARRO, 1954). En primer lloc, no es tracta d'un simple eixamplament viari sobre un patró agregatiu parcel·lari homogeni, sinó de la transició entre dues unitats formals de projecte que interaccionen en aquest espai. Segonament, i més rellevant encara, aquest àmbit central del projecte no estableix complicitats amb els elements més representatius del conjunt, doncs la seva traça no culmina en els edificis singulars de l'ordenació, ni tampoc persegueix crear un joc de tensions arran de la contraposició perspectiva de dos pols focals.

Pàgina anterior, perspectiva feta a mà del poblat d'Orillena, en la seva formulació del projecte d'agost de 1956. Es pot observar el centre administratiu i religiós, envoltat en primera instància pels habitatges per a obrers i, aparionats en segona instància, els habitatges per a colons, ja més dispersos.

JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE: "Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros - Flumen (Huesca)". *Norba, Revista de Arte*, volum XXXIV (2014), pp. 221-247.

Fotografies recents del poblat d'Orillena. A dalt, imatge del passeig de Goya, espina dorsal de l'ordenació que, malgrat presentar-se com un espai urbà simbòlic, es desvincula dels principals àmbits representatius del projecte. A sota, imatge de la plaça major, amb l'església a l'esquerra i l'ajuntament a la dreta.

Font: Elaboració pròpia, 2012.

Ans al contrari, aquest és **un espai anònim, uniforme, allunyat de la retòrica simbòlica** que es planteja als projectes esmentats. Sorprèn la decisió de l'arquitecte, doncs la rambla —un eix intrínsecament simbòlic per les seves connotacions urbanístiques i culturals— es banalitza, atès que no condueix al visitant cap a un colofó simbòlic on s'ubiquin l'església o l'ajuntament. Enrere queda la solució emprada a Ontinar del Salz (1944), on l'espai en rambla es presenta com una allargada catifa que precedeix la façana principal de l'església.

La uniformitat i continuïtat d'aquest àmbit central només s'interromp quan, puntualment, podem percebre l'alçat lateral de l'església, que sembla desxifrar-nos l'adjacència de la plaça major. Aquesta és la segona decisió notòria de l'arquitecte saragossà en el poblat després de la negació de la rambla: **la disposició excèntrica de la plaça major**, que ignora les principals directrius de l'ordenació. En aquest sentit, és pertinent ressaltar com aquest espai no es col·loca deliberadament en la trobada entre els carrers més importants de l'ordenació, és a dir, a l'encreuament de la rambla central i el vial d'accés al poblat des de ponent⁶¹.

Ara bé, quan es visita la pretesa plaça major, es descobreix com aquesta tampoc respon a les expectatives creades. Allunyada de l'imaginari colonitzador, la plaça no es formalitza com un espai nítidament delimitat en el seu perímetre, geomètric en la seva forma i simbòlic en la seva vocació. De fet, per a ser rigorosos, ni tan sols hauríem de parlar de plaça en els termes tradicionals. Aquest espai urbà és, en realitat, fragmentari i segregat; els seus edificis semblen ignorar-se, doncs no estableixen cap tipus de diàleg entre si ni amb l'espai públic. És especialment rellevant la disposició indiferent de l'edifici social⁶², el qual s'allunya dels seus límits

⁶¹ Ens referim a l'arquetípic esquema, tan reiterat en la primer període colonitzador (1944-1949), consistent en concentrar les edificacions singulars del poblat, així com la seva plaça major, en l'espai d'encontre dels carrers principals, tal i com succeeix a Sucs, El Temple, Poble Nou del Delta, Artasona del Llano. En el cas d'Orillena, la plaça major s'ubica en un carrer secundari, sense continuïtat més enllà dels límits del poblat, i sense referències que en jerarquitzin la seva ubicació.

⁶² L'edifici social és posterior a la construcció del poblat, doncs JOSÉ BOROBIO redacta el projecte el desembre de 1969. L'edifici, de forma en L, es compon d'un programa doble: sala d'actes i cafè bar. En la memòria del projecte

Fotografies recents del poblat d'Orillena (1956). A l'esquerra, plaça major amb l'ajuntament i el campanar. A la dreta, habitatge pel metge, situada al passeig de Goya.

Font: Elaboració pròpia, 2012.

només es justifica la disposició aïllada de l'edifici, per la voluntat d'alliberar espai de parcel·la per a fer festes a l'aire lliure. Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

parcel·lars i, per tant, de la construcció de l'espai públic. Malgrat en anteriors projectes l'arquitecte saragossà ja havia assajat diversos models de plaça amb disposicions més lliures pel que fa l'edificació, el cert és que en cap altre projecte mostra tanta indiferència cap a la jerarquia viària de l'ordenació, ni en la definició del seu espai públic.

Lluny també queden les propostes organicistes dels seus coetanis a Sodeto (SANTIAGO LAGUNAS, 1956), Rada (EUGENIO ARRAIZA, 1954) o San Juan de Flumen (ANTONIO BARBANY, 1956), en què la plaça major se situa com el final perspectiu dels principals eixos viaris. En aquests casos descobrim que, malgrat la modernitat i atreviment dels arquitectes de la Delegació pel que fa l'ús de formes orgàniques, el cert és que, quant a la situació del centre cívic, aquests adopten una posició més arquetípica, més canònica, doncs com mana la doctrina colonitzadora, l'aproximació al centre neuràlgic de l'ordenació es trobarà llargament preparada.

En definitiva, més enllà dels seus atributs urbans, el valor d'Orillena (1956) rau en la seva capacitat per a desafiar la cotilla colonitzadora: planteja un centre excèntric, construeix una rambla on la quotidianitat substitueix al simbolisme i redueix dràsticament les tipologies, per a crear un projecte aliè a l'ortodòxia.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat del Pla de la Font.

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia de l'arribada al poblat del Pla de la Font des del sud.

Font: "Conmemoración del XXV Aniversario de la fundación del Instituto Nacional de Colonización. Actuación en la provincia de Lérida". Lleida 1964. INC. ARXIU CENTRAL DE L'ÀREA D'AGRICULTURA I ALIMENTACIÓ, MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

Pla de la Font (1956). El parc i la màquina: una dicotomia formal.

El Pla de la Font —projecte⁶³ que té un programa funcional de **30 habitatges per a colons, segons 5 tipologies, i 12 habitatges per a obrers agrícoles**— constitueix un projecte atípic en la Delegació Regional de l'Ebre, i més singularment en l'obra de JOSÉ BOROBIO, ja que en la seva materialització s'hi planteja un model urbanístic que, per primer cop, no és íntegrament compacte, sinó semiagrupat. Així doncs, i tal i com s'ha anat esmentant anteriorment, el període comprès entre els anys 1955-1960 es destaca, entre altres aspectes, pel debat sobre la utilització de models urbans extensius o bé la consolidació dels ja coneguts models compactes. En aquesta disjuntiva, sorgeixen nombrosos avantprojectes on s'opta per un model que podríem denominar com a mixt, compost per un centre administratiu compacte i un programa residencial relativament dispers al llarg de l'àrea colonitzada. Alguns exemples del propi arquitecte saragossà poden ser els projectes inicials d'Orillena (1956) i Valfonda de Santa Ana (1957), ambdós pràcticament simultanis al Pla de la Font (1956).

⁶³ Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Imatge aèria del poblat del Pla de la Font.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Per tant, l'elecció d'un model parcialment dispers —o semiagrupat— serà un dels atributs distintius del Pla de la Font (1956) amb relació a l'obra de la Delegació Regional de l'Ebre. Tanmateix, i malgrat aquesta notable diferència, en el Pla de la Font (1956), JOSÉ BOROBIO **reitera el tema de les contraposicions formals**, doncs l'ordenació del projecte neix del contrast entre dues formes clarament distintes: una successió lineal de parcel·les aïllades al sud, i una illa en forma d'arc apuntat al nord, enmig de la qual sorgeix una gran plaça o un petit parc. Dues composicions radicalment oposades pel que fa la seva concepció: mentre una és netament cartesiana, l'altra es disposa segons traces curvilínies; mentre la primera és pragmàtica (una simple i indiferent repetició lineal típicament suburbana), la segona és jeràrquica, atès que amb les seves alineacions construeix un espai lliure que esdevé el centre de l'ordenació; mentre la primera es configura mitjançant una indiferent successió de parcel·les aïllades en filera, la segona es disposa segons parcel·les agregades que contribueixen a la configuració de l'espai col·lectiu.

En conseqüència, podem afirmar que al Pla de la Font té lloc la pugna entre dues **aproximacions conceptuals antagòniques**; la construcció de la consciència col·lectiva en contraposició al pragmatisme de la productivitat. Entre el parc i la màquina, el contrast és la matèria primera que construeix l'essència d'aquest poblat. Abundant en aquest aspecte, s'escau assenyalar com el teixit urbà també contribueix a plasmar la divisió entre dos àmbits clarament diferenciats. Per una banda, al sud de l'ordenació, les parcel·les formen petites masoveries aïllades que desfilen processionalment al llarg dels vials als que donen front, mentre mantenen una prudent separació entre si. Es tracta d'unitats agràries autònomes, amb vocació de veritables màquines al servei de la producció de blat i cereals. Aquestes s'arregleren, però alhora defugen qualsevol tipus d'associació o consciència col·lectiva. No hi ha cap concessió a l'espai públic, tret d'un modest pòrtic simbòlic que emmarca l'accés principal als habitatges.

Contràriament a l'anterior, al nord de l'ordenació, les parcel·les s'agrupen formant fronts urbans continus, els quals s'arremolinen a l'entorn d'un petit parc. Es tracta d'un assentament més dens i compacte que l'anterior, en què l'església i les escoles

Imatge de l'església, comerços, escoles i ajuntament del Pla de la Font.

Font: "Conmemoración del XXV Aniversario de la fundación del Instituto Nacional de Colonización. Actuación en la provincia de Lérida". Lleida 1964. INC. ARXIU CENTRAL DE L'ÀREA D'AGRICULTURA I ALIMENTACIÓ, MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

també participen d'aquesta celebració de la vida en comunitat. Així doncs, tal com s'ha destacat abans, l'arquitecte planteja una sonora contraposició: per una banda la màquina i, per l'altra, la comunitat. les dues cares de la vida rural.

Tal i com s'ha esmentat al principi d'aquest relat sobre el Pla de la Font (1956), una altra característica destacable del poblat és l'adopció d'un tipus d'estructura urbana fins el moment impròpia en la producció de JOSÉ BOROBIO. Més concretament, la proposta de poblat s'allunya deliberadament de la tradició colonitzadora de plantejar projectes rurals concentrats i compactes, habitualment encintats per un vial de ronda. En aquest aspecte, el poblat del Pla de la Font (1956) incorpora en el seu discurs una tipologia pràcticament inèdita a la Delegació Regional de l'Ebre, com és la parcel·la aïllada a quatre vents. Aquesta espècie de masoveria dóna lloc a paisatges urbans discontinus, en què el buit i el ple s'alternen, i on la continuïtat física entre poblat i territori s'accentua sensiblement ateses les nombroses escletxes que l'arquitecte proposa entre unitats residencials, les quals contribueixen a fomentar una percepció de desmaterialització del teixit urbà.

De fet, la continuïtat entre suport físic i poblat es fa evident, no només per l'absència d'un vial de ronda —tradicional límit físic i simbòlic entre assentament i territori—, ans especialment pel replanteig conceptual que fa l'arquitecte de l'espai cívic del projecte. L'arquetípica plaça major, tradicional compendi de les essències rurals, queda substituïda al Pla de la Font (1956) per un parc que presenta mides desproporcionades envers les sol·licitacions funcionals d'un poblat tan reduït. La seva exagerada dimensió denota una voluntat que no respon a criteris funcionals, sinó a un objectiu més ambiciós. De la mateixa manera que FERNÁNDEZ DEL AMO havia plantejat dos anys abans a Vegaviana (1954), aquest espai buit es formula com un àmbit que presenta una ficció al colon: la civilització del territori agrícola i l'apropiació del suport físic preexistent, en un intent de consolidar una imatge rural harmònica amb el seu entorn, que alhora s'allunyi de l'imaginari cultural tradicional.

En definitiva, i després d'un cert replantejament de la plaça major a Orillena (1956), al Pla de la Font (1956) l'arquitecte inaugura un **nou model d'espai de representació** per a una nova societat.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Valfonda de Santa Ana (1957).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia de l'estat original del poblat de Valfonda de Santa Ana (1957). Imatge de la plaça major amb l'ajuntament en segon pla a la dreta.

Font: "Conmemoración del XXV Aniversario de la fundación del Instituto Nacional de Colonización. Actuación en la provincia de Huesca". Huesca, 1964. INC. ARXIU CENTRAL DE L'ÀREA D'AGRICULTURA I ALIMENTACIÓ, MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

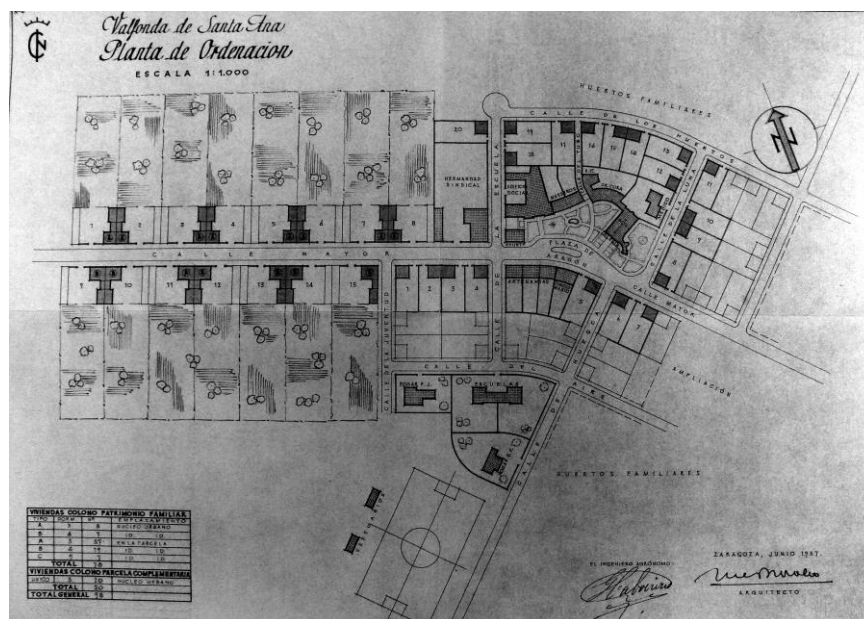
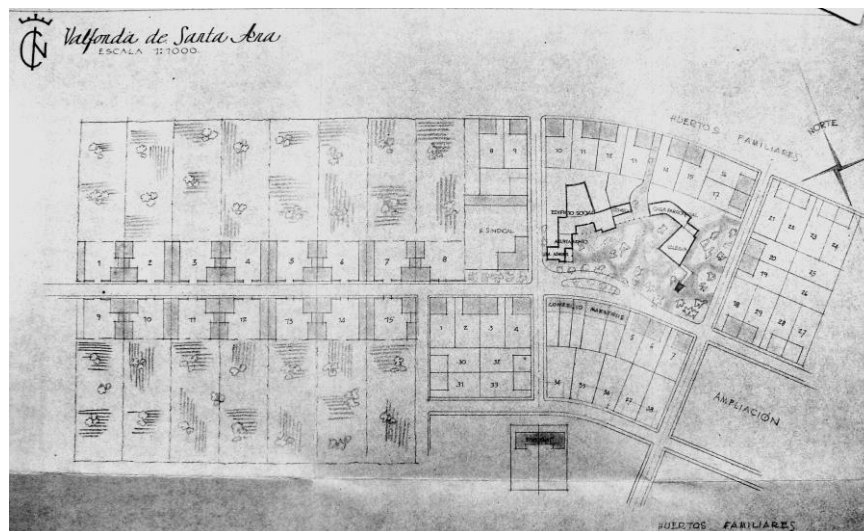
Valfonda de Santa Ana (1957). La ròtula que integra.

Arran de l'Ordre de la Direcció General de Colonització d'11 d'abril de 1958, JOSÉ BOROPIO redacta el projecte de Valfonda de Santa Ana. Una proposta que incrementa la compacitat i complexitat dels avantprojectes anteriorment tramitats ⁶⁴, ja que contempla el trasllat dels habitatges que, inicialment, es preveïen disseminats

⁶⁴ El març de 1957, l'arquitecte ANTONIO BARBANY BAILO signa l'avantprojecte del poblat de Valfonda de Santa Ana, el qual preveu la seva ubicació al Sector II de la Zona reguivola del 2n tram del Canal dels Monegros, adjacent a la carretera de Tardienta a Grañen. El 3 de maig de 1957, i després de la seva submissió als Serveis Tècnics de l'INC, la Direcció General aprova l'avantprojecte. Amb posterioritat, el mes de juny de 1957, JOSÉ BOROPIO i l'enginyer agrònom GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS redacten el projecte del poblat, el qual s'ajusta sensiblement al disseny de l'avantprojecte, amb un programa funcional compost per 78 habitatges agrícoles i 20 habitatges per a obrers, segons quatre tipologies. En ambdós documents es proposa la consolidació d'un nucli urbà de només 35 habitatges (15 per a colons i 20 per obrers agrícoles), mentre que els 63 habitatges restants es preveuen disseminats en les parcel·les agrícoles assignades als colons. No obstant això, i malgrat el gruix de les unitats residencials es dispersen pel territori colonitzat, aquest primer projecte contempla una extensa dotació del nucli urbà amb l'església, l'edifici d'administració (correu, jutjat, calabós, despatxos, sala de sessions i habitatge per a funcionari), dues escoles

Plànols extrets del projecte del poblat de Valfonda de Santa Ana, de juny de 1957, signat per José Borobio. A dalt, s'observa l'avantprojecte d'Antonio Barbany Bailo, redactat uns mesos abans, mentre que, a baix, es pot veure la proposta de José Borobio, lleugerament modificada.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPs). "Pueblo de Valfonda de Santa Ana. Proyecto. Zona regable del 2º tramo del Canal de Monegros", de JOSÉ BOROBIO i GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS.

unitàries amb residència per a mestres, habitatge per al metge, tres locals per artesans, Germandat Sindical, edifici social (sala d'actes, bar i casa per al conserge) i llars rurals per a la Secció Femenina i el Front de Joventuts.

cap al centre del nucli urbà. Aquesta sensible modificació del programa, o millor dit, de la concepció del projecte, comporta la dràstica reformulació de l'ordenació, que només mantindrà intacta de l'anterior proposta, la plaça central i el conjunt edificat que constitueix el centre cívic. Amb tot, aquest projecte consolida un total de **82 habitatges per colons i 20 habitatges per a obrers**, segons 7 tipologies: A (14), B (10), B1 (27), C1 (18), C2 (9), C4b (4) i O (20).

De forma anàloga a Alera (1960) o El Pla de la Font (1956), el projecte definitiu de Valfonda de Santa Ana (1957) parteix de la contraposició de dues lògiques geomètriques diverses. Al nord, l'ordenació serpenteja orgànicament al llarg d'un precipici que domina el territori, configurant una estructura parcel·lària que culmina en la forma d'un ventall, al centre del qual es defineix una petita plaça el·líptica. Per contra, al sud, una fèrria estructura cartesiana, aliena a la fluïdesa formal de la resta de vials del poblat, acompanya el carrer d'accés principal al conjunt. Enmig d'aquest **contrast formal** apareix un parc que custodia el centre cívic del poblat, un dels més prolífics de l'arquitecte tant a nivell programàtic com arquitectònic.

El principi generacional és el mateix que determina l'ordenació del Pla de la Font (1956). Tanmateix, a Valfonda de Santa Ana (1957), JOSÉ BOROBIO **suavitza la transició** entre les dues lògiques formals imperants mitjançant la utilització d'un espai de silenci, és a dir, a través d'un parc urbà que, tanmateix, recupera el canvi de paradigma iniciat al poblat precedent. I és que l'arquetípica plaça major utilitzada pel règim és, de nou, substituïda per un espai d'absència en què apareix, com a teló de fons, una topografia edificada, diversa i rica, que, amplificada per la buidor del parc, s'erigeix com la referència escenogràfica de la vida comunitària dels colons.

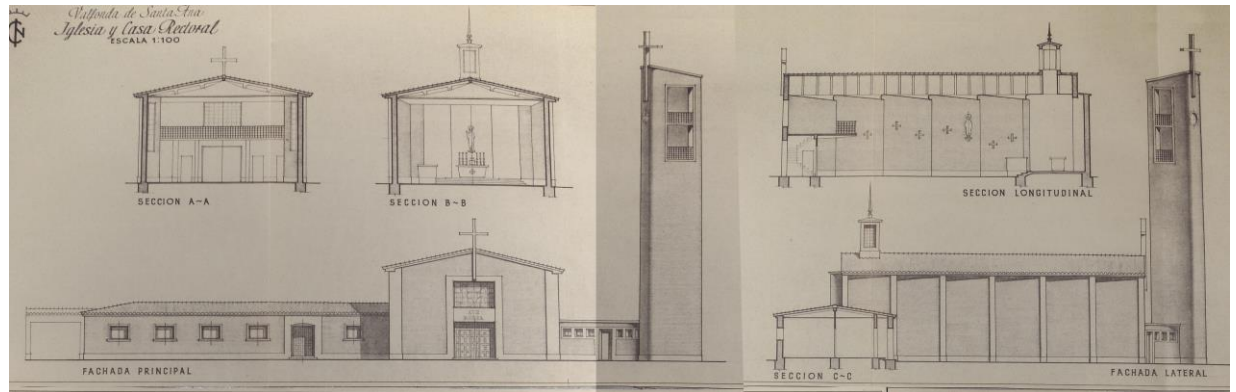
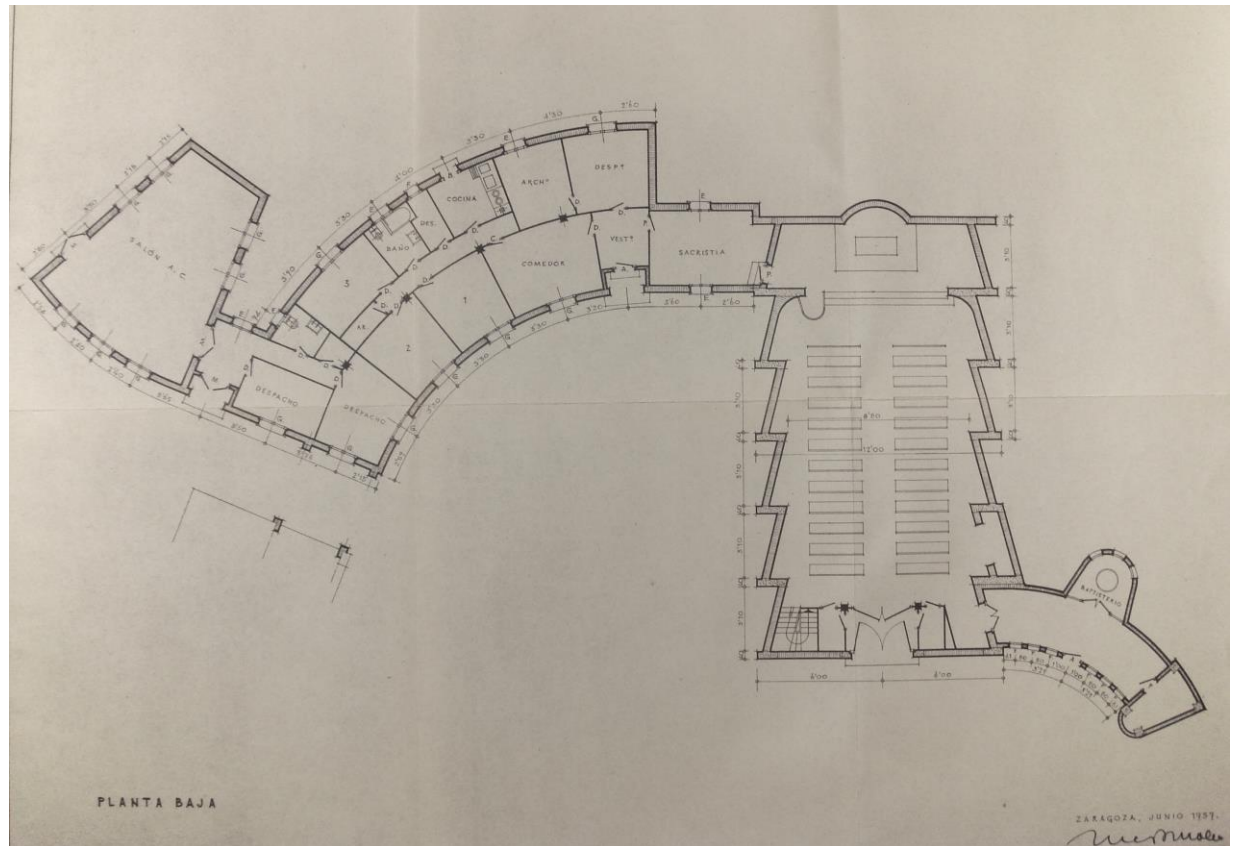
Si aprofundim en la gènesi del projecte —particularment condicionada per la compactació d'habitatges en el centre del poblat— descobrirem com els principals esforços de l'arquitecte saragossà se centren, si més no en un primer estadi, en la formalització del centre cívic del poblat inicialment proposat per ANTONIO BARBANY, i més concretament, en la seva materialització arquitectònica. Tant en l'avantprojecte de març de 1957, com en el posterior projecte de juny de 1957, com-

Pàgines següents, fotografies de l'estat original de Valfonda de Santa Ana (1957), del seu centre cívic i de la seva església.

Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

provem l'evident contrast que es dona lloc entre la simple agregació del teixit residencial de ponent i l'ordenació refinada i preciosista de l'espai central del projecte. Mentre la primera es concep des de l'ordre cartesià i la iteració lineal de dues tipologies residencials pràcticament idèntiques, la segona es construeix a partir de l'exuberància organicista i la generositat formal.

Com ja s'ha dit, la proposta de JOSÉ BOROBIO de juny 1957, manté els trets essencials de l'avantprojecte, si bé aquest incorpora aspectes canònics de la doctrina ideològica colonitzadora —arrossegats encara de forma inercial— tals com l'obsessió per a orientar les perspectives dels vials principals sobre el campanar, la ruptura de la continuïtat viària per a limitar les vistes interiors o bé la gelosa delimitació de l'espai que defineix la plaça major.

Ara bé, la veritable proposta borobiana es consolida amb la compactació del programa funcional del poblat, oportunitat que l'arquitecte aprofita per a madurar l'ordenació de l'avantprojecte d'ANTONIO BARBANY, i **explotar la rígida agregació residencial inicialment proposada**. La principal aportació té lloc, per tant, en la formalització de l'àrea residencial, la qual té el seu origen en un depurat treball amb la topografia preexistent. D'acord amb això, l'arquitecte estén els criteris organicistes que caracteritzen l'espai central del poblat cap a l'extrem nord de l'ordenació, amb l'objecte que aquest àmbit ressegueixi fidelment la petita timba que delimita l'emplaçament.

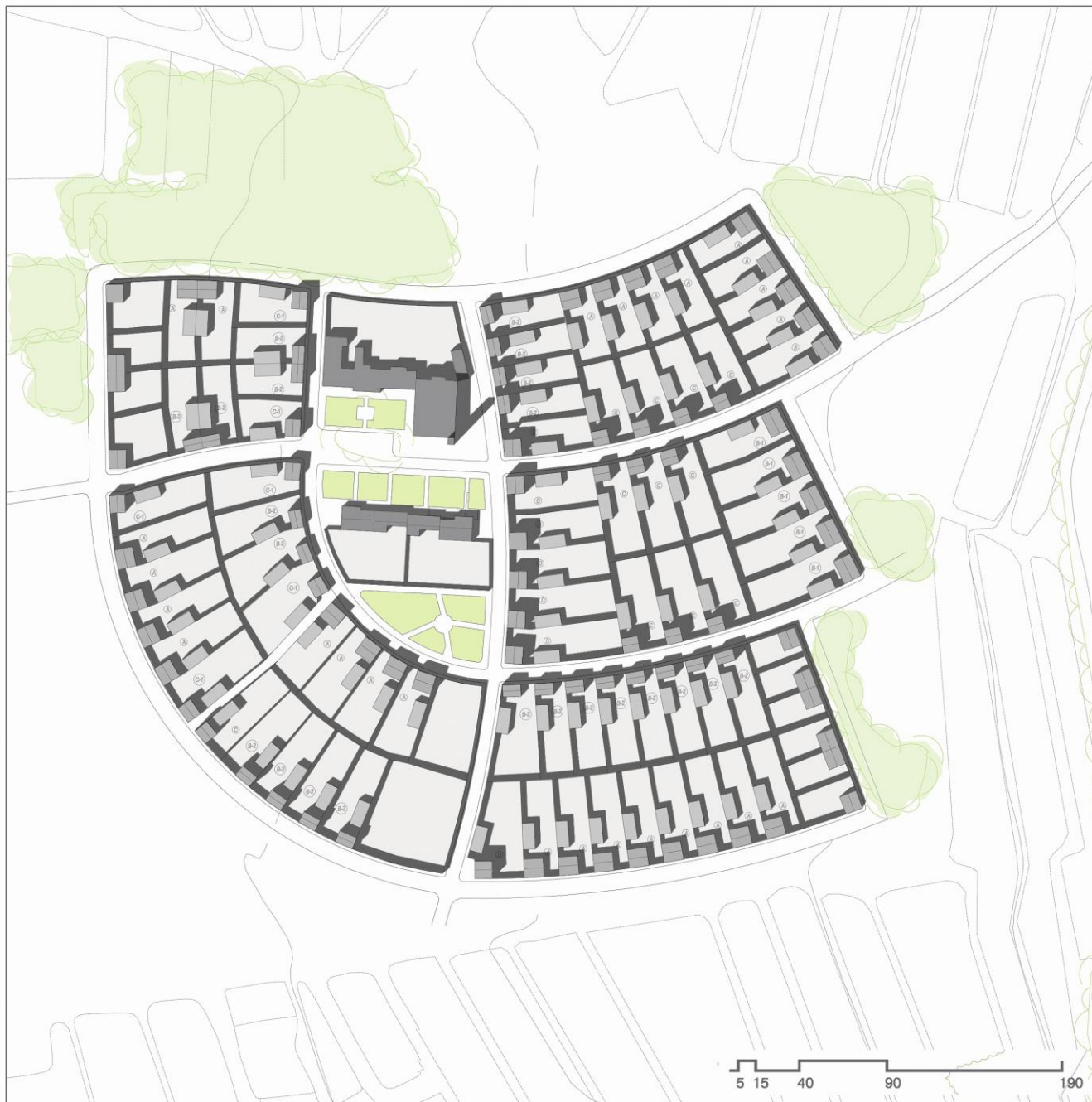
Pel contrari, en un exercici situat entre el pragmatisme i el manifest, l'arquitecte manté l'estructura lineal a la resta de límits de poblat, en els quals la topografia plana no exigeix la implantació d'un ordre organicista, innecessari i superflu. La modulació entre ambdues lògiques geomètriques antagòniques es produeix mitjançant un carrer central, una espina dorsal lleugerament ondulada, a mig camí entre les geometries dels dos vials de vora (corbats al nord de l'ordenació i lineals al sud). Per tant, en la seva proposta definitiva, JOSÉ BOROBIO harmonitza dues geometries tan dispars en un únic gest, superant així les col·lisions formals de poblats precedents com Orillena (1956) i El Pla de la Font (1956).

Pàgina anterior, plànol de la planta baixa de l'església, extret del projecte del poblat de Valfonda de Santa Ana, de juny de 1957, signat per José Borobio. És indiscutible la predilecció per la utilització d'un repertori formal orgànic que es traslladarà a l'ordenació del poblat.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

Pàgina anterior, a baix, plànols d'alçats i seccions de l'església i la casa rectoral, extrets del projecte del poblat de Valfonda de Santa Ana, de juny de 1957, signat per José Borobio.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat de Curbe (1958).

Font: Elaboració pròpia.

Fotografia actual del poblat de Curbe.

Font: Elaboració pròpia, 2017.

Curbe (1958). La vibració orgànica i la rectitud administrativa.

Originalment projectat per l'arquitecte JAVIER CALVO LOREA l'agost de 1956, sota la designació de Corbaz, aquest poblat fou concebut per allotjar a 78 famílies de colons i 22 famílies d'obers agrícoles segons una ordenació semiagrupada, en la qual fins a 65 unitats d'habitatge es disposarien aïllades entre si en les parcel·les assignades als colons. Un nucli urbà parcialment dispers que, com s'ha anat reiterant al llarg del present capítol, seria replantejat arran de l'Ordre de la Direcció General de Colonització d'11 d'abril de 1958. Aquest encàrrec recau llavors sobre JOSÉ BOROBIO, qui el mateix any redacta un nou projecte del poblat, aquest cop agrupat, que consolida un total de **78 habitatges per a colons i 10 habitatges per a obrers**, segons 7 tipologies: A (27), B-1 (5), B-2 (22), C (11), C-1 (6), D (7) i O (10).

La modificació del projecte inicial és ben palesa si comparem l'ordenació de l'arquitecte saragossà amb la del seu predecessor. De fet, tan allunyades són ambdues propostes entre si, que és pertinent considerar el projecte de JOSÉ BOROBIO com una obra genuïna i original, atès que en la seva resolució formal aquest obvia els treballs previs de JAVIER CALVO LOREA.

Un dels aspectes que sorprèn és que a Curbe (1958) no hi ha traçats rectilinis. **La línia recta és deliberadament proscria del discurs urbanístic que regeix el poblat**, amb l'excepció de dos àmbits molt restringits de l'ordenació, on aflora per motius ben diferents: per una banda, a llevant, en el perímetre del poblat, apareix en la finalització de les illes de matriu corba i, per l'altra, ordena els espais públics que es situen en el bell mig del poblat, a l'entorn dels edificis més singulars i simbòlics com l'ajuntament, l'església i l'escola. Dues vocacions quasi antagòniques, per tant, regeixen la utilització de la línia recta.

Així doncs, en primer lloc aquesta s'empra en la perifèria del poblat, en un àmbit poc exposat del mateix, atesa la topografia preexistent i la presència del bosquet de perímetre. Sembla talment que la línia recta es presenti aquí com la constatació d'una geometria inacabada, com un tall que secciona bruscament l'organisme viu del projecte encarnat per tres illes corbes que tendeixen a la repetició. Aquí, la línia recta, aliena al discurs imperant, amputa cadascuna de les illes, en una decisió que té més a veure amb la limitació del programa residencial, que amb una veritable vocació formal de projecte. En definitiva, la línia recta ens explica la frustració d'un projecte extensible, llastat per un programa finit.

Per altra banda, i lluny de la perifèria, el centre del projecte —per definició l'àmbit més simbòlic i representatiu del poblat— s'ordena segons un patró netament cartesià i ortogonal. A diferència de la resta del teixit, aquí la corba o qualsevol traça orgànica hi són desterrades, doncs no s'aprecia una sola referència a aquesta geometria en cap dels edificis que presideixen l'espai, ni en els carrers, places i enjardinaments confinats entre les escoles, l'església i l'edifici administratiu. Obviant el projecte precedent de Valfonda de Santa Ana (1957) i l'avantprojecte de maig de 1958 del propi poblat (sota la denominació de Curbez), on l'organicisme del centre administratiu sembla reverberar-se a la resta del teixit urbà, al Curbe definitiu aquesta complicitat es nega dràsticament. L'oficialisme i jerarquia dels poders administratiu i religiós s'instal·len en el classicisme de la línia recta, més estàtica i rigorosa, deixant que la vibració i el canvi presideixin la resta dels espais del poblat.

Pàgina anterior, a dalt, plànol d'ordenació del poblat de Curbez (Curbe), realitzat per José Borobio, el maig de 1958, segons el qual s'aprecia la distribució harmònica i orgànica del centre administratiu del projecte, que inclou també l'església. Aquesta proposta, que finalment no s'acaba formalitzant per probables ingerències de la doctrina colonitzadora, es revela més coherent i integrada amb la resta de l'ordenació sinuosa dels carrers. En aquest sentit, destaca la seva semblança amb el poblat precedent de Valfonda de Santa Ana (1957).

Font: DOCUMENTS I ARXIU D'ARAGÓ (DARA). GOVERN D'ARAGÓ.

Pàgina anterior, a sota, imatge actual del vial d'aproximació al centre, des del sud del poblat, amb el campanar com a fita visible.

Font: Elaboració pròpia, 2017.

Paradoxalment, l'aportació més genuïna i rellevant del projecte, consistent en la configuració d'un paisatge urbà canviant, de perspectives variades i de circulacions fluïdes, es materialitza en els espais anònims del poblat, és a dir, en els seus carrers i en el seu teixit, mentre que aquells àmbits que, a priori, constitueixen l'aparador simbòlic i representatiu del projecte —el centre administratiu i religiós— es formalitzen de manera clàssica i ortodoxa. En definitiva, lluny de l'habitual vocació simbòlica del centre, JOSÉ BOROBIO diposita **la càrrega conceptual de Curbe (1958) en l'ordenació dels seus habitatges i en la disposició de les seves traces**. La urbanitat, per tant, aflora en la quotidianitat i l'interstici, mentre s'allunya del simbolisme i del centre.

En qualsevol cas, i a diferència de la resta de projectes de l'arquitecte saragossà, és difícil parlar de superposició formal quan s'analitza aquest poblat. Possiblement, només el projecte precedent de Valsalada (1954) és comparable amb el poblat de Curbe (1958), doncs la seva configuració física parteix també d'una concepció essencialment orgànica. Tanmateix, podem afirmar que existeix una col·lisió conceptual entre el centre administratiu i religiós i la resta del projecte, una contraposició entre formalismes que, aquí, es representen antagònics.

En aquest sentit, no es pot obviar la forçada i categòrica implantació de l'edifici administratiu, les escoles i l'església —aquesta última, amb l'única concessió a l'ordenació prevalent, consistent en el gir del cos annex situat a llevant de la nau principal, per tal d'alinear-lo amb la directriu del carrer confrontant—, emfasitzada per l'existència de dos espais enjardinats que, a mode de parc, els allunyen i separen de la resta del teixit. De fet, la pròpia urbanització dels espais, i més singularment, el seu tractament topogràfic, exacerben la sensació d'isolament del centre: el pati de l'escola actua com una mena de fossat deprimit en relació amb la cota dels carrers confrontants, i la plaça de l'ajuntament s'erigeix sobre un podi que la segrega del carrer. La **projecció de la condició imposada del centre** serà un aspecte que JOSÉ BOROBIO repetirà, si bé amb menys vehemència i més subtileza, als poblats d'Alera (1960) i Faió (1965). Finalment, es constata un **creixent domini i refinament del llenguatge compositiu en els carrers no lineals**, tan propis de les ordenacions orgàniques d'aquest període, mitjançant un joc rítmic de buits i plens que s'alternen.

Pàgina anterior, imatges actuals del poblat de Curbe (1958). A dalt, fotografia de l'ajuntament, col·locat sobre un podi que absorbeix el desnivell topogràfic en el qual s'implanta el poblat.

A dalt a la dreta, imatge de l'edifici escolar, on s'aprecia la posició parcialment soterrada del pati, i la successió de volums que descendeixen subtilment, sobre la topografia del lloc.

A baix, fotografia del carrer en què s'agrupen els habitatges per a obrers agrícoles, on es pot observar l'alternança, recurrentment emprada, de buits i plens en la configuració d'un paisatge urbà que esdevindrà paradigmàtic en les ordenacions no lineals.

Font: Elaboració pròpia, 2017.

Pàgina anterior, plànol d'ordenació del poblat d'Alera (1960).

Font: Elaboració pròpia.

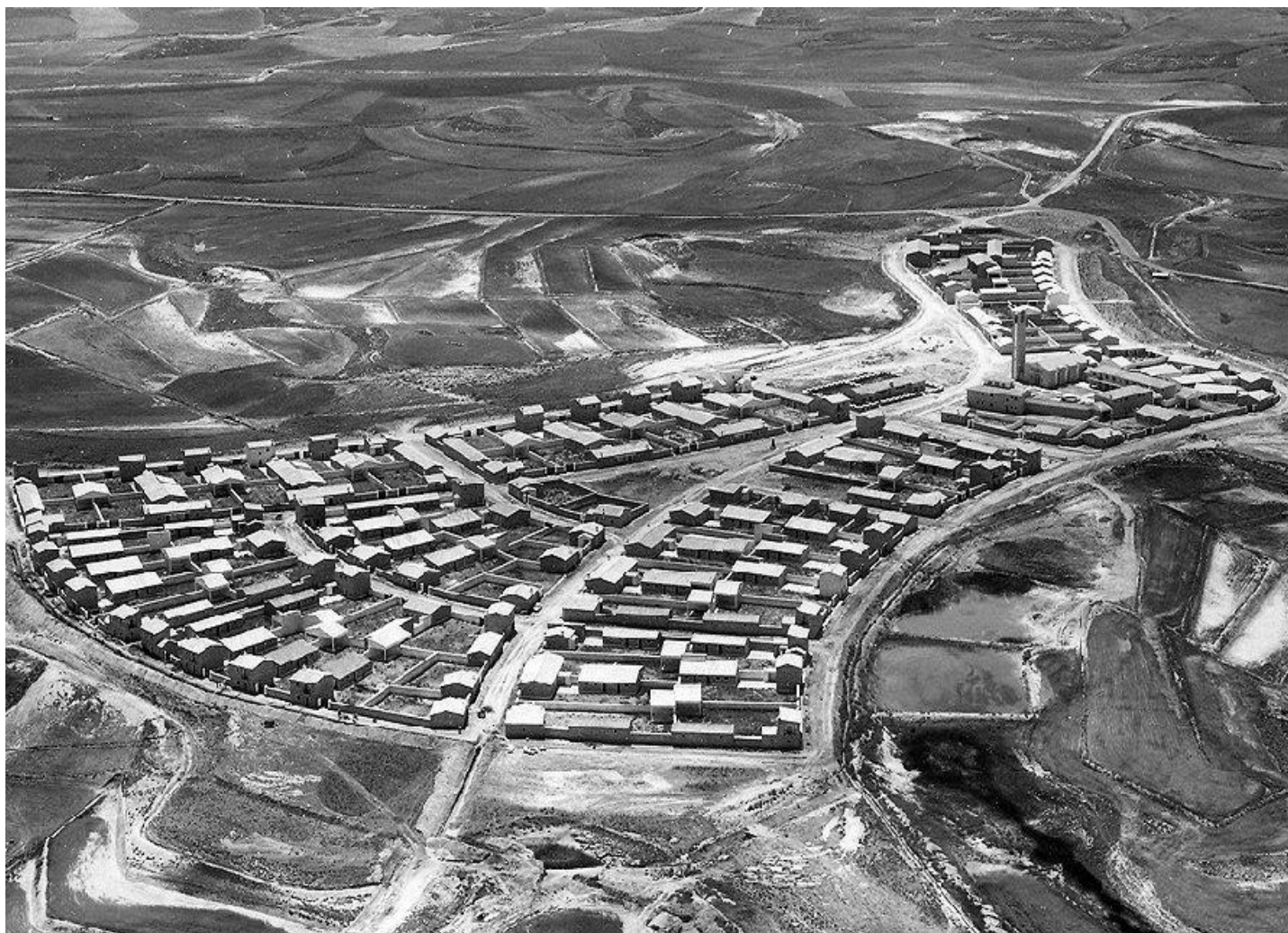
Fotografia del poblat d'Alera (1960).

Font: Elaboració pròpia, 2015.

Alera (1960). El ventall i la falç: continuïtat en la diferència.

Arribats a l'inici de la dècada dels 60 del segle passat, i amb més de 15 anys d'experiència, amb el projecte del poblat d'Alera⁶⁵ JOSÉ BOROBIO consolida un procés evolutiu en el camp de l'experimentació formal dels seus traçats que, com s'ha anat reiterant al llarg del present capítol, comença a partir de la superposició de trames assajades en els seus primers projectes com El Temple (1947), Poble Nou del Delta (1952) o San Jorge (1952), i prossegueix de forma més agosarada mitjançant la introducció de geometries corbes que col·lideixen amb ordenacions de matriu ortogonal, tal com succeeix incipientment a Puilato (1953), Valmuel (1953) o Puigmoreno (1953).

⁶⁵ Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

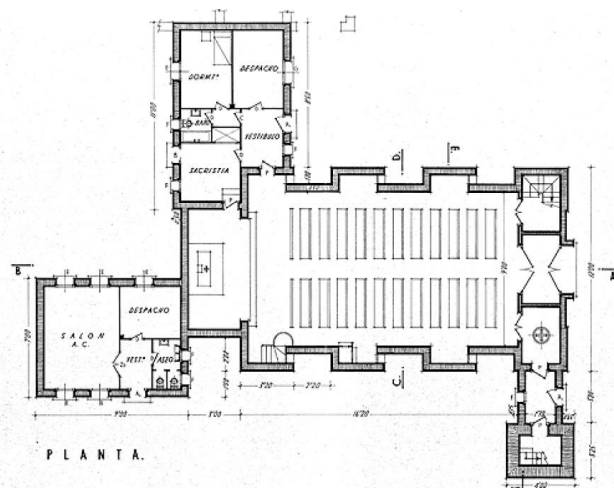
Tanmateix, és a partir del Pla de la Font (1956), que l'arquitecte aborda la temàtica de la contraposició de manera més decidida i lliure, ja que incorpora en el seu repertori formal un seguit d'estructures orgàniques que, sense perdre la seva autonomia en el conjunt, s'agreguen entre si per a constituir projectes unitaris. Es tracta d'un diàleg que evoluciona amb el temps, doncs és cada cop més sofisticat i subtil en les seves transicions, les quals passen de la col·lisió formal del primer projecte (El Pla de la Font), a la continuïtat natural dels traçats iniciada a Valfonda, prosseguida a Valfonda de Santa Ana (1957) i a Curbe (1958), i culminada al poblat d'Alera.

Projectat com a poblat capital dins de la subzona segona, sector VIII, del Pla general de colonització de la zona reguivola de Las Bardenas (Navarra) —declarada d'alt interès nacional colonitzador segons el Decret de 19 d'octubre de 1951— Alera (1960) esdevé el darrer dels poblats de colonització projectats per l'arquitecte saragossà al càrrec de la Delegació Regional de l'Ebre, si exceptuem Faió (1965) que, per les seves particulars circumstàncies de creació, no és un veritable projecte de colonització. Per tant, aquesta obra es revela com el colofó d'una llarga trajectòria professional dedicada al projecte urbanístic rural, i més particularment, a l'assaig de les seves variacions formals i conceptuals.

En conseqüència, es tracta d'un projecte de maduresa, que materialitza un total de **86 habitatges per a colons i 20 per a obrers, segons 8 tipologies**: C3a (10), C3b (30), C3c (18), C3d (10), C4a (12), C5a (4), C5b (2), i O (24). De fet, sorprèn que, després de nombrosos projectes precedents amb només 3-5 tipologies d'habitatge, en els seus tres darrers projectes al servei de la Delegació Regional de l'Ebre (Valfonda de Santa Ana, Curbe i Alera) l'arquitecte saragossà opti per a incrementar les variants tipològiques fins un total de 7 i 8. Des d'aquesta consideració podem presumir un cert **qüestionament crític envers la fèrria racionalització tipològica** duta a terme en el període anterior (1950-1954), i una progressiva recuperació de la confiança cap a la diversitat material i arquitectònica, en tant que atributs necessari en la construcció d'urbanitat.

Pàgina anterior, fotografia aèria del poblat d'Alera (1960).

Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Ubicat en un altiplà lleugerament elevat, el poblat presenta una ordenació que sorgeix arran de la **contraposició de dues estructures orgàniques** clarament identificables: un ventall en el seu extrem de ponent i una falç, al sector de llevant. Ara bé, contràriament a alguns dels projectes precedents, i seguint l'estela de l'ordenació plantejada a Curbe (1958), al poblat d'Alera (1960) l'arquitecte agrupa ambdues formes d'una manera més natural, generant la versemblant ficció de pertinença a un conjunt superior.

En la inflexió que es produeix entre ambdues formes, i anàlogament a les estructures de trames superposades dels primers projectes realitzats per la Delegació Regional de l'Ebre, apareix la plaça major en tant que veritable àrea d'intersecció entre les geometries encontrades. Una plaça que, no obstant, reivindica la seva singular naturalesa de centre administratiu imposat, mitjançant directrius volgudament rectilínies i anguloses. Certament, es tracta d'un espai cartesià, subratllat per la fèrria arquitectura que encercla la plaça: un edifici continu construït sobre un basament porxat modular i amb una primera planta presidida per una monòtona repetició de finestres.

Recollint el testimoni de Curbe (1958), i més de 15 anys després de la seva primera proposta, JOSÉ BOROBIO segueix mantenint la tensió del projecte en la plaça major, en tant que espai on, primer la superposició de trames, i després la col·lisió entre organicisme i ortogonalitat, tenen la seva màxima expressió.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, plànol de la planta baixa de l'església del poblat d'Alera (1960).

Font: AAVV. *"Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante"*. Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, imatges actuals del poblat d'Alera (1960). A dalt esquerra, imatge presa des del centre de la plaça, de la façana lateral de l'església del poblat. A baix, fotografia de la plaça major, amb el tradicional espai porxat i on l'ajuntament assumeix, canònicament, la major alçada del conjunt, només superada pel campanar. Es pot observar una disposició rígida i lineal tant en la configuració de la plaça com en la planta de l'església, que contrasta amb la fluïdesa de l'ordenació orgànica del teixit urbà del poblat.

Font: Elaboració pròpia, 2015.

Fotografia aèria de la primera fase del poblat de Faió.

Font: ARXIU MUNICIPAL DE L'AJUNTAMENT DE FAIÓ.

Faió (1965). El manifest adaptat.⁶⁶

Faió és un punt i a part en la producció de JOSÉ BOROBIO. Des de la seva gènesi accidentada, allunyada de la massiva colonització agrària dels anys 50 del segle passat –recordem que el poblat es proposa com a substitució de l'antic poble, inundat sota les aigües del riu Ebre per la presa de Mequinensa–, passant pel seu plantejament en el temps, quatre anys després de l'últim projecte de la Delegació Regional de l'Ebre, aquest poblat és una singularitat en l'obra de l'arquitecte. No obstant això, podem comprovar com, de forma exemplar, en el projecte s'abunda en la utilització d'atributs que contribueixen a la construcció d'urbanitat: obsessió pels recorreguts alternatius a la xarxa rodada, variacions sobre la mateixa illa, diversitat d'agrupacions volumètriques o consideració per la petita escala, en són una bona prova.

⁶⁶ El poblat de Faió es considera en la present investigació un exercici paradigmàtic de l'obra de JOSÉ BOROBIO. Per aquest motiu, se li dedica un annex en què es detallen els aspectes més rellevants del projecte, així com la seva formació i història. Val a dir que l'autoria del poblat és compartida amb REGINO BOROBIO NAVARRO, nebot de l'arquitecte saragossà.

L'administració franquista publica l'Ordre de la Subdirecció d'Obres i Projectes, de data 19 de desembre de 1964, en què s'encarrega la tasca de redactar l'avantprojecte del nou poblat a la Delegació Regional de l'Ebre. El projecte redactat per JOSÉ BOROBIO presenta un programa residencial compost per **166 habitatges, segons 6 tipologies**: 3A (27), 3B (15), 3C (30), 4A (42), 4B (22) i 5A (30). Es tracta, per tant, del poblat més intensiu pel que fa a nombre d'habitatges dissenyat per l'arquitecte saragossà en tota la seva carrera al servei de l'INC. Alhora, és també el més dens, doncs el parcel·lari és de gra molt reduït (aproximadament 200 m²), sensiblement inferior al proposat en els poblats de colonització precedents.

Malgrat aquestes particularitats, el projecte cristal·litza tots els aspectes rellevants que constitueixen el cos teòric de l'obra de l'arquitecte, els quals pivoten reiteradament al voltant de conceptes com la diversitat o la complexitat urbanes, si bé a Faió adquireixen un plantejament més enèrgic. Al respecte, i a tall d'exemple, podem citar la **taxativa segregació de circulacions** que l'arquitecte saragossà recupera en relació amb projectes precedents com Ontinar del Salz (1944) o El Temple (1947) i que a Faió s'exacerba, essent aquest un atribut fonamental en la generació d'espais d'urbanitat, en especial en aquells carrers per a vianants que, amb interessants variacions, es repeteixen al llarg dels dos extrems confrontats del poblat.

Un altre aspecte rellevant, emprat per l'arquitecte en projectes precedents, rau en la formalització de l'espai públic representatiu del projecte. En els últims compassos de la seva producció, l'arquitecte festeja amb espais simbòlics més lliures, allunyats de l'imaginari més tradicional de places majors porticades. Aquest és el cas de les places d'Orillena (1956), Pla de la Font (1956) o Valfonda (1957). A Faió, l'arquitecte segueix aquesta tendència, si més no pel que fa a l'espai generador del projecte: l'interstici entre les corbes confrontades. No obstant això, JOSÉ BOROBIO es permet una concessió a l'ortodòxia en la resolució formal de la plaça major que, arran de la seva rigidesa i introspecció, no amaga la seva naturalesa imposada dins d'un teixit delicat i gràcil. Finalment, no podem obviar com el tema de la contraposició és present, ja sigui a través de formes generatrius –les corbes confrontades– com de conceptes de centralitat –la plaça dura envers l'església simplement recolzada sobre el terreny–.

Fotografia aèria de la primera fase del poblat de Faió (1960).

Font: ARXIU MUNICIPAL DE L'AJUNTAMENT DE FAIÓ.

CONCLUSIÓ. L'APOSTA BOROBIANA EN OPOSICIÓ A LA DOCTRINA COLONITZADORA

El present capítol ha pretès demostrar els següents extrems:

- L'existència d'un **procés particular d'aprenentatge** de l'arquitecte JOSÉ BOROBIO, que el separa, en alguns aspectes, de la doctrina colonitzadora imperant.
- En els **primers projectes**, corresponents a la Violada i al Canal d'Aragó (1944-1949):
 - Es produeix una **experimentació prospectiva** que combina les aspiracions higienistes i economicistes del règim amb les certeses adquirides arran de l'estudi de les architectures rurals. Així doncs, a les trames rectangulars i a les parcel·les profundes que permeten reduir els costos d'urbanització, se'ls afegeixen estils regionalistes, ordenacions basades quasi íntegrament en l'alineació a vial i la utilització de repertoris prolífics de tipologies d'habitatge.
 - Amb independència d'aquests apriorismes doctrinaris, els projectes de JOSÉ BOROBIO presenten **trets distintius que persegueixen la diversitat i la urbanitat**: a Ontinar del Salz (1944), l'aparició d'espais civilitzadors enmig d'un damer hieràtic permet dotar al conjunt d'una experiència més rica i variada; a Sucs (1945), la deformació de la malla i la profusió d'accidents en el teixit aconseguixen superar la cotilla geomètrica cartesiana; al Temple (1947), l'atenció pels recorreguts urbans alternatius a les principals artèries simbòliques i funcionals comporta l'aparició d'itineraris inesperats i de racons quotidians.
- En la **fase de consolidació**, durant la sistematització del procés urbanístic colonitzador que es produeix en el primer quinquenni del 1950:

Pàgina anterior i següent, a dalt, imatges actuals del poblat de Faió, en les que es pot apreciar la variació formal d'un mateix tipus d'espai urbà i l'espai central de l'ordenació. A baix, perspectives del projecte original de Faió.

Font: Elaboració pròpia, 2012.

- Els **criteris d'optimització econòmica i pragmatisme** presideixen l'empresa urbanística colonitzadora, provocant la reducció dràstica de tipologies d'habitatge, la supressió de les traces decoratives, l'alliberament de la crosta historicista, l'increment de la rigidesa formal de les ordenacions, la sistematització de les seccions viàries, així com l'aposta, progressiva i sostinguda, cap a models d'ordenació segons edificació aïllada.
- Sense qüestionar la certesa d'aquests postulats, JOSÉ BOROBIO introdueix **elements del seu propi repertori** que incrementen la diversitat en la seva obra, especialment si la comparem amb la dels seus coetanis de la Delegació Regional de l'Ebre: a Poble Nou del Delta (1952), amb un llenguatge arquitectònic extraordinàriament depurat, l'arquitecte consolida un conjunt complex per la col·lisió de tres trames diferents; a Puilato (1953), festeja amb un univers formal inèdit compost pel quadrat de les parcel·les i la circumferència de la plaça major, la capella i el campanar; a Valmuel (1953), planteja una arribada heterodoxa que desafia la bona praxis colonitzadora; a Puigmoreno (1953), col·lideixen la trama rectangular i la curvatura geomètrica generant paisatges diversos; a Valsalada (1954), es supera la superposició geomètrica com a lògica generatriu de projecte, per a cercar una ordenació orgànica i fluida, permanent canviant.
- En la **fase de maduresa**, de crisis i reformulació del projecte urbanístic colonitzador, que té lloc durant el darrer quinquenni de la dècada del 1950:
 - Es produeix la **derogació del model compacte**, tal com fou concebut en les dues fases anteriors. Més enllà d'erràtics i infructuosos plantejaments fonamentats en ordenacions mixtes o difoses, basades en parcel·les aïllades, aquesta fase suposa el canvi d'escala en les ordenacions dels poblats, el protagonisme dels traçats en la configuració d'espais diversos i la predilecció per les formes orgàniques.

Període	Característiques colonitzadores	Aportacions borobianes
[1944-1949] El primer urbanisme rural	1.1 Trames cartesianes	Interrupció de la trama mitjançant espais quotidians
		Deformació de la trama / superposicions de trama
		Diversitat de recorreguts
	1.2 Parcel·lació iterativa, segons parcel·les profundes	
	1.3 Ordenació segons alineació a vial	Aparició d'accidents en l'alineació (reculades, inflexions, girs...)
[1950-1954] Urbanisme racional	1.4 Estils regionalistes	
	1.5 Fecunditat tipològica	
	2.1 Rigidesa formal de les ordenacions	Col·lisió de trames
		Introducció de les geometries corbes
		Experimentació amb patrons parcel·laris regulars i architectures circulars
[1955-1960] Recerca formal: transició cap a l'organicisme	2.2 Sistematització de les seccions viàries	Introducció de passatges i itineraris amb escala humana
	2.3 Ordenació segons edificació aïllada	
	2.4 Alliberament de la crosta historicista	
	2.5 Racionalització del nombre de tipologies d'habitatge	Declinacions tipològiques
	3.1 Protagonisme dels traçats i derogació dels traçats lineals	Simbolisme als alçats de carrers (buits i plens)
	3.2 Relaxació de l'efecte escenogràfic de la plaça major	Manteniment de la plaça com espai ortogonal
	3.3 Canvi d'escala del projecte	Èmfasi en el contrast entre teixit (orgànic) i plaça (rígid)
		Fragmentació i diversitat (Faió)

Quadre resum dels principals trets colonitzadors pel que fa a l'ordenació dels poblats, segons etapes, en contraposició amb les investigacions, experimentacions i aportacions de José Borobio.

Font: Elaboració pròpia.

- Pel que fa a JOSÉ BOROBIO, en aquesta fase domina la predilecció per **composicions de carrer més simbòliques i monumentals** mitjançant l'alternança de buits i plens, l'emfasització del contrast ambiental produït per la rigidesa cartesiana de la plaça major i la fluïdesa dels traçats orgànics, així com una major preocupació per la implantació topogràfica del projecte urbà.
- Com a síntesi de la seva trajectòria, menció a part mereix el poblat de Faió (1965), no només per les especials circumstàncies que varen precedir la seva fundació, sinó també perquè encarna la reconsideració dels postulats que presideixen el darrer quinquenni de la dècada dels 50 del segle passat. En aquest projecte, i sense abandonar la preocupació per l'emplaçament com un element generador de projecte, l'arquitecte parteix d'un traçat rotund i rígid, per a plantejar un **patró urbà més fragmentari i divers**, on la combinació de **vials especialitzats** i la **multiplicitat de declinacions i variacions** en l'agregació tipològica i l'alineació de carrer, configuren un paisatge reblert d'urbanitat, complex i ric formalment, que es planteja com a colofó i epíleg de la seva producció colonitzadora.

Pàgina anterior, fotografia d'una de les illes de Poble Nou del Delta, de José Borobio, 1952.

Font: EMETERI FABREGAT GARCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

CAPÍTOL III. CONSTANTS COLONITZADORES: TERRITORI, PLAÇA I HABITATGE

En la recerca de valors i atributs genuïns dins l'obra de JOSÉ BOROBIO, s'escau analitzar abans quines són les constants externes que es repeteixen al llarg de la seva dilatada producció i, molt concretament, cal esbrinar quins són aquells elements que la jerarquia colonitzadora imposa a l'acció de l'arquitecte. Es tractaria de reconèixer quins marges reals existeixen en la recerca d'atributs d'urbanitat, de models urbanístics i territorials que siguin genuïns i propis de JOSÉ BOROBIO.

Podem afirmar, doncs, que l'obra colonitzadora és un acte integral que comprèn tres dimensions: l'econòmica, la cultural i la social. Es tracta d'un univers finit i autàrquic que se sustenta en l'optimització productiva agrària, en la identificació de l'individu amb l'Estat (nacional-catòlic), i en la família, en tant que cèl·lula elemental en l'organització del treball.

Aquesta tríada de producció, pàtria i família, té la seva translació formal en el territori, la plaça major i l'habitatge, tres àmbits invariables en tota la producció colonitzadora, sobre els quals s'edifica el seu entramat conceptual. En la recerca d'atributs borobians és necessari fixar inicialment la mirada sobre aquests tres elements, en tant que definidors de la colonització, per a descobrir que hi ha de genuí dins de l'obra de l'arquitecte.

“Reflexionamos entonces en la importancia de esta obra preliminar inapreciada, de abrir caminos, construir kilómetros de ferrocarril, edificar albergues y viviendas, tender una red de líneas telefónicas, instalar cooperativas y puestos sanitarios, fundar escuelas, llevar, en suma, los beneficios de la civilización a la huérfana llanura desolada, y pensamos que tal obra, por sí, aunque no fuese un medio de llegar al riego tan anhelado, merecería todos los elogios.”

CASANOVA, MANUEL. *Enviat especial del Diario de Huesca, als Riegos del Alto Aragón (1922)*

“Mirar el paisaje para contemplar nuestra historia. 100 años de cambio en el paisaje de Riegos del Alto Aragón”. Huesca: Comunidad Gral. de Riegos del Alto Aragón, 2014, p. 172

PABLO ALFONSO MATUTE i RAMÓN SALANOVA AZNAR

“El objetivo esencial era el de incrementar el rendimiento y la utilización del conjunto de la mano de obra, tanto en las fincas privadas —a las que el Instituto no podía controlar sino sólo “servir” instalando viviendas de jornaleros en los nuevos poblados— como en las de propiedad estatal. La política de instalar el máximo número de colonos partía del objetivo de usar al máximo su fuerza de trabajo, a causa de la abundancia de mano de obra y del relativo problema de producir alimentos [...] En esencia, se trataba de “conseguir la productividad máxima por unidad de superficie, frente a (...) obtener la máxima producción por unidad de trabajo, lo cual conduce a la pequeña explotación de tipo familiar.”

Tesi doctoral “Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850 – 1965)”, p. 236, capítol III

JOSÉ LUÍS OYÓN BAÑALES

PÀTRIA, FAMÍLIA I PRODUCCIÓ

El fenomen colonitzador es construeix en la postguerra cercant la consecució de tres grans objectius: un increment sensible de la capacitat productiva del país per impulsar una economia molt debilitada i superar la conjuntural carestia d'aliments; la consolidació i enaltiment d'un nou model social conservador basat en els valors de la ruralitat i allunyat de la ciutat liberal; i, finalment, l'augment de la renda familiar mitjançant l'ocupació d'una gran bossa de mà d'obra no qualificada.

La bastida conceptual colonitzadora es construeix a partir d'una triple dimensió: **l'econòmica, la ideològica i la social**. En la vessant econòmica, l'Estat juga un paper crucial, doncs després d'uns anys de tempteig, estableix el marc legislatiu de referència que qualifica les àrees reguívols, possibilita l'expropiació de les terres en excés i concreta els processos administratius per a la planificació tècnica dels treballs així com els criteris per a la selecció de colons. En una aproximació alhora dirigista i parcialment paternalista, l'Estat actua com a impulsor, promotor i creditor de l'obra física colonitzadora, esdevenint un actor indispensable per a la seva implementació.

Des del punt de vista ideològic, l'empresa colonitzadora es fonamenta en els valors intrínsecs de la ruralitat, els quals s'erigeixen en les essències pàtries d'un país amb una acusada crisi d'identitat iniciada arran de la pèrdua de les últimes colònies d'ultramar, de les tensions territorials domèstiques, de la successió erràtica de règims polítics contradictoris i de les conseqüències d'una devastadora guerra civil. Es tracta d'un replegament ideològic que, malgrat se superposa amb l'efímera nostàlgia imperialista dels primers compassos del franquisme, constitueix un veritable exercici de reconstrucció de l'autoestima nacional. En un context de recessió, només els valors de la terra, tangibles i quantificables, permeten considerar la possibilitat de l'existència d'indis de la recuperació de la grandesa perduda.

El fenomen colonitzador també esdevé un mecanisme de control social⁶⁷. Com s'ha anat repetint, l'adopció d'assentaments humans aïllats i demogràficament reduïts, la

⁶⁷ Al respecte s'escau remetre'ns als testimonis recollits en els documentals etnogràfics sobre els poblats de colonització com "Los colonos del Caudillo" de LUCÍA PALACIOS i DIETMAR POST, o bé "Los colonos del siglo XX: Mingogil, Cañada de Agra y Nava de Campana", de DANIEL CARMONA i RAÚL TRAVÉ. En aquest últim s'explica breument l'estructura de control social dels poblats:

"La gestión de los poblados correspondía al denominado administrativo, un funcionario cuyo bajo mando estaban los capataces. Las denominadas Juntas de Colonos, al frente de las cuáles había un presidente o pedáneo, eran el único órgano de representación, aunque sin capacidad de decisión. Además, instituciones de ámbito nacional como la Iglesia, la Sección Femenina y la Hermandad Sindical de Falange, dedicadas al adoctrinamiento, contaron con sede en cada poblado. Aquí, aparte del párroco, la figura clave era el llamado Sociólogo, cuya misión era solucionar los problemas de convivencia que pudieran perturbar la estabilidad en las comunidades.[...] La omnipresencia del Estado,

Làmines amb dibuixos a mà que pretenen visualitzar els efectes de la colonització a l'àrea de la Violada, extretes del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, de Francisco De Los Ríos (juny de 1943).

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

condicionó las interrelaciones comunitarias, pues mientras marcaba las distancias entre tutores y tutelados, colocaba al conjunto de los colonos en el mismo plano."

preferència per agrupacions compactes en comptes de models urbans dispersos, l'especialització d'usos o la presència dels poders fàctics (Estat, Església i Partit) en l'àgora cívica dels poblats, són atributs que predeterminen el tipus de societat que es pretén construir. En aquest context, però, la jerarquia colonitzadora se centra, per sobre de qualsevol altra consideració, en l'objectiu d'ocupar la major quantitat de mà d'obra possible i, per a tal objectiu, fomentar un model econòmic basat en explotacions familiars –habitualment no mecanitzades–, diametralment oposat a models més intensius, de tall empresarial o cooperativista. Una opció que sacrifica el màxim potencial per unitat de treball per fer prevaldre un criteri ocupacional massiu, basat en la individualitat familiar i allunyat del cooperativisme i, per tant, de la consciència de classe.

Les tres dimensions citades esdevenen constants invariables que es mantenen en totes i cadascuna de les intervencions de l'Estat en el territori espanyol, ja es tracti de la conquesta hidrogràfica tan allunyada entre si com la del Guadalquivir o bé de la l'Ebre. Així mateix, aquestes dimensions tenen una evident translació formal en l'univers colonitzador, que es tradueixen en la forma física dels poblats, en la seva organització funcional, en les seves arquitectures o bé en la disposició dels assentaments al llarg del territori, entre altres. Amb la voluntat de distingir els atributs particulars de l'obra de JOSÉ BOROBIO que es descriuran en el següent capítol, a continuació s'abordaran les constants colonitzadores des de la seva perspectiva urbanística i territorial, les quals podem sintetitzar en tres conceptes bàsics: **pàtria, família i producció**. O en la seva traducció formal: **plaça, habitatge i territori**.

LA PRIMERA CONSTANT: EL TERRITORI

Pàgina anterior, fotografia de la Sèquia de Santa Quitaria, a San Jorge (1r tram de la Sèquia de la Violada i Canal de Monegros), durant la seva construcció.

Font: ARCHIVO FOTOGRÁFICO ESTUDIO COYNE. DOCUMENTOS Y ARCHIVOS DE ARAGÓN (DARA).

La refundació del territori colonitzat: urbanisme o agronomia?

Al conjunt de l'Estat espanyol, els plans de colonització aprovats en zones, nuclis i finques empresos per l'Institut Nacional de Colonització durant el període 1939-1964, abasten una superfície de 978.415 ha⁶⁸. Aquesta superfície equival aproximadament a 15 àrees metropolitanes de Barcelona, o a quasi la meitat de la superfície de la Dinamarca continental. Més concretament, en l'àmbit de la conca hidrològica de l'Ebre es declaren com a zones d'alt interès nacional un total de 170.093 ha de sòl (un 17,38% del sòl colonitzat a Espanya), que es reparteixen entre 5.925 colons. No es pot negar, doncs, la colossal envergadura de l'empresa colonitzadora i el seu evident impacte, especialment territorial.

La colonització reinventa el territori. En un exercici de profunda transformació⁶⁹ del suport físic, la colonització adapta la topografia a la lògica cartesiana i n'afila el seu contorn a través de desmunts i terraplens que edifiquen les corresponents plataformes cultivables. El paisatge, abans familiar, muta dràsticament, doncs la implantació de nous cultius introdueix cromatismes desconeguts, al mateix temps que les infraestructures hidràuliques i els nous camins solquen la terra amb decisió per a dibuixar un entramat artificial que se sobreposa al suport físic preexistent; les referències del lloc empetiteixen i queden substituïdes per nous poblats, els campanars dels quals assenyalen el centre de la incipient vida colonitzadora.

⁶⁸ Font: MINISTERI D'AGRICULTURA "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro." Saragossa, Octubre de 1964.

⁶⁹ Segons dades del Ministeri d'Agricultura, en el període 1939-1964 es concedeixen a tot l'Estat espanyol 145.009 ajudes per un import de 5.267 milions de pessetes, per l'execució de les següents millores: regadius que afecten a 327.601 ha; plantacions en 78.329 ha; obres de sanejament i defensa de 95.150 ha; 3.669 horts familiars; 2.340 electrificacions rurals; 894 abastaments d'aigua potable; 796 indústries agrícoles; i 30.911 construccions rurals (sense comptar els poblats) que representen 4.453.000 m². Font: MINISTERI D'AGRICULTURA "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro." Saragossa, Octubre de 1964.

Fotografies recents del paisatge del territori colonitzat.

Font: Elaboració pròpia.

Es tracta, per tant, d'un **sistema d'abast territorial** que s'estén més enllà de la forma urbana dels poblats que l'integren, i on la mobilitat de les persones, els assentaments humans i els recursos econòmics que emanen del fet colonitzador inauguren, en un sol acte, un nou marc de relacions entre els nous habitants i el seu suport físic.

Tanmateix, la transformació del territori és causal: la necessitat productiva, i més concretament, la voluntat de l'administració d'optimitzar els recursos⁷⁰ i obtenir el màxim aprofitament agrícola possible, són factors que motiven tal transformació. Des d'aquesta lògica es delimiten les àrees de colonització, s'analitzen les capacitats productives de les terres integrades, es valora la viabilitat de les actuacions de transformació a realitzar, es delimiten els lots i, finalment, s'assignen consegüentment als colons. L'home, al final de la cadena productiva, esdevé l'instrument necessari que serveix a la colonització per a assolir els objectius de producció preestablerts.

En aquest context, podem afirmar que **existeix un veritable projecte territorial colonitzador?** Existeixen regles urbanístiques o directrius territorials que transcendeixin el repartiment del sòl en lots equitatius, o de la compleció de les infraestructures necessàries per a abastir-los? Al respecte, hem de referir-nos necessàriament a conclusions d'estudiosos de la matèria, com JOSÉ LUIS OYÓN, que en la seva tesi doctoral afirma que:

"La experiencia colonizadora del INC constituyó a lo largo de dos décadas un buen banco de pruebas de la técnica urbanística. En la elaboración de los planes generales de colonización algunos arquitectos tuvieron la oportunidad de plantearse por vez primera la problemática del planeamiento físico en la escala territorial. Tal problemática quedó, sin embargo, sobre el

⁷⁰ Val a dir que els colons es sotmeten a una incessant i continuada tutela tècnica, a través de les figures interposades per l'Institut Nacional de Colonització. Més concretament, el capatàs o majoral és la figura designada per a traslladar, sobre el terreny, les ordres de la superioritat pel que fa a l'elecció de cultius, les àrees susceptibles de ser cultivades, el tractament de les terres, etc. Ahora es supervisa tècnicament als colons, habitualment inexperts o insuficientment formats. El capatàs es troba subordinat als perits agrícoles i a l'enginyer agrícola, els quals decideixen les directrius a imposar.

papel y fueron los agrónomos los principales responsables técnicos de dichos planes. El arquitecto quedó como especialista en el diseño de los poblados y casi toda su participación se redujo a dicha escala."

Per la seva banda, MIGUEL CENTELLAS afirma en el seu llibre sobre els poblats de FERNÁNDEZ DEL AMO que:

"La política colonizadora adoptada después de la Guerra Civil fue predominantemente una reforma agraria. La actuación del INC estuvo acompañada de importantes esfuerzos por desarrollar nuevos instrumentos de planificación elaborados a medida que avanzaba el proceso de colonización de la zona: Estudios de Viabilidad, Declaración de Zona de Interés Nacional, Plan General de Colonización, Plan Coordinado de Obras y Plan de Parcelación, pero todos giraban en torno al documento clave y determinante de todo el proceso: el Plan General de Colonización, que fijaba los objetivos y proponía un modelo de estructura agraria y territorial considerado óptimo; también programaba las actuaciones que pretendía dirigir y controlaba el tiempo del proceso de transformación."

Altrament, el mateix autor, en el seu llibre sobre els poblats de colonització a Almería, conclou el següent en el capítol destinat a l'ordenació del territori:

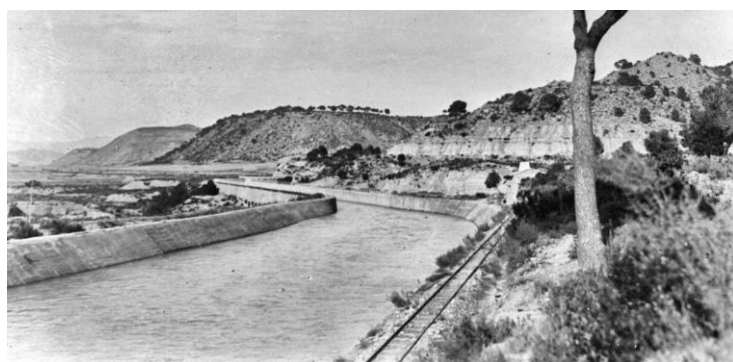
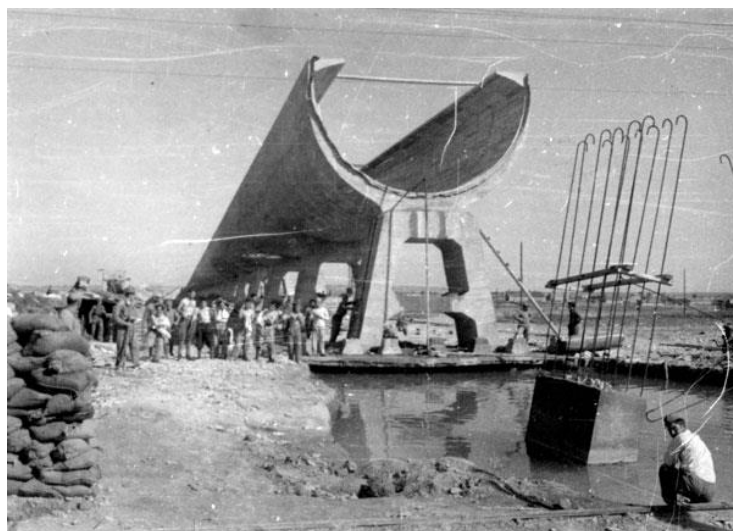
"La dirección técnica de la colonización, construcción de pueblos y puesta en regadío está monopolizada y definida por el ingeniero agrónomo, un técnico especialista integrado en el cuerpo de funcionarios del Estado."

Aquestes afirmacions, tendents a considerar la colonització interior franquista com un exercici principalment agronòmic allunyat de la planificació territorial, queden refermades si analitzem alguns extractes del cos legislatiu que fonamenta l'obra colonitzadora. En aquest sentit, l'article 4 de la *Ley sobre colonización y distribución de la propiedad de las Zonas Regables*, de 21 d'abril de 1949, relatiu als **Plans generals de colonització**, estableix el següent tenor literal:

"El Instituto Nacional de Colonización redactará para cada "zona regable" el Plan o Proyecto General de Colonización a que se refiere la Base 16 de la Ley de 26 de diciembre de 1939, que comprenderá necesariamente:

Pàgina anterior, imatges del territori colonitzat del Canal de Monegros. A dalt, fotografia des del promontori de l'Ermite de San Gregori (Vicien) cap a Robres. Al centre, fotografia des de l'església d'Alcalá de Gurrea, en direcció Gurrea de Gállego. A baix, fotografia de la Sèquia de la Violada, en el seu límit amb l'altiplà de la Sarda (Almudévar).

Font: COMUNIDAD GENERAL DE RIEGOS DEL ALTO ARAGÓN

a) Delimitación de la zona. b) Subdivisión de la misma en sectores con independencia hidráulica que abarcaran porciones de superficie, en general, no superior a dos mil hectáreas, servidas para el riego al menos por un elemento principal de acequias. c) Plano de los sectores, con delimitación exacta de las distintas clases de tierra que existan dentro de la total extensión correspondiente a cada uno. d) Número aproximado, superficie y características que, en la zona de que se trate, deban tener las unidades de explotación que puedan establecerse. e) Unidad-tipo límite inferior al efecto de definir las obras de interés común de los sectores. f) Enumeración de las obras necesarias para la transformación y colonización de la zona. g) Pueblos, núcleos de colonización y viviendas diseminadas cuyo establecimiento se prevea. h) Intensidad con que se ha de efectuar la explotación de las tierras al finalizar el quinto año agrícola siguiente a la fecha de la declaración de "puesta en riego" a que se refiere el artículo 25. i) Precios mínimos y máximos en secano aplicables a los terrenos de la zona, correspondientes a cada una de las clases de tierra que existan en la misma, y j) Cálculo aproximado de las familias que quedarán instaladas en la zona y normas que han de regular la selección de colonos.

La delimitación de la zona y determinación de sectores a que hacen referencia los apartados a) y b) del párrafo anterior deberá realizarlas el Instituto sobre la base de los datos e informes que a estos fines habrán de facilitarle los organismos competentes del Ministerio de Obras Públicas. [...]"

De la lectura d'aquest article es pot inferir l'exhaustivitat i rigor que el legislador diposita en l'anàlisi dels elements empírics, com són les classes de terreny preexistents, els valors de mercat dels sòls de secà de finques anàlogues a la zona o els elements físics que condicionen les obres d'interès comú. Tanmateix, són els aspectes associats a la planificació agrícola aquells que constitueixen el gruix dels continguts del Pla general de colonització: la delimitació de sectors amb autonomia hidráulica, la definició del nombre idoni i característiques de les unitats d'explotació, l'enumeració de les obres necessàries per a la transformació de la zona colonitzada, la previsió del nombre de pobles i nuclis de població, l'estimació de la quantitat de famílies instal·lades o el càlcul de la intensitat de les explotacions per assolir els mínims de producció, en són un bon exemple.

Pàgina anterior, a dalt esquerra, treballs d'encofrat de l'aqüeducte del Canal de Monegros pel seu pas per Tardienta. A dalt, a la dreta, el mateix aqüeducte, també en construcció. A baix, a l'esquerra, treballs per la formació de l'embassament de la Sotonera. A baix, a la dreta, el Canal de Monegros, ja en servei.

Font: PABLO ALFONSO MATUTE I RAMÓN SALANOVA AZNAR. "Mirar el paisaje para contemplar nuestra historia. 100 años de cambios en el paisaje de Riegos del Alto Aragón". Edición Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, Huesca, 2014.

Font: COMUNIDAD GENERAL DE RIEGOS DEL ALTO ARAGÓN

A dalt, imatge en primer pla de les terres de l'estepa monegrina en el seu estat natural, previ a la colonització, mentre que en segon pla es poden observar els terrenys recents abancalats. A baix, imatge de terrenys ja anivellats en la zona reguivola del primer tram del Canal dels Monegros.

Font: MINISTERI D'AGRICULTURA "XXV Años del Instituto Nacional de Colonización. Delegación del Ebro." Saragossa, Octubre de 1964.

De fet, tal i com queda recollida en el text articulat de la Llei, la prelatió de requisits que tot Pla general de colonització ha de satisfer ja palesa **la substantivitat dels requeriments hidràulics i agronòmics**. De forma sintètica, podem concloure que l'actuació colonitzadora se sustenta, en primer lloc, en el càlcul de la capacitat d'aportació hidràulica que la zona reguívola pot abastar mitjançant els pantans, rescloses i canals que la nodreixin. El volum d'hectòmetres cúbics d'aigua disponible, conjuntament amb l'anàlisi de la qualitat dels terrenys i dels costos d'irrigació necessaris (obres d'interès comú), determinaran la capacitat i rendibilitat de l'explotació agrícola de la zona, i, en conseqüència, el nombre de jornalers necessaris —entenguis famílies de colons i obrers agrícoles— per a satisfer la producció esperada. A partir d'aquesta estimació es podrà concretar el nombre d'habitatges necessaris, els quals s'agruparan a l'entorn de les terres de cultiu, seguint escrupolosament el denominat "mòdul carro".

En conseqüència, en la visió tècnica i jurídica de l'INC, **la dimensió urbanística se situa al final de la cadena productiva**⁷¹, doncs aquesta es planteja com el resultat lògic i inevitable de la implantació d'un model d'explotació agrícola predeterminat. En aquest sentit, qualsevol reflexió urbanística o territorial sembla restringida a l'estricta proveïment dels serveis, dels equipaments i de les infraestructures necessàries per a sostenir l'aparell explotador. Dit d'una altra forma, a la bastida legislativa sobre la qual es construeix l'obra colonitzadora no existeix, a priori, l'exigència d'una veritable visió territorial que integri la dimensió física del territori, el seu potencial productiu, les xarxes infraestructurals i la relació del nou àmbit planificat amb els diversos assentaments rurals preexistents.

⁷¹ Al respecte, és pertinent referir-se a les consideracions apuntades per JOSÉ MARÍA ALAGÓN LASTE, en el seu article "*Viviendas aisladas o núcleos urbanos? Modelos urbanísticos del Instituto Nacional de Colonización en Aragón: la zona de Monegros – Flumen (Huesca)*" en què es constata una certa indecisió sobre el model urbanístic colonitzador en els primers compassos de l'Institut Nacional de Colonització. Una disjuntiva entre models compactes i agrupats o bé models dispersos i aïllats, que no es resoldrà definitivament fins a finals de la dècada de 1950. En d'altres paraules, el règim no té una visió predeterminada sobre el model urbanístic vinculat a la colonització interior, demostrant així que aquest és un aspecte parcialment residual o, com a mínim, no central en el relat colonitzador.

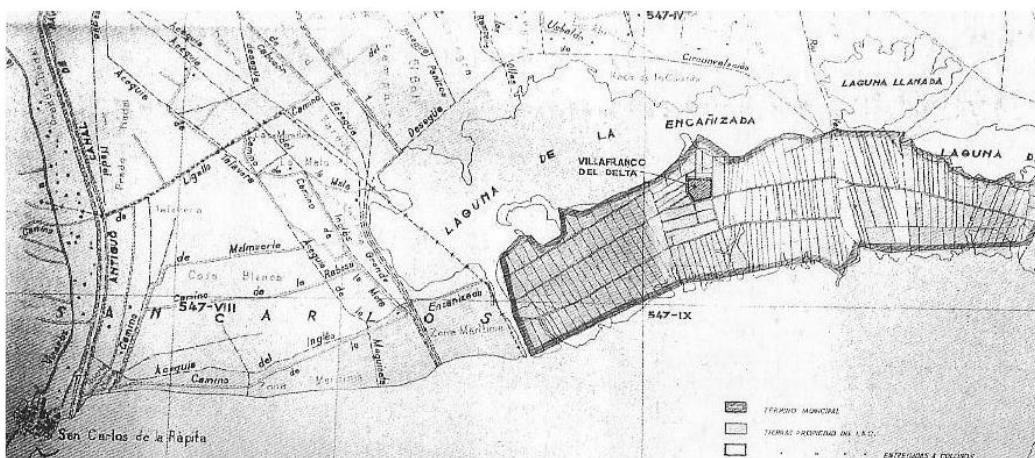
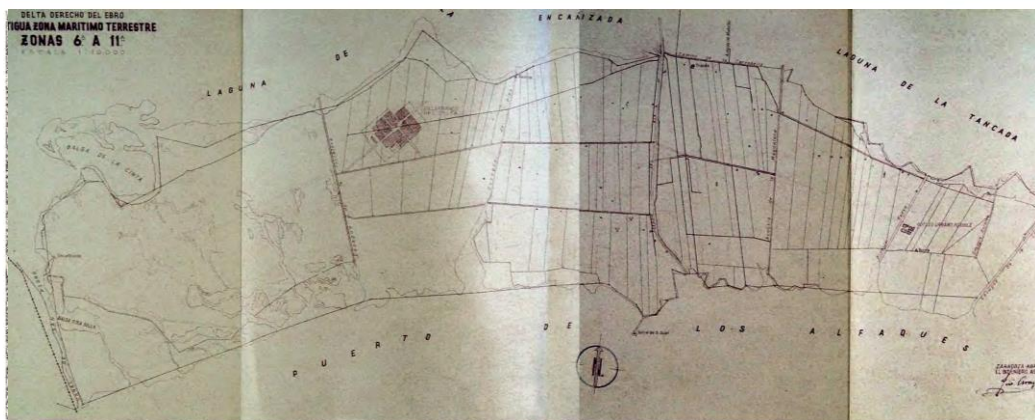
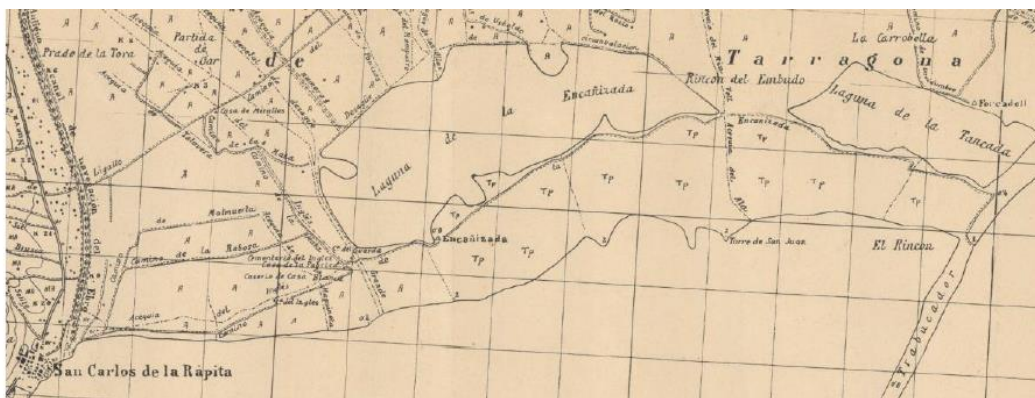
Mapes sobre l'àrea reguivola del Delta de l'Ebre, situada al sud de les llacunes de l'Encanyissada i de la Tancada, a l'àmbit on s'emplaça Villafranco del Delta (Poble Nou del Delta).

A dalt, mapa de la Direcció General de l'Institut Geogràfic i Estadístic (1920), en què es pot observar l'acrònim Tp, corresponent a "terres pantanoses". Al centre, plànol de l'Avantprojecte de Villafranco del Delta (abril de 1951), de José Borobio, on es dibuixa l'emplaçament del mencionat poblat i la proposta de parcel·lació de les zones 6a a 11a de l'antiga zona marítima terrestre. Finalment, a baix, mapa de l'Institut Nacional de Colonització (1952), en què es dibuixa tot el parcel·lari.

Font: INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL (MINISTERIO DE FOMENTO)

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Font: EMETERI FABREGAT GALCERÀ I ANTONI LÓPEZ DAUFÍ. "El Poble Nou. La darrera colonització del Delta de l'Ebre (1940-1970)." Edicions Onada, Tortosa, 2008.

La distribució dels assentaments rurals segons sistemes polinuclears, propugnada reiteradament pels Plans generals de colonització, sembla respondre a un apriorisme ben simple: la voluntat de garantir la màxima eficiència de l'artefacte productiu tot reduint els costos, en despesa de temps, de la mobilitat dels colons. Per tant, són les terres cultivades les que predeterminen la posició dels nous poblats, i no a la inversa. La seva posició i dimensió són claus a l'hora de prefigurar la situació i grandària del poblat que les serveix.

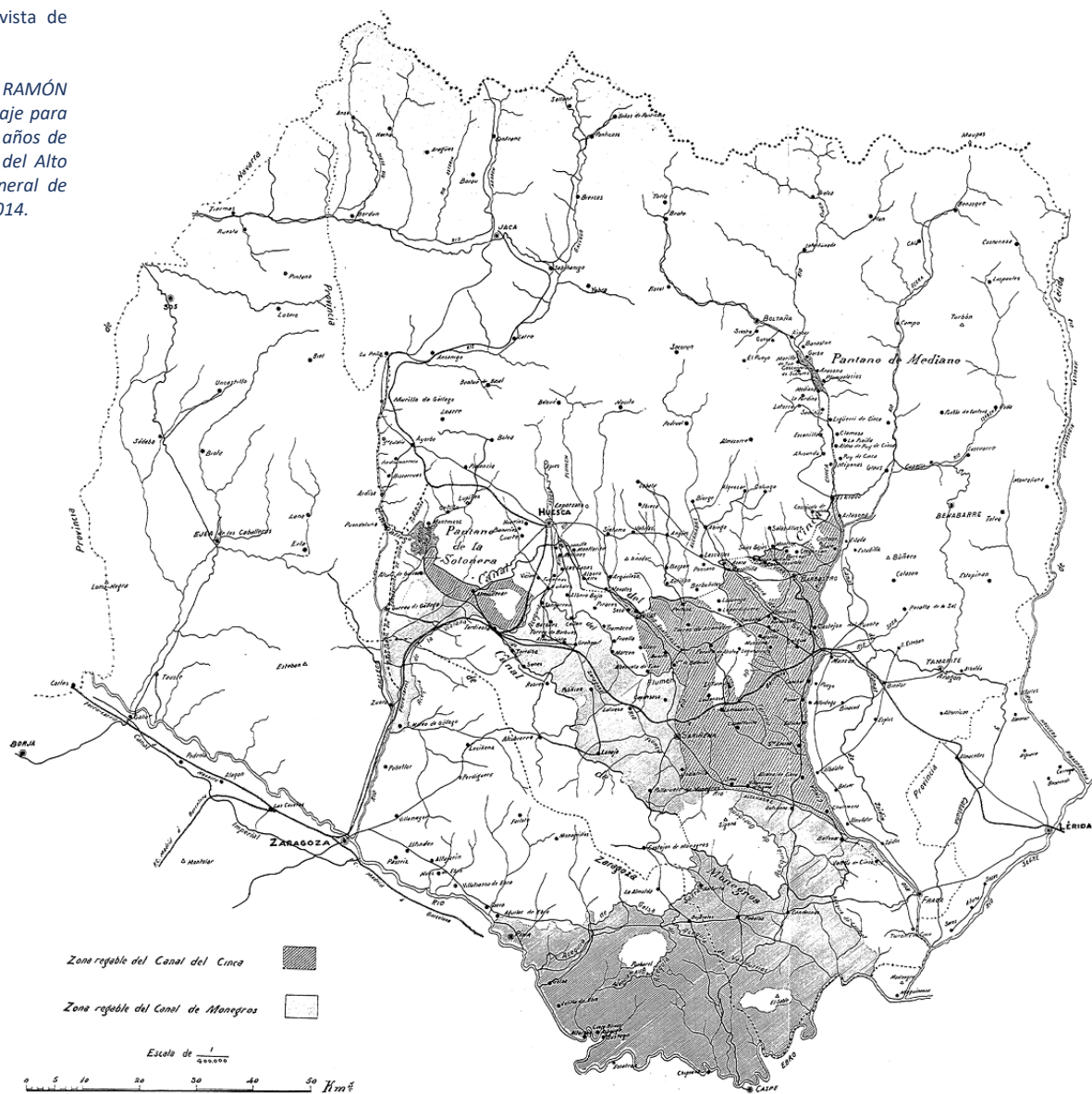
El segon nivell jeràrquic de planificació de l'obra colonitzadora que queda recollit a l'article vuitè de la *Ley sobre colonización y distribución de la propiedad de las Zonas Regables*, de 21 d'abril de 1949, és el **Pla coordinat d'obres**, el qual es componia, de forma prescriptiva, del següent contingut:

“Primero. Anteproyecto general, y por sectores, de las redes principales y secundarias de acequias y desagües, y de las de caminos que hayan de ser instaladas en la zona. Segundo. Enumeración de las obras de defensa de márgenes, rescate de terrenos pantanosos, canalización y regulación de desagües naturales y repoblación forestal. Tercero. Relación completa de las obras del Plan que corresponden a los Ministerios de Agricultura y Obras Públicas, según el título cuarto de esta Ley, y especificación de dichas obras mediante el empleo de notaciones adecuadas o la descripción detallada de cada una. Cuarto. Orden y ritmo a que deberán ajustarse los proyectos y ejecución de las distintas obras integrantes del Plan coordinado.”

Més enllà de la seva funció coordinadora entre administracions (Institut Nacional de Colonització del Ministeri d'Agricultura, i Serveis Hidràulics del Ministeri d'Obres Públiques) pel que fa l'atribució de responsabilitats i assumptió dels costos de les obres, recollides en els punts tercer i quart amunt esmentats, el Pla de coordinació reitera la rellevància de les actuacions agronòmiques, doncs l'èmfasi d'aquest instrument de planificació recau en l'organització dels sectors hidràulics, i més específicament, en les seves xarxes de sèquies, desaigües i camins, així com en les actuacions topogràfiques i de reforestació. Poc podem entreveure en aquest entramat jurídic i operatiu que ens remeti a la transcendència de la dimensió urbanística i territorial de l'obra colonitzadora.

Mapa explicatiu del projecte de Recs de l'Alt Aragó, procedent de la Revista de Obras Públicas (1913).

Font: PABLO ALFONSO MATUTE I RAMÓN SALANOVA AZNAR. "Mirar el paisaje para contemplar nuestra historia. 100 años de cambios en el paisaje de Riegos del Alto Aragón". Edición Comunidad General de Riegos del Alto Aragón, Huesca, 2014.

El tercer nivell d'actuació és el **Projecte de parcel·lació**, el qual queda recollit als articles 13, 14 i 15 de la *Ley sobre colonización y distribución de la propiedad de las Zonas Regables*, de 21 d'abril de 1949. Aquest document, consistent en un plànol de redistribució de la propietat segons terres reservables i “en excés” en coherència amb les normes del Pla general de colonització, només es limita a atribuir els drets de propietat als colons i no conté directrius de caire agronòmic ni territorial.

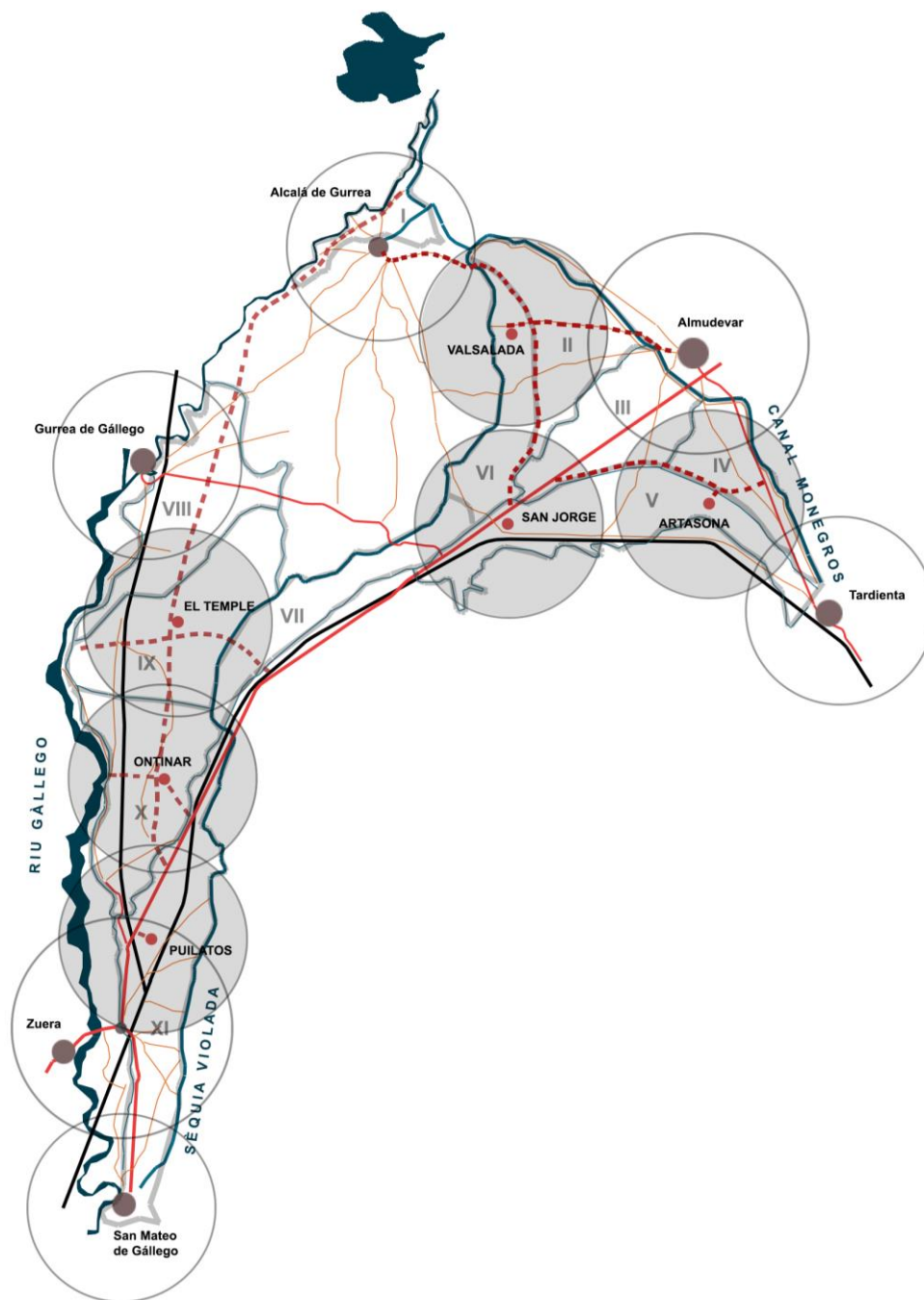
Finalment, els **Projectes d'obres** (esmentats a l'article 21 del cos legal esmentat) esdevenen la concreció formal individualitzada de les actuacions físiques sobre el territori, segons les determinacions previstes pel Pla general de colonització i del Pla de coordinació. La seva naturalesa és heterogènia, doncs aquests projectes poden abastar tant obres d'irrigació hidràulica, com infraestructurals, topogràfiques, de vegetació, arquitectòniques o d'urbanització dels poblats, segons escaigui.

En conclusió, podem observar com la pulsio planificadora té lloc en la baula més elevada d'aquest sistema jeràrquic i escalar d'organització tècnica i administrativa, és a dir, en el Pla general de colonització, a partir del qual es concreten les competències i atribucions administratives, la redistribució de la propietat i la concreció de les obres físiques. En aquest sentit, tant el Pla de coordinació com el Projecte de parcel·lació esdevenen documents més propers a la gestió del territori, mentre que els Projecte d'obres són fragmentaris i orientats cap a la resolució material i executiva de les actuacions previstes. En conseqüència, si cerquem aspectes de planificació territorial o urbanística del conjunt de l'actuació, haurem de centrar-nos en els Plans generals de colonització.

Un cas d'estudi: 1r tram de Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada (1943-1951)

Un cop abordada la dimensió normativa establerta pel règim, s'escau verificar si els Plans generals de colonització transcendeixen en la seva praxis el contingut d'un projecte d'aprofitament agrícola per a constituir també un veritable projecte territorial. A tals efectes, s'abordarà un Projecte general de colonització emblemàtic

Font: Elaboració pròpia a partir dels mapes de l'Institut Nacional de Colonització.

en la trajectòria de JOSÉ BOROBIO: el del 1r tram del Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada, a l'Aragó (1943-1951).

Abans, no obstant, és pertinent advertir que en diversos dels expedients consultats als arxius de l'Institut Nacional de Colonització podem observar com, més enllà d'una primera delimitació de l'àrea reguívola formulada pel Pla general de colonització, algunes de les actuacions que finalment es duen a terme al llarg dels anys en aquests àmbits es produeixen per motius d'oportunitat (propietaris que s'avenen a la venda de terres, cessions municipals de terrenys, etc.) o bé arran de la cobertura de necessitats conjunturals inicialment no previstes en els esmentats plans (implantació de nous equipaments o millora dels dèficits en les infraestructures). No és gens estrany comprovar com decisions que podríem denominar estructurals (per exemple, la creació de nou poblats inicialment no previstos), s'adopten de forma conjuntural i sovint fragmentada⁷².

El Projecte general de colonització de la Violada (1943)

El primer projecte és la Sèquia de la Violada, a la comunitat autònoma de l'Aragó. La colonització de la zona dominada pel 1r tram del Canal dels Monegros i la Sèquia de la Violada és declarada d'interès nacional per Decret del Ministeri d'Agricultura de data 5 de juliol de 1944⁷³.

⁷² A tall d'exemple, i com es veurà més endavant, el poblat de San Jorge es planteja com una addició del Projecte General de Colonització aprovat, no essent inicialment contemplat en la zona colonitzada de la Violada. La raó pel seu plantejament sobrevingut rau en la constatació, per part de l'Institut Nacional de Colonització, de l'existència de major quantitat de sòls susceptibles de ser regats en relació amb les previsions inicialment formulades, produïda per una major precisió topogràfica en posteriors estudis. Font: *ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Memoria de la propuesta de nuevo emplazamiento para el pueblo de San Jorge (FRANCISCO DE LOS RÍOS i JOSÉ BOROBIO), de desembre de 1948.*

⁷³ Decret de 5 de juliol de 1944 pel qual es declara d'interès nacional la colonització de la zona reguívola de la Violada, publicada al Boletín Oficial del Estado, 208, 26 de juliol de 1944, pg. 5705. En data 11 de desembre de 1953, s'aprova per Decret el Pla general de colonització del segon tram del Canal de Monegros. Posteriorment, s'aprova el Pla general de colonització del Canal del Flumen, per Decret de 21 de gener de 1955. Ambdós àmbits, conjuntament amb el Pla general de Colonització del primer tram del Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada, constitueixen la

Aquesta àrea, amb una extensió aproximada de 12.800 hectàrees, comprèn administrativament part de sis termes municipals: Zuera, San Mateo de Gállego (província de Saragossa), Alcalà de Gurrea, Almudévar, Tardienta i Gurrea de Gállego (província d'Osca). Des de la vessant topogràfica, es tracta d'un territori ondulat, sense l'existència de formacions muntanyoses rellevants, flanquejat en el seu extrem Nord-est per l'altiplà de la Sarda, el qual resta fora de l'àmbit colonitzat. La seva topografia afavoreix la presència d'infraestructures lineals com el ferrocarril Saragossa-Barcelona (via Lleida) i Zuera-Canfranc, així com de carreteres de Saragossa a França i Almudévar a Sariñena.

En el moment de la declaració, l'àrea es troba irrigada pels rius Gállego i Sotón, així com pel barranc de la Violada, el qual aporta un cabal discret arran de les filtracions del Canal de Monegros. Tanmateix, per a dotar de reg la zona, es construeix la presa de Biscarrués al riu Gállego, que deriva part del seu cabal al pantà de la Sotonera, situat al nord de la zona reguívola. Des d'aquest pantà, parteix el Canal de Monegros, existent en el moment de la declaració d'interès nacional fins als termes municipals de Grañén i Lanaja, a la província d'Osca, i les seves derivacions com la Sèquia del Flumen i d'altres de menor importància com la Sèquia de la Violada.

El primer document de planificació de l'àmbit és el Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, subscrit per l'enginyer agrònom FRANCISCO DE LOS RÍOS, el juny de l'any 1943⁷⁴. En aquest document es planteja la divisió de l'àmbit en dos sectors hidrogràfics: el Sector I "Llano de la Violada" (5.610,70 ha), situat en l'extrem nord, que abasta els termes municipals d'Alcalà de Gurrea, Tardienta i Almudévar; i el Sector II "La Sarda" (7.141,08 ha), emplaçat al sud de l'àmbit, que inclou terrenys situats als termes municipals de Zuera i Gurrea de Gállego.

zona reguívola de l'Alt Aragó. Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Informe relativo a la creación del nuevo pueblo de Valfonda de Santa Ana, situado en el Sector II del Segundo Tramo del Canal de Monegros (Huesca). Autor: GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS (Enginyer agrònom). Gener de 1957.

⁷⁴ Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

Quant a la previsió de nous poblats, el projecte determina la implantació de tres nuclis per cadascun dels sectors. Així doncs, en el Sector I, es preveuen els poblats de La Violada (151 habitatges), Paul (148 habitatges) i Artasona (98 habitatges), mentre que al Sector II es contemplen els poblats de La Pardina (70 habitatges), La Camarera (70 habitatges) i Regordín (124 habitatges). Així mateix, i amb l'objectiu de satisfer la demanda productiva de la integritat de terrenys colonitzats, el projecte preveu en el Sector II la implantació complementària de 128 habitatges dispersos fora dels nuclis (90 en l'àmbit de La Camarera i 38 a l'entorn de Regordín). En conclusió, el Projecte general de colonització preveu un total de 789 habitatges, dels quals la gran majoria (661), es plantegen agregats en nous nuclis de població.

En l'anàlisi del projecte des de la perspectiva territorial, dos aspectes són rellevants per a cercar l'existència d'estratègies d'ordenació: el **pes poblacional** assignat a cadascun dels nous poblats (polaritats) i la **disposició geogràfica dels nuclis** (noció de sistema).

Pel que fa al pes poblacional, s'escau recordar que, amb caràcter general, un major nombre d'habitants incrementa la capacitat de polarització del nucli amb relació als seus àmbits territorials d'influència. Així doncs, hom podria presumir que el dimensionat del nombre d'habitatges –i per tant, d'habitants– no és un acte innocu o atzarós, sinó que es constitueix com una decisió de projecte rellevant, que subratlla o modifica, segons convingui, les jerarquies del territori i enforteix les seves potencials centralitats. En aquest sentit, una de les decisions que sorprèn a priori és la uniformitat poblacional dels nous assentaments. De fet, els nuclis previstos oscil·len en un ventall estret d'entre 70 i 151 habitatges, alhora que ambdós sectors estableixen un potencial similar d'habitatges (mentre que al Sector I es proposen 397 habitatges, en el Sector II se'n plantegen 422). O sigui, existeix la voluntat de dispersar el potencial poblacional de forma equilibrada al llarg del territori colonitzat, ometent la creació de possibles centralitats que qüestionin aquest **plantejament isotròpic**.

Complementàriament, el projecte realitza una assignació poblacional a cadascun dels nous nuclis en funció de dues variables: la dimensió de les respectives àrees cultiva-

Mapa de l'ordenació territorial proposada pel Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, subscrit per l'enginyer agrònom FRANCISCO DE LOS RÍOS (1943).

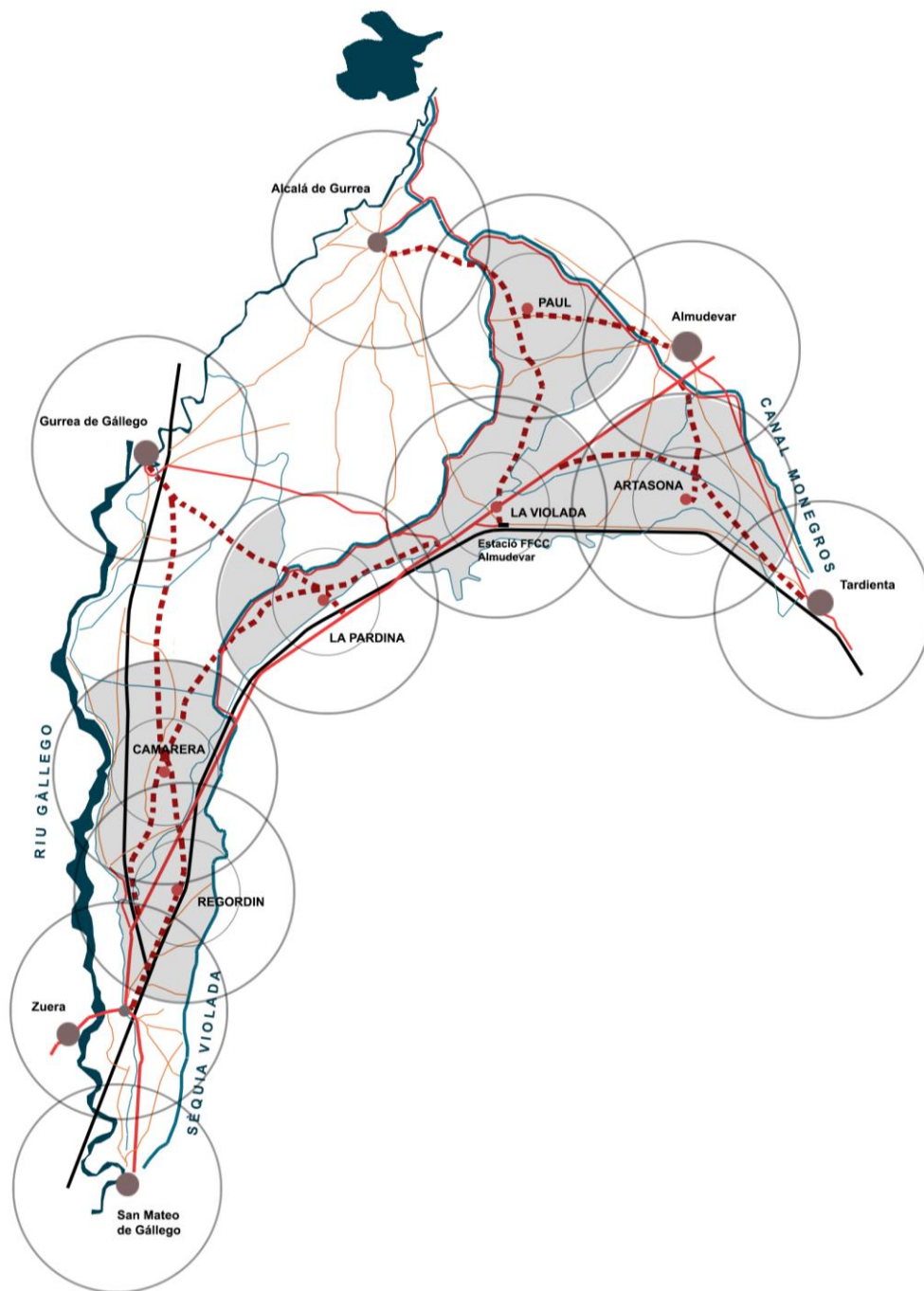
Quant a la situació dels poblats, la memòria del Projecte general de colonització estableix el següent:

"En el Sector de prevé el poblado de la Violada, situado junto a la estación, entre el ferrocarril y la carretera [...] aunque no se halla situado en el centro de la zona regable, tiene la ventaja de poseer excelentes comunicaciones.

En el plano de caminos y poblados también se han señalado los dos núcleos rurales de Paul y Artasona. El primero situado en plena zona regable se emplazará en una débil ondulación de terrenos cascajosos perfectamente secos. El segundo se situará en las vertientes de las lomas comprendidas entre el ferrocarril y el azarbe de Tardienta con lo que se instala en terrenos saneados y ligeramente protegidos del viento Noroeste.

[...] No se han situado exactamente en el centro de producción de sus áreas por no coincidir este con terrenos saneados protegidos por el viento, o en el caso de la Violada, por la influencia y atracción que ejercería la estación de Almodévar que daría como resultado que en seguida surgiera una barriada junto a ella.

Su emplazamiento (La Pardina) se ha escogido procurando que además de estar en el centro de la zona regable del barranco de la Violada, tenga fácil comunicación con el ferrocarril y con la carretera general y esté resguardado del viento Noroeste por la ladera Oeste de la Meseta de la Sarda."

bles d'influència i una estimació de la ràtio ideal de terres de conreu per família, d'acord amb una relació estadística entre el nombre de famílies i l'àrea conreada en els municipis preexistents de l'entorn.

En la determinació de la primera variable, es consideren aquells sòls que se situen en contigüïtat als emplaçaments dels nous poblats, i que compleixen una doble condició. En primer lloc, se separen una distància no superior als tres km lineals en relació amb els nuclis ("mòdul carro"), i alhora, es preveuen autònoms en la provisió d'aigua i en la gestió de les infraestructures hidràuliques (subsectors).

Quant a la segona de les variables, en un exercici exhaustiu de compilació de dades —si bé discutible des del punt de vista científic i metodològic, com veurem tot seguit— es determina, per comparació, la superfície idònia cultivable per família, considerant que, d'acord amb les bases estadístiques disponibles, cada família té una mitjana de 6 membres, tots ells residents en un únic habitatge⁷⁵. Un cop concretada per analogia aquesta relació i degudament ponderada atenent a les particularitats de cadascuna de les mostres, s'adopta una ràtio de 40 ha/família en terrenys de secà i de 12 ha/família en sòls de regadiu. A partir d'aquest punt, es realitza una simple divisió de la superfície de les àrees cultivables d'influència entre les ràtios esmentades, donant lloc al nombre de famílies, i per tant d'habitatges a assignar a cada nou poblat⁷⁶.

⁷⁵ Segons el document, Almodévar tenia 4.191 habitants disposats en 645 habitatges (1935), donant lloc a una relació de 6,4 habitants/hab. Tardienta posseïa una població de 2.245 habitants distribuïts en 369 edificis (1930), donant lloc a un coeficient de 6 habitants/hab. Idèntic coeficient que Alcalá de Gurrea, que tenia 1.104 habitants repartits en 181 habitatges. Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. Memòria del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, pp. 70-71. Institut Nacional de Colonització.

⁷⁶ S'estableixen els següents paràmetres en els nous poblats: La Pardina contempla 40 habitatges per abastir les 1.626 ha de sòl de secà, i 50 habitatges més (30 dels quals disseminats) per a satisfer la demanda de les 600 ha de regadiu previstes. A la Camarera es preveu un total de 150 habitatges (90 dels quals disseminats) per a dominar les 1.800 ha de regadiu del seu àmbit d'influència. Finalment, a Regodrin es plantegen 58 habitatges (38 dels quals disseminats) per a conrear les 700 ha de regadiu, i 87 habitatges més per al cultiu de les 3.490 ha de sòls de secà. Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. Memòria del Projecte

"[...] Otro poblado que se proyecta es el de Camarera y cuyo emplazamiento se hace en lo alto de una débil loma no dominada por el riego y situada aproximadamente en el centro del llano de su mismo nombre."

Font: Elaboració pròpia, a partir del Projecte de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, subscrit per l'enginyer agrònom, FRANCISCO DE LOS RÍOS (1943).

general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, pp. 70-71.
 Institut Nacional de Colonització.

En conclusió, el pes demogràfic assignat a cada poblat prové de la relació directa entre la superfície cultivable situada dins de l'àrea d'influència immediata al nucli i l'estimació de la capacitat de treball familiar, cercada per analogia amb els municipis preexistents. No es ponderen altres factors d'oportunitat que puguin alterar aquesta ràtio, ni es cerquen patrons territorials que permetin un repartiment més intencionat del nombre d'habitants.

En un altre ordre de coses, si analitzem l'altre aspecte rellevant per a una lectura territorial, és a dir, la **disposició geogràfica dels nuclis**, podem esbrinar si, subjacent, existeix algun patró o estratègia que permeti prefigurar l'existència d'un sistema urbà o territorial. Així, un cop analitzats els plànols d'ordenació proposada, constatem que, novament, la lògica d'ocupació del territori colonitzat és extensiva i homogènia, depenent quasi exclusivament de la delimitació dels àmbits cultivables. De fet, la posició prevista dels nuclis parteix d'una situació ideal emplaçada al bell mig de l'àrea cultivable d'influència, essent només eventualment modificada⁷⁷ per raons topogràfiques, per la necessitat d'arrecerament dels vents predominants o per la proximitat a les infraestructures de comunicació.

No obstant això, si podem distingir alguns trets en la disposició dels nous poblats dins l'àrea colonitzada que delaten una certa preocupació per una idea de **projecte territorial**. Concretament, podem observar com aquests assentaments s'emplacen resseguint la directriu de la carretera nacional de Saragossa a Barcelona, que en el seu tram entre Sant Mateo de Gállego i Almudévar es configura com un potent eix infraestructural que custodia el perímetre de llevant de l'àrea colonitzada. Val a dir que aquesta és una disposició lògica si considerem que la proximitat a la infraestruc-

Pàgina anterior, mapa de la divisió del Sector I "Llano de la Violada" en quatre subsectors, i de la corresponent situació dels poblats d'Artasona, La Violada i Paul.

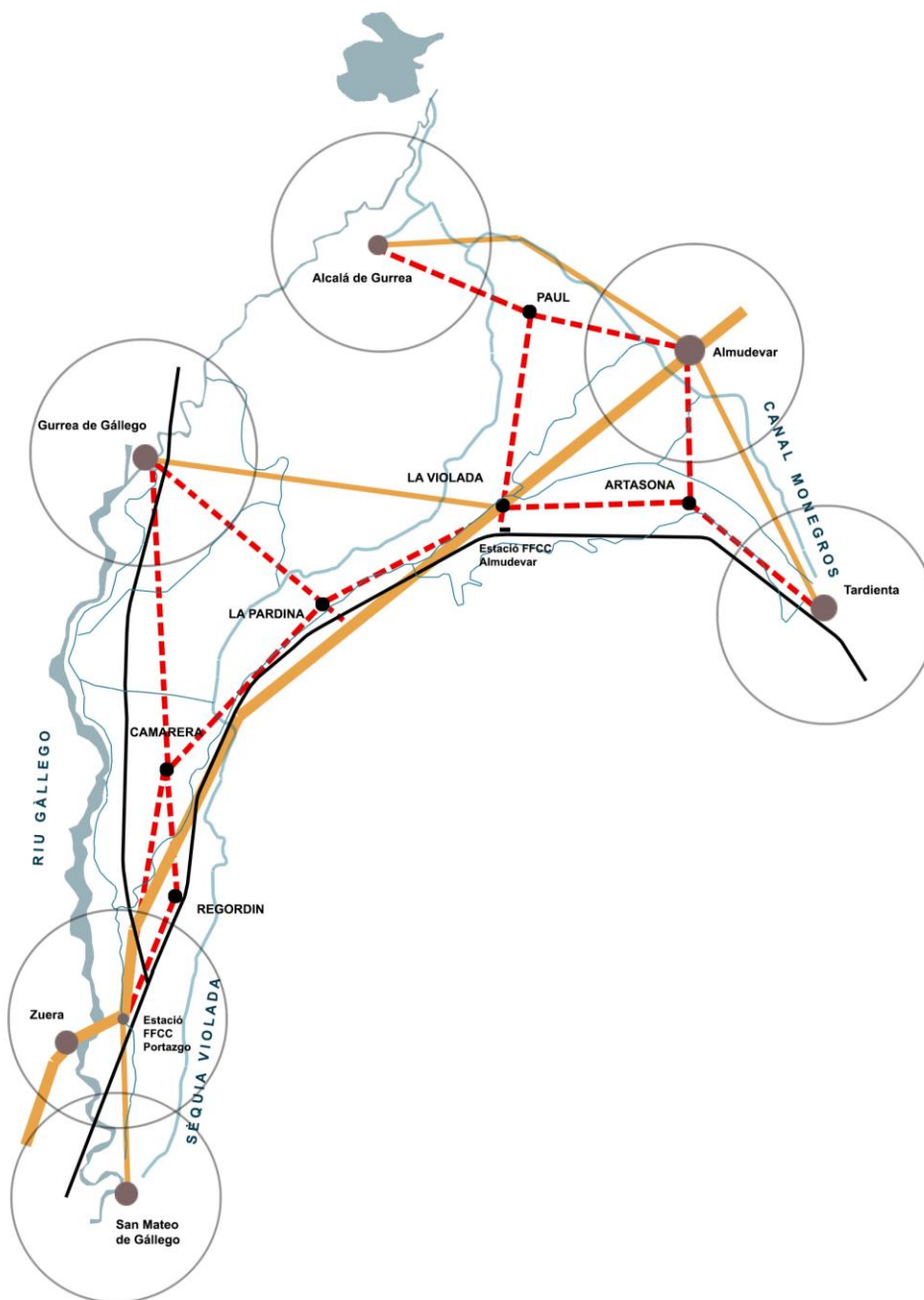
Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. Memòria del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada (1943).

⁷⁷ Textualment, a la Memòria s'estableix el següent amb relació als nuclis del Sector I: "Los nuevos centros se han creado, teniendo en cuenta las zonas que presentan más atraso en la puesta en riego, según denota el plano sobre el estado actual de la nivelación. No se han situado exactamente en el centro de producción de sus áreas por no coincidir éste con terrenos saneados protegidos por el viento, o en el caso de la Violada, por la influencia y atracción que ejercería la estación de Almudévar que daría como resultado que en seguida surgiera una barriada junto a ella." Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. Memòria del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, pp. 70-71. Institut Nacional de Colonització.

Esquema de l'ordenació territorial de la zona de la Violada, d'acord amb el Projecte de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, subscrit per l'enginyer agrònom, Francisco De Los Ríos (1943).

Es pot comprovar com els poblats de Regordin, La Pardina i La Violada es situen com a cantonades territorials, atès que a partir de la seva situació sobre la carretera nacional Saragossa-Osca, obren nous vials cap als pobles preexistents. Ahora, Regordín i La Violada s'emplacen a l'entorn de les estacions del ferrocarril del Portazgo i d'Almudévar, respectivament.

Font: Elaboració pròpia.

tura permet una major optimització dels costos d'accés als nous poblats, i alhora, els dota de major visibilitat i presència en el territori, atribut que alimenta la vessant propagandística que el règim assigna a l'empresa colonitzadora.

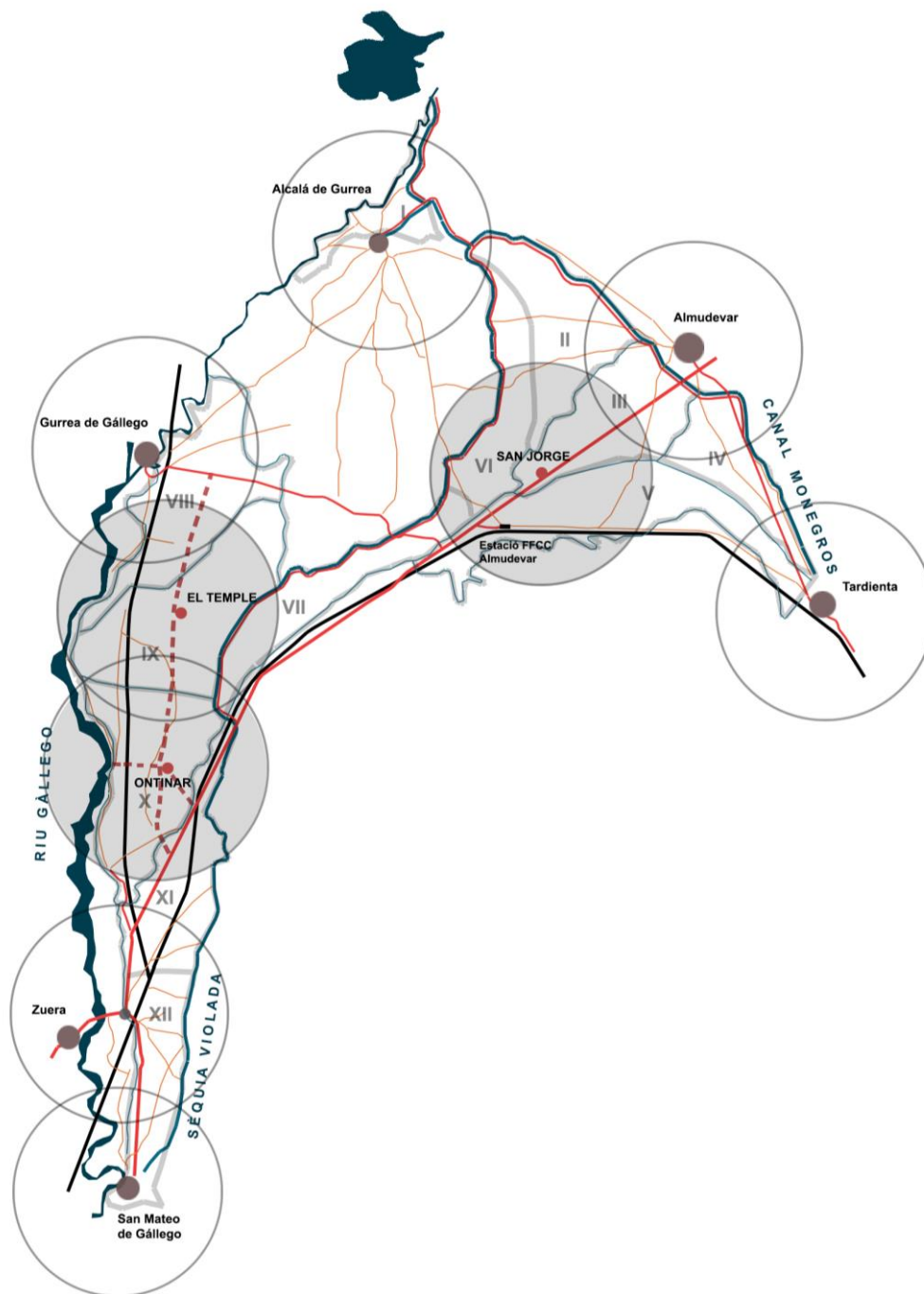
Tanmateix, resulta interessant comprovar com, més enllà de flanquejar aquesta via, els poblats de Regordín, La Pardina i La Violada es configuren com autèntiques cruïlles territorials. La seva situació estratègica en la desembocadura de nous camins que provenen de l'interior de l'àrea colonitzada, les erigeix com a portes d'entrada que afavoreixen la capil·laritat del territori i la comunicació amb els pobles preexistents de Gurrea de Gállego i Alcalá de Gurrea. Alhora, decisions com situar el poblat de La Violada en proximitat a l'estació de ferrocarril d'Almudévar, o bé proposar els nuclis de Paul i Artasona en la intersecció dels camins a Alcalá de Gurrea i Almudévar o Tardienta i Almudévar respectivament, donen compte d'una certa capacitat de **concepció integrada del projecte colonitzador**, en tant que proposta territorial capaç de conjuminar les infraestructures amb les polaritats nodals, siguin de nova creació o preexistents.

De fet, la nova ordenació territorial canvia la dinàmica de relacions funcionals de l'àmbit colonitzat –fins aquell moment fortament caracteritzat per la preexistència de traces territorials disposades en sentit nord-sud⁷⁸– per a transformar-se en un territori molt més articulat i permeable. A més, la proposta estableix un nou paper als pobles preexistents, atès que aquests queden inserits en un model geomètric nodal basat en la disposició de dues àrees triangulars que cobreixen la pràctica totalitat de l'àmbit colonitzat i que es construeixen a l'entorn dels següents nuclis: Regordin-La Pardina-Gurrea de Gállego, i La Violada-Alcalá de Gurrea-Tardienta.

⁷⁸ La llera del riu Gállego, els seus camins adjacents, la carretera nacional a Osca, la carretera de Zuera a Murillo de Gállego, o bé la línia del ferrocarril, són algunes de les mencionades traces territorials.

Mapa de l'ordenació territorial proposada per l'Addicional al Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, subscrit per l'enginyer agrònom Francisco De Los Ríos i José Borobio (1945).

Font: Elaboració pròpia.

L'Addicional al Projecte general de colonització (1945)

Els criteris de distribució poblacional homogènia i de repartiment geogràfic extensiu dels poblats al llarg de l'àrea colonitzada es repeteixen sensiblement a l'Addicional al Projecte general de colonització de la zona de la Violada⁷⁹, un document redactat l'abril de 1945 per FRANCISCO DE LOS RÍOS (enginyer agrícola), CELSO GÓMEZ (enginyer forestal) i JOSÉ BOROBIO (arquitecte), que revisa el projecte original.

Entre les modificacions més sensibles d'aquest document es pot destacar la proposició d'una nova divisió de l'àmbit segons la delimitació precisa de **12 sectors**, atenent a un doble criteri: una superfície situada a l'entorn de les 1.000 ha de sòl i disposició de xarxes de reg independents. Així mateix, i com a conseqüència d'una major precisió cartogràfica, es quantifiquen les superfícies reguívols (10.854 ha), les de secà (2.316 ha) i les no cultivables, de caràcter forestal (1.010 ha). Complementàriament, es reconsideren les ràtios d'hectàrees de regadiu per família arran del càlcul de la densitat de població en els antics regadius de la província de Saragossa, situant-les en una xifra no inferior a **10 ha/família** que, tanmateix, varia lleugerament en funció de cadascun dels poblats⁸⁰.

Per altra banda, en aquesta Addicional es replanteja a la baixa el nombre de nous poblats, els quals passen dels sis inicials a només tres unitats. Més concretament, i a banda de l'ampliació en 40 nous habitatges del Portazgo –nucli preexistent ubicat a l'entorn de l'estació del ferrocarril de Zuera–, en el document es preveu la implantació dels poblats de San Jorge (80 habitatges), El Temple (110 habitatges + 40 habitatges als edificis de Torre Bellido i Zubero) i Ontinar (108 habitatges). A banda, es contempla, sense major especificació, la implantació d'alguns habitatges disseminats agrupats en dues o tres unitats, en àrees allunyades dels nuclis.

⁷⁹ Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

⁸⁰ Segons es dedueix del document, la ràtio emprada per al dimensionat dels poblats és la següent: San Jorge, 13,75 ha/família; El Temple, 14 ha/família; Ontinar del Salz, 12,95 ha/família. Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. *Memòria de l'Addicional del Projecte general de colonització de la zona de la Violada*, pp. 13-14. Institut Nacional de Colonització.

En definitiva, en el global de l'àmbit colonitzat es preveu l'allotjament d'un mínim de 378 famílies, o el que és el mateix, **378 habitatges per colons**, als quals caldria afegir aquells habitatges no agrícoles complementaris, no detallats en el mencionat Addicional. Val a dir que aquesta xifra redueix en quasi la meitat les previsions inicials del Projecte general de colonització de l'any 1943.

Aquesta reducció té efectes en la distribució territorial dels nous nuclis, en especial pel que fa al règim de distàncies entre ells i als conreus adscrits. Una preocupació que requereix d'una justificació motivada a l'Addicional, la qual apel·la al model territorial preexistent basat en un grau d'aïllament similar entre nuclis històrics consolidats pertanyents a la zona⁸¹:

“En el anejo nº 17 se indican las distancias en línea recta entre los pueblos de los regadíos del Jalón, Jiloca, del Canal Imperial y márgenes izquierda y derecha del Gállego, encontrándose que, respectivamente, se hallan a las distancias medias de 3,1 km; 3,3 km; 3,5 km; 7,3 y 8,5 km. Vemos que, en este aspecto, las cifras coinciden en los regadíos más antiguos, pues las distancias medias entre pueblos oscilan de 3 a 3,5 km [...]. En general, las distancias entre pueblos sólo son mayores de 3 km cuando uno de ellos es de mucha importancia, como ocurre con Alagón y Daroca. En los regadíos del Gállego, de cultivo menos intensivo, por la extensión de la Vega, los pueblos se encuentran a distancias que oscilan de 3 a 12 km.

Los pueblos que se proyectan se han colocado entre sí a distancias que oscilan de 4 a 6 kilómetros, lo que creemos suficiente para esta primera fase. Entre el Temple y San Jorge, quedan 9 kilómetros, ya que el área regable en esta parte es una estrecha ladera de bastante pendiente, inadecuada para enclavar un pueblo. En las zonas comprendidas entre Portazgo de Zuera y Ontinar, El Temple y San Jorge, Almudévar y Alcalà de Gurrea y Almudévar y Tardienta, quedan extensiones distanciadas de los pueblos en más de 3 kilómetros, que deberán cultivarse por torres en las que vivan agrupados números reducidos de familias.”

Sigui com sigui, el document persevera en la consolidació d'un **patró d'ocupació territorial distributiu i multi-nodal**. Novament, la finalitat és acostar al màxim els

⁸¹ Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT. Memòria de l'Addicional del Projecte general de colonització de la zona de la Violada, pp. 13-14. Institut Nacional de Colonització.

colons als lots de terra que tenen assignats, i per a la consecució d'aquest objectiu les ubicacions dels nous poblats s'escruten amb rigor i objectivitat. En aquest context, no poden sorprendre els efectes implícits que l'adopció d'aquesta línia d'acció té en la concreció del model territorial inicialment plantejat en el Projecte general de colonització de 1943 que, com s'ha mencionat anteriorment, articulava l'àrea colonitzada mitjançant la implantació dels nous poblats a l'entorn de la traça de la carretera nacional a Osca, en tant que frontisses que afavorien la penetració cap a les zones interiors.

El cert és que la nova proposta simplifica enormement l'esquema territorial del Pla general de colonització, reduint-ne dràsticament la seva complexitat. Una simplificació que prové, en part, de la disminució del nombre de poblats inicialment plantejats, la supressió parcial de la xarxa arterial de camins que els articula, i la separació dels nous nuclis de la traça de la carretera nacional Saragossa – França.

Més concretament, l'Addicional només manté un dels tres nuclis sobre la traça de l'esmentada carretera i, alhora, els desvincula tots de la seva funció de cruïlla territorial. De forma il·lustrativa podem citar San Jorge (anteriorment La Violada), un nou poblament que, malgrat situar-se en un emplaçament pràcticament idèntic al del Projecte general de colonització, es deslliga de la resta de territori com a conseqüència de la supressió dels camins de nova creació que el connectaven amb l'estació de ferrocarril d'Almudévar i amb el poble d'Alcalá de Gurra. De la mateixa manera, amb l'eliminació dels poblats de Regordín i La Pardina, la supressió del camí de nova creació entre la Pardina i Gurra de Gállego i la ubicació del nou poblament d'El Temple cap al centre de l'antic Sector II "La Sarda", es desestima la creació d'una xarxa articulada de nuclis que vertebrin el territori colonitzat.

En definitiva, l'Addicional despulla de complexitat el territori en detriment del model que es propugnava al Projecte general de colonització. De fet, només el manteniment del camí de nova creació entre el Portazgo i Gurra de Gállego permet projectar una certa noció de sistema territorial, atès que estableix un espai de relació funcional fins al moment inèdit en l'àmbit colonitzat. Tanmateix, aquesta és una aportació certament discreta, que es formula, en part, davant de la necessitat de proveir

d'accés als nous poblats d'Ontinar del Salz i del Temple, així com als nous lots de terra que en depenen.

En conseqüència, podem asseverar que l'Addicional replanteja els postulats territorials del Projecte general de colonització, fent prevaldre criteris econòmics, tals com la racionalització de costos en la creació de nous camins i infraestructures, o bé la proximitat dels poblats a l'àrea cultivable.

La nova ubicació del poblat de San Jorge (1948) i l'aparició de dos nous poblats

El febrer de 1948, FRANCISCO DE LOS RÍOS i JOSÉ BOROBIO redacten la Proposta de nou emplaçament per al poble de San Jorge⁸², el qual té per objecte l'estudi d'alternatives per a l'emplaçament definitiu del poblat.

La proposició d'aquest estudi sorgeix arran de la constatació que el Sector V, inclòs dins de l'àmbit d'influència del poblat, és susceptible d'esdevenir reguivól en una superfície sensiblement superior a la inicialment prevista en l'Addicional del projecte general de colonització. Aquesta circumstància, detectada a partir de la utilització d'una base cartogràfica més detallada en l'avanç del projecte ordinari de colonització dels Sectors IV i V, comporta la possibilitat de replantejar la ubicació originalment prevista pel poblat al marge dret de la Sèquia de la Violada. El nou emplaçament es proposa en les immediacions de l'estació de ferrocarril d'Almudévar, en proximitat a la carretera general de Saragossa a Osca.

Aquesta nova situació es justifica, lògicament, per la millora de les comunicacions del poblat, la major facilitat en el transport de productes agrícoles, i una més favorable viabilitat econòmica per a la construcció del nucli, atesa la facilitat del trasllat de materials. Tanmateix, aquests factors, que per ells mateixos ja podrien justificar la modificació de l'emplaçament, són degudament acompanyats del corresponent estudi de l'àrea conreada dins de la circumferència definida pel "mòdul carro" de tres

⁸² Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. *Propuesta del nuevo emplazamiento para el pueblo de San Jorge, de 7 de febrer de 1948.*

km. Un estudi que demostra que la nova ubicació no compromet la superfície cultivable esperada, de 1.312 ha, sinó que, fins i tot, la incrementa lleugerament (1.383 ha).

Per tant, l'esmentat estudi pretén objectivar la modificació de l'emplaçament inicialment previst a l'Addicional del Projecte General de Colonització, basant aquesta decisió en termes de viabilitat econòmica i de proximitat a l'àrea d'influència cultivable. En conseqüència, en la concreció física del projecte colonitzador es delata un **biaix economicista vinculat a la productivitat**, doncs la situació del nou poblat no és concebuda des de la construcció d'un relat territorial, sinó des de la necessitat de dominar un àmbit conreable determinat. Aquesta vinculació, quantificada finalment l mencionat estudi, demostra que el canvi d'ubicació no compromet la lògica productiva prevalent i que, per tant, és viable i possible. En aquest context, no s'acompanya la justificació sobre el rol territorial que el nou poblat hauria de prestar a l'àmbit colonitzat.

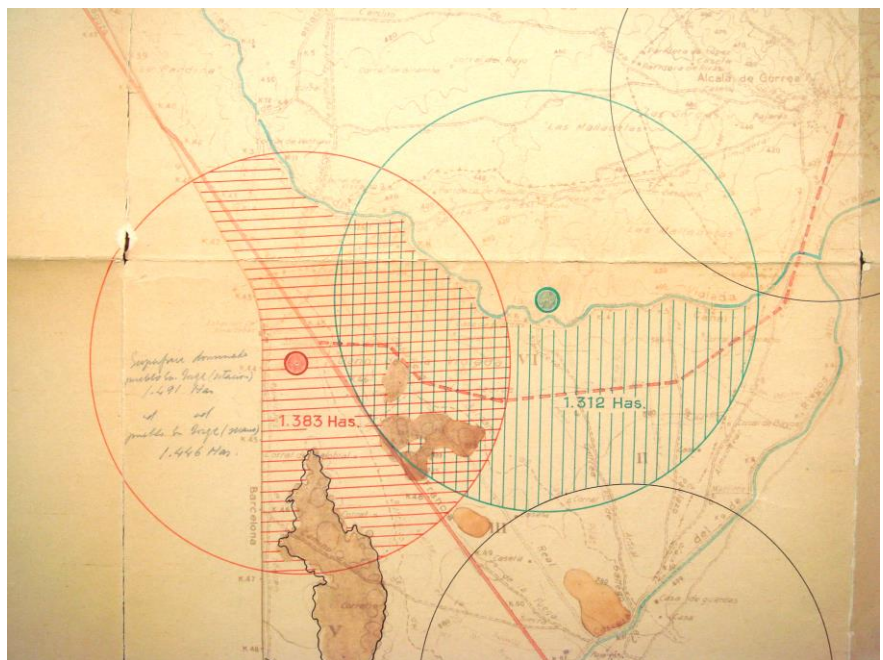
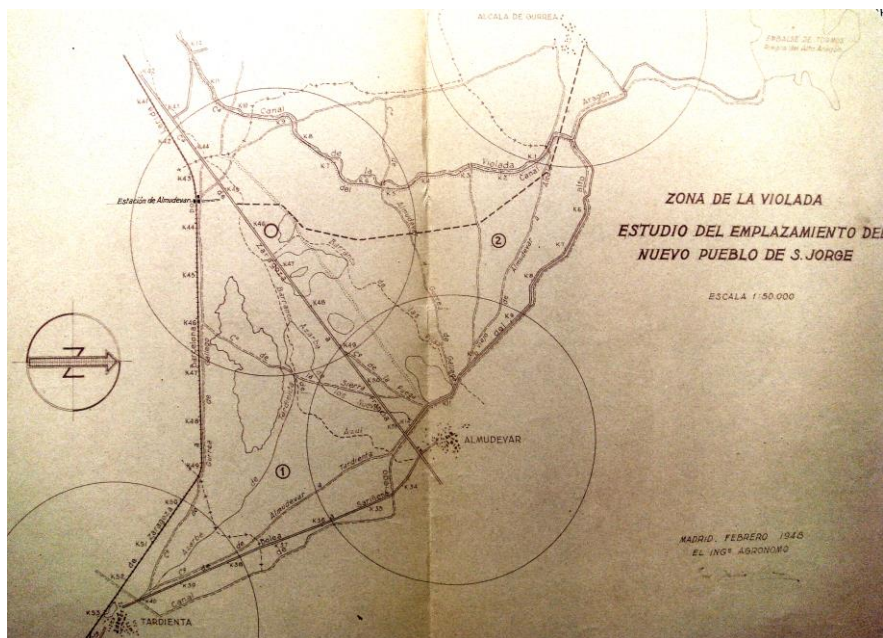
Sigui com sigui, la proposta serà finalment acceptada per la Direcció General, però comportarà un efecte colateral inesperat, tal com suggereix el Cap de la Secció Primera en el seu informe proposta de data 9 de març de 1948⁸³, relatiu al nou emplaçament de San Jorge:

“Para asegurar la habitabilidad de las zonas no atendidas por los pueblos existentes y el pueblo de San Jorge con su nuevo emplazamiento, bastaría con la creación de dos núcleos situados a una distancia del pueblo de Almudévar de 3 km, es decir, al borde de su zona de influencia que bastarían para el servicio de las zonas 1 y 2, cuya superficie queda indicada más arriba. La construcción de estos núcleos sería considerada como un objetivo a desarrollar en una segunda etapa de la colonización de la zona. Igualmente lo sería la construcción de los dos caminos de acceso a dichos núcleos, que deberán ser considerados como obra de competencia estatal.”

⁸³ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Informe relativo al nuevo emplazamiento para el pueblo de San Jorge, de 9 de març de 1948.

A dalt, mapa amb l'emplaçament de San Jorge segons l'Addicional del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès general dominada per la Sèquia de la Violada, de l'any 1945. A baix, dues alternatives al mencionat emplaçament, en les que s'ha comptabilitzat la superfície dominada d'acord amb un radi d'influència de 3 km.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. *Propuesta del nuevo emplazamiento para el pueblo de San Jorge, de 7 de febrero de 1948 (Francisco de los Ríos i José Borobio).*

De nou, la presa de decisions sobre l'ordenació territorial se subordina a la lògica productiva. En la contínua recerca del major aprofitament agrícola del territori colonitzat, la jerarquia tècnica i administrativa del règim proposa l'aparició de dos nous poblats de colonització que garanteixin el domini, custòdia i tutela de part dels terrenys que, com a conseqüència del desplaçament de San Jorge, queden excessivament allunyats de cap nucli rural.

L'aparició de bell nou dels esmentats nuclis —els futurs Artasona del Llano i Valsalada— explicita el comportament erràtic en l'ordenació territorial colonitzadora, doncs, malgrat cap dels dos nous poblats és expressament contemplat en l'Addicional del Projecte general de colonització de 1945, es retorna al model inicialment plantejat pel Projecte general de colonització de 1943, que preveia l'ocupació de l'àrea nord de la Violada mitjançant els poblats del Paul i Artasona. Així doncs, podem afirmar que la ratificació del model territorial propugnat l'any 1943 és fruit de la conjuntura, suscitada per raons d'oportunitat i conveniència davant d'una situació no prevista inicialment.

El Projecte general de 1951: l'aparició de Puilato

El 23 de novembre de 1951 es dicta el Decret pel qual s'aprova el nou Projecte general de colonització de la zona dominada pel primer tram del Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada⁸⁴ (Osca – Saragossa). Aquest document, conjuntament amb el Pla coordinat d'obres corresponent⁸⁵, recull els poblats d'Artasona del Llano i Valsalada, fixant el nombre definitiu de poblats a la zona colonitzada, entre els quals figura, de nou, el poblament de Regordín (finalment denominat Puilato). Contràriament a allò mantingut en l'Addicional de 1945, el nou Projecte general de colonització opta

⁸⁴ Font: BUTLLETÍ OFICIAL DE L'ESTAT núm. 350, de 16 de desembre de 1951, pp. 5658-5663.

⁸⁵ Orden conjunta de ambos Departamentos de 1 de julio de 1952 por la que se aprueba el plan coordinado de obras de la zona dominada por el primer tramo del Canal de Monegros y la Acequia de La Violada elaborado por la Comisión Técnica Mixta. Font: BUTLLETÍ OFICIAL DE L'ESTAT, núm. 197, de 15 de juliol de 1952, pp. 3249-3252.

Ortofoto del vol americà (sèrie B) de 1956-1957, en què s'aprecia el poblat de Puilato, un cop executat i abans de la seva desaparició per motius de subsidència del sòl. El poblat es va emplaçar a mig camí entre el barri del Portazgo i Ontinar del Salz, en la intersecció entre el ferrocarril Saragossa-Barcelona i la carretera nacional.

Font: FOTOTECA DIGITAL (INSTITUTO NACIONAL GEOGRÁFICO).

Superposició entre l'emplaçament de Puilato establert al projecte del poblat subscrit per José Borobio (desembre de 1953), i l'ortofoto actual, arran de la qual es pot comprovar que l'emplaçament designat se situava a les immediacions del barri del Portazgo, a més d'un quilòmetre cap al sud amb relació a l'àmbit d'execució definitiva.

Fonts: FOTOTECA DIGITAL (INSTITUTO NACIONAL GEOGRÁFICO) i ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

per la implantació d'aquest nou poblat, en detriment del creixement del barri del Portazgo, al qual se li atribuïen inicialment 40 nous habitatges.

La precipitació en la reconsideració d'aquest nou poblat força a una certa improvisació per part de l'equip tècnic de l'Institut Nacional de Colonització, tal com podem comprovar en la memòria justificativa del projecte del poblat de colonització de Puilato de desembre de 1953, subscrit per JOSÉ BOROBIO i els seus auxiliars JOSÉ SUÁREZ HENRÍQUEZ i FERNANDO MARTÍNEZ ENRÍQUEZ, on s'estableix el següent tenor literal:

“En cumplimiento de orden verbal de la Dirección General, se ha redactado el presente Proyecto del pueblo de Puilato, en la zona regable del primer tramo del Canal de Monegros y la Acequia de la Violada. En fecha de octubre de 1952, redactó el que suscribe el anteproyecto de Artasona, en la misma zona regable, que fue presentado a la Superioridad y merecida su aprobación en fecha, también, de octubre de 1952 del Servicio de Arquitectura, según informe suscrito por el Arquitecto Jefe D. José Tamés.

Por todo ello, y con objeto de ganar tiempo, se ha utilizado el Anteproyecto del pueblo de Artasona para la redacción del de Puilato, sin más modificaciones que el acoplamiento del número de viviendas de colonos, y los edificios comunales que, en el Anteproyecto, no estaban detallados.”

Així doncs, podem concloure que el nou poblat de Puilato és el producte de la transposició literal del projecte d'Artasona del Llano, plantejat inicialment en el Sector V de la zona reguívola, en un paratge allunyat aproximadament uns 20 km al nord-est. Aquesta controvertida, heterodoxa i, fins i tot, impúdica decisió, dona bon compte de l'erràtica trajectòria que pateix el projecte territorial colonitzador durant la seva extensa gènesi.

Un altre aspecte que explicita la deriva i subordinació del projecte colonitzador a la conjuntura, és el fet que al projecte del poblat es predetermina com emplaçament un àmbit que, finalment, no esdevindrà la situació definitiva de Puilato. Malgrat l'emplaçament adoptat en el projecte es correspon amb aquell que, segons la Memòria, fou establert per la Comissió Mixta i degudament recollit en els plànols del

Pla general de colonització de la zona, el cert és que l'emplaçament definitiu se situarà a poc més d'un quilòmetre al nord.

L'emplaçament recollit en el projecte de 1953 se situa a prop de l'estació ferroviària de Zuera (en la junció de les línies Zuera-Oloron-Sainte-Marie i Saragossa-Barcelona) i a l'est de la carretera nacional que uneix Saragossa amb França. Es tracta d'un emplaçament estratègic, no només per la seva proximitat a l'estació del ferrocarril, sinó perquè el traçat del poblat se suporta sobre un vial de nova creació, que uneix la mencionada carretera nacional amb un dels pocs viaductes elevats que travessen la línia del ferrocarril Saragossa-Barcelona, connectant ambdues bandes del territori.

En canvi, en l'emplaçament definitiu, el poblat assumeix una posició més marginal, allunyada de l'estació, i confinada en una llenca de terreny delimitada per la carretera nacional i la línia del ferrocarril Saragossa-Barcelona. A diferència de l'anterior ubicació, el poblat ja no s'insereix en un camí que estructura el territori, sinó que es disposa en situació de cul-de-sac, al final d'una avinguda lineal que parteix de la carretera nacional i que finalitza a la plaça major del nucli.

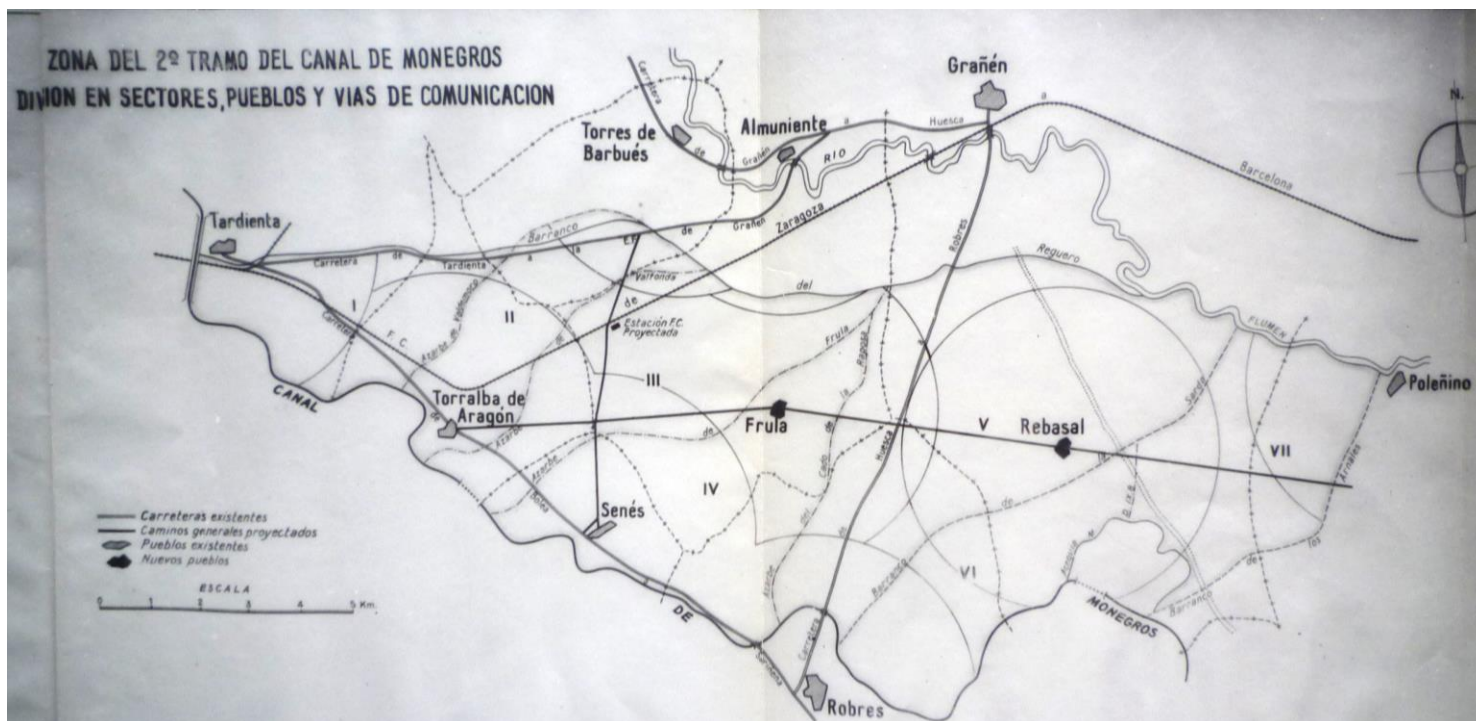
Malgrat les evidents diferències entre ambdós emplaçaments —a les quals podríem afegir la seva diversitat topogràfica— el cert és que l'ordenació física de l'edificació es manté inalterada en el poblat definitiu. Sorprenentment, no existeix cap concessió al nou emplaçament, més enllà d'algun petit ajust de límits en les illes situades al nord.

Casos com el de Puilato, és a dir, l'aparició de nous poblats no previstos inicialment pel corresponent Pla general de colonització amb l'objectiu de maximitzar la potencialitat productiva del territori colonitzat, es repeteixen en altres àrees colonitzades. A tall d'exemple, podem citar el poblat de Valfonda de Santa Ana, de JOSÉ BOROBIO, que apareix de bell nou en el Sector II de la Zona dominada pel 2n tram del Canal de Monegros, un cop aquest es troba en un avançat estat de consolidació física. Segons es pot comprovar en l'informe⁸⁶ signat per l'enginyer agró-

Pàgina anterior, plànol de la zona de colonització dominada pel 2n tram del Canal de Monegros (Osca), corresponent als termes municipals de Tardienta, Torralba de Aragón i Torres de Barbués, extret del Projecte de Pla general de colonització de maig de 1951. En el quadrant superior esquerre d'aquest plànol es pot observar la proposició del poblat d'El Cardal, inserit en un nou camí que connecta els nuclis preexistents de Torres de Balbués i Torralba de Aragón.

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

⁸⁶ Informe relativo a la creación del nuevo pueblo de Valfonda de Santa Ana, situado en el Sector II del Segundo tramo del Canal de Monegros (Huesca). *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.*

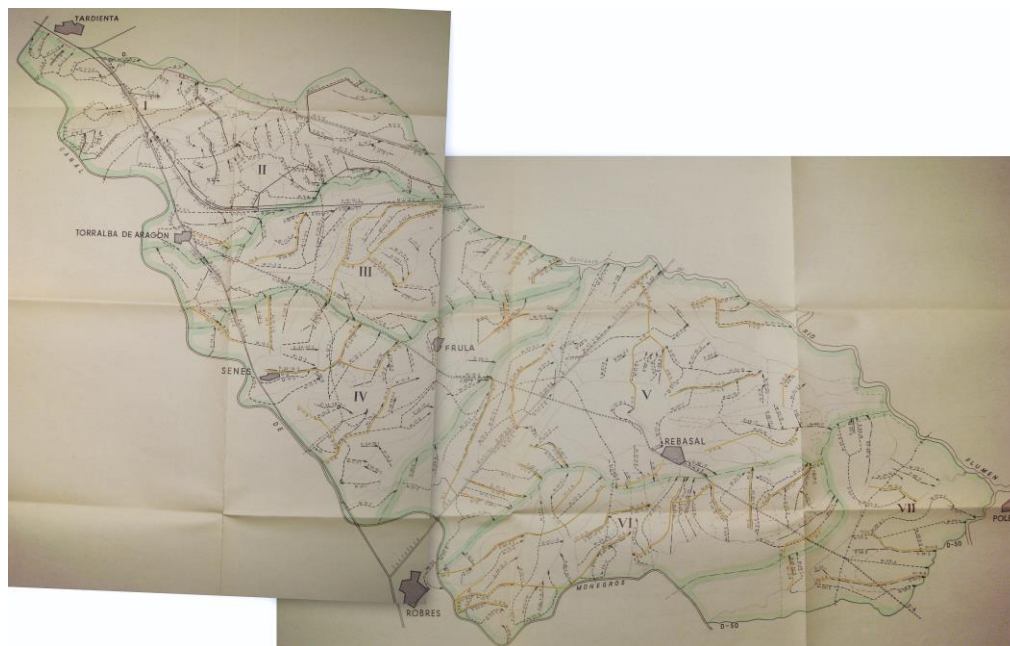

Plànol de síntesi de la zona de colonització dominada pel 2n tram del Canal de Monegros (Osca), annex a l'informe de la Direcció General de Colonització a l'Excel·lentíssim Sr. Ministre d'Agricultura, conforme a allò disposat en l'article 5è de la Llei de 21 d'abril de 1949, d'octubre de 1953. En el mencionat plànol s'observen els poblats de Frula i Rebasal, però no hi ha constància del nucli del Cardal, entre els pobles de Torralba de Aragón i Torres de Balbués.

Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

Mapa del projecte de camins dels Sectors III, IV i V de la zona del 2n tram del Canal de Monegros, signat per l'enginyer agrònom Gregorio Cabrerizo Ceballos (1957), en què es pot apreciar la inexistència del poblat d'El Cardal. Ahora, es constata la importància dels poblats de Frula i Rebasal, que vertebraven l'àrea colonitzada al sud del riu Flumen.

Fonts: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

Mapa del 2n tram del Canal de Monegros, elaborat a partir del Projecte d'adquisició de tubs per a drenatge de finques de l'INC a les zones del 2n i 3r tram del Canal de Monegros i del Flumen (Oscà), signat per l'enginyer agrícola Fulgencio Sancho Bizcarra (gener de 1970). En verd consten les terres en propietat de l'INC.

Fonts: Elaboració pròpia a partir de documentació obtinguda a l'ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

nom GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS el 3 de gener de 1957, el poblat de Valfonda de Santa Ana sorgeix a partir d'un relat contradictori:

“En el Proyecto del Plan General de Colonización del Segundo Tramo del Canal de Monegros se propone la creación del nuevo pueblo de “El Cardal”, que se situaba en las inmediaciones del que se propone en este informe, construir en lugar de aquél.

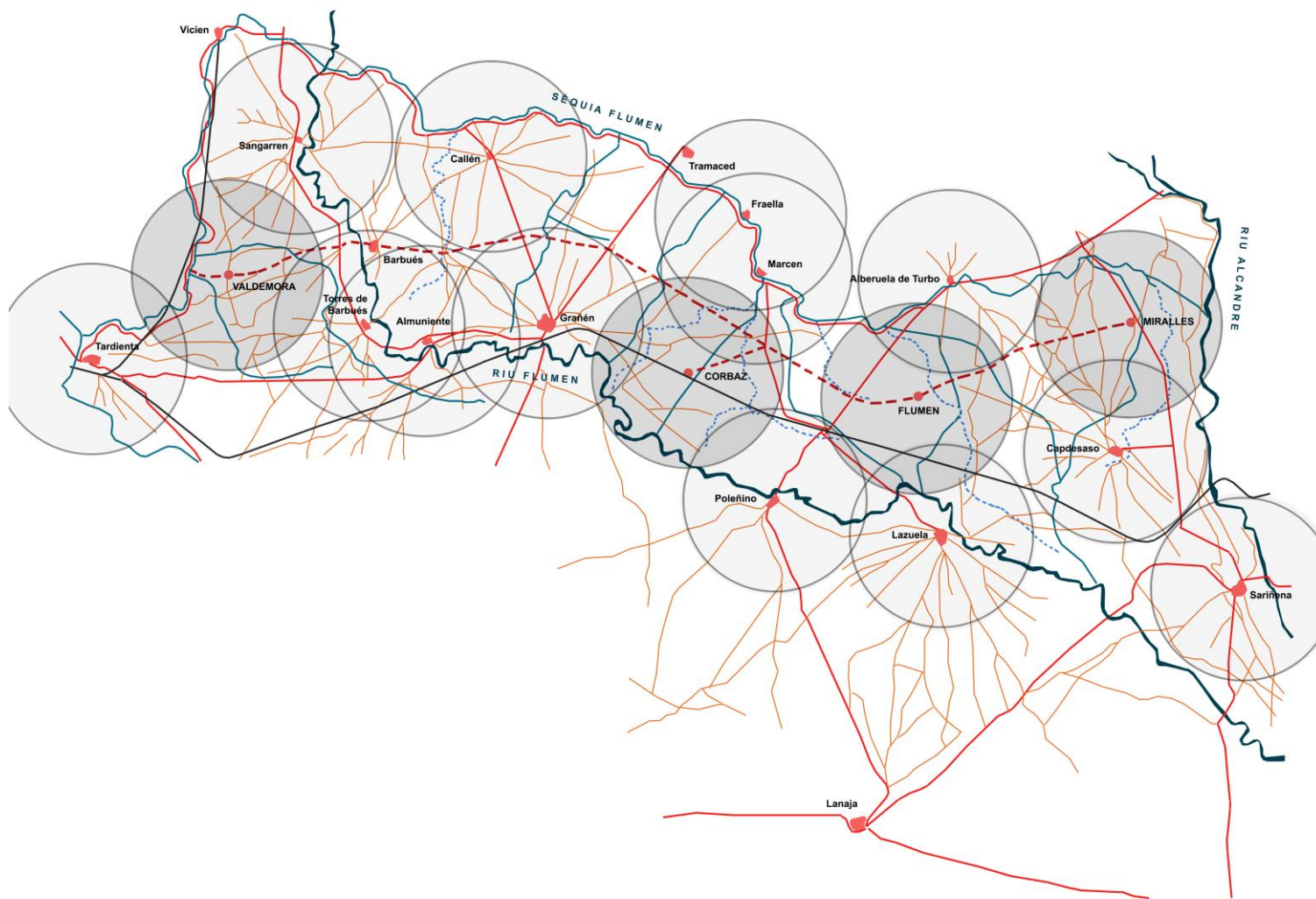
En el Decreto de 11 de diciembre de 1953, por el que se aprueba el Plan General de Colonización de la Zona dominada por el Segundo Tramo del Canal de Monegros (Huesca), en el capítulo 3, apartado e), propone la construcción de pequeños núcleos satélites en los pueblos existentes y de los construidos.

En el Decreto de 21 de enero de 1955, por el que se aprueba el Plan General de Colonización de la Zona dominada por el Canal del Flumen (Huesca), propone que se construya un núcleo satélite en el extremo occidental del término municipal de Torres de Barbues (Huesca), en las proximidades de la carretera local L-50 de la estación de Tardienta a la de Grañén.”

Certament, si hom observa el Projecte de Pla general de colonització del 2n tram del Canal de Monegros⁸⁷, de JUAN SERRANO COCA, signat el maig de 1951 – és a dir, quasi 6 anys abans de l'informe mencionat–, es constata com es plantegen en la zona colonitzada un total de tres nous poblats: El Cardal, ubicat al Sector XIV amb 35,5 ha de terres en excés; Frula, situada al Sector XVI, amb 900,9 ha en excés; i Rebasal (futur Montesús), emplaçat al Sector XVII amb 2.382,0 ha en excés.

L'emplaçament de tots els poblats segueix un patró comú, de confinament dels nuclis en àrees delimitades per la traça de les sèquies projectades i dels nous camins. No obstant això, mentre Frula i Rebasal se situen al llarg del camí paral·lel al Canal de Monegros que vertebrava tota l'àrea colonitzada al sud del riu Flumen (2n i 3r tram del Canal de Monegros), i que connecta els nuclis de Torralba de Aragón amb la carretera de Poleñino a Lanaja, en el cas del poblat d'El Cardal la seva situació queda inserida en un altra vial que connecta Torralba de Aragón amb Torres de Barbués.

⁸⁷ Proyecto de Plan General de Colonización del 2º tramo del Canal de Monegros, de JUAN SERRANO COCA (Ingeniero Agrónomo), JOSÉ MORALES BERNAL y ANSELMO JIMÉNEZ PÉREZ (Peritos Agrícolas). Mayo de 1951. *Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.*

Poc després, la jerarquia de l'INC desestima l'existència del nucli d'El Cardal, tal com es pot constatar a la proposta sobre el Pla general de colonització que s'eleva al Ministeri d'Agricultura, i més concretament en el plànol de síntesi de la zona de colonització dominada pel 2n tram del Canal de Monegros (Osca), annex a l'informe de la Direcció General de Colonització⁸⁸ d'octubre de 1953. Tanmateix, en el mencionat plànol s'observen els nous nuclis de Frula i Rebasal, els quals es mantenen inalterats en els sectors ara designats com IV i V. Aquesta és una situació que es repeteix en documents posteriors⁸⁹ —pràcticament coetanis a l'emissió l'informe que motiva la necessitat d'implantació del nou poblat de Valfonda de Santa Ana— on el poblat d'El Cardal desapareix de l'ordenació territorial de l'àmbit colonitzat.

En definitiva, l'existència del poblat es reconsidera fins en tres ocasions en quasi sis anys: primer quan es planteja com El Cardal, amb un potencial de 98 habitatges; després com a petits nuclis satèl·lits a l'entorn d'altres preexistents; i, finalment, com a Valfonda de Santa Ana, amb un potencial de 100 habitatges (80 per a colons i 20 per a obrers agrícoles).

Existeix un model territorial colonitzador?

De l'estudi detallat del 1r tram del Canal de Monegros i la Sèquia de la Violada en podem extreure algunes conclusions. Com s'ha mencionat anteriorment, es tracta d'un pla dilatat en el temps, supeditat a la conjuntura o a l'oportunitat i, en tot cas, fragmentari en la presa de decisions. En aquest sentit, sorprèn com, al llarg de quasi una dècada, la primera proposta de Pla general és replantejada fins en dues ocasions.

⁸⁸ Informe de la Dirección General de Colonización al Excelentísimo Sr. Ministro de Agricultura, conforme a lo dispuesto en el artículo 5º de la Ley de 21 de abril de 1949 (octubre de 1953). *Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.*

⁸⁹ Proyecto de caminos, presupuesto adicional, de la Zona Segundo Tramo del Canal de Monegros, Sectores III, IV y V, de GREGORIO CABRERIZO CEBALLOS (Ingeniero Agrónomo) i PABLO RUIZ GÓMEZ (Perito Agrícola del Estado), 1957. *Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.*

Pàgina anterior, mapa de la zona colonitzada del Flumen, a partir de la composició del Projecte del pla general de colonització de la 1a part de la Zona del Flumen (abril de 1954) i del Projecte de pla general de colonització de la 2a part de la Zona del Flumen (març de 1954), ambdós dels enginyers agrònoms Antonio Esteban Fernández, Federico Collado Bercero i Manuel Álvarez Peña.

En el mapa s'aprecia com la zona colonitzada s'estructura mitjançant un vial longitudinal que discorre en direcció est-oest, al llarg del qual es situen els poblats de Valdemora, Flumen (Sodeto) i Miralles (San Lorenzo de Flumen). Un quart poblat, Corbaz (Curbe) s'aparta lleugerament d'aquesta lògica per a aproximar-se a la línia ferroviària de Saragossa a Barcelona.

La proposició de Valfonda de Santa Ana a la zona del 2n tram del canal de Monegros farà replantejar la necessitat d'emplaçar el poblat de Valdemora, el qual, finalment no s'acabarà materialitzant.

Fonts: Elaboració pròpia, segons documentació obtinguda a l'ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

Tanmateix, si ens cenyim estrictament als fets, i més enllà de l'erràtica, i fins i tot contradictòria concreció del Projecte general de colonització, podem comprovar com, paradoxalment, l'ordenació territorial definitiva de l'àmbit s'ajusta sensiblement als criteris propugnats per la primera de les propostes, redactada l'any 1943. Més concretament, observem com el nombre de poblats nous, així com la seva disposició territorial són pràcticament coincidents, mentre que el nou vial estructurant del sector II "La Sarda" que discorre paral·lel al riu Gállego entre els nuclis del Portazgo i Gurrea de Gállego, es manté també pràcticament inalterat en tres propostes de Pla general.

En aquest context, només el poblat de La Pardina (finalment El Temple) sembla allunyar-se d'un criteri d'ocupació de l'àrea reguívola fonamentalment estructurat a l'entorn de la carretera nacional Saragossa-França. Alhora, la formalització definitiva opta per prescindir de la xarxa de nous camins que articulaven el sector I "Llano de la Violada" del Projecte general de l'any 1943, els quals comunicaven els poblats d'Artasona del Llano i Valsalada amb els nuclis de Tardienta i Alcalá de Gurrea, i l'estació de ferrocarril. En el seu lloc, s'opta per reduir les pretensions inicials i, en conseqüència, aprofitar vials preexistents com el camí de la Sèquia de la Violada o bé el camí del Canal de Monegros.

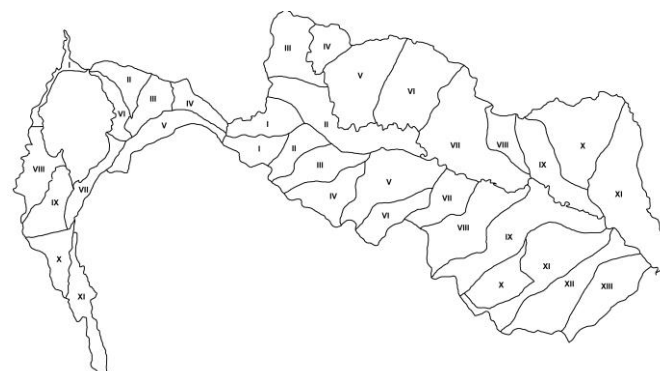
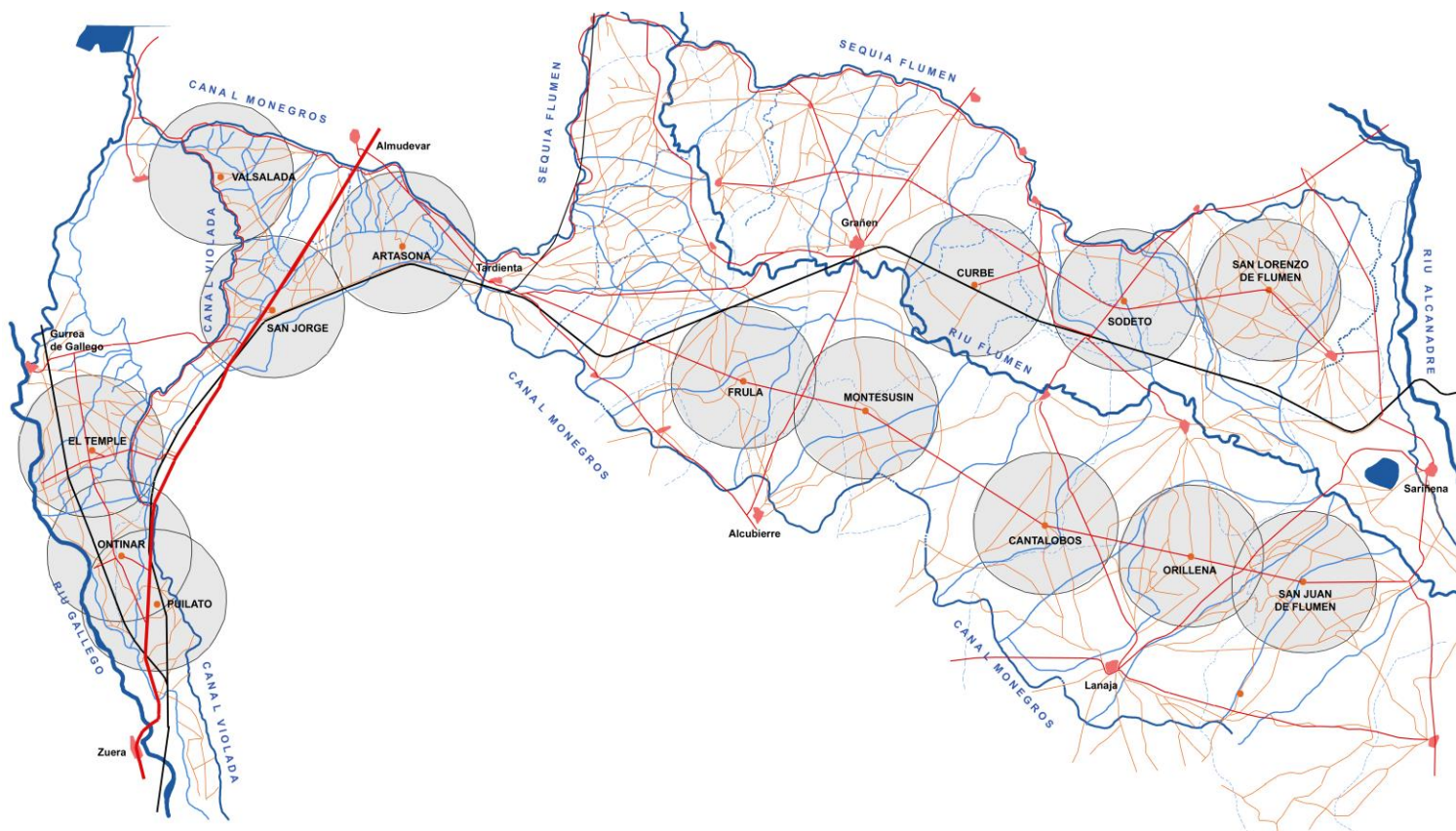
Així doncs, podem concloure que la proposta definitiva per La Violada parteix de l'esquema conceptual inicialment aprovat, si bé en el procés de concreció del Projecte general de colonització s'opta per deformar el relat territorial inicial a favor d'una lògica d'ocupació que persegueix la maximització de les àrees d'influència dels poblats sobre el territori circumdant, així com la racionalització dels costos de les infraestructures que vertebraven la zona reguívola. En d'altres paraules, el règim opta per inclinar-se cap a un **pragmatisme de tall economicista** que, quan convé, es desvincula dels principis ordenadors que caracteritzen l'àmbit. Un posicionament dúctil i eclèctic que s'explica, en part, per la manca de recursos de l'època, i per l'absència d'un corpus teòric de planificació territorial madur vinculat a la praxis colonitzadora.

Tanmateix, malgrat la prevalença dels imperatius econòmics, si analitzem breument l'ordenació territorial de les àrees colonitzades més representatives de la Delegació Regional de l'Ebre descobrirem, subjacents, l'existència de patrons d'ocupació similars, tots ells amb una certa noció d'estructura en la seva concepció.

Fixem-nos, en primer lloc, en la imatge de conjunt de la zona reguívola dominada pels Regs de l'Alt Aragó, i més concretament, en l'àrea integrada pels trams 2n i 3r del Canal de Monegros i per la zona dominada per la Sèquia del Flumen. Aquest àmbit –confinat entre el Canal de Monegros al sud, la Sèquia del Flumen al nord i a l'oest i pel riu Alcanadre a llevant– té una marcada disposició est-oest, paral·lela al riu Flumen i a la línia del ferrocarril de Saragossa-Barcelona. Tanmateix, en el moment de la colonització d'aquest territori, les principals artèries viàries ignoren aquesta directriu atès que, en el seu propòsit de connectar els nuclis situats a ambdós marges del riu Flumen, discorren en direcció nord-sud segons quatre eixos principals⁹⁰. En aquest context, sorprèn la inexistència de vies longitudinals, ja sigui entre els municipis de Grañen i Sariñena, o bé entre Lanaja i Pallaruelo de Monegros.

Per altra banda, els nuclis preexistents es disposen al llarg de la traça del riu Flumen i de les infraestructures hidràuliques que flanquegen l'àrea colonitzada (el Canal de Monegros i la Sèquia del Flumen). Com és obvi, l'aparell colonitzador opta per la transformació agrària dels corredors de sòls agrests que s'emplacen en els àmbits ubicats entre el riu Flumen (línia central de l'ordenació d'aquest territori) i ambdues infraestructures, atès que es tracta d'àrees desocupades. Així mateix, i seguint els criteris d'interdependència i proximitat entre la zona cultivada i els nous nuclis rurals, l'aparell colonitzador ubica els poblats al llarg d'ambdues franges: al marge esquerra del Flumen s'hi plantegen Miralles (San Lorenzo de Flumen), Flumen (Sodeto), Corbaz (Curbe) i Valdemora; al marge dret s'hi proposen San Juan de Flumen, Orillena, Cantalobos, Montesusín, Frula, i finalment, Valfonda de Santa Ana.

⁹⁰ Segons la cartografia de la Dirección General del Instituto Geográfico y Catastral (1a edició, 1929), de ponent a llevant, els principals eixos viaris que estructuren l'àmbit en sentit nord-sud són: 1) Almuniente-Sangarrén-Vicién; 2) Lanaja-Poleñino-Alberuela de Tubo; 3) Alcubierre-Robres-Grañen-Tramaced; 4) Pallaruelo de Monegros-Sariñena-Huerto. Font: CENTRO NACIONAL DE INFORMACIÓN GEOGRÁFICA, MINISTERIO DE FOMENTO.

En aquest context, els diversos poblats plantejats en ambdós marges es relacionen per mitjà del dos nous vials estructurants, que els relliguen en sentit longitudinal est-oest. En d'altres paraules, llevat les excepcions de Valfonda de Santa Ana i Sodeto, la disposició dels nous nuclis se separa volgutament de l'estructura arterial preexistent, inaugurant així un nou marc de relació en el territori que complementa la lògica transversal nord-sud que prevalia a l'àmbit. Es tracta d'una ordenació nítida en forma de “collar de perles” que, tanmateix, esdevé **parcialment autàrquica**, ja que ignora tant les polaritats preexistents com les traces territorials que caracteritzen l'àrea. Tot i això, i malgrat la seva elementalitat, hem d'admetre que l'ordenació proposada dona compte de l'existència d'una certa **noció de sistema territorial**.

Aquesta elemental però diàfana ordenació es repeteix a la zona de colonització de las Bardenas⁹¹, ja que gran part dels nous poblats proposats (Saga, Figarol, Alera, Bardenas, Sabinar, Pilué i Sancho Abarca⁹²) es relliguen mitjançant un nou vial que vertebrava l'àrea de nord a sud. Paradoxalment, aquesta nova traça, que comunica Cáseda amb Tauste, duplica la carretera preexistent Tauste-Ejea de los Caballeros-Sangüesa, la qual també discorre en sentit nord-sud.

⁹¹ El Pla general de colonització de la zona reguivola del primer tram del Canal de las Bardenas es fonamenta en la delimitació realitzada pel Decret de 19 d'octubre de 1951, segons el qual es declara l'àrea dominada per la primera part del Canal de las Bardenas, a cavall entre les províncies de Navarra i Aragó, com a zona d'alt interès nacional de colonització. Es tracta d'una zona que afecta 13 municipis (Sangüesa, Caparroso, Mélida, Carcastillo, Sábada, Ejea de los Caballeros, Tauste, Cáseda, Sofuentes, Castiliscar, Sos del Rey Católico, Gallipienzo, Traibuenas i Biota), amb una superfície dominada aproximada de 65.293 ha, que es divideix en 4 subzones i 38 sectors hidràulics. El Pla general s'estructura en diversos documents redactats el novembre de 1952, d'acord amb les subzones en què es divideix aquest primer tram: la subzona 1a (3.392,50 ha), la subzona 2a (23.965 ha), la subzona 3a (31.605 ha) i la subzona 4a (8.554,60 ha). Finalment, el març de 1953, es redacta el Pla de conjunt del Pla general, que comprèn una imatge global de tota aquesta àrea colonitzada, a la que s'atribueix una superfície lleugerament superior de 67.517,60 ha. Tots els documents són signats per l'enginyer agrònom ANTONIO ESTEBAN FERNÁNDEZ, amb la col·laboració amb els pèrits agrícoles JOAQUÍN BARRERA RUIZ, LUIS MORANTE RODRÍGUEZ i IGNACIO BLASCO PASTOR. *Font: ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.*

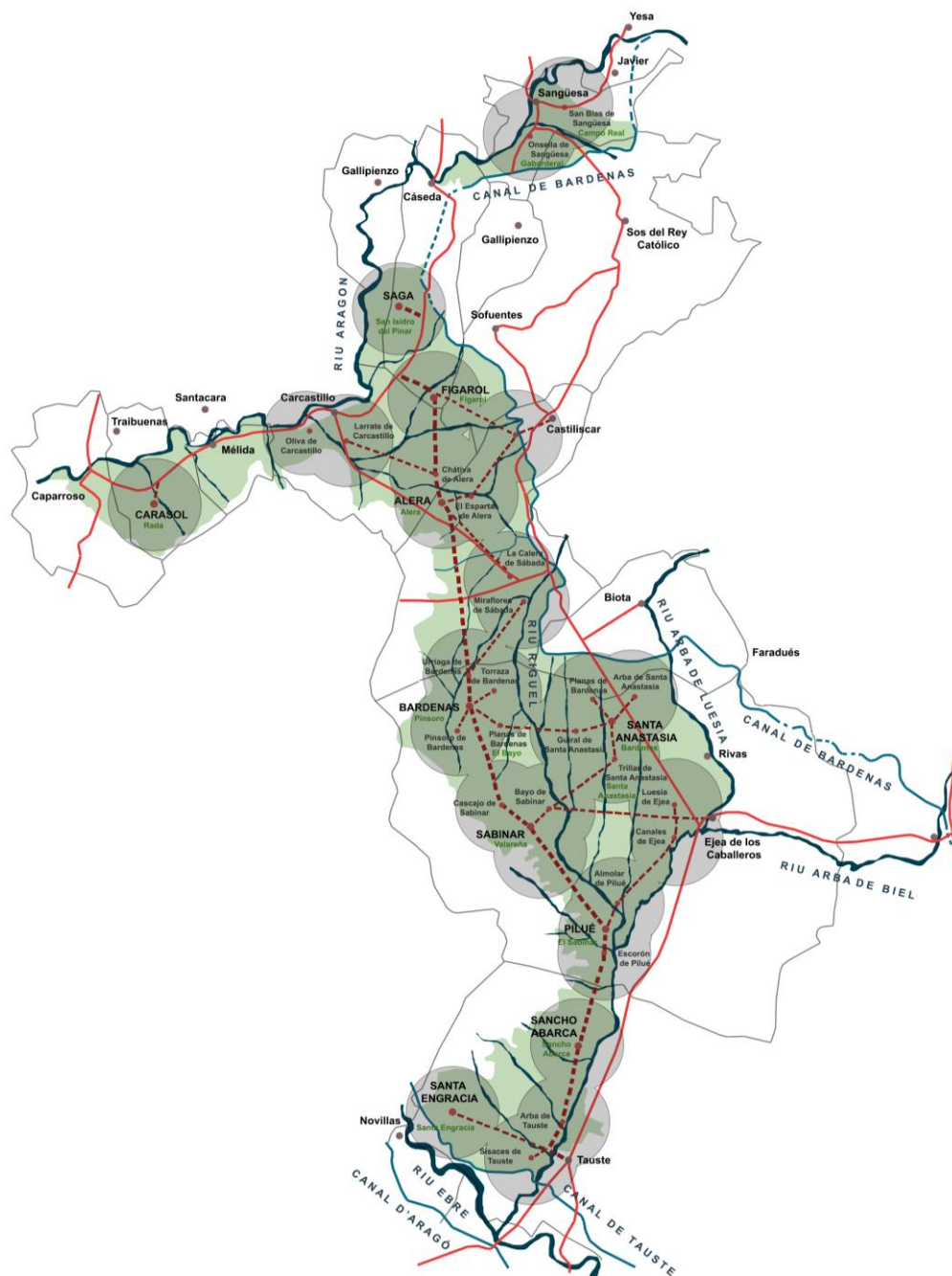
⁹² Aquesta és la denominació dels poblats segons el Pla de conjunt del Pla general de colonització del primer tram del Canal de las Bardenas (març de 1953). Tanmateix, la denominació final dels poblats és, respectivament, la que segueix: San Isidro del Pinar, Figarol, Alera, Pinsoro, Valareña, El Sabinar i Santa Engracia.

Pàgina anterior, a dalt, mapa de la zona reguivola dominada pels regs de l'Alt Aragó, segons es dibuixa al projecte del nou poblat de Monte-Sodeto, de l'arquitecte Santiago Lagunas Mayandía (agost de 1956). A sota, divisió en sectors hidràulics.

En el mapa de la zona reguivola no hi apareixen ni els poblats de Valdemora (zona del Flumen), El Cardal ni Valfonda de Santa Ana.

Fonts: Elaboració pròpia, segons documentació obtinguda a l'ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA

Fonts: Elaboració pròpia, segons documentació obtinguda a l'ARXIU CENTRAL DEL MINISTERI D'AGRICULTURA I PESCA, ALIMENTACIÓ I MEDI AMBIENT.

Tanmateix, més enllà de constatar una certa reiteració autàrquica del plantejament colonitzador, és rellevant observar el canvi en la distribució nodal dels nuclis. En aquest sentit, la memòria del Pla de conjunt del Pla general de colonització de març de 1953, se cita el següent tenor literal:

“Se propone el sistema urbano teórico siguiente para los poblados que se han de establecer en la zona:

Un núcleo central en el que se situará el centro cívico (iglesia, casa administración, escuelas, comercios y artesanías, etc.), cinco poblados satélites del anterior a 2 Km. del mismo y en los vértices de un pentágono. Dando a estos satélites un radio de influencia de 3 Km. el conjunto urbano extiende su acción a 5 Km. Las viviendas y dependencias agrícolas se situarán tanto en el núcleo central como en los satélites, de acuerdo con la superficie de influencia de cada uno de ellos. Los pueblos satélites estarán formados exclusivamente por viviendas y dependencias agrícolas, pero en cada uno deberá situarse además escuelas y viviendas para maestros.

Con este sistema se consigue economía por los siguientes conceptos:

- 1º -Considerable disminución del número de centros cívicos.
- 2º -Disminución del número de conducciones y depósitos de abastecimiento de aguas.
- 3º -Disminución del número de comercios y artesanías.

Aparte de estas ventajas de tipo económico, el núcleo central con sus satélites constituirá un sistema urbano ya de cierta consideración, teóricamente de más de 900 vecinos labradores, lo que facilitará considerablemente las atenciones sanitarias, espirituales y culturales de todo orden.

La distancia de 2 Km. que se propone entre el núcleo central y sus satélites es la máxima posible con miras a facilitar el traslado de los residentes en los satélites al núcleo capital, al que tendrán que acudir tanto para sus necesidades comerciales como para las religiosas, sanitarias y sociales.

Sin embargo, esta distancia de 2 Km. parece algo excesiva para la población escolar, por lo que se propone el establecimiento de escuelas en los satélites lo que no aumenta excesivamente su coste, ya que el número de alumnos que puede atender la unidad profesor-aula no puede pasar de cierto límite.

En general, los cultivadores de las explotaciones mecanizadas han de residir sobre las mismas con objeto de atenderlas lo mejor posible sobre todo en su aspecto ganadero. Los medios mecánicos de que dispondrán facilitarán su traslado frecuente a los núcleos urbanos más cercanos. Sin embargo, no se descarta la posibilidad de que alguno de ellos resida en núcleos urbanos.

En la zona se propone el establecimiento de los siguientes núcleos urbanos cuya situación puede verse en el plano adjunto. Para cada uno de ellos se indica si pertenece a la categoría de núcleo central o satélite y el número de viviendas que comprende [...]. El número total de viviendas a edificar en los nuevos pueblos que han de construirse en la zona es de 4.773.”

Tal com es pot comprovar en l'anterior fragment, el model territorial previst a l'àmbit de Las Bardenas, difereix d'anteriors experiències a la Delegació Regional de l'Ebre. En aquest cas, la unitat mínima d'ocupació territorial ja no és el poblat, sinó que es baralla un nou concepte: **el sistema urbà**, el qual es configura pel sumatori d'un **nucli central amb diversos poblats satèl·lit** distanciats un màxim de 2km, que abasten conjuntament un *buffer* de cinc quilòmetres. L'esquema s'assimila al que propugna CÉSAR CORT⁹³ pel que fa al model teòric de ciutat rural moderna, compostat per un centre nuclear i la proliferació de diversos barris connectats amb una xarxa arterial i un sistema d'espais oberts.

En aquest sentit, el Pla general de colonització aposta per un **model d'ocupació més desconcentrat**, que sofistica les ordenacions territorials precedents de La Violada, el Canal de Monegros i el Flumen, en dos aspectes cabdals: per una banda, racionalitza el cost dels principals equipaments, atès que, malgrat la majoria d'assentaments (siguin nuclis centrals o poblats satèl·lit) té un potencial d'habitatges mig que supera les 100 unitats⁹⁴, aquests equipaments es situen només als poblats que exerceixen la seva funció de centre del sistema. Per l'altra banda, l'atomització de poblats permet

⁹³ Font: CÉSAR CORT, “*Campos urbanizados y ciudades ruralizadas*” Editorial Yagüe, 1941. Madrid.

⁹⁴ Segons el Pla de conjunt del Pla general de colonització (1953), es plantegen un total de 10 nuclis centrals, amb un potencial de 1.665 habitatges, mentre que es proposen 26 poblats satèl·lit amb un potencial de 3.107 habitatges. D'acord amb aquestes dades, de mitja, els nuclis centrals proposen 166 habitatges, mentre que els nuclis satèl·lit en proposen 119.

abastar una major superfície de territori, atès que el radi d'influència s'allarga dels tres quilòmetres habituals als cinc.

Malgrat el canvi en el model territorial i l'assumpció d'un patró d'ocupació més complex i especialitzat, s'escau recordar que els principals atributs mencionats abans (racionalització d'equipaments i desconcentració de nuclis) reforcen l'aproximació economicista d'experiències pretèrites, doncs **incideixen** especialment en la reducció de costos i en l'augment del rendiment del model productiu mitjançant l'extensió de l'àrea d'influència dels principals assentaments de l'àrea reguívola. En definitiva, amb l'experiència de Las Bardenas, l'aparell colonitzador **reivindica la subjugació del model territorial al model productiu**.

En conclusió, podem afirmar que, amb caràcter general, l'aparell colonitzador de l'Ebre parteix d'un esquema teòric ideal que després deforma a conveniència d'acord amb criteris de maximització dels potencials d'aprofitament agrícola i de reducció de costos. Les terres "en excés" disponibles –ja siguin per cessió municipal, expropiació o compra– condicionen la localització dels nous poblats, i la seva dimensió (i subsegüent importància en la jerarquia del territori) sorgeix, de forma succinta, del quocient entre la superfície de la nova àrea cultivable i la capacitat de treball requerida per a gestionar-la.

No obstant això, i malgrat la seva heterodoxa formulació, hem de subratllar i reivindicar l'existència d'un **model territorial latent** ben definit pel que fa als seus atributs: és **nodal**, atès que ordena la zona reguívola mitjançant la implantació de nuclis urbans concentrats; és **policèntric**, ja que preveu el repartiment equilibrat de població al llarg del territori colonitzat; és **vertebrat**, doncs s'estructura linealment segons uns eixos que articulen l'àrea ocupada; i és parcialment **autàrquic**, atès que no pretén alterar les dinàmiques preexistents del territori, sinó que circumscriu la seva influència als espais d'oportunitat que són vacants. En definitiva, es tracta d'una temptativa de model que, si bé de vegades és procliu a la conjuntura o a l'oportunitat, representa un punt de partida sense precedents en la implantació del concepte de projecte territorial a l'Estat espanyol.

LA SEGONA CONSTANT: LA PLAÇA

"Dentro de un trazado rectangular de calles, la planta es bastante movida, porque con gran acierto se sitúan los dos edificios públicos de mayor importancia: Ayuntamiento e Iglesia, bastante separados, sin que coincidan ninguna de sus alineaciones, quedando, sin embargo, directamente comunicados por un amplio paseo central; y se procura evitar el cruce de calles en cuatro direcciones. [...] Con muy buen criterio, se han dado a los solares de las viviendas, la suficiente amplitud, sin incurrir en exageración, para que, en su día, puedan construirse holgadamente las dependencias agrícolas. De esta manera resulta difícil que los alzados de las calles principales estén constituidos exclusivamente por fachadas de viviendas, pero lejos de suponer un inconveniente, consideramos que los cambios de altura al intercalar dependencias agrícolas de una planta entre las viviendas de dos, proporciona un conjunto estético, como puede apreciarse en los correspondientes planos."

Informe proposta del Cap de la Delegació Regional de l'Ebre de l'INC, relatiu a l'avantprojecte d'Ontinar del Salz, de José Borobio, 26 de juliol de 1944

Pàgina anterior, fotografia de la plaça major del poblat de Cañada de Agra (1962) a Hellín, Albacete, de José Luis Fernández del Amo.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

La complexitat i la diversitat amb recursos limitats

Tal com s'ha conclòs en el primer capítol, més enllà de la finalitat productiva que persegueix tot acte colonitzador agrícola, el cas espanyol de postguerra es forja sobre la construcció d'una identitat simbòlica col·lectiva. La productivitat i el simbolisme esdevenen els dos rails sobre els quals transita la locomotora colonitzadora franquista, amb una destinació clara: **generar la consciència d'una nova identitat rural** que substitueixi la concepció tan profundament arrelada en l'imaginari col·lectiu de país endarrerit i mancat de recursos.

En aquest sentit, els poblats que projecten els arquitectes de l'INC no es dissenyen exclusivament com assentaments rurals que donen suport a la missió productiva principal, sinó que el seu propòsit transcendeix aquesta idea per acabar materialitzant veritables comunitats autosuficients, l'objectiu de les quals no es

restringeix només a allotjar als colons, sinó a conferir-los alhora un entorn urbà confortable, civilitzador i dignificant.

Al respecte, recordem que la materialització urbanística colonitzadora no és res més que una invenció de bell nou, un projecte *ex novo* que, com a conseqüència de la sensible transformació del suport físic⁹⁵ en el qual s'instal·la, modifica dràsticament el paisatge, que perd les seves referències físiques i culturals. Així mateix, des del punt de vista social, la condició de colon, en tant que persona nouvinguda, comporta implícita l'existència d'un cert desarrelament al nou entorn, el qual s'ha de mitigar mitjançant la implantació de noves referències identitàries. Per tant, per sentir-s'hi identificats i representats, és necessari que els colons estableixin una relació emocional amb l'objecte urbà.

En aquest context, la construcció d'una identitat col·lectiva és fruit d'un procés emocional i perceptiu dels seus individus, i per tant, l'èxit o fracàs de la política urbanística colonitzadora depèn, en gran mesura, de la **capacitat del règim d'incidir en els cors dels colons, de generar espais aprehensibles sobre els quals es dipositi la consciència col·lectiva.**

D'acord amb aquesta premissa, la ideologia colonitzadora se centra essencialment en l'adopció d'un seguit d'estratègies que reforcen aspectes fàcilment perceptius com l'ordre i el simbolisme. Més enllà dels requeriments funcionals i econòmics del moviment colonitzador que comporten necessàriament la sistematització i repetició tipològiques, la doctrina promoguda per l'Institut Nacional de Colonització prioritza (tal i com s'ha pogut comprovar en el segon capítol) l'adopció de proporcions harmòniques, la configuració d'espais urbans jerarquitzats, o bé la invocació de codis estètics tradicionals, per definir un model urbà ordenat i fàcilment recognoscible. Tal com tindrem l'oportunitat de comprovar en el següent apartat, **aquesta estratègia cristal·litza en les places del poblats, les quals es revelen com a espais de gran evocació identitària i simbòlica** que, mitjançant l'adopció de referències culturals

⁹⁵ Intervencions d'implantació d'infraestructures d'irrigació hidràulica, a l'alineació de nous camins, a la fragmentació i atermenament del sòl en nous lots, a la incorporació de nous conreus agrícoles, etc.

sovint instal·lades en l'imaginari col·lectiu, permeten als colons assimilar amb naturalitat el seu nou escenari vital.

Així mateix, en la recerca d'aquest factor d'identitat, l'Institut Nacional de Colonització valoritza alguns trets propis de l'arquitectura rural, com per exemple la generació d'un paisatge urbà divers, en el que les façanes dels carrers són configurades per volums de distintes alçades, i en les quals s'intercalen dependències agrícoles amb habitatges. Precisament, i tal com es constata en el text que encapçala el present capítol, aquesta mixtura tan formal com funcional esdevé estratègica per a l'estructura administrativa i jeràrquica de l'INC, la qual considera aquest fet com un atribut estètic necessari en el plantejament dels poblats.

Aquest context es revela ideal per una figura amb el perfil de JOSÉ BOROBIO. El seu coneixement de la tradició urbanística rural espanyola, sempre des d'una interpretació universal, humanística, però també moderna, el converteix en un projectista que, lluny d'estridències i de grandiloqüents discursos –que deixa a l'oficialitat dels edificis singulars d'alguns dels seus coetanis– construeix en els seus poblats un entramat complex, divers i ric en matisos. Tant és així, que l'ordre i les regles que generen la forma urbana es corregeix constantment mitjançant l'accident, la paradoxa i la sorpresa.

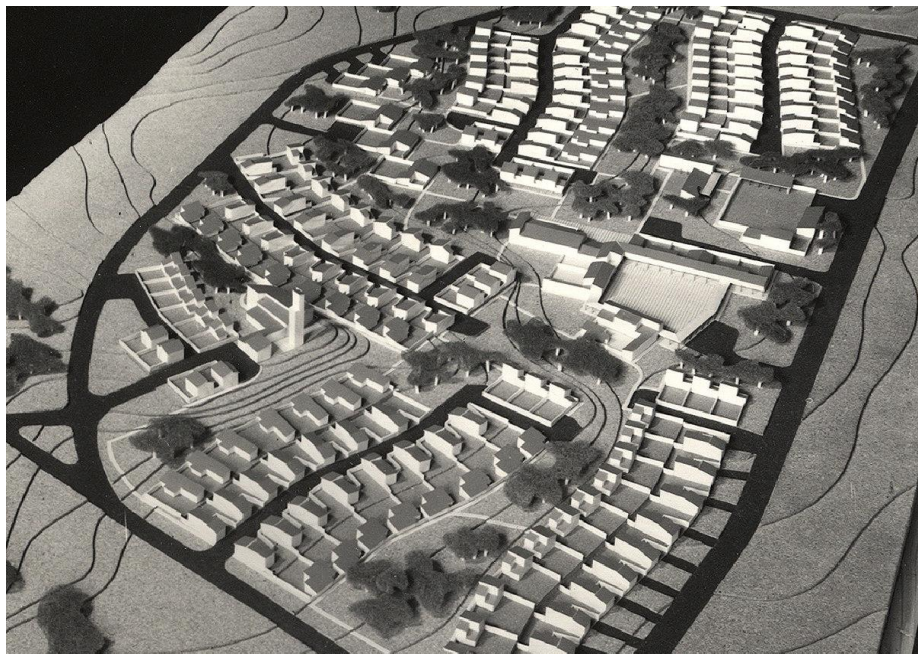
Una certa flaire de casualitat envaeix l'ambient urbà borobià. Els seus poblats són el reflex d'un arquitecte amb una mirada curiosa i propera, mai impositiva o institucional. Generós en el repertori de tipologies, en el ventall de formes, en els tipus de vials o en la diversitat d'alçades, BOROBIO no sotmet al colon a la dictadura de la racionalitat i la repetició, sinó que n'estimula la seva curiositat. Utilitza amb mestratge els pocs ingredients que componen l'assentament rural, per configurar espais on la monotonia hi és proscria, on les relacions entre els objectes no són immediates, i en els quals l'excepció esdevé, quasi sempre, la regla.

Val a dir que en força publicacions s'ha exaltat de forma reiterada la qualitat plàstica d'alguns poblats de FERNÁNDEZ DEL AMO, com Vegaviana (1954) o Cañada de Agra

A dalt, imatge de la maqueta del projecte del poblat de Cañada de Agra (1962) de José Luis Fernández del Amo.

A baix, fotografia d'un dels fronts urbans de Cañada de Agra, amb el campanar de l'església al fons.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

(1962). Segurament constitueixen una imatge idealitzada de la vida rural, una al·legoria poètica de gran impacte visual i plasticitat. En elles, l'efecte il·lusori d'una trama orgànica d'habitatges per colons que s'acomoda, quasi sense desvetllar-la, sobre una frondosa albereda, és una imatge de gran potència visual. Però val a dir que JOSÉ BOROBIO no pretén ser un poeta, ans un arquitecte humanista, ple de sentit del humor, amb actitud vitalista. La seva modernitat rau en la confiança que l'arquitectura no ha de ser transcendent, sinó propera. L'espai urbà ha de ser canviant, divers, i fins i tot, inesperat. L'heterodòxia és, en certa forma, els tret distintiu d'aquest autor.

Tanmateix, l'esforç de l'arquitecte saragossà en la recerca d'atributs com la diversitat o la complexitat requereix una voluntat ferma i continuada, doncs hem de recordar que el **projecte colonitzador franquista no compta amb massa recursos**. En primer lloc, i tal com s'ha esmentat en el primer capítol de la present investigació, la difícil conjuntura econòmica en la que es desenvolupa l'experiència colonitzadora és un factor determinant que limita les possibilitats materials i formals de l'arquitecte, el qual es veu obligat a proposar solucions austeres, a optimitzar els recursos i, per tant, a fomentar la repetició i la simplicitat, en tant que principis generadors de projecte.

En aquest context, la proposta arquitectònica ha de ser útil, ha de prioritzar els aspectes funcionals i la seva resolució ha de ser senzilla constructivament, sense excessives variacions que en dificultin la seva materialització dins d'un sector amb mà d'obra generalment poc especialitzada. Si a aquesta circumstància hi sumem el fet que, en l'aspecte pressupostari, gran part de la inversió colonitzadora es destina a millores del suport físic fora de l'àmbit del poblat (arranjament i creació de camins, implantació de xarxes d'irrigació hidràulica, aportació de terres, delimitació de lots, etc.) podem arribar a la conclusió que el disseny del poblat corre el risc d'esdevenir un aspecte marginal en la tasca de l'Institut Nacional de Colonització.

A més, cal considerar que el projecte colonitzador resta sotmès a criteris d'urgència, doncs és necessari l'allotjament d'un nombre significatiu de colons en terminis temporals molt reduïts. Així mateix, com sabem, es tracta d'una intervenció global, dirigida al conjunt del territori espanyol, fet que comporta que **el model adoptat**

sigui procliu a la seriació i a la repetició de solucions que siguin fàcilment traslladables i adaptables en tots els àmbits d'actuació. Per tant, des de l'Institut Nacional de Colonització s'afavoreix la constitució d'un catàleg de solucions, dins del qual consten des de tipologies edificades a mòduls parcel·lars, passant per seccions de carrers estandarditzades.

Per últim, i no menys important, la decisió del règim de fonamentar l'actuació colonitzadora en petits nuclis de reduïda dimensió (habitualment els poblats projectats es troben a l'entorn dels 100 habitatges, i sovint, ni tan sols arriben a aquesta xifra) és un aspecte que no contribueix a la consolidació d'un model urbà on la diversitat i la complexitat siguin atributs fàcilment assolibles. Així mateix, la seva condició d'artefactes urbans especialitzats i monofuncionals, amb un únic perfil de ciutadà possible, converteix els poblats en espais on la mixtura d'usos o densitats hi és pràcticament impossible. En aquest sentit, el règim descarta l'assumpció de models urbans amb economies més diverses, on la manufactura o la petita i mitjana indústria convisin amb l'activitat quasi exclusivament agrícola i els limitats serveis que la complementen⁹⁶. Val a dir que **l'extremada uniformitat funcional i la simplificació ideològica autoimposada del model urbà colonitzador** constitueixen una veritable barrera per a consolidar un projecte urbanístic divers.

No obstant això, i malgrat les limitacions exposades, JOSÉ BOROBIO aconsegueix paisatges urbans complexos, diversos i plens d'urbanitat. Més enllà dels criteris de seriació o repetició, d'optimització i productivitat, l'arquitecte saragossà construeix al voltant de la seva obra al front de l'INC, un món ric en recursos i generós en les formes, en el qual desplega un ampli repertori de recursos amb l'objecte de generar espais urbans diversos i complexos, tal i com veurem tot seguit.

⁹⁶ A tall d'exemple, els *kibbutz* israelians solen constituir-se mitjançant diversos tipus d'activitats com: l'agrícola, la industrial, la manufactura i els serveis.

La plaça com a primer pas cap a la identitat simbòlica

Si hom reflexiona un moment, es descobreix que la imatge residual que habitualment es té de l'actuació colonitzadora de postguerra no es correspon a aquella que provindria exclusivament de la rigorosa atenció cap a factors racionals i productius. Només cal recordar les imatges icòniques d'esvelts campanars situats en el final de llargues perspectives per a adonar-nos que en la tasca colonitzadora hi concorren d'altres criteris, més relacionats amb el símbol i la identitat.

Certament, no podem obviar la instrumentalització política que el règim franquista fa de l'empresa colonitzadora a l'hora de propugnar uns nous valors morals i socials, fills de la instauració de la incipient dictadura. D'acord amb això, l'administració de l'Estat considera la implantació dels nous poblats com **una oportunitat de plasmar un ideari falangista, basat essencialment en l'autarquia patriòtica, el retorn als valors rurals i la submissió a la moral catòlica**. D'aquesta manera els poblats es formulen, no només com artefactes productius, sinó també com a veritables manifestos que exposen les virtuts del nou règim: higiene, salubritat, ordre, productivitat, família i valors religiosos.

En aquest sentit, l'assoliment d'una identitat col·lectiva esdevé un objectiu crucial dins la tasca colonitzadora, no només des del punt de vista estrictament sociològic, sinó també des de la vessant propagandística, en què l'èxit del model s'avalua a partir de paràmetres de productivitat, però també mitjançant la projecció d'una societat eficient, garant dels valors religiosos i polítics imperants. Així doncs, per tal d'aconseguir aquest propòsit, el poder franquista pren consciència que **la generació d'atributs d'emoció i simbolisme es revela com un instrument molt eficaç a l'hora de crear la tan anhelada identitat colonitzadora**. Aquest és un aspecte singularment interessant que converteix els poblats de colonització de l'INC en un cas d'estudi certament apassionant. Això és, la dualitat que presenten aquests artefactes entre l'adopció de criteris objectivables i racionalitzats (productivitat, insulació, orientació, funcionalitat) i la creació d'atributs d'identitat col·lectiva, mitjançant la incorporació d'elements simbòlics, representatius o, fins i tot, escenogràfics.

En la recerca de la identitat col·lectiva, la plaça major té un paper essencial i principal. La seva indiscutible vessant simbòlica és un valuós atribut que el règim explota en els poblats de colonització –i, per tant, també en els projectes de JOSÉ BOROBIO– amb la finalitat de construir una consciència col·lectiva, una identitat pròpia i diferenciada. En conseqüència, **la plaça major es revela com un instrument ideològic primordial**, quasi fundacional, de la proposta urbanística colonitzadora. Tant és així, que la seva imperativa proposició sobrepassa la vessant purament urbanística per a esdevenir en moltes ocasions una mera representació, una escenografia que reproduïx o interpreta l'arquetípic plaça major de l'arquitectura tradicional, amb el propòsit primordial d'aconseguir l'ancoratge emocional als pobles rurals.

En aquest sentit, de forma anàloga a les places majors dels assentaments rurals tradicionals, aquests espais urbans se'ns representen com el resultat lògic de l'encreuament dels carrers principals de l'ordenació (*cardo* i *decumanus*) i, com a conseqüència natural d'aquest fet, en les seves cantonades s'hi arremolinen els edificis més representatius i simbòlics. D'aquesta forma, el colon té la percepció induïda –habitualment instal·lada en el seu imaginari– que la importància d'aquests espais sorgeix a partir de la jerarquia dels carrers que hi conflueixen, els quals encomanen de significació els edificis contigus. No obstant això, freqüentment aquest recurs perceptiu no és res més que un miratge, una representació teatralitzada que el règim proposa, doncs sovint les places majors se suporten en carrers que moren en els límits del poblat, sense que tinguin cap transcendència en el territori immediat colonitzat.

Així doncs, la importància urbanística d'aquestes places és sovint impostada, atès que no prové de la jerarquia dels carrers o camins que hi conflueixen. Dit d'una altra manera, la plaça no es formalitza com el resultat natural de l'encreuament de camins d'especial singularitat o importància, ans com **un manifest fundacional dins l'ideari**

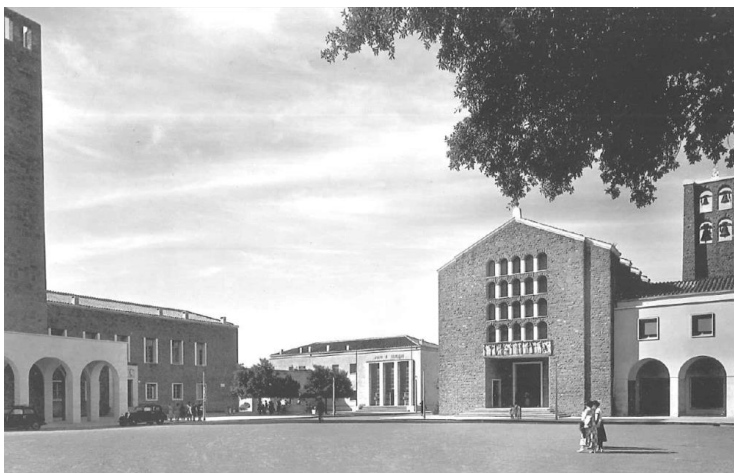
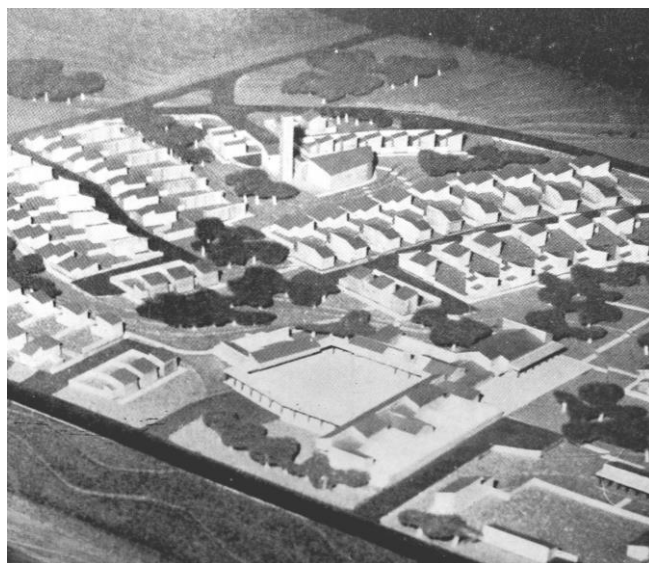
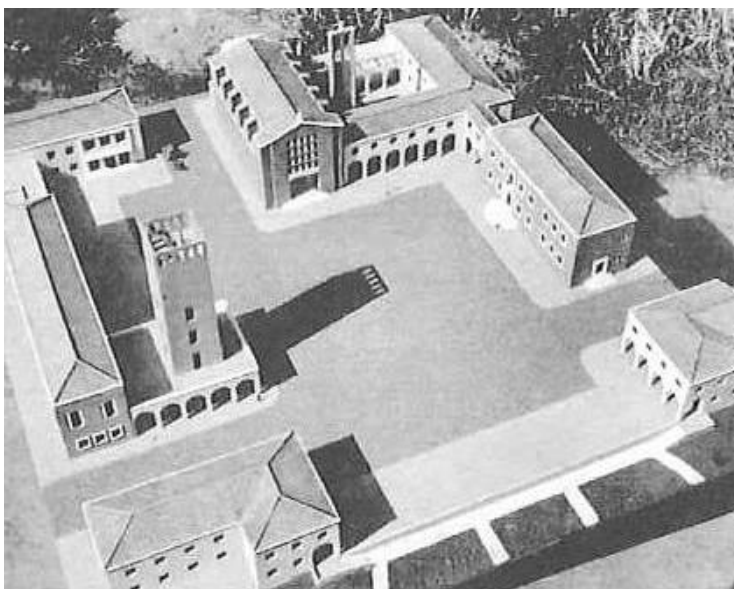
colonitzador, un element d'autoreferència del poblat⁹⁷ que reforça la identitat col·lectiva amb autonomia envers l'estructura territorial.

Tanmateix, s'escau recordar que aquesta fórmula no és patrimoni exclusiu de l'Institut Nacional de Colonització doncs, amb l'objecte d'aconseguir aquesta vessant simbòlica, aquest pren com referència l'experiència colonitzadora italiana⁹⁸ duta a terme dins la política de reforma agrària de la *Bonifica Integrale*, entre la que destaquen els projectes realitzats a l'Agro Pontino: Latina (1932), Sabaudia (1933-34), Colferro (1934-35), Pontinia (1934-35), Aprilia (1936-37) i Pomezia (1938-39). En aquests casos, el règim feixista italià introdueix atributs d'identitat simbòlics que tenen la seva màxima expressió a la plaça central de l'ordenació, la qual també és concebuda com un espai d'exaltació patriòtica i política. Aquest model serà adaptat i llargament utilitzat en els projectes de l'Institut Nacional de Colonització i, com és lògic, també en els projectes de JOSÉ BOROBIO, qui situarà la plaça com a vertader centre físic de l'ordenació dels seus poblats, en tant que àmbit que aglutina serveis

⁹⁷ Si prenem els projectes de JOSÉ BOROBIO com a referència, podem comprovar com, especialment el tram final de la seva producció, la plaça major esdevé un organisme autònom en l'ordenació, un espai que es segrega conceptualment de la resta del teixit. En projectes com Valsalada (1954) o el Pla de la Font (1956), i en major mesura, a Curbe (1958), Alera (1960) i Faió (1965), la plaça major s'aliena de la matriu generacional corba i s'encaixa rígida­ment en el conjunt orgànic.

⁹⁸ Aquesta comparació és ben coneguda, ja que d'altres autors l'han invocat en els seus estudis sobre la colonització rural espanyola de l'INC. És el cas de JOSÉ LUIS OYÓN, que en la seva tesi doctoral "*Colonias agrícolas y poblados de colonización. Arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)*" cita en el seu capítol cinquè el següent: "*La simbiosis entre Iglesia y Estado, tan propia de la ideología integrista del franquismo, tuvo pues su repercusión formal en la propia estética del poblado y si bien hay que ver en ello alguna similitud con las propuestas de las ciudades del Agro Pontino, la distinción con respecto a la experiencia del Frente del Trabajo alemana es muy neta en este aspecto.*"

Per la seva banda, l'arquitecte MIGUEL CENTELLAS SOLER, en el seu llibre sobre els poblats de colonització de José Luis Fernández del Amo esgrimeix el següent al tercer capítol: "*Cuando el INC decidió impulsar el desarrollo agrícola del campo español buscó referencias en los ejemplos realizados en otros países en las primeras décadas del siglo veinte. Las experiencias que parecen más presentes son las llevadas a cabo en los territorios palestinos antes de la fundación del Estado de Israel, las realizadas en el Agro Pontino en Italia, en los años treinta, y, aunque de menor influencia, los barrios de viviendas obreras construidos a partir de los años veinte en el extrarradio de algunas ciudades alemanas [...]. La población prevista para los núcleos del Agro Pontino era entre 3.000 y 5.000 habitantes, por lo tanto mayores que los proyectados por el INC en España en la siguiente década, pero similares por cuanto se aprovechaban como propaganda de los respectivos regímenes dictatoriales. Si en los poblados españoles se destaca la torre de la iglesia, en las ciudades italianas sobresale el centro cívico o Casa del Fascio.*"

o dotacions, però que també conté l'essència simbòlica de la consciència col·lectiva colonitzadora.

Per a demostrar aquest presumptió, agafem per exemple la plaça de l'Imperi (avui de la Independència) de Pomezia (1938-39). Aquesta ciutat, que parteix d'un esquema urbà monocèntric, configura la plaça com el clàssic fòrum en el qual es concentren totes les funcions públiques, civils, socials i religioses. La utilització d'un perímetre porxat és un recurs que singularitza aquest espai en relació amb la resta de la ciutat i alhora convida al ciutadà al passeig confortable. Paral·lelament, la configuració dels volums principals és una altra de les lliçons que l'Institut Nacional de Colonització adoptarà per als seus poblat. I és que els edificis més rellevants de la plaça de Pomezia, malgrat compartir un mateix espai i un únic tractament material i formal quant a les plantes baixes porxades, se singularitzen mitjançant canvis d'alineació i d'alçada que resulten notoris en la percepció de l'espectador. D'aquesta manera, **l'espai es concep materialment unitari però formalment fragmentat a la vegada, en un joc de tensions i perspectives confrontades.**

D'altra banda, aquesta plaça presenta una paradoxal condició de centre excèntric, ja que, si bé s'ubica en la confluència dels carrers principals de l'ordenació (el *cardo* i el *decumanus*), troba la seva ubicació en un dels extrems de la ciutat. D'aquesta manera, un dels costats de la plaça s'obre directament al paisatge, el qual emmarca i contextualitza dins l'experiència viscuda de la ciutat. En una ordenació en què l'alineació de vial de l'edificació impedeix sovint les mirades transversals, aquesta plaça s'erigeix com un espai de relació, no només entre ciutadans, sinó també amb el paisatge i el territori.

Atenent a aquest rol, no és d'estranyar el fet que en aquest espai s'hi aixequin dues torres que s'elevi dramàticament sobre el perfil urbà: el campanar i l'observatori del palau comunal, els quals actuen com a fites visibles des de l'entorn mentre competeixen en protagonisme. Aquesta vocació de la plaça, i més concretament, dels seus campanars i torres en tant que elements de relació amb el territori, és també

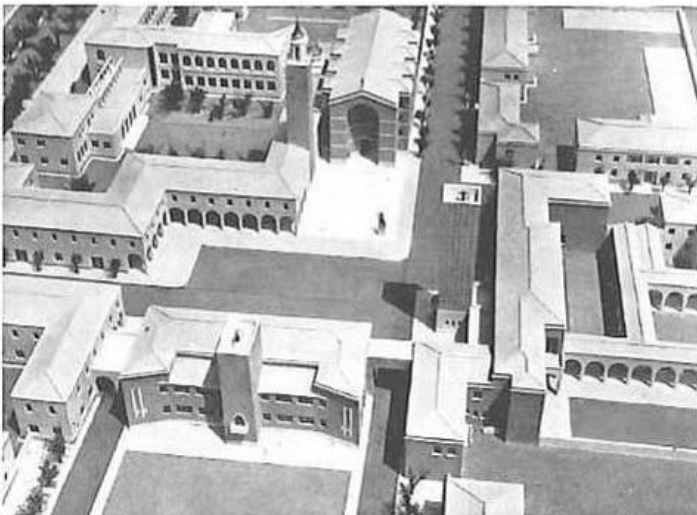
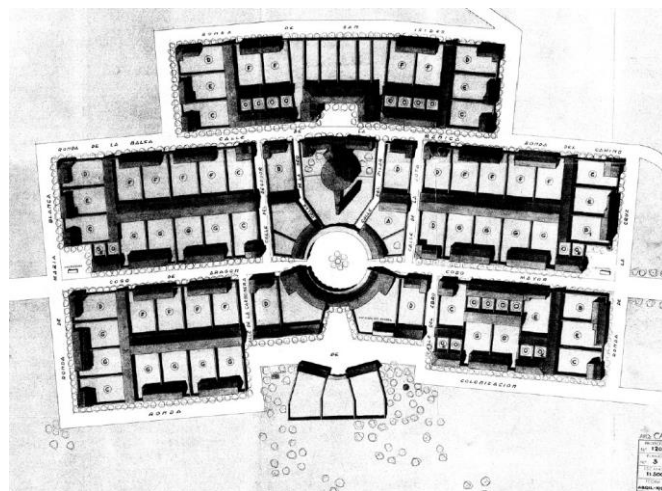
Pàgina anterior, a dalt esquerra, maqueta de la plaça central de la ciutat de Pomezia, 1938-39, amb l'extrem inferior obert al paisatge agrícola.

A baix, fotografia de la plaça, on es produeix una interessant contraposició de volums edificats que es distingeixen per la seva funció cívica i alhora monumental o simbòlica.

Font: GIORGIO PELLEGRINI. "Città di fondazione italiane: 1928-1942."

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, maqueta del poblat de Cañada de Agra (1962) de José Luis Fernández del Amo. A baix, fotografia de l'església i del campanar, en un altre joc de volums confrontats amb funció simbòlica.

Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

molt present en la praxis de l'Institut Nacional de Colonització, i més singularment, **l'atenció per la percepció paisatgística del projecte urbà des de l'entorn territorial més immediat**. En aquest sentit, la lliçó de Pomezia és fidelment reproduïda i reinterpretada a la majoria dels poblats de colonització, en els que la preocupació pel front urbà perceptible des de l'entorn i per l'aparició de fites en els camins d'aproximació són recursos recurrents i àmpliament utilitzats.

Una altra plaça singularment interessant és la d'Aprilia (1936-37), anàloga a la de Pomezia pel que fa la seva condició d'espai que unifica les funcions col·lectives i cíviques dins de l'ordenació. La seva aparent unitat sorgeix com a conseqüència de la juxtaposició de dues places intel·ligentment disposades: la de l'església i la del palau comunal. En un gest quasi barroc, cadascun dels tres edificis singulars que s'ubiquen al perímetre d'aquest espai presenta la seva corresponent torre que el singularitza i que en reconeix la seva identitat. El control de la presència d'aquestes fites en el paisatge urbà és especialment elaborat, ja que les tres torres sempre se situen en el punt de fuga de les perspectives dels carrers principals que s'aboquen a la plaça. Les mirades sobre la plaça, si bé induïdes, són múltiples i variades, i l'aproximació esbiaixada i asimètrica dels carrers provoca una percepció dinàmica i plàstica del conjunt.

La fragmentació de l'espai central és molt més acusada a Aprilia, doncs les proporcions dels diversos segments de la plaça varien en funció de la posició del visitant. Es configura un espai unitari, però en cap cas un espai únic, doncs malgrat aquest és fàcilment llegible —atès el seu tractament material uniforme, la presència d'un sòcol porxat continu i la utilització de només dures directrius ortogonals— i perfectament identificable en tant que centre administratiu i simbòlic, el cert és que la seva ordenació volumètrica adquireix una composició vibrant mitjançant reculades que eixamplen o comprimeixen a conveniència la lectura de l'espai. Per tant, aquesta lectura mai és única, i la representació d'un fragment de la plaça no ens permet explicar-ne el conjunt.

Pàgina anterior, a dalt, comparativa entre la fotografia aèria de Pontinia (1934-1935) i el plànol de la planta de Sancho Abarca (1954) de Carlos Sobrini Marín, en la qual es palesa la repetició d'un patró d'ordenació axial, on els principals equipaments i dotacions es col·loquen a l'entorn de l'eix principal. La tensió de l'ordenació se situa al llarg de la seqüència d'espais que vertebrèn la columna vertebral del projecte i que finalitzen amb el campanar com a fons escènic.

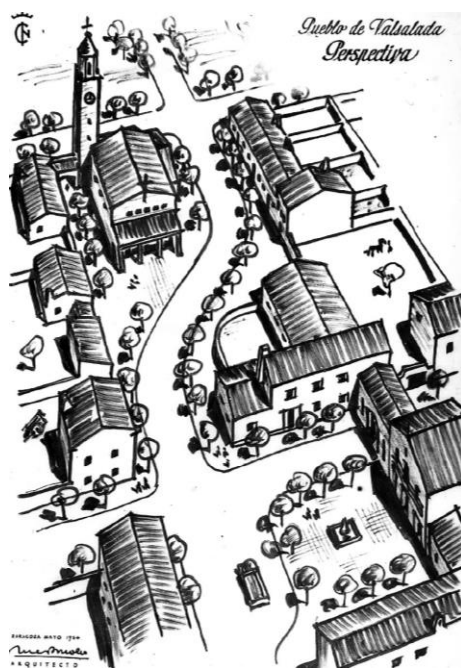
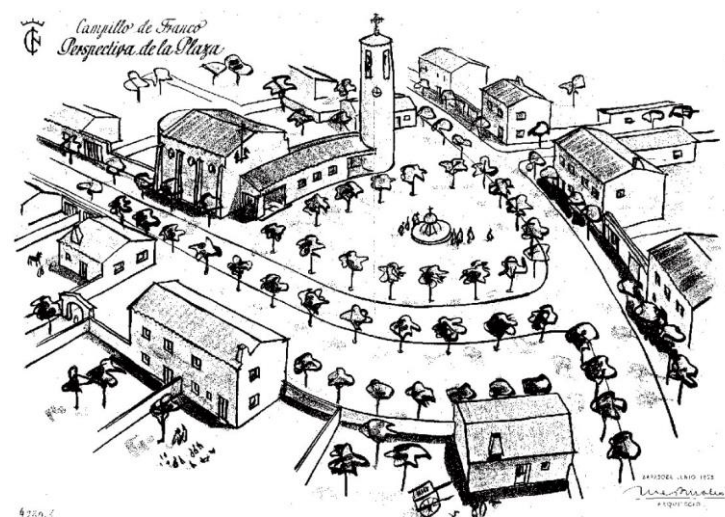
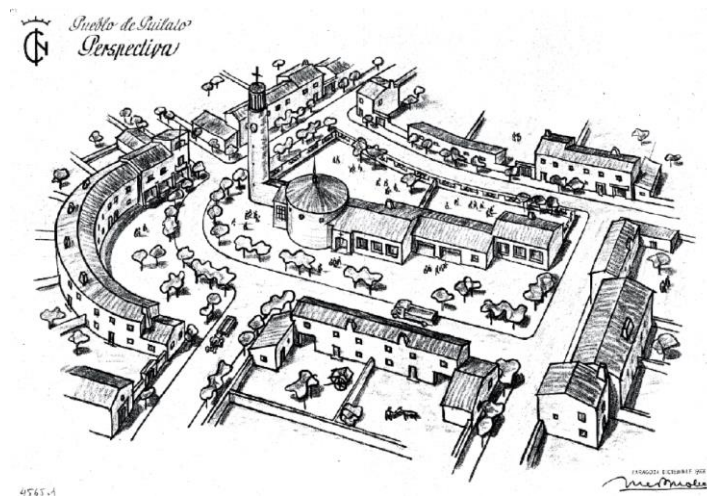
Fonts: GIORGIO PELLEGRINI. "Città di fondazione italiane: 1928-1942."

AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, a baix, comparativa entre la maqueta de la plaça comunal d'Aprilia (1936-1937) i la plaça de Frula (1954) de F. Hernanz. Es comprova la utilització d'un repertori compositiu similar: un porxat de perímetre, la significació volumètrica dels principals equipaments, l'atenció pels fons escènics i les perspectives interiors, etc.

Fonts: GIORGIO PELLEGRINI. "Città di fondazione italiane: 1928-1942."

AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Es tracta, per tant, d'un espai que prima l'experiència, el descobriment. Una aproximació que podríem denominar com a fenomenològica, en què l'espectador no té altra alternativa que **conceptualitzar l'espai a través de la col·lecció dels seus fragments**. En aquest context, la presència de l'arquitectura s'utilitza com a element escenogràfic configuratiu de l'espai. Homogènia pel que fa al seu tractament uniforme (materials, sòcol porxat, alçades i ritmes compositius de façana similars) però heterogènia per la col·lecció d'edificis singulars que s'hi arremolinen, la plaça es delimita a través de la forma dels volums construïts que s'hi aboquen, els quals se supediten al discurs fragmentari imperant. En aquesta contribució, **els diversos edificis que confinen l'espai no renunciïn mai a la seva singularitat volumètrica**, ja que no s'aplanen, no redueixen la seva presència a una simple façana, ans que en una recerca per la monumentalitat, mostren impúdics les cantonades i les cares que els conformen.

Aquesta estratègia perceptiva és també utilitzada en els poblats de l'Institut Nacional de Colonització en els que JOSÉ BOROBIO participa. Malgrat que l'escala menor dels projectes exigeix programes funcionals més modestos i, per tant, volums edificats més reduïts, el projecte colonitzador també dota de significació els edificis públics a través de l'assoliment d'alçades superiors a les dels allotjaments dels colons. També ho fan mitjançant la seva reivindicació com a volums edificats autònoms que es desvinculen de l'ordre i l'alineació a carrer que prevalen a la resta del teixit urbà. D'aquesta manera, **a la plaça, la cantonada és fa més evident i els volums construïts s'exposen com a elements quasi esculturals** que reafirmen la seva singularitat per sobre del traçat dels vials i de la resta d'edificis destinats a l'allotjament de colons.

Amb aquesta estratègia per a fer prevaldre la cantonada, és a dir, per singularitzar de forma escultòrica els edificis més representatius, aquests projectes reforcen les aproximacions esbiaixades i els canvis d'alineació, en tant que recursos que garanteixen una percepció autònoma del volum edificat. A diferència del rigor cartesià que hem observat en els projectes italians, en els seus poblats, el règim assaja també amb trames de diverses direccions, i amb la ruptura de l'ortogonalitat. D'aquesta forma la percepció sobre els edificis ja no és estrictament frontal, sinó dia-

Pàgina anterior, a dalt, dibuixos a mà realitzats per José Borobio, de les places majors de Puilato (1953) i Puigmoreno (1953).

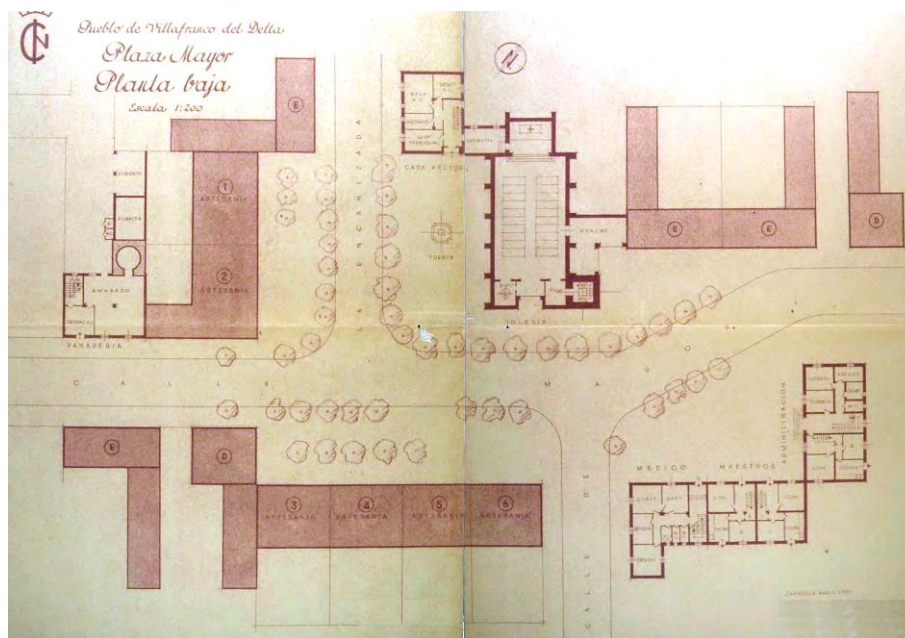
Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, perspectiva a mà de José Borobio de la plaça major del poblat de Valsalada (1954). A la dreta, dibuix a mà de la plaça major d'Artasona del Llano (1954).

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

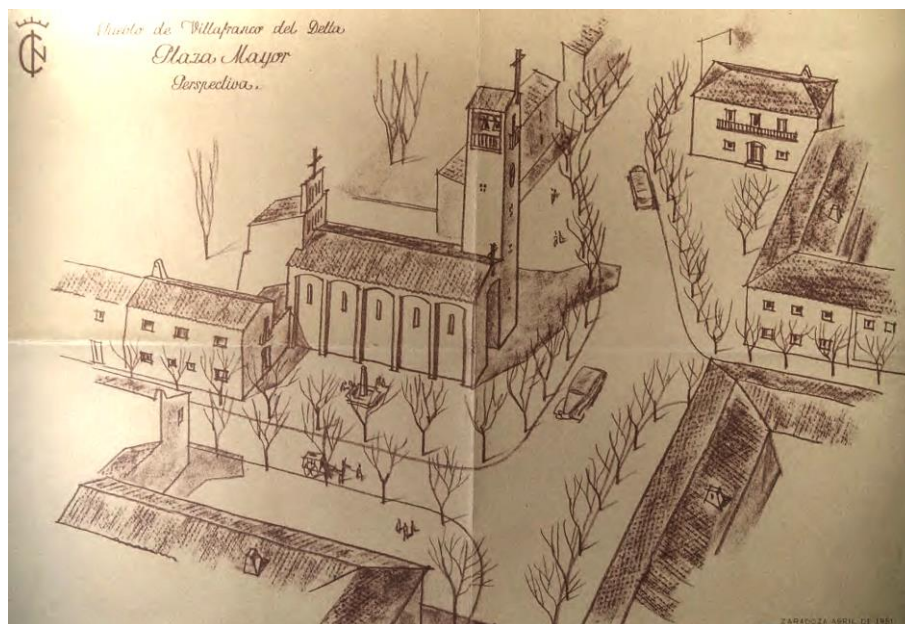
Planta de la plaça major de Poble Nou del Delta, en la que s'aprecia com aquest àmbit del poblat es configura a través de la col·lecció d'espais fragmentats. Més concretament, es palesa com la nau de l'església secciona la unitat de la plaça, partint la continuïtat de l'espai i definint dos àmbits diferenciats, a dreta i esquerra del campanar.

Font: DOCUMENTS I ARXIU D'ARAGÓ (DARA). Avantprojecte de Poble Nou del Delta (abril de 1951), de José Borobio.

Perspectiva a mà de la plaça major del poblat de Poble Nou del Delta.

Font: DOCUMENTS I ARXIU D'ARAGÓ (DARA). Avantprojecte de Poble Nou del Delta (abril de 1951), de José Borobio.

gonal, en un joc compositiu en el que la façana cedeix importància a la cantonada i el pla vertical perd importància davant el concepte de volum. Així doncs, rarament els edificis són percebuts de forma frontal i, en canvi, sí que ho són de forma esbiaixada mitjançant girs subtils que releguen les façanes principals a un paper complementari.

Importacions, imposicions i experimentació

Si analitzem les places que la doctrina colonitzadora dissenya per als seus poblats —si més no, pels de la Delegació Regional de l'Ebre— descobrirem que la diversitat tipològica és veritablement limitada. Aquesta circumstància constitueix una paradoxa que defineix la veritable essència del fet urbanístic colonitzador: la plaça, en tant que màxim exponent del simbolisme i de la identitat col·lectiva que tan ansiosament es cerca construir, és alhora un **patró iterat** que s'encaixa en l'ordenació com un element mecànic dins d'una cadena de muntatge. Això suposa que l'àmbit del poblat que més càrrega representativa ostenta i, per extensió, més dedicació i atenció de projecte hauria d'acaparar, és al mateix temps el més estandarditzat dins del repertori urbanístic colonitzador. No hi ha innovació en les places, doncs, si elaborem una taxonomia, essencialment podem distingir entre tres possibles models: **la plaça fragmentària, la plaça concentrada, i el parc rural.**

Des del punt de vista urbanístic, l'aportació més genuïna del fenomen colonitzador és la plaça fragmentària que, tanmateix, pren l'experiència feixista italiana, anteriorment comentada, com a referència indiscutible. Com s'ha mencionat amunt, aquest tipus de places destaca per la seva complexitat formal i la superposició d'espais i architectures que s'hi donen lloc. Allunyades de patrons historicistes —que en els primers poblats queden relegats a simples concessions estilístiques epidèmiques— les places fragmentàries es formulen a partir del joc de contraposicions geomètriques diverses, de forma que la concepció de l'espai urbà no és mai unitària ni uniforme. La percepció del tot, requereix del moviment del visitant

A dalt, planta de la plaça major de Poble Nou del Delta (1952), segons el projecte de José Borobio. A baix, planta de la plaça major de Faió (1965), segons el projecte de José Borobio.

Font: Elaboració pròpia.

a través de la concatenació d'espais que configuren la plaça, doncs una sola mirada és insuficient per a condensar-ne la seva diversitat.

Un dels màxims exponents d'aquest tipus de places és la que JOSÉ BOROBIO planteja per a Poble Nou del Delta (1952), si bé projectes com El Temple (1947), Puilato (1953) o Orillena (1956), també repeteixen aquest model. Sigui com sigui, d'entre tots els àmbits de Poble Nou del Delta, la plaça central és el punt més efectista de l'ordenació, doncs és precisament aquest espai en el què es defineixen els punts de fuga dels carrers principals. Més concretament, l'arquitecte alinea els carrers principals per a què emmarquin els edificis més representatius del conjunt (l'església, el centre cívic i l'escola), que es converteixen en referències constants en l'experiència del visitant. Per tant, en el disseny del poblat existeix un primer factor dinàmic a tenir en compte: la perspectiva, a través de la qual la plaça constitueix el punt de referència indiscutible de la resta de l'ordenació. Una referència que transcendeix els propis límits del poblats, doncs a través dels carrers principals s'estén cap el territori colonitzat.

Es tracta d'un espai heterodox, que es configura a través d'una col·lecció d'edificis representatius que, per les seves dimensions, es singularitzen envers la resta del teixit. En aquesta típica configuració jerarquizada, l'església hi té un paper protagonista ja que no només presenta un campanar que se sobreposa dramàticament sobre el perfil del poblat, sinó que adopta una posició de ròtula en el centre de l'ordenació que segmenta la tradicional unitat de l'espai plaça. Aquesta decisió és singularment rellevant, doncs la nau principal de l'església desobeeix les alineacions que haurien de presidir un buit urbà canònic, i, com una proa varada en el mar, irromp enmig d'un espai que queda irremissiblement partit en fragments. Aquesta circumstància permet la **categorització de diversos espais que es concatenen a la dreta i l'esquerra d'aquest edifici**. Són precisament els intersticis que es produeixen entre l'església i la resta de volums, els que defineixen els diferents espais de la plaça, fins a tres, la qual es compona segons un joc de contraposicions.

De forma anàloga que a la *piazza della Signoria*, a Florència, en què dos espais urbans convergeixen a la cantonada del *Palazzo Vecchio* —i més concretament, a la font de Neptú—, la proposta de l'arquitecte saragossà persegueix l'explosió de la plaça concentrada mitjançant la confluència de dues lògiques geomètriques, que troben en les cantonades de l'església el seu punt de col·lisió formal. Es tracta, per tant, d'un **model centrífug i no centrípet, en el qual no preval la percepció unitària**, ans tot al contrari. La mirada és fragmentada, i la comprensió de l'espai només pot ser adquirida a través de l'estudi de la interacció entre volum, arquitectura i interstici.

En aquest sentit, i en relació amb el projecte de Faió (1965), que tot seguit analitzarem, es produeix una curiosa inversió. Mentre en aquell poblat l'expressió plàstica i la perspectiva esbiaixada prenen especial protagonisme en els carrers, i el rigor i l'ordre es deixen a la plaça major, a Poble Nou del Delta (1952) el sistema s'inverteix. D'aquesta manera, la plaça central esdevé el punt de màxima expressió volumètrica, en què el valor de la cantonada i, en conseqüència, de la lectura vertical, caracteritzen la percepció. Mentrestant, com a conseqüència de l'estricta alineació de les façanes, als carrers de la trama predomina una percepció més horitzontal i més aplanada.

L'altre model de plaça, generalment emprat en l'experiència colonitzadora, és el que podem denominar com a plaça unitària. Aquest tipus de plaça té una clara vocació d'espai centralitzador i presenta habitualment geometries regulars que no són compostes. **El perímetre construït d'aquestes places se sol aplanar, i les architectures es dilueixen** per a reconèixer la prevalença de l'espai lliure per sobre del ple edificat. En les obres de JOSÉ BOROBIO, trobem aquestes places a Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945), Artasona del Llano (1954), Alera (1960) i, més singularment, a Faió (1965).

En aquest últim poblat, la plaça major es concep com un espai porxat de dimensions aproximades de 40 x 40 metres, que es diferencia de la resta del teixit urbà per la seva homogeneïtat formal. Aquest espai aglutina peces tan singulars del poblat com són l'ajuntament, la germandat sindical, el casino i el cinema. Així mateix, en aquesta plaça també se situen, en planta baixa, el consultori mèdic, diversos establiments

Pàgina anterior, fotografies comparatives entre les places majors de Tembleque, a Toledo (1654), originalment concebuda com una plaça de braus, i la plaça major de Faió, de José Borobio (1965).

Font: Elaboració pròpia.

comercials i l'oficina de correus. En contraposició a aquest centre administratiu, a l'extrem sud de l'ordenació (fora de la plaça) s'ubica l'església amb la casa rectoral i acció catòlica. D'aquest edifici destaca especialment el seu campanar exempt que, com sol passar en l'arquitectura tradicional, es constitueix com el punt més alt de l'ordenació del poblat.

En qualsevol cas, la plaça major es construeix a base d'un compendi d'atributs espacials i compositius propis de les places castellanques porxadades que s'estenen al llarg de la geografia espanyola. Amb cert atreviment i, de ben segur, plena complaença per part del règim franquista, l'arquitecte planteja un espai amb una imatge i un llenguatge allunyats de la modernitat que presideix la resta d'ordenació del poblat. En aquest sentit, la utilització dels porxos en planta baixa, l'estricta alineació del pla de façana sense reculades ni vocació escultòrica⁹⁹, o la repetició modular de la fenestració, són alguns dels trets que es transposen literalment de la tradició castellana. Sigui com sigui, **la plaça reivindica la seva autonomia formal i funcional en vers la resta del teixit urbà**, doncs la rotunditat i continuïtat del seu perímetre només es trenca en comptades excepcions per mitjà de petits passatges que travessen els edificis que delimiten el seu tancat perímetre.

Val a dir que, en un projecte urbà tan generós formalment —on la vibració plàstica dels carrers, la riquesa tipològica dels habitatges, la multitud de solucions compositives i volumètriques, o bé l'atenció pels espais diferencials, esdevenen aspectes que configuren un entorn urbà ric i complex— sorprèn la dràstica juxtaposició d'una plaça major (veritable centre de l'ordenació del poblat) que avantposa la tradició per davant de la modernitat, la planor per davant de la vibració. En aquest sentit, cal remarcar que, d'entre tots els projectes urbans de l'arquitecte saragossà, la plaça major de Faió és possiblement dels espais més controvertits, en tant que renega de la modernitat tan profusament reivindicada pel personatge en la seva producció.

⁹⁹ Observem, a tall d'exemple, com el cinema del poblat, amb una dimensió i un volum edificat considerables, renuncia a qualsevol expressió escultòrica paradigmàtica dins del conjunt de la plaça major, doncs s'amaga rere la planor i ordre de la corona d'habitatges i comerços que encinta aquest espai simbòlic.

Aquesta contradicció entre modernitat i tradició, sembla col·lidir amb la figura de JOSÉ BOROBIO, ja que la dimensió del personatge i la inclinació radicalment moderna cap a qualsevol expressió artística o arquitectònica que governa tots els seus actes — des dels projectes urbans fins als actes més trivials, com per exemple el disseny d’una felicitació nadalenca—, són factors que no semblen combregar amb una aproximació tradicionalista com el que se sosté a la plaça major del poblat. Aquesta dissociació entre projecte i plaça, entre arquitecte i ideologia, exemplifica la hipòtesis mantinguda en el present apartat: **la condició generalment aliena i imposada de les places majors dels poblat¹⁰⁰, envers el relat urbanístic sostingut en la resta de teixit urbà.**

Al respecte, hem de considerar que la inspiració regionalista que caracteritza aquest espai porticat permet una assimilació quasi immediata per part del colon, que reconeix fàcilment diversos trets que configuren la plaça projectada. El pòsit cultural sedimentat en l’imaginari col·lectiu aflora immediatament en el reconeixement d’una identitat coneguda i recognoscible com la plaça castellana. Es tracta, per tant, d’una estratègia imposada, que vol associar la nova forma projectada i la tradició cultural, amb la pretensió de generar un vincle entre l’espai urbà i l’usuari.

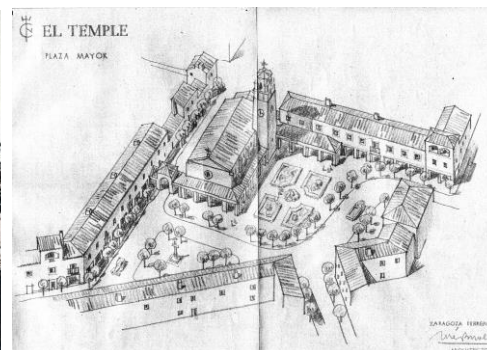
Però la plaça major de Faió (1965) no es pot considerar tradicional exclusivament per la seva imatge, sinó també per l’adopció de criteris compositius propis de l’arquitectura més clàssica. En primer lloc, **l’espai és concebut des de l’ordre que li atorga la seva regularitat geomètrica**, delimitat perfectament per una alineació contínua al llarg del perímetre de la plaça. Paradoxalment, aquesta es formula com un espai d’enorme rigidesa en el qual l’arquitectura s’endureix i s’allibera de la plasticitat imperant de l’entorn.

¹⁰⁰ Al respecte, és rellevant recordar com les places majors esdevenen projectes, freqüentment, sobrevinguts a la resta del teixit urbà. A tall d’exemple, podem esmentar el cas de Curbe (1958), on la rectitud dels edificis que configuren el centre administratiu es sobreposa amb severitat a la sinuositat dels traçats dels carrers, ignorant la proposta prèvia fixada per l’avantprojecte de maig de 1958. Una circumstància que es repeteix a Valsalada (1954) o Alera (1960), on el plantejament cartesià del centre col·lideix amb la trama orgànica del poblat. En el cas de Faió (1965), comprovem com la resolució de la plaça és extemporània a la formalització del teixit, atès que l’avantprojecte de la plaça és del març de 1968, molt posterior a l’avantprojecte del poblat, de juny de 1965.

A la columna de l'esquerra, fotografies de les places majors del Temple (1952), Alera (2015) i Valfonda de Santa Ana (2012), en tant que exemples de les tres tipologies de places emprades per José Borobio durant la seva producció.

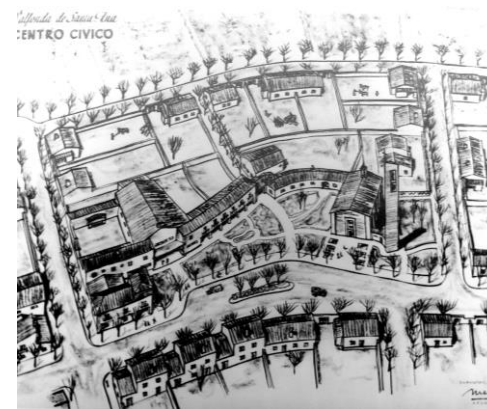
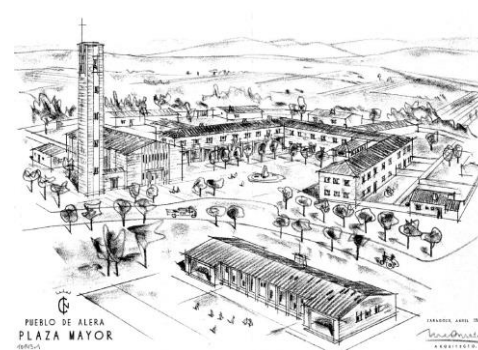
Font: MINISTERIO DE AGRICULTURA Y PESCA, ALIMENTACIÓN Y MEDIO AMBIENTE. Mediateca.

Font: Elaboració pròpia.

A la columna de la dreta, perspectives a mà de les places majors del Temple (1947), Alera (1960) i Valfonda de Santa Ana (1957), en tant que exemples de les tres tipologies de places emprades per José Borobio durant la seva producció.

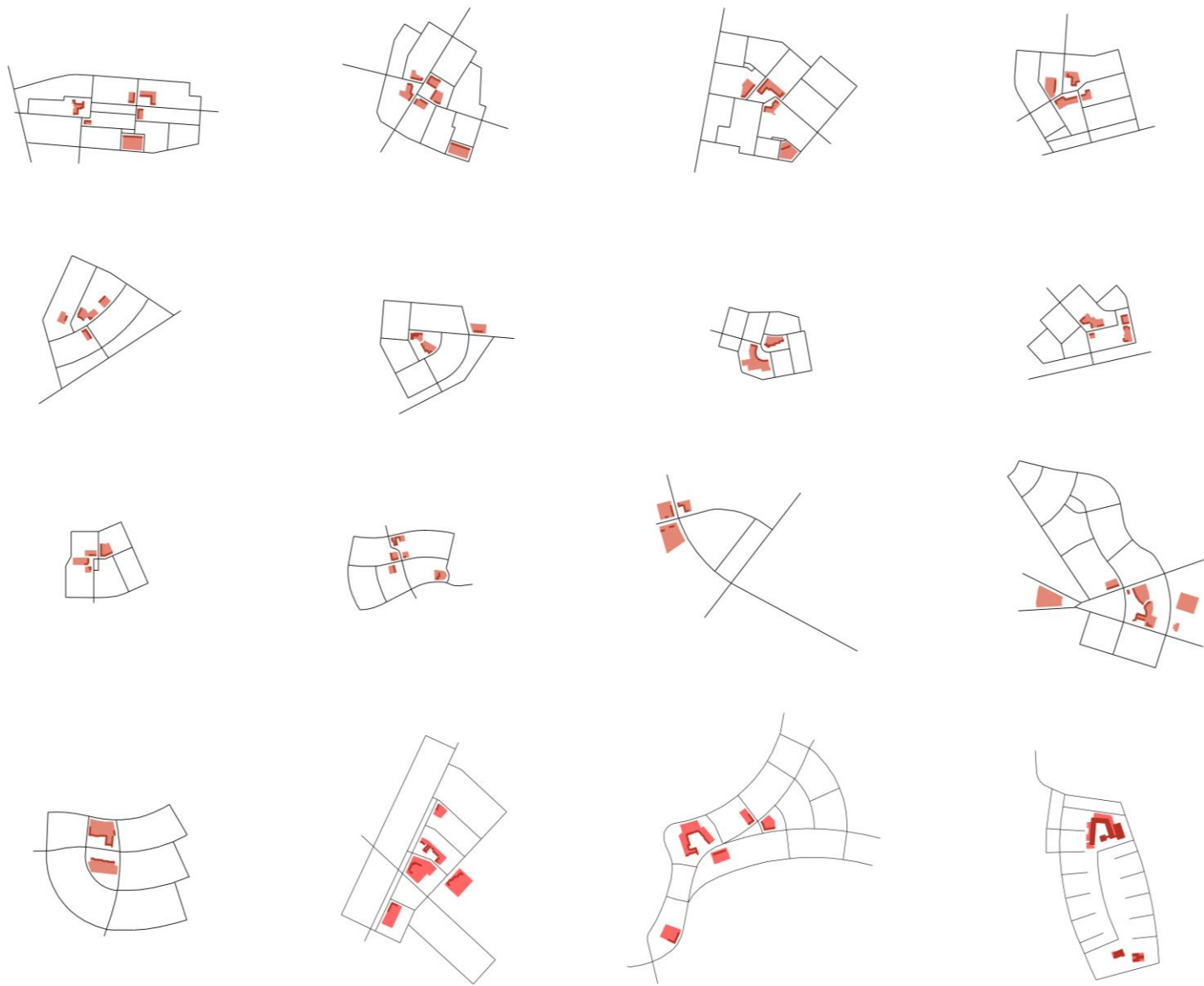
Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA (AHPS).

I és que l'ordre geomètric canvia a la plaça major. Mentre que en aquest espai preval una marcada horitzontalitat –subratllada pel ràfec de coberta i la balconada contínua de la primera planta– a la resta del teixit del poblat predomina l'ordre vertical, doncs les cantonades prenen un significatiu protagonisme per la constant vibració dels carrers, així com per les reculades i avançaments dels volums edificats. En aquest carrers no hi ha percepció horitzontal, ja que la mirada en aquesta direcció de l'espai és contínuament fragmentada pels volums edificats i els seus intersticis. Aquest és per tant, un teixit eminentment formal, en el qual la volumetria de l'arquitectura té la responsabilitat de generar ciutat.

Tanmateix, enmig de l'homogeneïtat propugnada a la plaça major, sorgeix l'ajuntament, el qual, empeltat per la diversitat formal de la resta del poblat, adopta una forma pròpia. Aquest es dissenya com a un volum abstracte, pràcticament opac. La seva major alçada i l'escassa perforació de les seves façanes, ens recorden la seva condició d'element de control polític que, a banda de guaitar a la plaça major, s'aboca a la resta del poblat, atesa la posició intermèdia entre teixit i plaça. Aquest edifici retorna la simetria a una plaça que no és ortogonal, i jerarquitzza la mirada de l'espectador. Per altra banda, en una de les cantonades de l'espai, l'únic àmbit no edificat del perímetre de la plaça ens suggereix, paradoxalment, que ens trobem en un escenari introvertit i centrípet del poblat.

Complementàriament, podem atrevir-nos a afirmar que la configuració de la plaça major de Faió s'assimila també a les places porticades decimonòniques. Si més no, si atenem al fet que aquestes es conceben des d'una perspectiva teatralitzada de l'espai urbà, doncs conformen un àmbit escenogràfic que, com una màscara, **inaugura un ordre relativament aliè al seu entorn immediat**. Es tracta d'espais homogenis, d'inversions geomètriques que recuperen l'aspiració clàssica de l'harmonia. En aquest context de submissió al nou ordre, els contactes amb els carrers de l'entorn es filtren a través de l'espai porticat, en el qual s'obren puntualment un seguit de passos que garanteixen la permeabilitat de la plaça, sense que aquesta perdi la seva concepció general. Aquest és un patró que obeeix fidelment la plaça major de Faió.

En qualsevol cas, tant a Poble Nou del Delta com a Faió, **la plaça esdevé un punt de ruptura amb relació al discurs formal del teixit**. Ja sigui per la materialització d'un cub perspectiu geomètric i rigorós, o bé per la implantació de volumetries diferenciades que es contraposen al teixit urbà, el cert és que l'espai central de la plaça se singularitza per tal de generar una presència dramàtica i efectista. La plaça no es tracta en cap cas com un mer eixamplament del carrer, ans com un **escenari dissenyat per a l'emotivitat que es distingeix de la resta del poblat**.

L'assoliment d'una presència efectista és un atribut que s'estén també al darrer model de plaça que s'empra en els poblats de colonització de la Delegació Regional de l'Ebre: el parc rural. Aquest model, implantat en els projectes de JOSÉ BOROBIO amb menys assiduïtat —només al Pla de la Font (1956), a Valfonda de Santa Ana (1957) i parcialment a Curbe (1958)—, i incorporat amb un cert retard cronològic respecte els dos tipus de plaça anteriors, es distingeix per la seva vocació de generar espais lliures de dimensions generoses (desproporcionadament grans si els posem en relació amb el teixit al qual serveixen) que, materialitzats mitjançant una urbanització tova, presenten una imatge molt més propera a un parc urbà. Allunyades de les places dures més convencionals, caracteritzades per la seva interacció i proximitat amb la pell edificada del seu perímetre, els denominats parcs rurals són àmbits d'interrupció del teixit construït, on el silenci i la buidor semblen domesticar una porció del sòl rústec sobre el qual s'implanten els poblats.

De fet, podem atrevir-nos a afirmar que aquests parcs s'erigeixen com una **representació taxidèrmica de la capacitat civilitzadora i transformadora que l'experiència colonitzadora exerceix sobre el suport físic preexistent**, doncs consoliden espais que mantenen una aparença sorprenentment ambivalent: la d'un territori verge, pràcticament no transformat en la seva topografia, ni alterat en la seva coberta vegetal, i alhora, la d'un lloc singular que es revela com a un àmbit urbà reblert d'urbanitat. Les fotografies dels parcs del Pla de la Font (1956) o de Valfonda de Santa Ana (1957) del segon capítol d'aquesta investigació, on l'espai lliure permet al colon prendre distància sobre una arquitectura que dibuixa un teló de fons distant, donen compte d'aquesta circumstància.

Pàgina anterior, comparativa a la mateixa escala, de l'univers de poblats de José Borobio, en què es pot comprovar l'agrupació dels principals equipaments en el conjunt de la trama urbana.

Font: Elaboració pròpia.

La relació entre arquitectura i espai és particular en ambdós parcs. Com hem dit abans, si bé la forma d'aquests espais urbans no resta determinada ni condicionada per la volumetria construïda del seu perímetre, el cert és que la presència de l'arquitectura esdevé indispensable en la caracterització del lloc i, per extensió, en la percepció de la seva urbanitat. Les generoses dimensions dels parcs permeten una apreciació àmplia dels volums i formes arquitectòniques que presideixen l'espai. **La mirada ja no és parcial com en les places fragmentàries, però alhora, l'arquitectura no s'aplana en una composició bidimensional com a les places unitàries.** Ans al contrari, les variacions tipològiques i la diversitat formal dels edificis públics tenen un evident protagonisme, doncs configuren uns alçats tridimensionals que es mostren orgullosos, en constant juxtaposició. Així doncs, el parc rural esdevé una variant interessant que combina aspectes dels dos models de plaça anteriorment esmentats.

Val a dir que, a diferència de les places fragmentàries (importades dels models colonitzadors italians de principis del segle XX) i les places unitàries (imposades per la tradició cultural simbòlica recuperada per la doctrina franquista), els parcs rurals es revelen com un àmbit d'investigació que es desvia dels models ja coneguts. En aquest sentit, no ens pot sorprendre que l'aparició d'aquest tipus de lloc urbà no es produeixi fins passat mitjans de la dècada dels 50 del segle passat, quan l'experiència urbanística colonitzadora ja es troba en una fase de maduresa i, per tant, d'alliberament dels llasts i prejudicis imposats.

En qualsevol cas, i com a conclusió d'aquest apartat, hem d'afirmar que els espais simbòlics projectats per la Delegació Regional de l'Ebre per als seus poblat, són el producte de l'aplicació de tres models predefinits, de tres patrons que tendeixen a separar-se conceptualment del discurs urbanístic que predomina als poblat. La naturalesa predeterminista d'aquests espais i la seva iteració al llarg de la dilatada experiència colonitzadora són aspectes que reforcen la hipòtesis sostinguda al llarg del present apartat: la inexistència d'una veritable recerca urbanística en l'àmbit de les places majors.

Pàgina anterior, a dalt, fotografia de la plaça major d'El Bayo (José Beltrán Navarro, 1954). A baix, plaça major d'El Sabinar (José Beltrán Navarro, 1953). Ambdós poblat, del mateix arquitecte, s'ubiquen a la zona reguívola de Las Bardenas.

Font: Elaboració pròpia.

LA TERCERA CONSTANT: L'HABITATGE

“El exacerbado economicismo de Fonseca no era, evidentemente, común a todos los arquitectos de los años 40. No obstante, a través de las experiencias de los años 30, de las enseñanzas del Seminario, de las Asambleas de arquitectos y de la labor del propio Fonseca al frente del Instituto Nacional de la Vivienda, diversos arquitectos fueron familiarizándose con un cierto funcionalismo económico en la cuestión de la vivienda rural. Posiblemente, no se había conseguido generalizar del todo ese ‘virus de la economía’ que Fonseca quiso inyectar en el Seminario, pero cuestiones como la de la colaboración con los agrónomos en el estudio detallado de la vivienda, la necesidad de un estudio de costes, la simplicidad y la posibilidad de tipificar las distintas soluciones constructivas y de racionalizar la composición de los poblados eran ya moneda corriente a principios de los 40”.

*Colonias agrícolas y poblados de colonización.
Arquitectura y vivienda rural en España (1850-1965)
Tesi doctoral, abril 1985
JOSÉ LUÍS OYÓN BAÑALES*

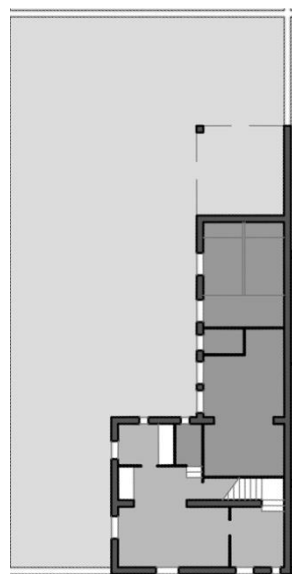
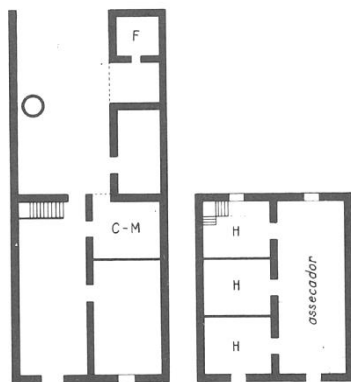
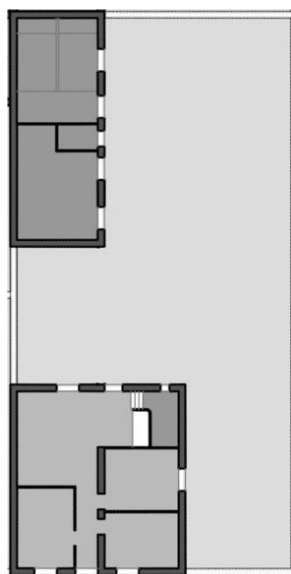
Pàgina anterior, fotografia del carrer de les escoles, al Temple (José Borobio, 1947).

Font: Elaboració pròpia.

L'estandardització de l'habitatge colonitzador

Descartada la plaça major com un àmbit d'urbanitat genuïnament colonitzador en l'obra de JOSÉ BOROBIO, ens pertoca ara verificar si, en la prolífica producció tipològica residencial de l'arquitecte, es contenen aspectes que puguem determinar com a propis.

Poc es pot afegir a l'extens i rigorós relat que JOSÉ LUÍS OYÓN fa en el sisè capítol de la seva tesi doctoral respecte a la rellevància de l'habitatge en el discurs colonitzador. Interessa, no obstant, destacar en aquest apartat alguns dels aspectes que el catedràtic esmenta en la seva investigació. En aquest sentit, la influència de JOSÉ FONSECA és indiscutible en l'experiència colonitzadora, doncs la seva trajectòria vin-

culada a l'acadèmia, com a director del Seminari d'Urbanologia de l'Escola d'Arquitectura de Madrid des del 1932 fins el 1936, l'erigeix com el primer ideòleg en matèria d'habitatge rural. De fet, a JOSÉ FONSECA se li atribueix en gran mesura l'autoria del corpus conceptual que es construeix a mitjans de la dècada dels 30 del segle passat sobre l'habitatge rural i el poblat de colonització, entesos ambdós com la confluència entre les tècniques agronòmica i arquitectònica. Al respecte, JOSÉ LUIS OYÓN escriu el següent:

"[...] la preocupación de Fonseca por entender la vivienda rural como un instrumento de producción, el propio diseño de la cual era derivable del patrimonio familiar y de las características agronómicas de la explotación, a la manera de los agrónomos, constituía también parte del bagaje teórico con el que algunos arquitectos afrontaban los programas estatales de vivienda rural en los años de posguerra".

Certament, existeix un amplíssim consens a l'entorn de la figura de JOSÉ FONSECA i de la seva importància en la construcció de "tipus rurals moderns", entesos com a habitatges en els quals la **relació entre tipologia, programa i patrimoni familiar de l'explotació** era molt estreta¹⁰¹, i que van donar lloc a les bases sobre les quals es construiria la política urbanística colonitzadora franquista. En essència, la proposta de JOSÉ FONSECA considera la discussió de l'habitatge rural com una matèria no exclusivament arquitectònica, sinó també agronòmica.

¹⁰¹ En paraules de JOSÉ FONSECA: "el problema fundamental consiste en que hay que considerar la casa como un instrumento más de la explotación rural, con cuya amortización hay que gravar los costes agrícolas restantes."

Al respecte, JOSÉ LUIS OYÓN estableix a la seva tesi doctoral el següent: "La vivienda en tanto capital inmueble de la propia explotación es susceptible también de un razonamiento económico, de un estudio de costes dentro de los balances contables de la hacienda. Este razonamiento económico, explicitado también por los ingenieros en los casos de grandes explotaciones, es nuevamente llevado por Fonseca a los programas del pequeño labrador o el colono. Se establecía así una concatenación lógica que fijaba, primero, el cálculo de los ingresos familiares en función del tipo y la intensidad de cultivo. Del estudio de esa renta familiar y separando la parte destinada a mantenimiento de la explotación, ahorro y previsión se extraería la parte destinada a amortización de la vivienda. Quedarían finalmente por establecer los plazos de dicha amortización y en consecuencia el presupuesto a invertir en la casa."

Pàgina anterior, a l'esquerra, imatge del poblat de San Jorge, de José Borobio (1954) en contraposició a una fotografia del poble tradicional de Mas de Barberans, a Terres de l'Ebre.

Font: A dalt, elaboració pròpia.

Font: A baix, LLUÍS SOLÉ I SABARÍS. "Geografía de Catalunya." Barcelona, 1958-1974.

Pàgina anterior, exemples de tipologies residencials tradicionals rurals, en comparació amb tipologies de Borobio. D'esquerra a dreta, casa d'artesans a Breda, tipologia B de Poble Nou del Delta (1952), casa de poble a Viladrau i tipologia D de Poble Nou del Delta.

Font: LLUÍS SOLÉ I SABARÍS. "Geografía de Catalunya." Barcelona, 1958-1974.

Font: Elaboració pròpia.

A dalt a l'esquerra i a la dreta, dibuixos fets a mà per Francisco García Mercadal, sobre arquitectures anònimes rurals, realitzades l'any 1922.

Fonts: FERNANDO GARCÍA MERCADAL. "Para el estudio de las olvidadas arquitecturas regionales". Arquitectura, número 192. Madrid, 1974.

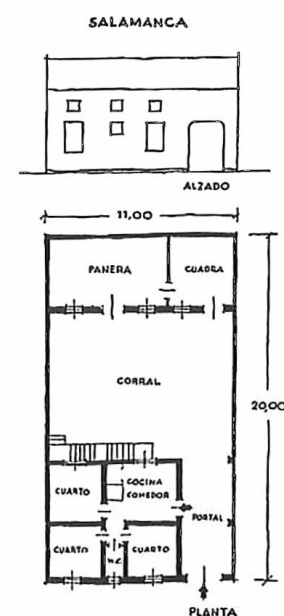
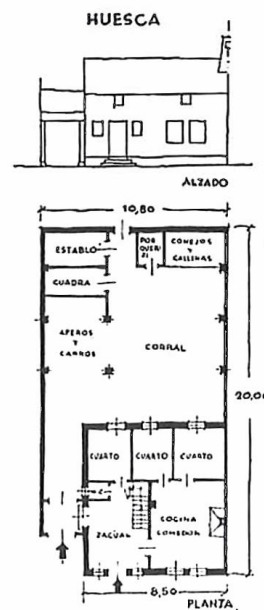
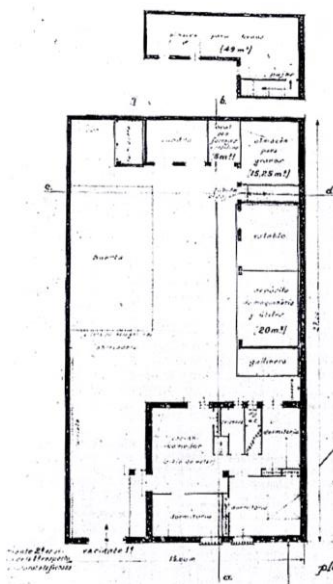

A baix a l'esquerra, proposta de César Cort, Alfonso Gimeno, José Paz Maroto i José María Soroa, per al concurs d'avantprojectes per a la construcció de poblats a les zones reguiholes del Guadalquivir i del Guadamellato (1933).

Font: MARÍA CRISTINA GARCÍA GONZÁLEZ. "César Cort y la cultura urbanística de su tiempo" Tesi doctoral ETSAM. Madrid, 2011.

A baix, al centre i a la dreta, tipus d'habitatges estudiats al Seminari d'Urbanologia dirigit per José Fonseca.

Font: MIGUEL CENTELLAS SOLER. "Los pueblos de colonización de Fernández del Amo.", 2001.

Val a dir, no obstant, que aquesta **perspectiva interdisciplinària** és hereva de les investigacions dutes a terme per alguns arquitectes espanyols a principis del segle XX, les quals assoleixen la seva màxima expressió durant la celebració del concurs per a la construcció de poblats a les zones reguívols del Guadalquivir i del Guadamellato de l'any 1933. Arquitectes com CÉSAR CORT o MORA, LACASA, MARTÍ i TORROJA hi exposen propostes d'habitatges rurals amb disposicions molt similars: parcel·les allargades amb ocupació parcial de l'edificació, segregació física dels programes residencial i agrícola, accessos diferenciats o bé, existència de corrals a cel obert a l'entorn dels quals s'orienten les principals dependències agrícoles, són algunes de les característiques comunes de les propostes presentades.

Un altra fita rellevant en la consolidació d'un discurs en matèria de l'habitatge rural és la publicació, durant la direcció de JOSÉ FONSECA al capdavant de la *Sección de Arquitectura del Instituto Nacional de la Vivienda*, del *Reglamento para la ejecución de la Ley de 19 de Abril de 1939, de Viviendas protegidas y Normas y Ordenanzas oficiales para su construcción*, el qual desplega un seguit d'ordenances que especifiquen el programa funcional i les normes constructives i de dimensionat que esdevindran la bastida conceptual i tècnica dels nous habitatges rurals construïts per l'Institut Nacional de Colonització durant els anys 1940-1950.

Com a conseqüència dels preceptes inclosos en el reglament, l'habitatge colonitzador s'aborda des d'una vessant principalment higienista que, com és obvi, tampoc descuida la finalitat productiva de la cèl·lula¹⁰². Essencialment, es segrega el programa

¹⁰² A tall d'exemple, per il·lustrar la doble vocació productiva i higienista de l'habitatge colonitzador, podem citar un fragment del Projecte general de colonització de la zona declarada d'interès nacional, dominada per la Sèquia de la Violada, de l'enginyer agrònom FRANCISCO DE LOS RÍOS (1943): "*Las nuevas viviendas han de constar de dos plantas. En la inferior se instalará la cuadra y una amplia despensa. La superior será la que se dedique a la vida familiar y estará constituida por una amplia cocina-comedor y de 3 a 5 dormitorios. Cada casa tendrá además un amplio corral donde se situarán todas las dependencias agrícolas, establo y henil, gallinero y cobertizo. La pocilga, tanto en el caso de que sólo se crien cerdos para la explotación familiar, como en el que se exploten para la venta, estará adosada a uno de los alojamientos del ganado mayor para evitar los perjuicios que causa el frío [...]*"

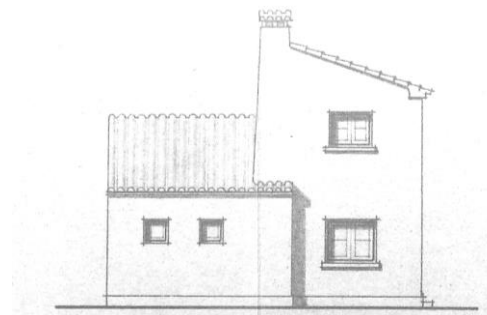
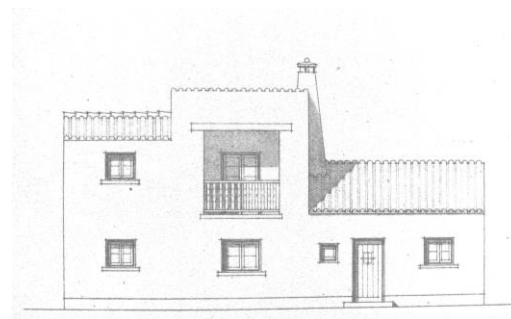
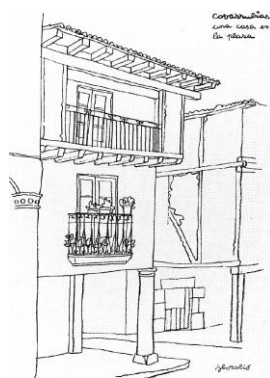
De dalt a baix, comparativa entre les tipologies residencials N, L i F del poblat del Temple (projecte de 14 de març de 1947), de José Borobio, amb els seus propis dibuixos sobre paisatges rurals tradicionals, de Covarrubias (1934), Fraga (1934), i Villanúa (1931).

Més enllà de la bellesa i expressió plàstica de les tipologies esmentades, sorprèn la utilització, quasi literal, de recursos compositius en els nous habitatges del Temple, com les terrasses reculades del pla de façana, les balconades en cantonada i l'aparició de macles entre volums edificats.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Font: JOSÉ BOROBIO OJEDA. "Cien dibujos de arquitectura y otros más.". Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 2000.

Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "Una Primera aproximación a José Borobio Ojeda (1907-1984): La arquitectura popular en sus álbumes de dibujos". Artigrama, número 14, 1999.

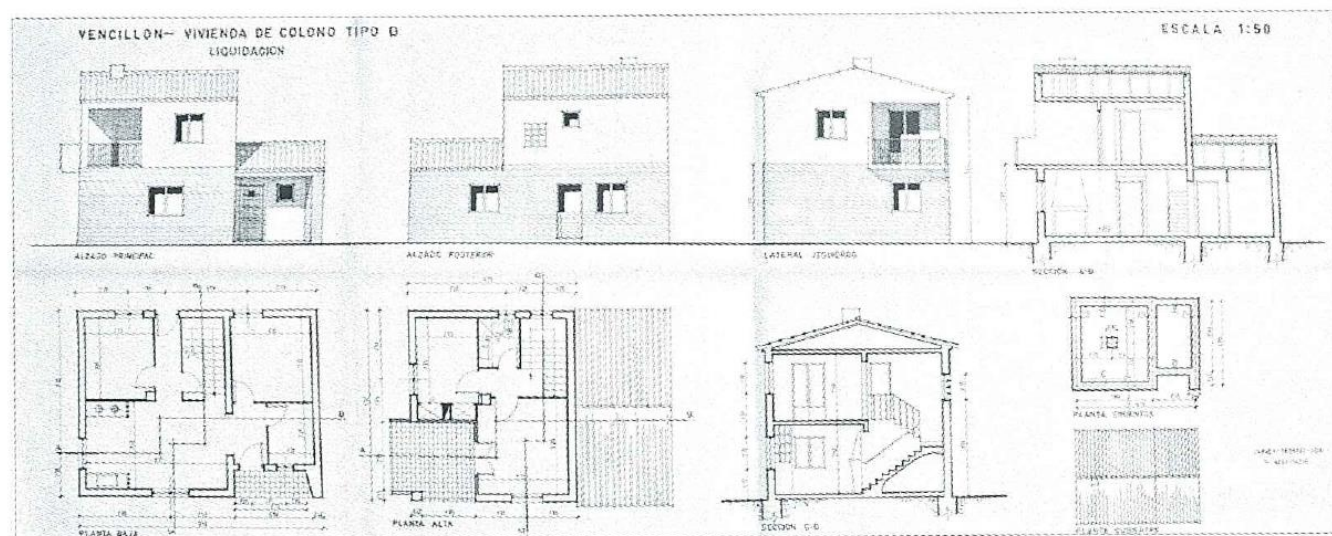
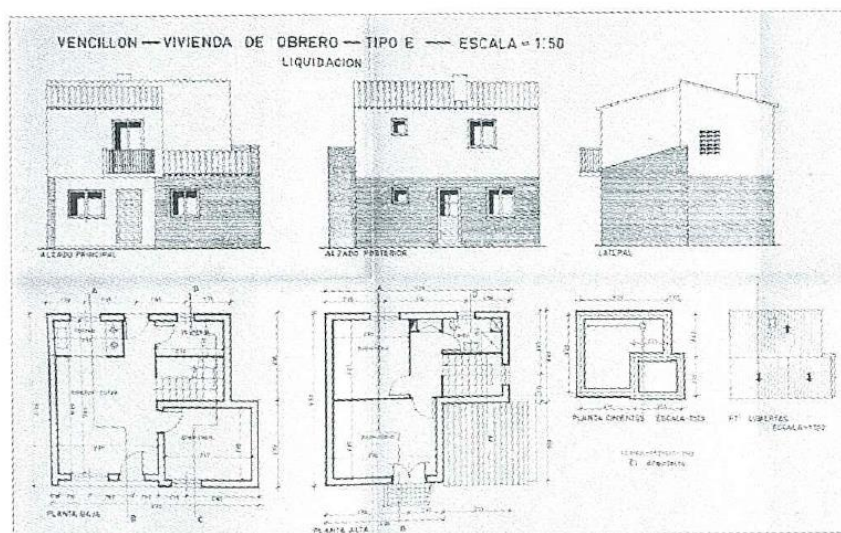
residencial (cuina, habitacions, menjador) de les dependències agrícoles (quadres, corrals, pallers, magatzems) mitjançant un pati a cel obert, que per una banda garanteix les circulacions de bestiar i productes entre les dependències agrícoles, i alhora permet una convenient flexibilitat espacial per facilitar possibles ampliacions del programa en funció de les necessitats d'explotació. De fet, i com s'ha pogut constatar en l'anterior capítol, tan estricta separació entre funcions té, en ocasions, el seu trasllat literal a la resta del poblat, mitjançant les circulacions segregades per a persones i bestiar en els seus carrers (és el cas dels poblats d'Ontinar del Salz, Sucs o El Temple).

En conclusió, podem afirmar que tant l'aproximació instrumental, productiva i agronòmica que JOSÉ FONSECA realitza en el tema de l'habitatge rural, com la preocupació per l'adopció de criteris higienistes i funcionals de l'estament tècnic del règim, consoliden un aiguabarreig teòric en el que es fonamenta l'actuació colonitzadora pel que fa al disseny de les tipologies residencials dels seus primers poblats. Tanmateix, hem d'admetre que, paral·lelament, també existeixen altres factors que, en major o menor mesura, incideixen en la resolució de l'habitatge rural. Un d'ells, sens dubte, és la interpretació que els arquitectes de l'Institut Nacional de Colonització realitzen sobre l'estètica rural i sobre l'arquitectura tradicional popular.

No podem obviar, doncs, la **càrrega estètica i cultural de l'arquitectura rural tradicional**, que fascina a molts arquitectes adherits a l'incipient racionalisme dels anys 20 i 30 del segle passat¹⁰³. Arquitectures anònimes, populars, que alligonen per la simplicitat de les seves composicions i per la indiscutible fidelitat al paisatge i a la naturalesa del lloc on s'arrelen¹⁰⁴.

¹⁰³ Mónica Vázquez Astorga fa referència a arquitectes com Lacasa, Bergamín, Fernández-Shaw i Sánchez Arcas. Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio. Su aportación a la arquitectura moderna." Zaragoza: Litoción ediciones, 2007, pàg. 63.

¹⁰⁴ Per il·lustrar aquesta idea, és pertinent citar la remissió que MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA fa sobre el discurs de Teodoro de Anasagasti d'ingrés a l'Acadèmia de Belles Arts de San Fernando, l'any 1929, en què assenyalava que "a

l'habitatge popular es reflexa indubtablement l'esperit del poble, el pintoresc, el racional, el que persisteix a través dels segles.". Tal i com manifesta Vázquez Astorga, per aquest arquitecte, la singularitat de l'arquitectura popular és la simplicitat i la modèstia; és la més humana, s'acomoda a les necessitats i és un producte natural i morfològic del mitjà. És racional en l'ús dels elements i és una tasca col·lectiva i anònima. Font: MÓNICA VÁZQUEZ ASTORGA. "José Borobio. Su aportación a la arquitectura moderna." Zaragoza: Litoción ediciones, 2007, pàg. 62.

Són construccions despullades d'artifici o impostura allunyades de la representació i del símbol que, paradoxalment, resten fermament ancorades en l'imaginari cultural col·lectiu. Arquitectes com FERNANDO GARCÍA MERCADAL demostren, de ben joves, una entregada fascinació per aquestes architectures sense arquitecte. En nombrosos dels seus quaderns de dibuix signats a la dècada de 1920, hi consten representats ambients rurals reblerts d'urbanitat, escenes fragmentades d'una realitat urbanística observada a través del calidoscopi de la modernitat.

Tal com s'ha relatat al pròleg de la present investigació, JOSÉ BOROBIO també centra part de la seva trajectòria acadèmica iniciàtica en la recerca i anàlisi de l'arquitectura rural. Els seus dibuixos a mà, realitzats entre els anys 1928-1936, descriuen ambients rurals amb extraordinària naturalitat, centrats particularment en habitatges i cases de poble. L'arquitecte relata el ric univers formal rural plasmant les seves cantonades, els porxos, els ràfecs, les arcades, els balcons i les baranes, cercant el conjunt de normes que composen el llenguatge arquitectònic tradicional. En definitiva, l'arquitecte saragossà mostra la seva preferència per l'accident i el detall, en tant que recursos que distingeixen les construccions populars per sobre de les architectures més refinades i elitistes.

Un cop al servei de l'Institut Nacional de Colonització, per tal de proferir als seus poblat una **noció ambiental anàloga a la dels assentaments rurals tradicionals**, JOSÉ BOROBIO empra en el disseny de les tipologies d'habitatge, el variat catàleg de recursos formals i compositius apresos de l'arquitectura rural durant la seva joventut. Tanmateix, aquesta invocació és filtrada pel tamís de la modernitat i, per tant, no es produeix com una mera operació mimètica, ans requereix d'una certa traducció, o més ben dit, d'una certa simplificació. Així doncs, en projectes com el poblat del Temple (1947) —especialment prolífic en el nombre de tipologies d'habitatge— descobrim com l'arquitecte reitera el seu interès per les macles dels volums edificats, les cantonades perforades, les terrasses cobertes a mode d'assecadors, o bé l'aparició d'arcs i porxos, si bé aquests recursos són depurats i simplificats per a encaixar en un llenguatge més sobri i modern.

Pàgina anterior, a dalt a la dreta, fotografia del poblat de Vencillón (1961), de Manuel Jiménez Varea, en la qual es pot observar com el codi estètic propi dels habitatges rurals ha estat superat mitjançant composicions més lliures, amb grans ombres que trenquen la idea de pla de façana massís, balcons correguts aliens a la tradició rural o la utilització de sòcols d'obra de fàbrica.

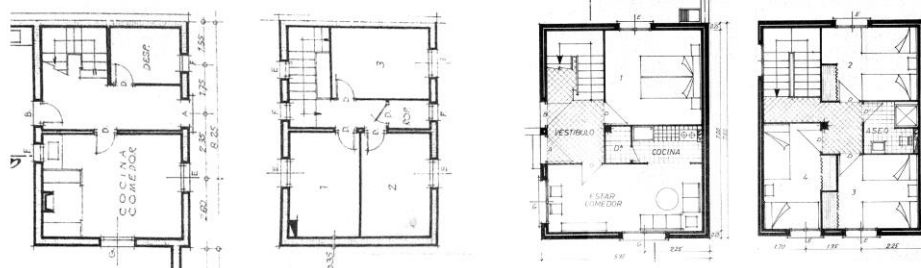
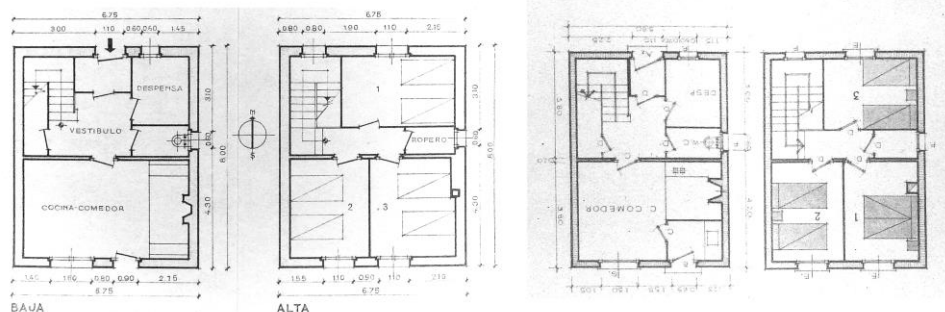
Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Fundación Arquitectura Contemporánea. Córdoba, 2008.

Pàgina anterior, a dalt a l'esquerra i a baix, tipologies d'habitatge D i E, incloses en el projecte del poblat de Vencillón, de juny de 1961, de Manuel Jiménez Varea.

Font: MERCÈ BOSCH. "Del camp a casa. Els poblat de colonització de les terres de ponent". Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Lleida, 2016.

Comparativa entre les tipologies residencials de diversos poblats (1944-1966), de dalt a baix i d'esquerra a dreta: tipus F, Ontinar del Salz (avantprojecte, 1944); tipus I, El Temple (projecte 1947); tipus G, Santa Engracia (Antonio Barbany, projecte 1954); i tipus 4A, Faió, (projecte 1965).

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA, ARXIU MUNICIPAL DE FAIÓ.

Comparativa entre les tipologies residencials de diversos poblats (1944-1965), de dalt a baix i d'esquerra a dreta: tipus G, Ontinar del Salz (avantprojecte, 1944); tipus B, Valmuel (avantprojecte 1953); tipus B, Valfonda de Santa Ana, (projecte 1957); i tipus 3C, Faió (projecte 1965).

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA, ARXIU MUNICIPAL DE FAIÓ.

En qualsevol cas, en la línia empresa per JOSÉ BOROBIO durant els primers compassos de l'Institut Nacional de Colonització, podem constatar que les propostes arquitectòniques relatives a l'habitatge colonitzador es fonamenten, en la seva vessant estètica, en la **reinterpretació dels recursos constructius, compositius i estètics** que configuren l'univers formal rural. De fet, en l'àmbit de la Delegació Regional de l'Ebre no existeixen veritables avenços en el camp de l'habitatge, o millor dit, del seu llenguatge compositiu i formal, fins pràcticament l'etapa crepuscular organicista, desplegada a partir de l'any 1955, quan alguns arquitectes opten per la utilització de tipologies més lliures i atrevides. És el cas, per exemple, del poblat de Vencilló (1961), de MANUEL JIMÉNEZ VAREA, on l'aparició de balcons correguts, la utilització de sòcols d'obra de fàbrica i la depuració de qualsevol reminiscència rural, donen lloc a tipologies allunyades de la reinterpretació dels tipus rurals reiteradament utilitzada.

Així mateix, des de la vessant programàtica, tampoc s'observa un aprofundiment sostingut en la investigació sobre l'habitatge rural¹⁰⁵. Tret d'una primera etapa d'intensa i prolífica producció tipològica residencial (1944-1949), en la qual els poblats presenten més de 10 tipus d'habitatges¹⁰⁶, la producció colonitzadora a la Delegació Regional de l'Ebre s'estandarditza mitjançant la iteració de tipus que, amb menors variacions, es traslladen de projecte en projecte. De fet, des de la perspectiva cronològica, podem observar com en els prop de 20 anys de producció colonitzadora, l'aportació en el camp de l'habitatge es limita a l'aplicació d'un repertori relativament

¹⁰⁵ JOSÉ LUÍS OYÓN afirma al respecte: *“La observación de las plantas de las viviendas construidas por el Instituto muestra que, más allá de las distintas particularidades geográficas o del gusto de los proyectistas, fue una concepción funcional de la vivienda mínima la que impusieron los arquitectos [...] Más allá de la mayor o menor imaginación de los arquitectos, la vivienda funcional, mínima y agregable, quedó consagrada en la práctica colonizadora como un auténtico prototipo ‘urbano’ de lo que debería ser la futura habitación campesina”*. Font: pp. 255-257 de la seva tesi doctoral.

¹⁰⁶ Com es justificarà més endavant, la presència prolífica de tipus d'habitatge en els primers poblats de la Delegació Regional de l'Ebre es produeix no només arran de l'interès dels arquitectes del règim per a la recerca d'ambients urbans diversos, sinó també per la intel·ligent adopció de lleugeres variacions programàtiques i formals sobre les tipologies previstes.

limitat de tipologies que, amb independència de l'arquitecte o del poblat, solen repetir-se o, en el millor dels casos, evolucionar en funció de les creixents exigències de confort. Un **catàleg de tipus** que, com tot seguit comprovarem, denota la visió més pragmàtica del règim.

Agafem, per exemple, els habitatges de dues plantes, amb tres habitacions, i uns 110 m² de sostre construït, recurrentment emprats en els poblats de JOSÉ BOROBIO. Aquest tipus és reiteradament utilitzat des del primer dels poblats de l'arquitecte, Ontinar del Salz (1944), fins al seu últim projecte, Faió (1965), passant pel poblat del Temple (1947). Durant aquest període, de poc més de dues dècades, la susdita tipologia no pateix ni modificacions sensibles ni un aparent qüestionament, doncs en els tres casos comprovem com la posició de l'escala d'accés a la segona planta, el patró de fenestració o la disposició de les estances en les plantes, són pràcticament idèntics. Només lleugeres variacions donen compte del transcurs del temps, com són l'aparició d'armaris integrats i de cambres humides, les quals delaten una progressiva millora de la qualitat de vida dels colons. Així mateix, i sota la hipòtesi defensada d'optimització dels tipus, no sorprèn que l'arquitecte ANTONIO BARBANY, també utilitzi aquest format d'habitatge en el seu projecte de Santa Engracia (1954).

Un altre cas que exemplifica l'escàs interès dels arquitectes del règim per la investigació sobre l'habitatge rural, és la reiteració del tipus residencial per a colons d'una planta d'alçada i una superfície construïda a l'entorn dels 80 m² (10 x 8 m). Un tipus llargament utilitzat en molts dels poblats de JOSÉ BOROBIO, des de l'any 1944 fins al 1965. Es tracta d'un habitatge que parteix d'una planta rectangular amb una estructura vertical amb dos pilars centrals, a l'entorn dels quals s'organitza la distribució funcional, que es compon de tres habitacions, cuina-menjador, rebedor i lavabo. Més concretament, aquesta tipologia s'empra en els projectes d'Ontinar del Salz (1944), Valmuel (1953), Valfonda de Santa Ana (1957) i Faió (1965), entre d'altres. És a dir, tal i com hem comprovat abans, una mateixa solució s'empra en un termini temporal que s'estén duran més de 20 anys.

Finalment, el tercer dels casos escollits abasta les tipologies de planta rectangular allargada, paral·lela al carrer, que sol ocupar l'amplada total de la parcel·la. Aquest

tipus d'habitatge presenta dues plantes i disposa el seu programa funcional segons quatre habitacions (habitualment ubicades en planta primera), cuina-menjador i cambres humides. Particularment, aquest tipus s'empra, amb algunes petites variacions, en els projectes de JOSÉ BOROBIO del Temple (1947), Valmuel (1953) i Puilato (1953). Així mateix, en el poblat de Santa Engracia (1954), d'ANTONIO BARBANY, també s'utilitza.

En conclusió, els tres exemples anteriors permeten il·lustrar una tònica constant en la producció residencial colonitzadora: **l'absència d'una veritable i sostinguda investigació sobre la problemàtica de l'habitatge rural** al llarg de les dues dècades de major producció. En aquest context, l'actuació dels arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre es limita, en la majoria dels casos, a l'elecció entre un repertori finit de tipus, segons les necessitats programàtiques i funcionals de l'àrea colonitzada, les quals solen provenir de les previsions realitzades pels enginyers agrícoles en els Plans generals de colonització. Un marge certament limitat.

Tanmateix, val a dir que arquitectes com JOSÉ BOROBIO aprofiten aquest estret marge d'actuació per a disposar els tipus d'habitatge al servei del projecte urbà. Paradoxalment, i malgrat el limitat marge de discrecionalitat de l'arquitecte en l'àmbit residencial, en molts dels seus poblats l'habitatge contribueix decisivament a la generació d'ambients reblerts d'urbanitat i diversitat.

Com més endavant es justificarà, més enllà de la prolífica utilització de nombrosos tipus dels primers projectes, l'arquitecte utilitza intel·ligentment les limitades tipologies de les que disposa, per a reforçar el discurs urbà subjacent. Entre altres estratègies, la disposició intencionada dels tipus al llarg del projecte, segons un criteri d'especialització segons confrontin amb places, carrers corbats, rondes o eixos, esdevé un recurs discursiu que permet generar àmbits singulars, que vencen una percepció monòtona o indiferent del poblat, com a priori es podria inferir atès el limitat repertori de tipus.

L'habitatge al servei de la trama: declinacions tipològiques i mutacions epidèrmiques

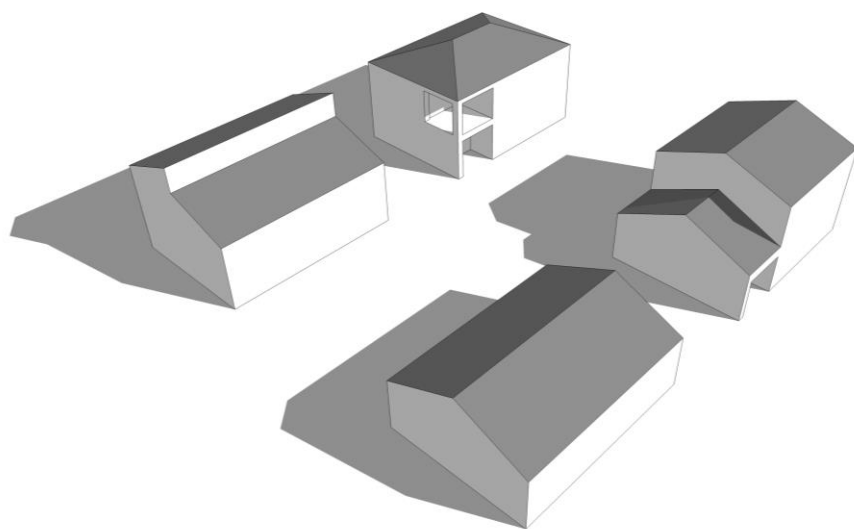
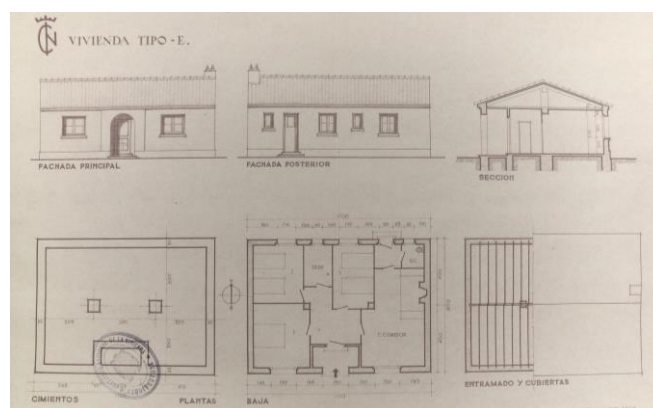
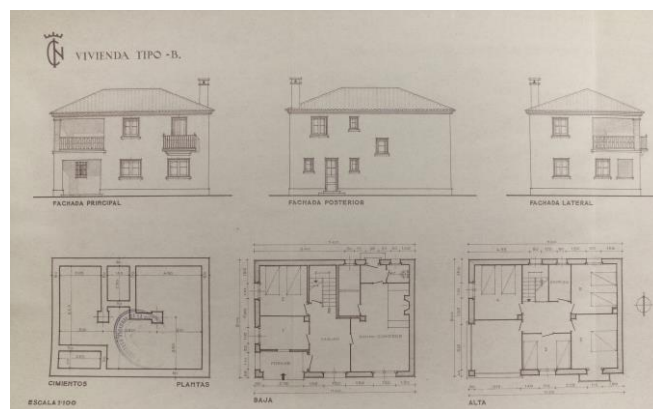
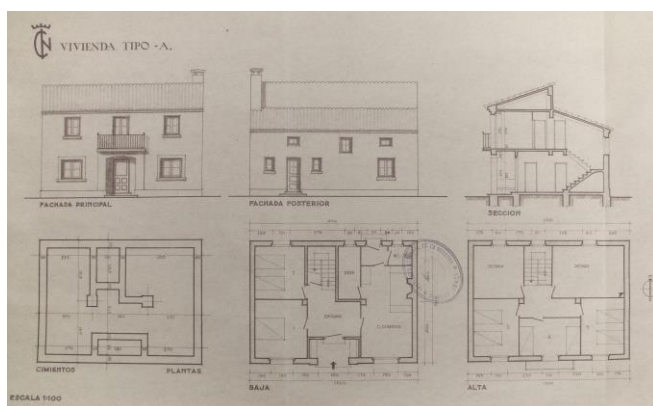
Sembla aventurat afirmar que els poblats amb una prolífica quantitat de tipologies d'habitatges no contribueixin a una veritable recerca en el camp de l'habitatge rural. Recordem que en la primera etapa d'urbanisme rural de la Delegació Regional de l'Ebre es construeixen els poblats d'Ontinar del Salz (1944), Gimenells (1945), Sucs (1945) i El Temple (1947), tots ells amb una evident diversitat tipològica¹⁰⁷ que oscil·la entre les 8 i les 15 variants. Certament, és inqüestionable l'esforç que els principals artífexs d'aquesta primera etapa experimental, JOSÉ BOROBIO i ALEJANDRO DE LA SOTA, aboquen en els seus projectes per a nodrir els poblats d'un prolífic ventall de tipus que proporcioni una percepció d'ambient urbà ric i divers¹⁰⁸.

Per contra, en les etapes posteriors al 1950, el nombre de tipus d'habitatge per projecte es veu sensiblement reduït arran d'una major determinació en la sistematització i optimització dels processos de disseny i construcció dels poblats¹⁰⁹. Es tracta d'una directriu general que prové de l'estament jeràrquic colonitzador, la qual persegueix minimitzar els esforços i abaratir els costos en la producció de poblats mitjançant una espècie de "fordisme" dels tipus residencials.

¹⁰⁷ A Ontinar del Salz (projecte de juny de 1944) es proposen 13 tipologies en 109 habitatges; a Gimenells (projecte de juny de 1945) es proposen 8 tipologies en 85 habitatges; a Sucs (projecte de desembre de 1946) es proposen 15 tipologies en 100 habitatges; finalment, al Temple (projecte de març de 1947), es proposen 14 tipologies en 100 habitatges.

¹⁰⁸ La diversitat tipològica proveeix els poblats d'una major varietat d'alçats, un aspecte reiteratiu en les memòries justificatives dels projectes examinats. Així mateix, en aquesta etapa els arquitectes de la Delegació Regional assagen tipus d'habitatges específics per a cantonades, inflexions viàries o per agrupacions aparionades.

¹⁰⁹ Segons JOSÉ LUIS OYÓN: *"La vivienda de estos poblados, dentro de los mínimos presupuestarios adjudicados, sigue conservando durante los 50 esos rasgos de estricto funcionalismo que hemos apreciado en años anteriores. [...] Hay, sin embargo, un cambio de enfoque importante respecto al tema de la vivienda del colono en estos poblados: se abandona radicalmente la gran cantidad de tipos adoptados en las experiencias pasadas para centrarse exclusivamente en tres o cuatro programas (viviendas de 3, 4 y 5 dormitorios). Font: pp. 316-317 de la seva tesi doctoral.*

Així doncs, podríem delimitar dues etapes ben diferenciades pel que fa a la producció d'habitatge rural, si més no, des de la seva vessant quantitativa. Una primera, de prolífica exploració, on es deposita una extraordinària confiança en el paper de l'habitatge en la construcció d'urbanitat i, una segona, on es prioritzen l'optimització de costos i la sistematització de processos en detriment de la diversitat dels tipus residencials.

Tanmateix, en ambdós casos, i amb independència del nombre de tipus residencials emprats, JOSÉ BOROBIO manté un permanent interès per la contribució de l'habitatge en la construcció del relat urbà. Aquesta aproximació conceptual, que considera **l'habitatge com l'element que caracteritza la imatge del poblat i en defineix el seu ambient**, esdevé una constant en la praxis urbanística colonitzadora, inclús en aquells projectes en què la diversitat de tipus d'habitatge decau dràsticament.

Aquesta afirmació se sustenta en l'estudi de les tipologies residencials emprades en els seus projectes, ja es tracti de poblats del període 1944-1949, o bé de l'etapa 1950-1965. Més concretament, podem destacar dues estratègies que, en major o menor mesura, s'aborden durant el transcurs de les dues etapes suara mencionades: la declinació dels tipus residencials i la mutació epidèrmica, respectivament.

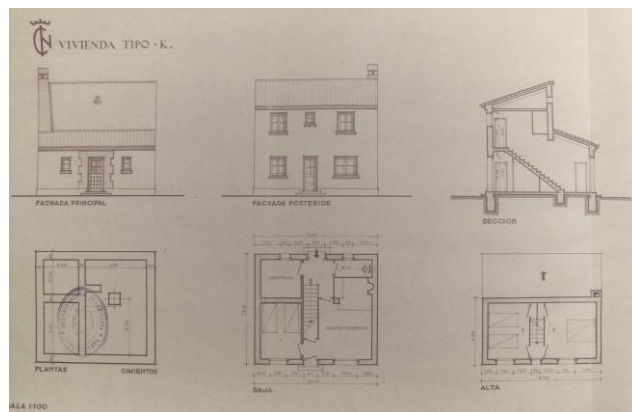
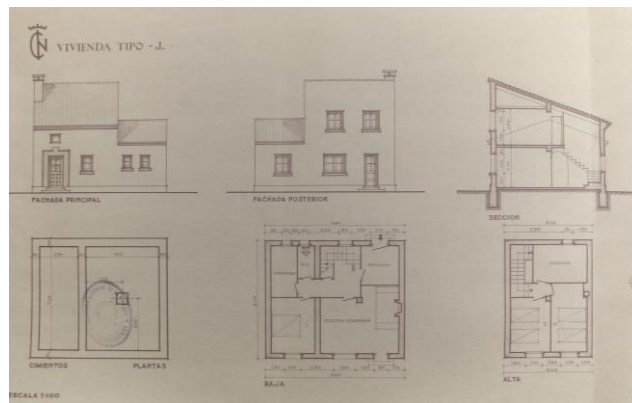
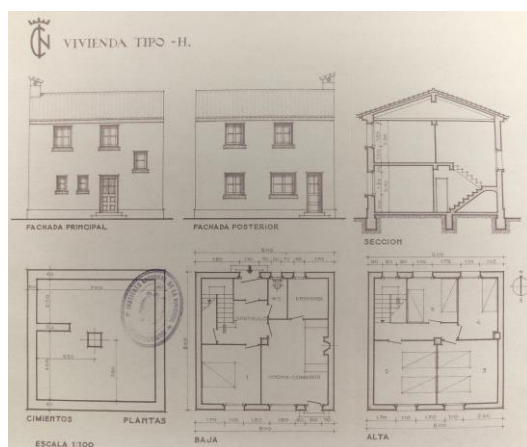
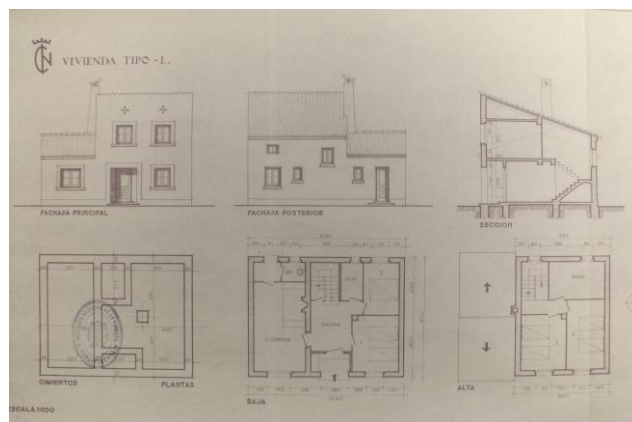
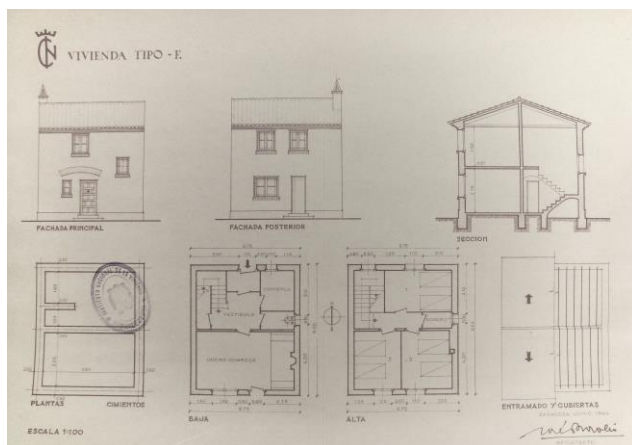
Quant a la primera de les estratègies referides, transposant el concepte lingüístic de declinació gramatical, els arquitectes de la Delegació Regional opten per ampliar notablement el ventall d'alternatives residencials mitjançant el que podríem denominar com la declinació del seu repertori tipològic. Així, es plantegen **variacions a partir de la reformulació d'alguns tipus** (que podríem considerar arrels), als quals s'hi incorporen algunes modificacions (desinències), centrades en la disposició del seu programa funcional o bé en la formalització de la seva volumetria. Com s'ha esmentat anteriorment, el resultat d'aquesta estratègia és la consecució d'ambients urbans més diversos, constituïts per una fecunda varietat de models residencials, tanmateix més aparent que conceptual, més escenogràfica que real.

Pàgina anterior, comparativa entre les tipologies A, B, C i E de l'avantprojecte d'Ontinar del Salz (1944), que presenten una distribució funcional pràcticament calcada, sobre una planta rectangular de 88 m2 construïts (11m x 8m). Mentre que en les primeres tres variants el programa residencial es disposa en dues plantes, en el tipus E només es formalitza una única planta.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Pàgina anterior, a baix a l'esquerra, construcció volumètrica de les tipologies A, B, C i E (aquesta última d'una sola planta), en què es pot veure que, malgrat compartir una distribució funcional pràcticament idèntica, presenten volumetries deliberadament diverses per a enriquir el paisatge urbà.

Font: Elaboració pròpia.

Analitzem, per exemple, la proposta d'avantprojecte¹¹⁰ pel poblat d'Ontinar del Salz (1944), on l'arquitecte JOSÉ BOROBIO planteja un total de 109 habitatges segons 13 tipologies. A priori sorprèn la diversitat tipològica proposada en un projecte relativament modest respecte a la seva dimensió. Tanmateix, si examinem detingudament les plantes dels tipus d'habitatge, descobrirem com quatre dels tipus proposats parteixen d'una única planta, presentant entre si variacions menors. Més concretament, comprovem com els tipus A, B, C i E presenten una distribució funcional pràcticament calcada, sobre una planta rectangular de 88 m² construïts (11 m x 8 m). Mentre que en les primeres tres variants el programa residencial es disposa en dues plantes, en el tipus E només es formalitza una única planta.

En qualsevol cas, i malgrat la diferència d'alçades, les quatre variants plantegen una distribució segons tres crugies en la seva planta baixa: dues laterals, on es disposen dues habitacions per una banda, i el menjador, cuina i despensa per l'altra; i una crugia central, que acull el vestíbul d'accés a l'habitatge i, particularment en els tipus A, B i C, l'escala d'accés al segon pis. En definitiva, l'arquitecte planteja en les quatre variants un esquema funcional mimètic sobre una planta de superfície idèntica.

Deixant de banda el tipus E —on l'escala d'accés a la segona planta es substitueix per una tercera habitació—, les variacions sobre les esmentades tipologies afloren en el segon pis, especialment pel que fa a la superfície útil i el nombre d'habitacions. Mentre que en el tipus B es proposa l'aprofitament quasi íntegre del pis superior —amb l'excepció feta d'una terrassa coberta en cantonada— els tipus A i C plantegen l'ocupació parcial de la mencionada planta. Aquesta circumstància comporta, a banda de les subtils diferències en la distribució del programa, la corresponent **composició diversa dels alçats i la formalització de volumetries diferenciades** que, sens dubte, impedeixen, a primer cop de vista, establir un lligam relacional entre els tipus.

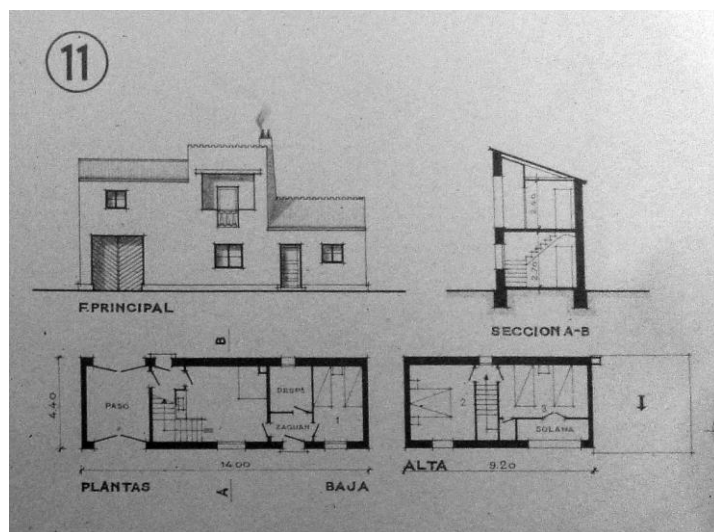
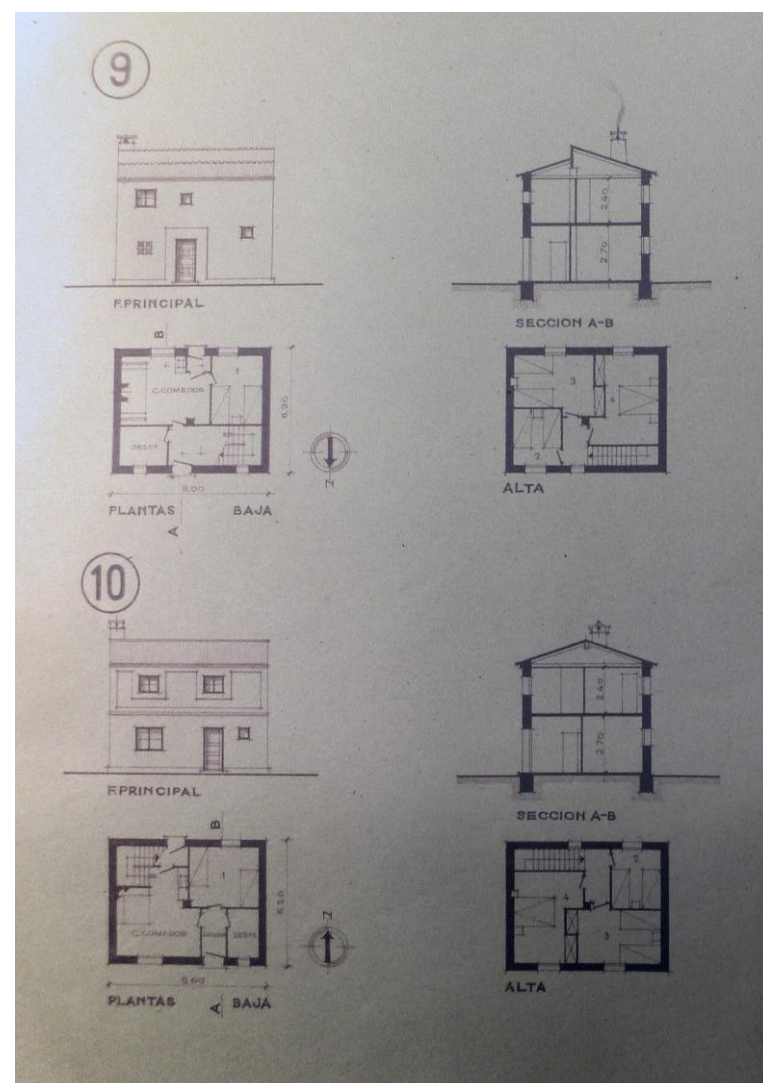
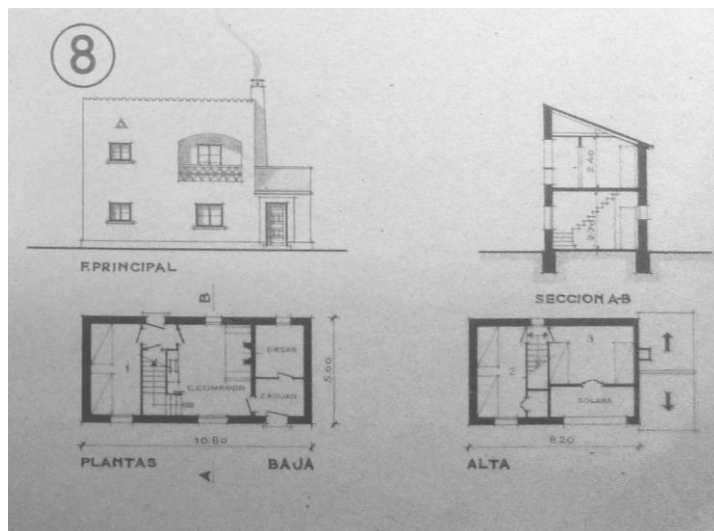
Pàgina anterior, columna de l'esquerra, comparativa entre les tipologies E i H de l'avantprojecte d'Ontinar del Salz (1944), que presenten una distribució funcional molt similar.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Pàgina anterior, columna de la dreta, comparativa entre les tipologies I, J, i K de l'avantprojecte d'Ontinar del Salz (1944), amb una distribució funcional molt similar segons tres crugies, i lleugeres variacions entre si.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

¹¹⁰ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA, *Avantprojecte de construcció de 109 habitatges, de juny de 1944*.

Aquest exercici de declinació es repeteix en les tipologies F (6,75 m x 8 m), H (8 m x 8 m) i J (8 m x 9,40 m). De la mateixa manera que en el cas anterior, i malgrat plantejar superfícies construïdes diverses, les plantes baixes segueixen un patró rectangular organitzat segons tres crugies, essent situades les escales d'accés als pisos superiors en la crugia central. Així mateix, les variacions sobre la distribució funcional de les plantes superiors donen lloc a la formalització de volumetries diverses, en especial, pel que fa a la disposició de les cobertes i als esglaonats entre plantes d'alçada. El resultat, de nou, és la diversificació dels tipus i l'assoliment d'un ambient urbà variat.

Aquesta circumstància es repeteix en els successius projectes de Sucs¹¹¹ (1945) en les tipologies 8-11 o 9-10, i al Temple¹¹² (1947), en les tipologies H-K o A-B. L'objectiu de formalitzar un extens univers de tipus residencials en aquests primers poblat, afavoreix la preferència per la declinació, en tant que estratègia per maximitzar els patrons d'habitatge i explotar-ne, alhora, la seva contribució en la generació d'ambients urbans complexos.

D'altres arquitectes de la Delegació de l'Ebre també opten per la declinació de tipologies en alguns dels seus plantejaments. És el cas d'ANTONIO BARBANY BAILO, qui en el seu projecte del poblat de Santa Engracia¹¹³ (1954) consolida un total de 101 habitatges¹¹⁴ segons 5 tipologies residencials per colons (A, B, C, D i E). En aquest projecte, l'arquitecte declina el tipus C —més nombrós, atès que se'n proposen 15 unitats— per obtenir el tipus D —amb un total de 3 unitats—. Aquesta variació entre les tipologies C i D s'origina arran d'una planta rectangular quasi idèntica en superfície (7,50 m x 8 m i 7,50 m x 8,50 m, respectivament) que, tanmateix presenta

Pàgina anterior, columna de l'esquerra, comparativa entre les tipologies 8 i 11 del projecte de Sucs (1945), que presenten una distribució funcional molt similar segons una planta allargada.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Pàgina anterior, columna de la dreta, comparativa entre les tipologies 9 i 10 del projecte de Sucs (1945), que presenten una distribució funcional molt similar segons una planta rectangular i dues alçades.

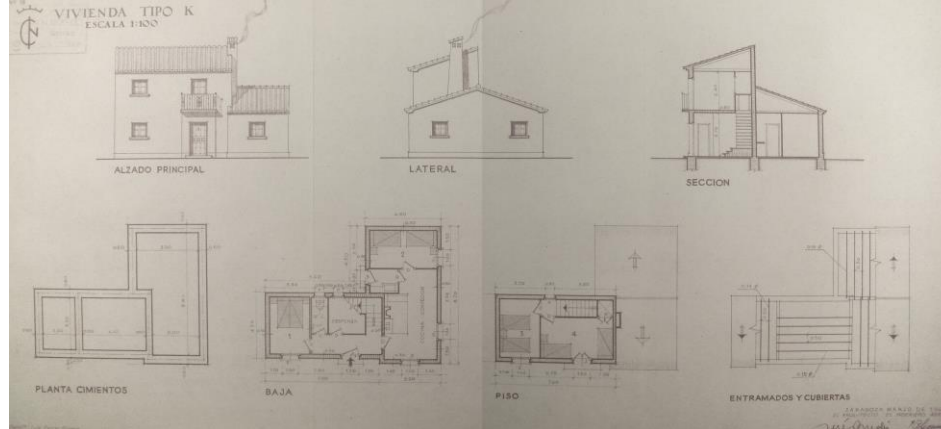
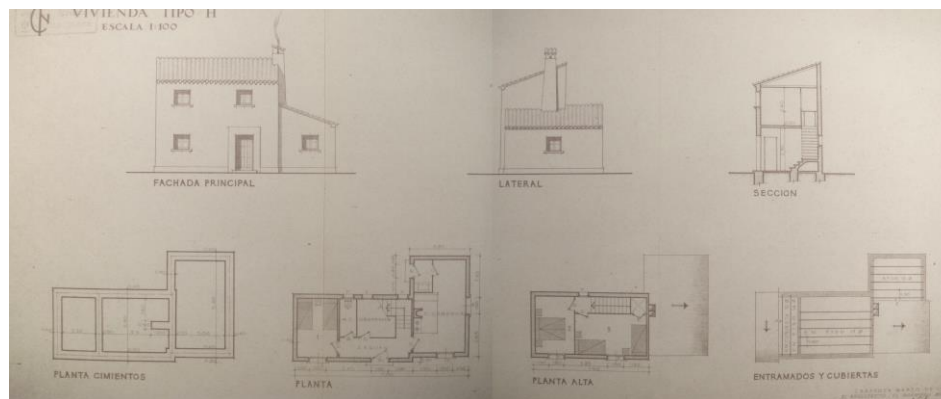
Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

¹¹¹ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE LLEIDA. Projecte de 100 habitatges per colons (abril de 1945).

¹¹² Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Projecte 100 habitatges i dependències agrícoles (març 1947).

¹¹³ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. Projecte del poble de Santa Engracia (juliol de 1954).

¹¹⁴ S'escau recordar que el projecte contempla un total de 123 habitatges, dels quals 22 són per obrers agrícoles, segons només 2 tipologies. La resta, 101 habitatges, es preveuen per colons, i responen als esmentats 5 tipus.

una lleugera diferència en el desplegament de l'escala, així com en la compartimentació de la planta baixa. Una subtil variació en la distribució dels espais que, no obstant, porta aparellada la materialització d'un programa funcional de 5 habitacions en el tipus D i de 4 en el tipus C.

En qualsevol cas, la distribució funcional de la planta primera en ambdós tipus és pràcticament idèntica, mentre que la disposició de la cuina-menjador, així com la situació de l'escala i del porxo d'accés responen a un patró organitzatiu mimètic. En definitiva, nombroses ressemblances que comporten un tractament compositiu de façana i una volumetria anàlogues, quasi idèntiques, sorprenentment allunyades de la riquesa formal i diversitat volumètrica explorada per JOSÉ BOROBIO en els seus projectes d'Ontinar del Salz (1944), Sucs (1945) o El Temple (1947).

Sigui com sigui, amb la racionalització dels anys 50, els arquitectes de la Delegació Regional opten per ajustar la seva estratègia en l'explotació dels tipus residencials. La conjuntura administrativa exigeix la consecució d'un escandall finit de patrons, que habitualment se situa entre les 4-6 tipologies i, en conseqüència, la capacitat per proposar variacions sobre els models es redueix dràsticament. En aquest context, molts arquitectes decideixen optar pel que podríem anomenar la consecució de variants epidèrmiques, paradoxalment, una via iniciada per ALEJANDRO DE LA SOTA al poblat de Gimènells (1944), és a dir, en la primera etapa de la Delegació Regional. En la memòria del corresponent projecte¹¹⁵, l'arquitecte galleg diu el següent:

" [...] Están formadas por variedad de tipos de vivienda; se ha conseguido la norma de hacer más uso de la vivienda de planta baja para utilizar las de dos plantas solamente donde se creyeran precisas, bien para conseguir una mayor variación en los alzados, bien para resaltar las esquinas de la manzana, cerrar perspectivas, etc. [...]

Se ha tratado, como se ha dicho, de conseguir en su interior, a la vista de sus plazas y calles, el producir una sensación de obra 'bastante' natural, es decir, de evitar en lo posible, una

Pàgina anterior, columna de l'esquerra, comparativa entre les tipologies A i B del projecte del Temple (1947), que presenten una distribució funcional molt similar segons una planta rectangular i una única alçada.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

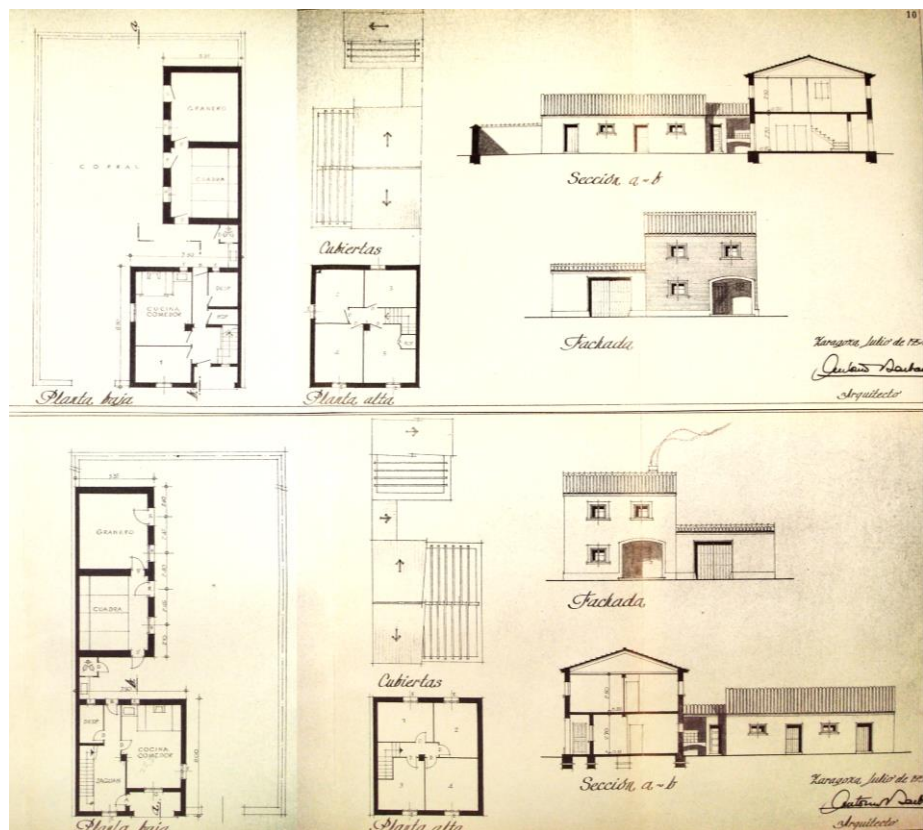
Pàgina anterior, columna de la dreta, comparativa entre les tipologies H i K del projecte del Temple (1947), que presenten una distribució funcional molt similar segons una planta en forma de "L" i dues alçades.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

¹¹⁵ Projecte del poblat de Gimènells (febrer de 1944). Font: AAVV. "Itinerarios de arquitectura 05. Pueblos de Colonización III: Ebro, Duero, Norte y Levante". Córdoba: Fundación Arquitectura Contemporánea, 2008.

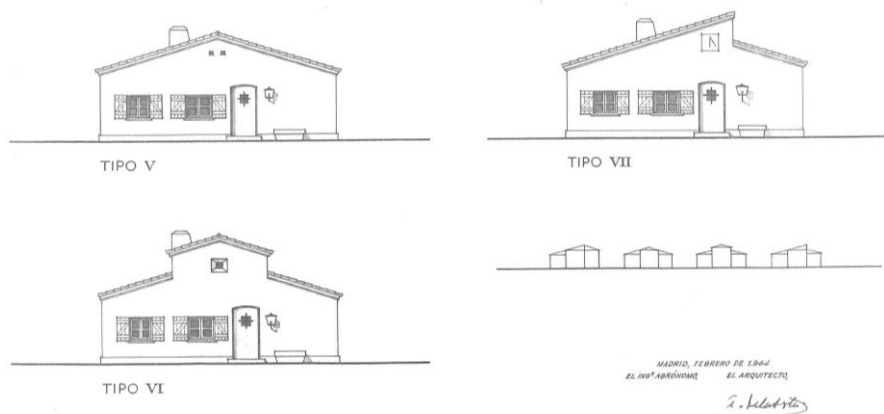
Comparativa entre les tipologies C i D del projecte de Santa Engracia (1954), que presenten una distribució funcional pràcticament idèntica, si bé simètrica.

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

Comparativa entre els alçats previstos per les tipologies V, VI i VII del projecte de Gimènells (1944), les quals presenten una planta idèntica.

Font: MERCÈ BOSCH. "Del camp a casa. Els poblats de colonització de les terres de ponent". Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Lleida, 2016.

impresión ingrata de rigidez que tienen las casas que salen de un tablero y que no se producen naturalmente. El tiempo ha de decir si se ha conseguido. Para equilibrar algo esta tendencia pintoresca, de la que no convenía abusar, se han proyectado los alzados del pueblo de forma tal, que el visitante tenga la impresión al contemplarlos, que efectivamente el pueblo es una colonia agrícola para dar albergue a los que han de trabajar la zona donde está enclavado —tipos de casas de escasa diferencia forman estos alzados— se ha adoptado una planta y con ella y con los mismos elementos de construcción se consiguen una variedad de modelos que aumentada al variar también los tonos de sus encalados, pueden dar un conjunto interesante.

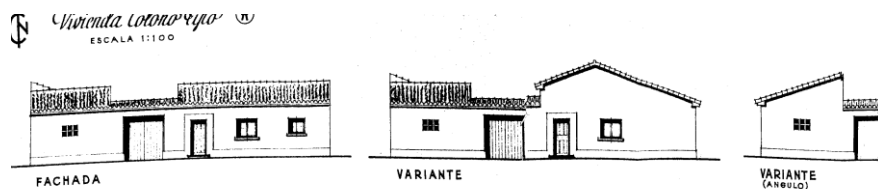
El fin de estos contornos del pueblo, tratados con más rigidez de proyecto, es conseguir como antes se ha dicho, el aspecto de 'nueva colonia' que, como si de un nuevo negocio de explotación se tratase, (así es en realidad), se ha de asentar sobre la tierra a un determinado grupo de colonos que con su trabajo han de cambiar la extensa zona sobre la que se instala. Sería un grave error el proyectar todo el poblado, por dentro como por fuera, de esta misma forma, con este mismo criterio; al observador forastero hay que darle una impresión, al colono hay que lo habita hay que darle un ambiente."

Del text precedent podem comprovar com es palesa la utilització de tipus d'habitatge amb "escassa diferència" (sic) entre ells. Aquesta circumstància, filla de la vocació moderna de l'arquitecte per exposar la naturalesa sobrevinguda del poblat —la seva condició de projecte de nova planta— contrasta amb la voluntat de generar un conjunt urbà divers que mantingui l'equilibri entre monotonia i pintoresquisme. En aquest sentit, inclús en aquell àmbit que l'arquitecte considera necessàriament més rígid, és a dir, als seus fronts de façana cap al territori, s'opta per l'adopció d'estratègies que superin la percepció del poblat com una simple iteració de tipologies residencials. Així doncs, es planteja la **consecució de la "varietat de models"**, mitjançant la utilització d'elements constructius o, fins i tot, a través de la diversitat de to dels seus encalcinats.

Aquest manifest té la seva transposició gràfica en els plànols que integren el projecte. Hom pot constatar com ALEJANDRO DE LA SOTA planteja 8 tipologies d'habitatge, si bé alguns dels tipus són modificats lleugerament per donar lloc a un conjunt superior

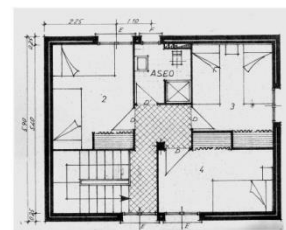
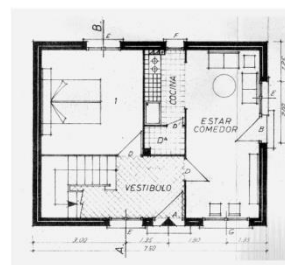
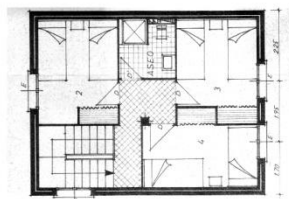
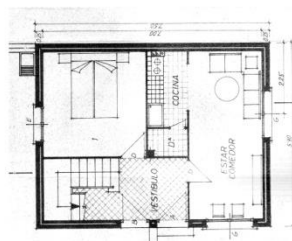
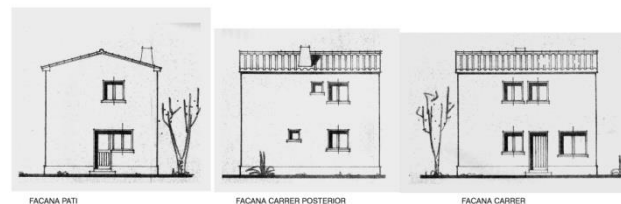
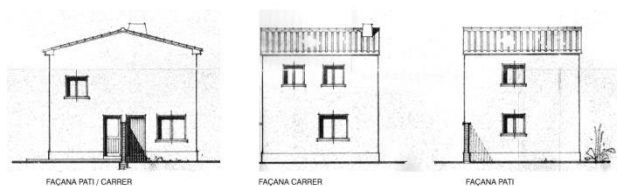
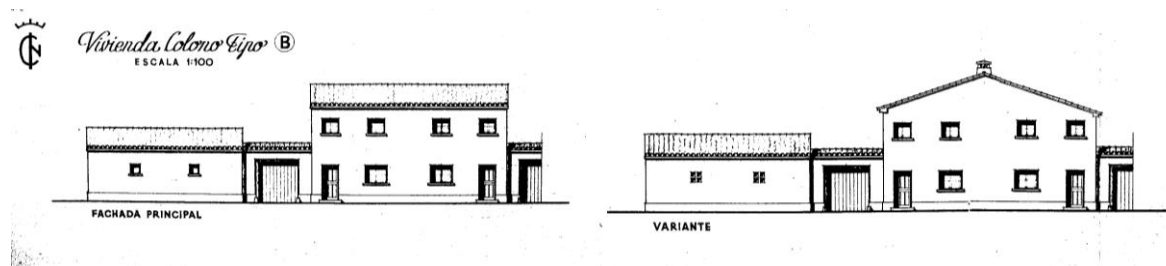
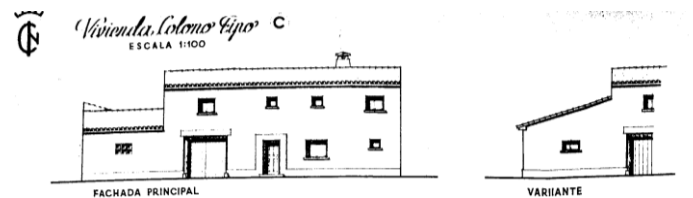
A dalt, variacions dels alçats de les tipologies A, B i C plantejades al projecte de Puilato (1953).

Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA.

A baix, comparativa entre les plantes i els alçats de les tipologies 4A i 4B del projecte de Faió (1965), les quals presenten una planta idèntica.

Font: ARXIU MUNICIPAL DE FAIÓ.

de variants. Més concretament, a partir d'una única planta, es defineixen les variants IV-V-VI-VII, les quals presenten entre si lleugeres mutacions volumètriques. Així, l'arquitecte opta per explorar un ventall de variants volumètriques utilitzant les cobertes dels edificis que integren cadascuna de les mencionades variants. Es tracta d'un truc de prestidigitador, d'un artifici que se circumscriu a la pell de l'edifici, sense que aquests canvis compreguin la més mínima alteració de la distribució funcional de la planta. El resultat és un seguit de solucions volumètriques diverses, sense que aquest fet comprometi un plantejament auster i limitat dels tipus d'habitatge.

La utilització de mutacions epidèrmiques és freqüent en l'obra de JOSÉ BOROBIO. Podem citar, a tals efectes, dos exemples ben allunyats en el temps: Puilato (1953) i Faió (1965). En el primer dels projectes¹¹⁶, l'arquitecte saragossà estableix variants per tres de les quatre tipologies proposades (A, B i C), mitjançant la modificació de l'orientació de les vessants de la coberta. Amb aquest simple gest s'aconsegueix duplicar aparentment el nombre de tipus d'habitatge, si més no, des de la seva percepció volumètrica.

Sorprenentment, aquesta estratègia epidèrmica apareix també en l'últim dels poblats projectats per JOSÉ BOROBIO, a Faió (1965). Si observem els tipus d'habitatge denominats com 4a i 4b, advertim ràpidament que la distribució en planta d'ambdues tipologies és idèntica. No obstant això, i amb l'objecte de garantir el màxim nombre possible de variants, l'arquitecte saragossà crea a partir d'aquesta única planta, dues volumetries diferents mitjançant el gir en l'orientació de la coberta. Aquests senzill gest li permet optimitzar els esforços —recordem que entre els tipus 4a i 4b s'assoleixen fins a 64 unitats de les 166 habitatges projectats a Faió, és a dir, a l'entorn del 40% del total— i a la vegada generar un paisatge urbà divers utilitzant els menors recursos possibles.

¹¹⁶ Font: ARXIU HISTÒRIC PROVINCIAL DE SARAGOSSA. *Projecte del poble de Puilato. Zona reguívola del primer tram del Canal de Monegros, Saragossa (desembre de 1953), signat també per l'enginyer en cap, Francisco de los Ríos. En el projecte es proposen 45 habitatges segons només 4 tipus d'habitatges per colons (A, B, C i D) i un cinquè tipus per obrers agrícoles (M).*

CONCLUSIÓ. CONSTANTS COLONITZADORES A LA DELEGACIÓ REGIONAL DE L'EBRE

En el present capítol s'han pretès demostrar els següents extrems:

A- EL TERRITORI. Un model territorial colonitzador incipient.

A.1- En la visió tècnica i jurídica de l'Institut Nacional de Colonització, **la dimensió urbanística se situa al final de la cadena productiva**, doncs aquesta es planteja com la conseqüència lògica i inevitable de la implantació d'un model d'explotació agrícola integral. En aquest sentit, i arran de la lectura de decrets i normativa aprovada, qualsevol reflexió urbanística o territorial sembla restringida a l'estricta proveïment dels serveis, dels equipaments i de les infraestructures necessàries per a sostenir l'aparell explotador.

A.2- Dins l'entramat tècnic i administratiu de l'Institut Nacional de Colonització, el Pla general de colonització és l'instrument planificador per excel·lència, atès que concreta les competències i atribucions administratives, la redistribució de la propietat i la concreció de les obres físiques. En aquest sentit, tant el Pla de coordinació, com el Projecte de parcel·lació esdevenen documents més propers a la gestió del territori, mentre que els Projectes d'obres són fragmentaris i orientats cap a la resolució material i executiva de les actuacions previstes. En conseqüència, si cerquem **aspectes de planificació territorial o urbanística** del conjunt de l'actuació, hem de centrar-nos, principalment, en els **Plans generals de colonització**.

A.3- En aquest context, l'anàlisi detallat del Pla general de colonització de la Violada (1943-1951), així com un breu repàs al Pla general de la 1a part de la zona del Flumen (abril de 1954) i del Projecte de pla general de colonització de la 2a part de la zona del Flumen (març de 1954), com també del Pla general de colonització de la zona reguívola del primer tram del Canal de les Bardenas, permet extreure algunes conclusions sobre l'existència d'un **model territorial pròpiament colonitzador**. El règim opta per un inclinar-se cap a un **pragmatisme de tall economicista** que presenta les següents constants:

- Idealment, el patró territorial colonitzador parteix d'un **patró d'ocupació isotròpic**, atès que dispersa el potencial poblacional al llarg de la zona reguívola de forma equilibrada, evitant grans concentracions de colonitzadors en municipis principals. De fet, en l'àmbit més tardà de les Bardenas, el potencial poblacional s'atomitza segons nuclis encara més petits, per abastar una major superfície de territori, mantenint sempre el principi de "mòdul carro", com a distància màxima entre el poblat i el seu àmbit d'influència.
- Es tracta d'un **patró nodal, policèntric i distribuït**. Amb caràcter general, el pes demogràfic assignat a cada poblat prové de la relació directa entre la superfície cultivable situada dins de l'àrea d'influència immediata al nucli ("mòdul carro") i l'estimació de la capacitat de treball familiar, cercada per analogia amb els municipis preexistents. No es ponderen altres factors d'oportunitat que puguin alterar aquesta ràtio, ni es cerquen patrons territorials que permetin un repartiment més intencionat o discrecional del nombre d'habitants. En síntesi, es tracta d'una **aproximació científica i parcialment autàrquica**, atès que renuncia a alterar les dinàmiques territorials preexistents, circumscriuint la seva influència als espais d'oportunitat que són vacants.
- Quant a la **disposició geogràfica dels nuclis**, la posició prevista dels nuclis parteix d'una situació ideal emplaçada al **bell mig de l'àrea cultivable d'influència** que, només per raons topogràfiques, per la necessitat d'arrecerament dels vents predominants o per la proximitat a les infraestructures de comunicació, es veu eventualment modificada.
- És un **patró oportunista**, doncs quan la conjuntura ho recomana (en especial davant la possibilitat d'adquisició de noves terres en excés, inicialment no previstes), es desvincula dels principis ordenadors, prèviament establerts en el corresponent Pla general de colonització. Un posicionament **dúctil i eclèctic** que s'explica, en part, per la manca de recursos de l'època (que condicionen la viabilitat de l'obra

infraestructural), per la dilació en l'execució del Pla, i per l'absència d'un corpus teòric de planificació territorial madur integrat a la praxi colonitzadora.

A.4- Tanmateix, i malgrat la prevalença dels imperatius econòmics, si analitzem breument l'ordenació territorial de les àrees colonitzades més representatives de la Delegació Regional de l'Ebre descobrim, subjacents, l'existència de patrons d'ocupació similars, tots ells amb una certa **noció d'estructura** en la seva concepció. Hom pot advertir la presència d'un **model territorial incipient** que, emprant els atributs amunt esmentats, es vertebrava al llarg d'eixos infraestructurals que articulen l'àmbit colonitzat. En definitiva, es tracta d'una temptativa de model que, si bé de vegades és procliu a la conjuntura o a l'oportunitat, representa un punt de partida sense precedents en la implantació del concepte de projecte territorial a l'Estat espanyol.

B- LA PLAÇA. Un espai simbòlic iterat segons tres models.

B.1- L'empresa colonitzadora s'instrumentalitza per a propugnar uns nous valors morals i socials, fills de la instauració de la incipient dictadura. D'acord amb això, l'Administració general de l'Estat considera la implantació dels nous poblats com una oportunitat de plasmar un ideari falangista, basat essencialment en l'autarquia patriòtica, el retorn als valors rurals i la submissió a la moral catòlica. D'aquesta manera els poblats es formulen no només com artefactes productius, sinó també com a veritables manifestos que exposen les virtuts del nou règim: higiene, salubritat, ordre, productivitat, família i valors religiosos. En aquest context, les places majors dels poblats es revelen com a espais de gran **evocació identitària i simbòlica** que, mitjançant l'adopció de referències culturals sovint instal·lades en l'imaginari col·lectiu, permeten als colons assimilar amb naturalitat el seu nou escenari vital.

B.2- La plaça major es revela com un **instrument ideològic i propagandístic** primordial, quasi fundacional, de la proposta urbanística colonitzadora. Tant és

així, que la seva imperativa proposició sobrepassa la vessant purament urbanística per a esdevenir en moltes ocasions una mera representació, una escenografia que reproduïx o interpreta l'arquetípica plaça major de l'arquitectura tradicional, amb un objectiu primordial: l'ancoratge emocional als pobles rurals.

B.3- Arran de l'anàlisi taxonòmic de les principals places proposades als poblats de la Delegació Regional de l'Ebre, hom pot descobrir la iteració de tres possibles constants tipològiques:

- **La plaça fragmentària.** Constitueix l'aportació més genuïna del fenomen colonitzador, malgrat és una importació de l'experiència feixista italiana a l'Agro Pontino. Allunyades de patrons historicistes —que en els primers poblats queden relegats a meres concessions estilístiques epidèrmiques— les places fragmentàries es formulen a partir del joc de contraposicions geomètriques diverses, de forma que la concepció de l'espai urbà no és mai unitària ni uniforme. La comprensió de la plaça només pot ser adquirida a través de l'estudi de la interacció entre volums, arquitectura i interstici.
- **La plaça unitària.** Aquest tipus de plaça té una clara vocació d'espai centralitzador i presenta habitualment geometries regulars que no són compostes. En contraposició al model de plaça fragmentària, el perímetre construït d'aquestes places se sol aplanar, i les architectures es dilueixen per a reconèixer la prevalença de l'espai lliure per sobre del ple edificat. Aquestes places adopten patrons compositius i estilístics propis de la tradició castellana, tals com la utilització de porxos en planta baixa, l'estricta alineació del pla de façana sense reculades ni vocació escultòrica, o la repetició modular de la fenestració. En la majoria de casos, la plaça unitària reivindica la seva autonomia formal i funcional vers la resta del teixit urbà. Una dissociació entre projecte i plaça, entre arquitecte i ideologia, exemplifica la condició generalment aliena i

imposada de les places majors dels poblats, en contraposició al relat urbanístic sostingut a la resta de teixit urbà.

- **Parcs rurals.** Es tracta d'àmbits de proporcions generalment generoses, materialitzats mitjançant una urbanització tova, que presenten una imatge molt més propera a un parc urbà. Allunyades de les places dures més convencionals —caracteritzades per la seva interacció i proximitat amb la pell edificada del seu perímetre—, els denominats parcs rurals són àmbits d'interrupció del teixit construït, on el silenci i la buidor semblen domesticar una porció del sòl rústec sobre el qual s'implanten els poblats. De fet, en aquestes espais es consoliden com una representació taxidèrmica de la capacitat civilitzadora i transformadora que l'empresa colonitzadora exerceix sobre el suport físic preexistent.

C- L'HABITATGE. Estandardització programàtica i racionalització tipològica.

C.1- L'habitatge colonitzador s'aborda des d'una **vessant higienista** que no descuida la **finalitat productiva** de la cèl·lula. L'aproximació instrumental, productiva i agronòmica que JOSÉ FONSECA realitza en el tema de l'habitatge rural, així com la preocupació per l'adopció de criteris higienistes i funcionals de l'estament tècnic del règim, consoliden un aiguabarreig teòric en el que es fonamenta l'actuació colonitzadora pel que fa al disseny de les tipologies residencials dels seus poblats.

C.2- Paral·lelament, a l'habitatge colonitzador se li vessa bona part de la **càrrega estètica i cultural de l'arquitectura rural tradicional**, la qual fascina a molts arquitectes adherits a l'incipient racionalisme dels anys 20 i 30 del segle passat. Durant els primers compassos de l'Institut Nacional de Colonització podem constatar que les propostes arquitectòniques relatives a l'habitatge colonitzador es fonamenten, en la seva vessant estètica, en la reinterpretació dels recursos constructius, compositius i estètics que configuren l'univers formal rural.

C.3- Des del punt de vista programàtic, no s'aprecia un aprofundiment sostingut en la investigació sobre l'habitatge rural. De fet, la producció colonitzadora a la Delegació Regional de l'Ebre **s'estandarditza mitjançant la iteració de tipus** que, amb menors variacions, es traslladen de projecte en projecte. Des de la perspectiva cronològica, podem observar com en els prop de 20 anys de producció colonitzadora, l'aportació en el camp de l'habitatge es limita a l'aplicació d'un repertori relativament limitat de tipologies que, amb independència de l'arquitecte o del poblat, solen repetir-se, o en el millor dels casos, evolucionar en funció de les creixents exigències de confort.

C.4- Malgrat la progressiva reducció de tipus residencials emprats, els arquitectes de la Delegació Regional de l'Ebre mantenen un permanent interès per la **contribució de l'habitatge en la construcció del relat urbà**. Aquesta aproximació conceptual, que considera l'habitatge com l'element que caracteritza la imatge del poblat i en defineix el seu ambient, es materialitza mitjançant dues estratègies constants, que pretenen expandir la casuística tipològica residencial per adquirir major diversitat urbana:

- **Declinacions tipològiques.** Es plantegen variacions a partir de la reformulació d'alguns tipus (arrels), als quals s'hi incorporen algunes modificacions (desinències), centrades en la disposició del seu programa funcional o bé en la formalització de la seva volumetria.
- **Mutacions epidèrmiques.** Consisteix en l'exploració d'alternatives volumètriques, mitjançant el canvi d'orientació de les cobertes inclinades que culminen algunes tipologies. Es tracta d'un simple artifici que es limita exclusivament a la pell de l'edifici, sense que aquests canvis compreguin la més mínima alteració de la distribució funcional de la planta.